

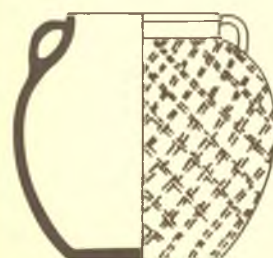
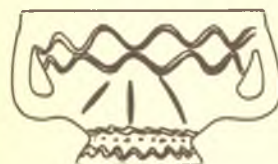
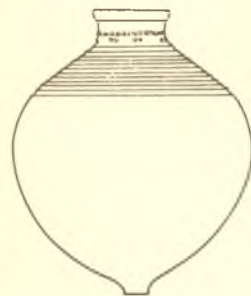
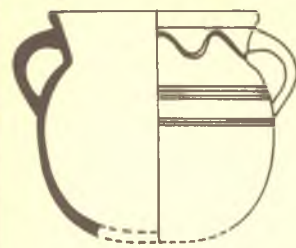
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΑΡ. 39

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΤΣΟΥΚΑΛΟΛΑΓΗΝΑ

ΑΘΗΝΑ 2003

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

BYZANTINA
ΤΣΟΥΚΑΛΟΛΑΓΗΝΑ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΥΠΡΑΙΟΥ
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΝΤΙΑΝΑ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ: ΕΛΕΝΑ ΓΑΒΑΛΑ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΧΕΛΕΝΑ ΤΖΑΝΕΚΑ
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: COMTEKO ΕΠΕ

α' έκδοση 1989

β' έκδοση 2003

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΔΗΜ. ΕΠ. ΤΑΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα
www.tap.culture.gr

ISBN 960-214-101-8

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΑΡ. 39

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΤΣΟΥΚΑΛΟΛΑΓΗΝΑ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΟΝΟΜΑΣΙΩΝ, ΣΧΗΜΑΤΩΝ
ΚΑΙ ΧΡΗΣΕΩΝ ΠΥΡΙΜΑΧΩΝ ΜΑΓΕΙΡΙΚΩΝ ΣΚΕΥΩΝ,
ΜΕΤΑΦΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΠΟΘΗΚΕΥΤΙΚΩΝ ΔΟΧΕΙΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2003

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

*Εἰς μνήμην
Κωνσταντίνου Μπακιρτζή,
διδασκάλου (†1964)*

*Τί μοι ὁ καθημέριος τῆς ποιήσεως
βότρυς; ... ὡς μόλις ἂν τὸ ἐκεῖθεν
ἐπιεζόμενον, εἴ τις ἐφ' ὅλον ἔτος
εἰς ἄγγος ἂν ἐπισυνάγειν ἐθέλοι,
μίαν ἐπιχειλῇ ποιήσασθαι λάγυνον.
Ευστάθιος Θεσσαλονίκης*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11-14
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	15-29
ΠΥΡΙΜΑΧΑ ΜΑΓΕΙΡΙΚΑ ΣΚΕΥΗ	31-69
Χύτρα - τσούκκα - τσουκάλιον	31
Κάκκαβος - κακκάβιον	44
Τηγάνιον	48
Στεγνάτον (κατσαρόλα)	51
Κλίβανος ή κλιβάνιον και γάστρα ή γαστρίον	53
Σαλτσάριον ή σαλτσερόν - γαράριον ή γαρερόν	55
Εσχάρα - άρουλα - φωκίον	66
ΔΟΧΕΙΑ ΜΕΤΑΦΟΡΑΣ	70-109
Αμφορεύς - κούφον - μαγαρικόν	70
Λαγήνα - λαήνα - λαγήνιον	89
Στάμνος - σταμνίον	95
Φλασκίον - ασκοδάβλα	100
Σίτλα ή σίκλα - κωθώνιον	106
ΑΠΟΘΗΚΕΥΤΙΚΑ ΔΟΧΕΙΑ	110-125
Πίθος - πιθάριον	110
Βυτίνα - κουρελός - κουρούπιν	122
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	126-127
ΕΝGLISH SUMMARY	128-135
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΣΚΕΥΩΝ, ΔΟΧΕΙΩΝ ΚΑΙ ΕΡΓΑΛΕΙΩΝ	136-137
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ	138-142
LIST OF FIGURES	143-147
ΠΙΝΑΚΕΣ	1-53

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σανδάλιν γέμον τσουκαλολάγνηνα.
Νικήτας Χωνιάτης, δημώδης παράφραση

Όπως τόσα πράγματα, έτσι και το βιβλίο αυτό ξεκίνησε από την ένδεια, από την αδυναμία μου δηλαδή να δώσω στα βυζαντινά αγγεία τις ονομασίες τους, να περιγράψω λειτουργικά το σχήμα τους και να καταγράψω τις χρήσεις τους. Γι' αυτό, θέμα του είναι τα συναφή προβλήματα σκευών και δοχείων που χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί στον καθημερινό τους βίο και ειδικά αυτών που έχουν σχέση με την παρασκευή, τη μεταφορά και την αποθήκευση της τροφής, με τα πυρίμαχα δηλαδή μαγειρικά σκεύη, τα μεταφορικά και τα αποθηκευτικά δοχεία. Τα αγγεία αυτά διαφέρουν από τα άλλα σκεύη καθημερινής χρήσης, όπως είναι τα επιτραπέζια και τα οικιακά, επειδή έχουν περιορισμένη ποικιλία σχημάτων, είναι μεγαλύτερα στο μέγεθος και συνήθως δεν έχουν διακόσμηση. Είναι επίσης αγγεία ευτελή και χονδροειδή τα περισσότερα στην κατασκευή τους, που συλλήβδην ο Πτωχοπρόδρομος (II, 50) και η δημώδης παράφραση του Νικήτα Χωνιάτη (148. 4-6) αποκαλούν *τσουκαλολάγνηνα*. Γι' αυτό και χρησιμοποίησα την ονομασία αυτή στον τίτλο του βιβλίου.

Η βυζαντινή κεραμική είναι ένα άγνωστο κεφάλαιο της Βυζαντινής Αρχαιολογίας. Οι λίγες εργασίες που υπάρχουν, αφορούν κυρίως την εφυαλωμένη κεραμική και η πρώτη συστηματική εργασία γι' αυτή δημοσιεύθηκε το 1930 από τον D. Talbot Rice. Η βυζαντινή, ακόσμητη, καθημερινής χρήσης κεραμική δεν έχει μελετηθεί, μολονότι αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος του ανασκαφικού υλικού, το οποίο, χαρακτηριζόμενο πολύ συχνά ως αδιάγνωστο, μένει ανεκμετάλλευτο για την αρχαιογνωσία. Στις τελευταίες, ωστόσο, δεκαετίες η Βυζαντινολογία, επηρεασμένη και αυτή από την αλματώδη εξέλιξη των μεθόδων της Νέας Αρχαιολογίας, στράφηκε στην προσεκτική περισυλλογή και αυτής της κατηγορίας κεραμικού υλικού. Γι' αυτό και δημοσιεύονται συχνά τα τελευταία χρόνια σε εκθέσεις ανασκαφών κυρίως, κεραμικά ευρήματα από την Κωνσταντινούπολη, την Ελλάδα, τις άλλες χώρες της Βαλκανικής, τη Μαύρη Θάλασσα, τη Μικρά Ασία, την Κύπρο, τις χώρες της Μέσης Ανατολής και την Ιταλία.

Το ανασκαφικό υλικό κεραμικής είναι αποσπασματικό και χρειάζεται χρόνο και δαπάνες για τη συγκόλληση και την αποκατάστασή του, ολόκληρα όμως αγγεία βρίσκονται καταπονημένα μέσα στη θάλασσα μαζί με ναυάγια. Όταν λοιπόν η αρχαιολογική έρευνα των ναυαγίων γίνεται συστηματικά, όπως η έρευνα ενός ναυαγίου του 12ου αι. κοντά στην Αλόνησο Βορείων Σποράδων ή ενός άλλου του 11ου αι. στα μικρασιατικά παράλια (Serçe Liman) κοντά στη Ρόδο, τότε έχουμε καλή σοδειά από σκεύη και δοχεία, που αποτελούσαν είτε τον εξοπλισμό είτε το φορτίο του πλοίου.

Δεύτερη πηγή ολόκληρων αγγείων είναι οι θόλοι των εκκλησιών και άλλων κτισμάτων, όπου συχνά μεγάλα αγγεία καθημερινής χρήσης χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό για την πλήρωση της τοιχοδομίας.

Λέγοντας τ σ ο υ κ α λ ο λ ά γ η ν α εννοώ κεραμικά κυρίως, αλλά και μεταλλικά σκεύη και δοχεία, που χρονικά ανήκουν στην περίοδο από τους Ισαύρους/Μακεδόνες (9ος-10ος αι.) έως τους Παλαιολόγους (13ος-15ος αι.). Κατά την περίοδο αυτή η βυζαντινή κεραμική, με την επίδραση της Ανατολής, απομακρύνθηκε από την ύστερη αρχαιότητα, ως προς τα σχήματα, τον τρόπο κατασκευής, τα θέματα και την τεχνική διακόσμησης, και διαμόρφωσε ένα δικό της χαρακτήρα, που όχι μόνον επηρέασε σε κάποια φάση την ιταλική κεραμική του 14ου αι., αλλά και επέζησε, παράλληλα με την ισλαμική κεραμική, σ' όλη τη μακρά μεταβυζαντινή περίοδο και με την έννοια του *Byzance après Byzance* δημιουργήσε αυτό που σήμερα λέμε «λαϊκή κεραμική των χωρών της Βαλκανικής». Συνεπώς, συσχετισμοί βυζαντινών αγγείων με νεότερα λαϊκά σκεύη και δοχεία είναι ιδιαίτερα χρήσιμοι, γιατί μέσα από την αργή και συντηρητική παράδοση σώθηκαν έως τις μέρες μας ονομασίες, σχήματα και χρήσεις μεσαιωνικές. Βεβαίως, κατά τη διάρκεια της περιόδου 9ος-15ος αι., παρουσιάζονται και στη βυζαντινή κεραμική αυτογενείς εξελίξεις και ξένες επιδράσεις, η απουσία όμως ικανοποιητικού αριθμού δημοσιευμένου υλικού δεν επιτρέπει, προς το παρόν, την απάντηση σε σχετικά ερωτήματα και καθιστά τις όποιες αναγωγές σε παλιότερα παραδείγματα, που γίνονται στο βιβλίο αυτό, αναγκαίες.

Για να μπορέσουν λοιπόν τα διάφορα βυζαντινά σκεύη και δοχεία να συσχετιστούν με ονομασίες βυζαντινές και χρήσεις, θα πρέπει να μελετηθούν παράλληλα με γραπτές μαρτυρίες και με παραστάσεις. Αυτό εξάλλου διδάσκουν παρόμοιες προσπάθειες, που έχουν ήδη γίνει, για τα αγγεία της κλασικής αρχαιότητας.

Αν και δεν έχει προηγηθεί μέχρι σήμερα η συστηματική συλλογή όλων των πληροφοριών για τα σκεύη και δοχεία καθημερινής χρήσης, που περιέχονται στα βυζαντινά κείμενα, όπως είναι η εργασία του W. Hilgers για τα ρωμαϊκά σκεύη και δοχεία με βάση τις λατινικές πηγές, υπάρχει, ωστόσο, ένα χρήσιμο φιλολογικό υπόβαθρο, το πολύτομο και πολύκοπο έργο του Φ. Κουκουλέ, «Βυζαντινών βίος και πολιτισμός». Παρά τις υπερβολικά αυστηρές κριτικές που δέχθηκε το έργο αυτό, επειδή κυρίως δε δίνει βαρύτητα στα νέα στοιχεία που εισχώρησαν στο βυζαντινό σώμα κατά την ανάπτυξή του και διαφοροποίησαν το χαρακτήρα του μέσα στους αιώνες (Mango 1981a, 50), παραμένει βασικό και σημείο αναφοράς έως ότου νέες εργασίες δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για μια ανασύνθεσή του. Βεβαίως, οι φιλολογικές πηγές που συγκέντρωσε ο Φ. Κουκουλέ για τα βυζαντινά σκεύη και δοχεία καθημερινής χρήσης, εντάσσονται σε μια ευρεία θέαση του βυζαντινού βίου, δεν έχουν τύχει όμως επιβεβαίωσης ή ελέγχου από μέρους των αρχαιολογικών ευρημάτων· και ως προς την άποψη αυτή το κεφάλαιώδες αυτό έργο παραμένει ατελές.

Χρήσιμα για τις ονομασίες, τις χρήσεις και για τα σχήματα σκευών και δοχείων είναι τα βυζαντινά σχόλια σε αρχαίους συγγραφείς, όπου συχνά μια βυζαντινή ονομασία αντιπαρατίθεται στην αντίστοιχη αρχαία ενός γνωστού —κατά τεκμήριο— αγγείου. Οι δημώδεις παραφράσεις βυζαντινών έργων σε αρχαϊζουσα γλώσσα, όπως η δημώδης παράφραση της Χρονικής Διήγησης του Νικήτα Χωνιάτη, με την αντιπαραβολή των εκφράσεων, προσφέρουν χρήσιμους συσχετισμούς. Ενδιαφέρουσες πληροφορίες αντλεί κανείς από στίχους ποιητών και κείμενα συγγραφέων με λαογραφικά ενδιαφέροντα, όπως του Πτωχοπρόδρομου, του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης και του Μιχαήλ Ψελλού. Οι βυζαντινοί Λεξικογράφοι είναι επίσης πλούσια πηγή σχετικών πληροφοριών, μολονότι έχει διατυπωθεί η γνώμη ότι συχνά δε γνώριζαν την εικόνα του αρχαίου αντικειμένου που ερμήνευαν (Agora XII, 4). Χρονικά και βίοι αγίων περιέχουν συχνά ζωντανές περιγραφές σκευών και δοχείων εν χρήσει. Άλλη ομάδα χρήσι-

μων κειμένων είναι τα έγγραφα-πωλητήρια, διαθήκες, κατάστιχα, τυπικά μονών κτλ. —που περιέχουν καταλόγους σκευών, δοχείων και άλλων αντικειμένων. Στις περιπτώσεις αυτές, εκτός από τις ονομασίες, δίνονται έμμεσα νύξεις για τη χρήση τους και για το υλικό με το οποίο ήταν κατασκευασμένα, αφού πήλινα ή μεταλλικά σκεύη καταγράφονται ομαδικά.

Βεβαίως, σ' όλα αυτά υπάρχει το πρόβλημα της αρχαϊζουσας και δημώδους γλώσσας των Βυζαντινών: ποιες δηλαδή ονομασίες σκευών και δοχείων, αρχαϊζουσες ή δημώδεις, χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί στον καθημερινό τους βίο; Στο θέμα αυτό πολύτιμο βοήθημα είναι το «Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας, 1100-1669» του Εμμ. Κριαρά.

Όστόσο, οι φιλολογικές πληροφορίες είναι λιγότερες από ό,τι θα περίμενε κανείς. Συγκρίνοντας τα βυζαντινά κείμενα με τα πλούσια σε παρόμοιες πληροφορίες αρχαία ελληνικά ή λατινικά, σχηματίζει κανείς την εντύπωση ότι οι Βυζαντινοί δεν έβλεπαν τον κόσμο γύρω τους ούτε τους ενδιέφερε η περιγραφή του, στραμμένοι καθώς ήταν σε ηθικούς προβληματισμούς και θεολογικές αναζητήσεις.

Όσο για τις απεικονίσεις σκευών και δοχείων σε μικρογραφίες, εικόνες, τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, αν και δίνουν στοιχεία για το συσχετισμό σχήματος και χρήσης του απεικονιζόμενου αγγείου, υπάρχουν εύλογες επιφυλάξεις για την απόλυτη χρησιμότητά τους, επειδή δεν είμαστε βέβαιοι αν και κατά πόσο ένας βυζαντινός ζωγράφος απεικόνιζε στις διάφορες παραστάσεις του τη σύγχρονή του καθημερινή πραγματικότητα ή αντέγραφε παλιότερα πρότυπα, που ανάγονται στην αρχαιότητα (Mango 1981a, 50-1). Βεβαίως, το κεφάλαιο αυτό της έρευνας είναι απέραντο· εν πάση όμως περιπτώσει η απεικόνιση ενός αγγείου, σε κάποια εποχή τουλάχιστον, σημαίνει ότι και το σχήμα του και ο τρόπος της χρήσης του ήταν τότε κατανοητά.

Ποια λοιπόν μπορεί να είναι η οργάνωση ενός τόσο ανόμοιου υλικού και ποια η μέθοδος επεξεργασίας του; Με βάση τις πληροφορίες από τα ευρήματα, τις γραπτές πηγές και τις παραστάσεις προχώρησα στην ταξινόμηση μαγειρικών σκευών, μεταφορικών και αποθηκευτικών δοχείων.

Οι τρεις αυτές κατηγορίες χωρίζονται σε επιμέρους ομάδες με βάση το σχήμα, το μέγεθος και τη χρήση, ενώ παράλληλα έγινε προσπάθεια απόδοσης στο εκάστοτε σχήμα της βυζαντινής του ονομασίας, που αποτελεί και τον τίτλο κάθε κεφαλαίου.

Κάθε κεφάλαιο χωρίζεται σε τρία μέρη: Ονομασία, Σχήμα, Χρήση. Στο α' μέρος παρατίθενται και σχολιάζονται χωρία γραπτών πηγών, που δίνουν πληροφορίες για την ονομασία και συχνά για τη χρήση ενός σκεύους ή δοχείου. Στο β' μέρος αναλύεται λειτουργικά το εκάστοτε σχήμα με τις παραλλαγές του και αναφέρονται πηγές και παραστάσεις, που βοηθούν στο συσχετισμό σχήματος και χρήσης. Στο γ' μέρος κάθε κεφαλαίου παρουσιάζονται οι χρήσεις ενός σκεύους ή δοχείου με τη βοήθεια ευρημάτων, πηγών και παραστάσεων. Στις περιπτώσεις που ο αριθμός των ευρημάτων το επιτρέπει, γίνεται τυπολογία με βάση τις παραλλαγές του σχήματος και τη λειτουργία τους, όπως επίσης συζήτηση προβλημάτων προέλευσης και χρονολόγησης.

Τελειώνοντας την Εισαγωγή στο βιβλίο που ακολουθεί, είμαι υποχρεωμένος να αναφερθώ και στη χρησιμότητά του. Αντ' αυτού ας θυμηθώ μια παλιά ιστορία: Το 1829 ο Panofka δημοσίευσε ένα βιβλίο με τίτλο «Recherches sur les véritables noms des vases grecs et sur leur différents usages d'après les témoignages des auteurs et des monuments anciens». Τα αισιόδοξα συμπεράσματά του, ότι είχε αποκαταστήσει τα πράγματα στη θέση τους, προκάλεσαν, όπως είναι φυσικό, την κριτική, η οποία δεν άργησε να έρθει μέσα σε λίγα χρόνια κιόλας από τον Gerhard και κυρίως τον Letronne. Σήμερα, έναν και μισό αιώνα αργότερα, και αφού έχουν εν τω μεταξύ δημοσιευθεί σημαντικές εργασίες στο θέμα αυτό, όπως π.χ. των Richter - Milne

και του Amyx, τα προβλήματα που έθεσε ο Rapofka όχι μόνο δεν έχουν ολότελα λυθεί, αλλά και έχουν τροποποιηθεί. Θα ήταν λοιπόν καλή τύχη για το βιβλίο αυτό, όχι να λύσει, αλλά να θέσει προβλήματα, βοηθώντας τους βυζαντινολόγους σε μια καλύτερη ανάγνωση μιας ανασκαφής και ανοίγοντας ταυτόχρονα την αυλαία μιας γοητευτικής σκηνής του καθημερινού βίου των Βυζαντινών.

Το βιβλίο αυτό ενεκρίθη ως διδακτορική διατριβή από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και κυκλοφόρησε το 1984 στη Θεσσαλονίκη σε περιορισμένο αριθμό αντιτύπων. Στον εισηγητή καθηγητή κ. Π. Βοκοτόπουλο, εκφράζω και από τη θέση αυτή τις ευχαριστίες μου. Για τον ίδιο λόγο ευχαριστώ τον καθηγητή κ. Ιω. Καραγιαννόπουλο, τον κ. Β. Κατσαρό, τον καθηγητή κ. Εμμ. Κριαρά, τον καθηγητή κ. Ν. Κονομή, τον κ. Α.Η.Σ. Megaw, τον καθηγητή κ. Γ. Μπακαλάκη, τον καθηγητή κ. Ε. Τσολάκη. Για τη βοήθειά τους στην επίλυση ορισμένων προβλημάτων ευχαριστώ την κ. Μ. Αχειμάστου, την κ. Αιμ. Γκιαούρη, τον κ. Α. Ιορδάνογλου, τον κ. Α. Καραθανάση, τον κ. Σ. Κίσσα, τον κ. Χ. Κριτζά, τον κ. Π. Λαζαρίδη, την κ. Δ. Λουκίδου, τον κ. Ο. Mazzucato, τον κ. Δ. Μιχαηλίδη, την καθηγήτρια κ. Ι. Nikolajević, την κ. Ε. Παλαιολόγου, τον κ. Κ. Παπουλίδη και τον καθηγητή κ. T. Potts. Ιδιαίτερα οφείλω να ευχαριστήσω τον αρχιτέκτονα κ. Μηνά Χεδιέογλου για την εκπόνηση των σχεδίων.

Ευχαριστώ τέλος το George A. Miller Committee και τον καθηγητή κ. Henry Maguire, που μου έδωσαν τη δυνατότητα να επεξεργαστώ ακόμη περισσότερο και να εμπλουτίσω το κείμενο του βιβλίου στη φιλόξενη ατμόσφαιρα του Center for Advanced Study στο University of Illinois at Urbana-Champaign, το ακαδημαϊκό έτος 1984/5.

Ευχαριστίες επίσης οφείλονται στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου και στο Ίδρυμα Πιερίδη, Λάρνακα, για την άδεια δημοσίευσης των πινάκων 12, αριθ. 6, 13, αριθ. 5 και 38α-δ.

Ευχαριστώ επίσης το Διοικητικό Συμβούλιο του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων του Υπουργείου Πολιτισμού, που συμπεριέλαβε το βιβλίο αυτό στις εκδόσεις του, ως και τη διευθύντρια κ. Ε. Κυπραίου και το προσωπικό της Διεύθυνσης Δημοσιευμάτων για τη μέριμνα της εκτύπωσής του.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

AA	Archäologischer Anzeiger
AΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
AE	Αρχαιολογική Εφημερίς
AJA	American Journal of Archaeology
AJug	Archaeologia Jugoslavica
AMediev	Archaeologia Medievale. Cultura materiale, insediamenti, territorio
AnatSt	Anatolian Studies
ANews	Archaeological News
BalkSt	Balkan Studies
BAR	British Archaeological Reports
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BNJb	Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
BollMC	Bolletino dei Musei Comunali di Roma
BSA	The Annual of the British School at Athens
BSR	Papers of the British School at Rome
ByzZ	Byzantinische Zeitschrift
CB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CGL	G. Lowe, Corpus Glossarium Latinorum
DOP	Dumbarton Oaks Papers
ΔΧΑΕ	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΕΕΦΣΑΠΘ	Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΕΛΑ	Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου
EtTrav	Etudes et Travaux
IntJNautA	International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration
IstMitt	Istanbuler Mitteilungen
IzvArhInst	Izvestija na Arheologiceskija Institut
JbÖByz	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
JdI	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JHS	Journal of Hellenic Studies
JÖBG	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft
ΚρΧρον	Κρητικά Χρονικά
MB	K.N. Σάθα, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, τ. 7, Βενετία-Παρίσι 1872-1894 (ανατ. Αθήναι 1972)
MedievA	Medieval Archaeology
MJA	Materialy i Issledobanija po Arheologii SSSR
MM	F. Miklosich - J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, τ. 1-6, Vindobonae 1860-1890
PG	J.P. Migne, Patrologiae cursus completus. Series graeca, Parisiis 1857-1866
QDAP	Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine

RadJAZ	Radovi Instituta Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti u Zadru
RDAC	Report of the Department of Antiquities, Cyprus
REB	Revue des Etudes Byzantines
RivStLig	Rivista di Studi Liguri
SovArch	Sovetskaja Arheologija
StCistor	Studii și Cercetari de Istorie veche și Arheologie
TravMem	Travaux et Mémoires
TürkAD	Türk Arkeoloji Dergisi
ZVI	Zbornik radova Vizantološkog Instituta. Recueil des Travaux de l'Institut d'Etudes Byzantines, Beograd
Abbott 1969 ²	Macedonian Folklore, Σικάγο.
Achimastou-Potamianou M. 1981	The Byzantine Wall-Paintings of Vlacherna Monastery (Area of Arta), Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines II/A, 1-14 (Αθήναι 1976), Αθήναι.
Actes Chilandar	L. Petit, Actes de Chilandar I, Παράρτημα IZ' τόμου Βυζαντινών Χρονικών, Πετρούπολη 1911.
Actes Lavra I	P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Papachryssanthou, Actes de Lavra, I. Des origines à 1204 (Archives de l'Athos V), Παρίσι 1970.
Actes Lavra III	P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Papachryssanthou, Actes de Lavra, III. De 1329 à 1500 (Archives de l'Athos X), Παρίσι 1979.
Actes Vazélon	F.I. Uspenskij - V. Benešević, Actes de Vazélon. Matériaux pour servir à l'histoire de la propriété rurale et monastique à Byzance aux XIII-XV siècles, Λένινγκραντ 1927.
Actes Xéropotamou	J. Bompaire, Actes de Xéropotamou (Archives de l'Athos III), Παρίσι 1964.
Actes Zographou	W. Regel - E. Kurtz - B. Korablev, Actes de Zographou, Παράρτημα IΓ' τόμου Βυζαντινών Χρονικών, Πετρούπολη 1907.
Age of Spirituality	Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century. Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977 through February 12, 1978. Edited by Kurt Weitzmann. The Metropolitan Museum of Art, New York. Published in association with Princeton University Press, 1979.
Agora V	The Athenian Agora V: H.S. Robinson, Pottery of the Roman Period. Chronology, 1959.
Agora XII	The Athenian Agora XII: Br. A. Sparkes - L. Talcott, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C., 1970.
Ahrweiler H. 1961	Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance, REB 19, 239-252.
Ακολουθία οσίου Σάββα	Τυπικόν της εκκλησιαστικής ακολουθίας, ήτοι του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Σάββα του Ιεροσολυμίτου, Dmitrievskij, Opisanie III, 65-70.
Ακύρωσις διαθήκης Γερασίμου	Ακύρωσις της υπέρ του μοναχού Θεοδούλου διαθήκης Γερασίμου καθηγουμένου της εν Καλαβρία κειμένης μονής των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, εις Σπ. Λάμπρου, Οκτώ ανέκδοτα έγγραφα, ων πέντε εκ της Σικελίας και της Κάτω Ιταλίας, Νέος Ελληνομνήμων 7 (1910), 26-48 και ειδικά 39-43.
Aleksova Bl. 1960	Srednovekovna keramika od Črkvata Sveta Sofija vo Ohrid, Glasnik na Instituta za Nacionalna Istorija IV, 1-2, Σκόπια, 199-216.
Aleksova Bl. 1966	Demir Kapija, Σκόπια-Βελιγράδι.
Alpözen Og.T. 1975	Bodrum Müzesi ticari amphoralari, TürkAD, 5-32.
Alt-Ägina I:2	Fl. Felten, Die christliche Siedlung, 1975, 54-80.
Άμαντος Κ.Ι. 1911	Ποικίλα γλωσσικά, Αθηνά 23, 479-490.
Άμαντος Κ.Ι. 1915	Μέγαρον-μεγαρίζω, Λεξικογραφικόν Αρχεῖον της Μέσης και Νέας Ελληνικής 1, 101-108.
Άμαντος Κ.Ι. 1930	Όσπρια βρεκτά, Ελληνικά 3, 316.
Άμαντος Κ.Ι. 1964	Γλωσσικά μελετήματα, Αθήναι.
Amyx D.A. 1958	The Attic Stelai, III. Vases and other Containers, Hesperia 27, 163-307.
Ανδριώτης Ν.Π. 1973	Μεσαιωνικά στοιχεία του γλωσσικού ιδιώματος της Ίμβρου, ΕΕΦΣΑΠΘ 12, 507-520.

- Andriotis N.P. Lex. Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten (Öster. Akad. d. Wiss. Philos. - Histor. Klasse. Schriften d. Balkan Komm. Linguist. Abt., XXII), Βιέννη 1974.
- Ανδριώτης Ν.Π. Λεξ. Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη 1983³.
- Ανώνυμος, Περιγραφή Αγίας Σοφίας Ιστορία και περιγραφή εκκλησίας Αγίας Σοφίας, εις Anonymi, De anti-quitatibus Constantinopolitanis, κεφ. Δ', PG 122, 1289-1316.
- Antioch-on-the-Orontes IV Ceramic and Islamic Coins. Fr. Waagé, The Glazed Pottery, 79-105.
- Αποφθέγματα Πατέρων Aporhptegmata Patrum, PG 65, 71-440.
- Αριστείδου Αικ. Χ. 1978/9 Η κοινωνικο-οικονομική δομή, η παραγωγή και το εμπόριο της Κύπρου κατά τη Φραγκοκρατία, Κυπριακός Λόγος 10, 211-227 και 11, 21-36.
- Ασσίζαι Ασ[σ]ίζαι του βασιλείου των Ιεροσολύμων και της Κύπρου, MB 9⁷, Βενετία-Παρίσι 1877 (ανατ. Αθήνα 1972).
- Αθήναιος Athenaeus, Dipnosophistae, rec. E. Kaibel, Bibl. Teubneriana, τ. 3, Λειψία 1887-1890 (ανατ. Στουτγάρδη 1965-66).
- Aupert P. 1980 Objets de la vie quotidienne à Argos en 585 ap. J.-C., Etudes Argiennes, BCH, Supplément VI, 395-457.
- Babić B. 1986 La culture matérielle des Slaves Macédoniens à la lumière des recherches archéologiques à Prilep, Prilep.
- Babić G. 1961 Sur l'iconographie de la composition "Nativité de la Vierge" dans la peinture byzantine, ZVI 7, 169-175.
- Bajalović-Hadžić-Pešić M. 1981 Keramika u Srednjovekovnoj Srbiji, Βελιγράδι.
- Bakirtzis Ch. 1980 Didymoteichon: un centre de céramique post-byzantine, BalkSt 21, 147-153.
- Ballardini G. 1964 L'eredità ceramistica dell'antico mondo romano, Ρώμη.
- Balletto L. 1981 Il "miliarium" nel commercio del pesce nel Mar Nero, Byzantino-bulgarica 7, 205-213.
- Bank A. 1977/8 Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums, Νέα Υόρκη-Λένινγκραντ.
- Baramki D.C. 1944 The Pottery from Kh. El Mefjer, QDAP 10, 65-103.
- Baranov I.A. 1979 Rannesrednevekovaja gončarnaja pečb v upočište Suat bliz Jalt'i, εις Social'noe Razvitie Vizantii, Sverdlovsk, 112-118.
- Baraschi S. 1973 O ștampila de bronz de la Pacuiul lui Soare, StCIstor 24, 541-544.
- Baraschi S. 1977 Ceramica din așezarea medievală (secolele XIII-XIV), εις Pacuiul lui Soare II, 49-115.
- Barnea I. 1954 Amforele feudale de la Dinogetia, StCIstor 5, 513-530.
- Barnea I. 1965 Objets céramiques peu connus: les couvercles de vases de Scythie Mineure, Dacia, v.σ., 9, 407-417.
- Barnea I. 1967 Ceramica da import, εις Dinogetia I, 229-276.
- Barnea I. 1980 Dinogetia - Ville byzantine du Bas-Danube, Βυζαντινά 10, 237-287.
- Βασιλειάδης Δ. 1976 Το κρητικό σπίτι: αυτό το καταφύγιο κι αυτό το ορμητήριο, Αθήνα.
- Βασιλικά Έκδ. I. Ζέπος, τ. 1-5, Αθήναι 1910-1912.
- Bass G.F. 1962 Underwater Excavations at Yassi Ada: A Byzantine Shipwreck, AA, 537-564.
- Bass G.F. 1979 A Medieval Islamic Merchant Venture, ANews 8 (2/3), 84-94.
- Bass G.F. - van Doorninck Fr.H., Jr. 1978 An 11th Century Shipwreck at Serçe Liman, Turkey, IntJNautA 7, 119-132.
- BBP Φ. Κουκουλές, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τ. 1-6, Αθήναι 1948-1955 (ανατ. οι τόμοι Α'-Β', Αθήνα χ.χρ.).
- Bees N.A. 1939/43 Näheres zu Megara-Magara und verwandten Wörtern, BNJb 17, 50-52.
- Beložević J. 1974 Über einige Besonderheiten in der Entwicklung der Keramik auf dem Gebiete Dalmatiens, Balcanoslavica 3, 161-181.
- Βίος Θεοδώρου Συκεώτου Γεωργίου (Ελευσίου), Βίος του οσίου Θεοδώρου Συκεώτου (Α.-J. Festugière, Vie de Théodore de Sykéon (Subsidia Hagiographica 48, τ. 1-2, Βρυξέλλες 1970).
- Βίος Φιλαρέτου Νικήτα Αμνιάτη, Βίος του οσίου Φιλαρέτου του Ελεήμονος (M.-H. Fourmy - M. Leroy, La Vie de S. Philarète, Byzantion 9, 1934, 113-167).
- Birtašević M. 1970 Srednjovekovna keramika, Βελιγράδι.
- Blake H. 1978 Medieval Pottery: Technical Innovation or Economic Change? εις Papers in Italian Archaeology, I: The Lancaster Seminar, Part II, έκδ. H. Mck. Blake, T.W. Potter, D.B. Whitehouse, BAR, Supplementary Series 41 (II), 435-473.

- Blake H. 1981
La ceramica medioevale di Assisi, εις Ceramiche medioevali dell'Umbria, Φλωρεντία, 15-33.
- Boissonade J.Fr., Ανέκδοτα
Anecdota Graeca e codicibus regiis, IV, Παρίσι 1832 (ανατ. Hildesheim 1962).
- Bon A. 1951
Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204 (Bibliothèque Byzantine), Παρίσι.
- Βογιατζόγλου Μ. 1972
Τα πιθάρια στο Θραψανό της Κρήτης. Η τεχνική και οι συντεχνίες των πιθαράδων, Πολυτεχνική Σχολή ΑΠΘ (διδακτορική διατριβή).
- Böttger B. 1967
Die Keramikfunde aus dem Kastell Jatrus und ihr entwicklungsge-schichtlicher Zusammenhang mit der spätantiken Keramik der Balkanländer, Klio 48, 251-314.
- Braemer Fr. - Marcadé J. 1953
Céramique antique et pièces d'ancres trouvées en mer à la pointe de la Kynosoura (baie de Marathon), BCH 77, 139-145.
- Brusić Z. 1972
Podmorska arheološka istraživanja kod Nina, RadJAZ 19, 245-252.
- Brusić Z. 1979
Byzantine Amphorae (9th to 12th Century) from Eastern Adriatic Underwater Sites, AJug 17, 37-49.
- Brusić Z. 1980
Neki oblici kasnoantičke keramike s podmorskih nalazišta uz našu obalu, Miscellanea Stephano Gunjača septuagentario dicata, Ζάγκρεμπ, 77-86.
- Busuioc E. 1975
Ceramica de uz comun nesmaltuita din Moldova (secolul al XIV-lea pina la mijlocul secolu-lui al XVI-lea), Βουκουρέστι.
- Čangova J. 1959
Srednovekovni amfori v Balgarija, IzvArhInst 22, 243-262.
- Carevec II
Carevgrad Tarnov. Le palais des rois Bulgares pendant le deuxième Royaume Bulgare (XIIe-XIVe s.), II. Céramiques, objets domestiques et armement, parures et tissus, Σόφια 1974.
- Casson S. 1938
The Modern Pottery Trade in the Aegean, Antiquity 12, 464-473.
- Catling H.W. 1972
An Early Byzantine Pottery Factory at Dhiorios in Cyprus, Levant 4, 1-82.
- Catling H.W. - Dikigoropoulos A.I. 1970
The Kornos Cave: An Early Byzantine Site in Cyprus, Levant 2, 37-62.
- Ceramica in Este
Ceramica dal XII al XVII secolo da collezioni pubbliche e private in Este, Este 1975.
- Ceramiche di Aquileia
Ceramiche dal XIV al XIX secolo dagli scavi archeologici di Aquileia. Catalogo a cura della Soprintendenza Archeologica del Veneto e del Friuli - Venezia Giulia, Aquileia 1977.
- Χαλκοκονδύλης Λαόνικος
Αποδείξεις ιστοριών (E. Darkó, Laonici Chalcocandylae historiarum demonstrationes, τ. 1-2, Βουδαπέστη 1922-1927).
- Chantraine P. Λεξ.
Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots, Παρίσι 1968-1977.
- Χαραλαμπίκης Χρ. 1979
Διαλεκτολογία και λογοτεχνία. Ιδιωματικά στοιχεία σε Θράκες λογοτέχνες, Θρακικά Χρονικά 35, 98-107.
- Χατζιδάκις Γ.Ν. MNE
Μεσαιωνικά και νέα ελληνικά, Α', Αθήναι 1905, Β', Αθήναι 1907.
- Χατζιδάκις Γ.Ν. 1912
Φωνητικά, Αθηνά 24, 15-47.
- Χατζηϊωάννου Κ., Τα εν διασπορά Χωματιανός
Τόμος τιμητικός, Α', Λευκωσία 1969.
- Χρηστίδης Β.Φ. 1982
Δημητρίου του αγιωτάτου και σοφωτάτου και νομικωτάτου αρχιεπισκόπου πάσης Βουλγαρίας του Χωματιανού πονήματα διάφορα πονηθέντα αυτώ χαρτοφύλακι όντι της αυτής αγιωτάτης Μεγάλης Εκκλησίας (J.B. Pitra, Analecta sacra et classica specilegio Solesmensi parata, VI, Ρώμη 1891, 1-720· ανατ. Graz 1963).
- Christides V. 1982
Η κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες (± 824). Μια αποφασιστική καμπή στον αγώνα μεταξύ Βυζαντίου και Ισλάμ, Αθήνα.
- Χρονικόν Μορέως
Two Parallel Naval Guides of the Tenth Century: Qudāma's Document and Leo VI's Naumachica: A Study of Byzantine and Moslem Naval Preparedness, Greco-arabica 1, 52-103.
- Χρονικόν σουλτάνων
J. Schmitt, The Chronicle of Morea. Το Χρονικόν του Μορέως, edited in two Parallel Texts from the Mss of Copenhagen and Paris, with Introduction, Critical Notes and Indices, Λονδίνο 1904.
- Χρονικόν σουλτάνων
Γ. Ζώρας, Χρονικόν περί των Τούρκων σουλτάνων (κατά τον Βαρβερινόν Ελληνικόν κώδικα 111) (Σπουδαστήριον Βυζαντ. και Νεοελλ. Φιλολ. Πανεπιστημίου Αθηνών), Αθήνα 1958.

- Coldstream J.N. 1972
Comşa M. 1967
Comşa M. 1976
- Comşa M. 1978
Comşa M. 1980
- Conomis N. 1981
Constantinescu N. 1972
Conze A. 1890
Corinth XI
Corinth XVI
Coubaraki-Pansélinou N. 1976
- Δανιήλ Μοσχοπολίτης Λεξ.
Daremborg Ch. - Saglio Ed.
Dictionnaire
Davidson H.R.E. 1973
De Angelis d'Ossat G. 1962
Delougaz P. - Haines R.C. 1960
Demangel R. - Mamboury E. 1939
Δημητράκος Δ. Λεξ.
Diaconu P. 1964
Διαθήκη Γεωργίου De Cipris
Διαθήκη ηγουμένου Σάββα
Διαθήκη Μαξίμου
- Διήγησις Ζυφομούστου
- Dinogetia I
Dončeva-Petkova L. 1977
- Δούκας
- Dray E. - Du Plat Taylor J. 1937/9
- Du Cange Λεξ.
Dufrenne S. 1966
Dufrenne S. 1981
Dujčev I. 1978
Džambov I. 1978
Eideneier H. 1979
Εξοπλισμός καραβέλλας
Ευχολόγιον
Ευσταθίου Opuscula
- Tombs: The Finds, εις Kythera, 228-271.
Ceramica locala, Dinogetia I, 134-229.
La céramique de type byzantin de Bucov-Ploiești, Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines III (Βουκουρέστι 1971), Βουκουρέστι, 295-297.
Cultura materiala veche Romaneasca, Βουκουρέστι.
Die Keramik vom byzantinischen Typus aus den Siedlungen von Bucov-Ploiești, Dacia, v.σ., 24, 323-339.
Concerning the New Photius I, Ελληνικά 33, 382-393.
Coconi. Un sat di cîmpia româna în epoca lui Mircea cel Batrîn, Βουκουρέστι.
Griechische Kohlenbecken, JdI 5, 118-141.
C.H. Morgan, The Byzantine Pottery, 1942.
R.L. Scranton, Medieval Architecture in the Central Area of Corinth, 1957.
Saint Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta. Deux monuments du XIIIe siècle en Attique (Βυζαντινά Μνημεία 3), Θεσσαλονίκη.
Λεξικόν τετραγλωσσον (J. Kristophson, Das Lexikon Tetraglosson des Daniil Moschopolitis, Zeitschrift für Balkanologie, X, 1, 1974).
Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, τ. 1-4, Παρίσι 1873-1919 (ανατ. Graz 1969).
The Secret Weapon of Byzantium, ByzZ 66, 61-74.
Studi Ravennati, Ραβέννα.
A Byzantine Church at Khirbat al-Karak, Σικάγο.
Le quartier des Manges et la première région de Constantinople, Παρίσι.
Μέγα Λεξικόν ὅλης τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, τ. 1-9, Αθήναι 1958.
K vorprosu o glinjanbih Kotlah na teritorii RNR, Dacia, v.σ., 8, 249-264.
Κρητικά διαθήκαι, MB 5', 664-668.
MM 6, 241-246.
Μ. Γεδεών, Διαθήκη Μαξίμου μοναχού και κτίτορος της εν Λυδία μονῆς Κοτινῆς, Μικρασιατικά Χρονικά 2 (1939), 263-291.
Σπ. Λάμπρος, Φυσιολογική διήγησις του υπερτίμου κρασοπατέρος Πέτρου του Ζυφομούστου, Νέος Ἑλληνομνημῶν 1 (1904), 433-449 (ανατ. εις Θεοδώρου Προδρόμου, Φιλοσοφία του Κρασοπατέρος και ἄλλα Πτωχοπροδρομικά, επιμ. Ι.Μ. Χατζηφώτη, Αθήνα, χ.χρ.).
Așezarea feudală timpurie de la Biserica - Garvan, Βουκουρέστι 1967.
Balgarska bitova Keramika. Prez rannoto srednovekovie (vtorata polovina na VI Kraja na X v.), Σόφια.
Ιστορία (α. Ducas Michaelis Ducae nepotis Historia Byzantina, rec. Immanuel Bekkerus (CB), Βόννη 1834, 1-346. β. Ducas Historia turco-byzantina (1341-1462), ex rec. V. Grecu (Scriptores Byzantini I), Βουκουρέστι 1958).
Tsambres and Aphendrika. Two Classical and Hellenistic Cemeteries in Cyprus, RDAC, 24-123.
Glossarium ad Scriptores mediae et infimae graecitatis, τ. 1-2, Λυών 1688 (ανατ. Graz 1958).
L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age, I, Παρίσι.
A propos de la naissance de David dans le ms. 3 de Dumbarton Oaks, TravMem 8, 125-134.
Slavica dans les Acta Athoa I, Byzantino-bulgarica 5, 289-296.
Kolektiva nahodka na srednovekovni sadove ot Carevec (XIII-XIV v.), Muzei i Pametnici na Kulturata 18/1, 43-47.
Ein byzantinisches Kalendergedicht in der Volkssprache, Ελληνικά 31, 368-419.
A. Delatte, L'armement d'une caravelle grecque du XVIe siècle, d'après un manuscrit de Vienne, Miscellanea Giovanni Mercati III, 490-508 (Studi e Testi 123), Βατικανό 1946.
J. Goar, Euchologion sive rituale Graecorum, Βενετία 1730² (ανατ. Graz 1960).
T.L.F. Tafel, Eustathii, metropolitae Thessalonicensis, Opuscula, Φραγκ-φούρτη 1832 (ανατ. Άμστερνταμ 1964).

- Excerpta Cypria
 Materials for a History of Cyprus, έκδ. C.D. Cobham, Cambridge 1908 (ανατ. Νέα Υόρκη 1964).
- Feher G. 1963
 L'artisanat sous la domination ottomane dans l'archéologie hongroise, *Archeologia* 5, τεύχ. 4, 1-9.
- Fitzgerald G.M. 1931
 Beth-shan Excavations 1921-1923, III. The Arab and Byzantine Levels, Φιλαδέλφεια.
- Fossati S. - Mannoni T. 1981
 Gli strumenti della cucina e della mensa in base ai reperti archeologici, *AMediev* 8, 409-419.
- Frantz A. 1938
 Middle Byzantine Pottery in Athens, *Hesperia* 7, 429-467.
- Furumark A. 1941
 The Mycenaean Pottery, τ. 2, Στοκχόλμη 1972².
- Garlan Y. 1979
 Koukos. Données nouvelles pour une nouvelle interprétation des timbres amphoriques thasiens, *Thasiaca, BCH, Supplément V*, 213-268.
- Garnett R. - Boardman J. 1961
 Underwater Reconnaissance off the Island of Chios, *BSA* 56, 102-113.
- Γεωπονικά
 Geoponica sive Cassiani Bassi scholastici De re rustica eclogae, rec. H. Beckh, Λειψία 1895. Τα «Γεωπονικά» του Κασσιανού Βάσσου (μετάφραση και σχόλια), Γεωργικόν Δελτίον του Υπουργείου Γεωργίας, τεύχ. Β', Απρίλιος-Ιούνιος 1930, Αθήναι 1930.
- Georgieva S. 1980
 Srednevekovna keramika Melniškata Krepost, *Arheologia* 1980, τεύχ. 2, 47-54.
- Γεωργικός Νόμος
 W. Ashburner, The Farmer's Law, *JHS* 30 (1910), 97-108 (κείμεν.) και 32 (1912), 87-95 (αγγλ. μετάφρ.).
- Glare P.G.W. Λεξ.
 Oxford Latin Dictionary, Οξφόρδη 1982.
- Γουργιώτη Α. 1980
 Η διαμόρφωση της κατοικίας των Καραγκούνων κατά το τέλος του 19ου αιώνα, Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Θεσσαλικών Σπουδών, Θεσσαλικά Χρονικά 13, 51-67.
- Grace V. 1949
 Standard Pottery Containers of the Ancient Greek World, Commemorative Studies in honor of Theodore Leslie Shear, *Hesperia, Suppl. VIII*, 175-189.
- Grace V. 1961
 Amphoras and the Ancient Wine Trade, Excavations of the Athenian Agora, Picture book, αριθ. 6.
- Γράμμα εκδοτήριον
 Γράμμα εκδοτήριον του αγίου μεγαλομάρτυρος Παντελεήμονος είναι εις μετόχιον της των Λέμβων μονής, *MM* 4, 56-57.
- Great Palace I
 The Great Palace of the Byzantine Emperors, Οξφόρδη 1947.
- Great Palace II
 The Great Palace of the Byzantine Emperors, Second Report, Εδιμβούργο 1958.
- Gyula R. 1970
 Újabb Adatok Tolna Megye Avarkori Történetének Kutatásához, *Évkönyve* 1, 40-95.
- Haldon J. - Byrne M. 1977
 A Possible Solution to the Problem of Greek Fire, *ByzZ* 70, 91-99.
- Hampe R. - Winter A. 1962
 Bei Töpfern und Töpferinnen in Kreta, Messenien und Zypern, Mainz.
- Hampe R. - Winter A. 1965
 Bei Töpfern und Ziegeln in Süditalien, Sizilien und Griechenland, Mainz.
- Harrison R.M. - Firatli N. 1966
 Excavations at Saraçhane in Istanbul, *DOP* 20, 223-238.
- Hautumm W. 1981
 Studien zu Amphoren der spätrömischen und frühbyzantinischen Zeit, Fulda.
- Hayes J.W. 1968
 A Seventh-century Pottery Group (Excavations at Saraçhane in Istanbul), *DOP* 22, 203-216.
- Hayes J.W. 1980
 Problèmes de la céramique des 7e-9e siècles ap. J.-C. à Salamine et à Chypre, Colloques Internationaux du CNRS, no 578: Salamine de Chypre. Histoire et Archéologie. Etat des recherches (Λυών 1978), Παρίσι, 375-388.
- Hilgers W. 1969
 Lateinische Gefässnamen. Bezeichnungen, Funktion und Form römischer Gefässe nach den antiken Schriftquellen, Ντύσελντορφ.
- Ησύχιος
 Hesychii Alexandrini Lexicon, έκδ. K. Latte, τ. 1-2 (α-ο), Κοπεγχάγη, 1953-1966.
- Huber P. 1975
 Image et message. Miniatures byzantines de l'Ancien et du Nouveau Testament, Ζυρίχη.
- Iakobson A.L. 1950
 Srednevekovijj Hersones (XII-XIV vv.) (*MIA* 17), Μόσχα-Λένινγκραντ.
- Iakobson A.L. 1951
 Srednevekovije amfori Severnogo Pricernomorija, *SovArch* 1951, 325-344.
- Iakobson A.L. 1953
 Dvorec (Mangupa) (*MIA* 34), Μόσχα-Λένινγκραντ.
- Iakobson A.L. 1966
 Srednevekovije pifosi Severnogo Pricernomorja, *SovArch* 1966, 189-202.
- Iakobson A.L. 1979
 Keramika i keramičeskoe proizvodstvo srednevekovoj Tavriki, Λένινγκραντ.

- Ιωακείμ Ιβηρίτης 1921
 Ιστορικόν Λεξ. (ΙΛ)
 Janković Dj. 1974
 Johns C.N. 1934
 Johns C.N. 1934a
 Johns C.N. 1936
 Kahane H. & R. 1973
 Kalitsunakis J.E. 1919
 Καλλέρης Ι. 1953
 Κανανός Ιωάννης
 Kapitän G. 1980
 Καραποτόσσογλου Κ. 1982
 Κατάστιχον σκευοφυλακείου Μεγά-
 λης Εκκλησίας
 Κεδρηνός Γεώργιος
 Kenchreai IV
 Κεραμόπουλλος Α.Δ. 1926
 Keshishian K.K. 1978
 Κοφο Ζ. 1983
 Κονομής Ν.Χ. 1953
 Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος,
 Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν
 Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος,
 Έκθεσις
 Κωνσταντουδάκη Μ. 1975/6
 Κοραΐς, Άτακτα Α'
 Κορομήλης Α.Δ. 1972
 Korošec P. 1974
 Κουγέας Σ.Β. 1912/3
 Κουκουλές Φ.Ι. 1915/6
 Κουκουλές Φ.Ι. 1933
 Η Θεσσαλονίκη προ 500 ετών, 1421-1921, Γρηγόριος Παλαμάς 5, 1-8 (844-851).
 Ιστορικόν Λεξικόν της νέας ελληνικής, της τε κοινώς ομιλουμένης και των ιδιωμάτων (= Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης, Α') (Ακαδημία Αθηνών), τ. Α'-Δ', τεύχ. α' (α-γάργαρος), Αθήνα 1933-1953.
 The Medieval Pottery of the Serbian Lower Danub-basin, Balcanosla-
 vica 3, 89-119.
 Medieval Slip-ware from Pilgrims' Castle, Atlit (1930-1), QDAP 3, 137-144.
 Excavations at Pilgrims' Castle, Atlit (1932); The Ancient Tell and the outer
 Defences of the Castle, QDAP 3, 145-164.
 Excavations at Pilgrims' Castle, Atlit (1932-3). Stables at the South-West of
 the Suburb, QDAP 5, 31-60.
 Greek in Southern Italy, III. Byzantine Notes, ByzZ 66, 1-37.
 Mittel- und neugriechische Erklärungen bei Eustathius, Βερολίνο.
 «Τροφαί και ποτά» εις πρωτοβυζαντινούς παπύρους, ΕΕΒΣ 23, 689-715.
 Διήγησις περί του εν Κωνσταντινουπόλει γεγονότος πολέμου (I. Bekker,
 Georgius Phrantzes, Ioannes Cananus, Ioannes Anagnostes (CB), Βόννη
 1838, 457-479).
 Three Terracotta Braziers from the Sea of Sicily, IntJNautA 9, 127-131.
 Ετυμολογικά ανάλεκτα, Λεξικογραφικόν Δελτίον της Ακαδημίας Αθηνών
 14, 263-287.
 MM 2, 566-570.
 Σύνοψις Ιστοριών (I. Bekker, Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae, opera
 I-II (CB), τ. 1-2, Βόννη 1838-1839).
 Kenchreai. Eastern Port of Corinth IV. The Pottery, υπό B. Adamshek,
 Leiden 1979.
 Παλαιαί χριστιανικαί και βυζαντιακαί ταφαί εν Θήβαις, ΑΔ 10, 124-136.
 Nicosia, Capital of Cyprus then and now, Λευκωσία.
 Silos à céréales découverts à Quasarati, Iliria, τεύχ. 2, 223-6.
 Κρητικο-Κύπρια, ΚρΧρον 7, 146-160.
 Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν τον θεοστεφή και πορφυρογέννητον βα-
 σιλέα (G. Moravcsik, Constantine Porphyrogenitus, De administrando im-
 perio. English Translation by R.J.H. Jenkins (Ουγγρο-ελληνικαί μελέται,
 29), Βουδαπέστη 1949. Β' έκδοση (CFHB I, Dumbarton Oaks Texts), Ουά-
 σινγκτον 1967).
 (Έκθεσις περί της βασιλείου τάξεως). Σύνταγμα τι και βασιλείου σπουδής
 όντως άξιον ποίημα (a. I. Reiskius, Constantini Porphyrogeniti imperatoris,
 De ceremoniis aulae byzantinae libri duo graece et latine (CB), τ. 1-2, Βόννη
 1829-1830. b. A. Vogt, Constantin VII Porphyrogénète, Le Livre des céré-
 monies, texte établi et traduit (Collection byzantine, publiée sous le patronage
 de l'Association Guillaume Budé), Α', Παρίσι 1935 - Commentaire, Παρίσι
 1935, Β', Παρίσι 1939 - Commentaire, Παρίσι 1940, ημτελής).
 Ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος (El Greco) από τον Χάνδακα στη Βενετία.
 Ανέκδοτα έγγραφα (1566-1568), ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Η', 55-71.
 Άτακτα, ήγουν παντοδαπών εις την αρχαίαν και την νέαν ελληνικήν
 γλώσσαν αυτοσχεδίων σημειώσεων και τινων άλλων υπομνημάτων αυτο-
 σχέδιος συναγωγή τόμος πρώτος περιέχων δύο ποιήματα Θεοδώρου του
 Προδρόμου με μακράς σημειώσεις και πέντε πίνακας, Παρίσι 1828.
 Το Βογατσικόν, Θεσσαλονίκη.
 Beitrag über einige Formen der frühmittelalterlichen slawischen Keramik auf
 slowenischen Fundplätzen, Balcanoslavica 3, 13-25.
 Έρευναι περί της ελληνικής λαογραφίας κατά τους μέσους χρόνους, Α'.
 Αι εν τοις σχολίοις του Αρέθα λαογραφικά ειδήσεις, Λαογραφία 4,
 236-269.
 Προδρόμεια λαογραφικά ζητήματα, Λαογραφία 5, 309-332.
 Γεύματα, δείπνα και συμπόσια των Βυζαντινών, ΕΕΒΣ 10, 97-160.

- Κουκουλές Φ.Ι. 1950
 Κουκουλές Φ.Ι. 1953
 Κουκουλές Φ.Ι. 1953α
 Κουμανούδης Στ., Συναγωγή
 Κουρτζής Η. 1978
- Κριαράς Εμμ. Λεξ.
 Κριτζάς Χ. 1973/4
 Κυριαζόπουλος Β.Δ. 1969
 Κυριαζόπουλος Β.Δ. 1980
- Kythera
 Lafontaine-Dosogne J. 1964
 Lafontaine-Dosogne J. 1981
 Laiou-Thomadakis A.E. 1977
 Lampe G.W.H. Λεξ.
 Lane A. 1938
 Lazarev V. 1967
 Λαζαρίδης Π.Η. 1965
 Λαζαρίδης Π.Η. 1973/4
 Lazarov M. 1975
 Leonard M.R. 1973
 Λέοντος ς' Σοφού, Τακτικά
- Leroux G. 1913
 Leroy J. 1964
 Le Roy Ch. 1961
 Leroy-Molinghen A. 1965
 Likhachova V.D. 1977
 Lloyd S. - Mellaart J. 1955
 Liddell H.G. - Scott R. -
 Κωνσταντινίδης Μ., Λεξ.
- Μαχαιράς Λεόντιος
 Macridy Th. - Megaw A.H.S. - Mango
 C. - Hawkins E.J.W. 1964
 Maehler H., Papyri
 Μαλάλας Ιωάννης
 Mallett M. - Whitehouse D. 1967
 Μαλτέζου Χρ. 1982
- Θεσσαλονίκης Ευσταθίου τα λαογραφικά, τ. 1-2, Αθήναι.
 Θεσσαλονίκης Ευσταθίου τα γραμματικά, Αθήναι.
 Ετυμολογικά, Αθηνά 57, 197-228.
 Συναγωγή λέξεων αθησαυρίστων εν τοις ελληνικοῖς λεξικοῖς, Αθήναι 1883.
 Αγιάσος, ένα πανάρχαιο κέντρο κεραμικής στην καρδιά του Αιγαίου, Αιολικά Γράμματα 8, 331-334.
 Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας, 1100-1669, τ. 1-9 (α-μεγαλυνάριον), Θεσσαλονίκη 1968-1985.
 Αρχαιολογικά Χρονικά Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Ναυπλίου, ΑΔ 29: Χρονικά, 242-246.
 Κεραμική, εις Νεοελληνική Χειροτεχνία, έκδ. Εθνικής Τραπέζης Ελλάδος, Αθήναι, 88-123.
 Παραδοσιακά κεραμικά από την Ανατολική Μακεδονία και τη Θάσο, Α' Τοπικό Συμπόσιο «Η Καβάλα και η περιοχή της» (Απρίλιος 1977), Θεσσαλονίκη, 113-120.
 Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens, Λονδίνο 1972.
 Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'empire byzantin et en Occident, Βρυξέλλες.
 Remarques sur le programme décoratif de Ste Sophie à Trebizonde, Byzantino-bulgarica 7, 379-391.
 Peasant Society in the Late Byzantine Empire, Princeton.
 A Patristic Greek Lexicon, Οξφόρδη 1972³.
 Medieval Finds at Al Mina in North Syria. The Pottery, Archeologia 87, 27-61.
 Storia della pittura bizantina, Τορίνο.
 Βυζαντινά και μεσαιωνικά Ευβοίας, ΑΔ 20: Χρονικά, 292-298.
 Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Νομών Αττικής, Πειραιώς και νήσων, ΑΔ 29: Χρονικά, 182-183.
 Potanalata flotilija, Βάρνα.
 Braziers in the Bodrum Museum, AJA 77, 19-25.
 α) Leonis Imperatoris Tactica, PG 107, 672-1120. β) R. Vári, Leonis Imperatoris Tactica, τ. 1-2, Βουδαπέστη 1917-1922 (ημιτελής).
 Lagynos. Recherches sur la céramique et l'art ornemental hellénistiques, Παρίσι.
 Les manuscrits syriaques à peintures conservés dans les Bibliothèques d'Europe et d'Orient, Παρίσι.
 Réchauds déliens, BCH 85, 474-500.
 Du κώθων au βαυκάλιον, Byzantion 35, Mémorial Henri Grégoire, 208-220.
 Byzantine Miniature. Masterpieces of Byzantine Miniature of IXth-XVth Centuries in Soviet Collections, Μόσχα.
 Beycesultan Excavations. First Preliminary Report, AnatSt 5, 39-92.
 Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης μεταφρασθέν εκ της αγγλικής εις την ελληνικήν υπό Ξενοφώντος Π. Μόσχου δ.φ. καθηγητού, δια πολλών δε βυζαντινών ιδίως λέξεων και φράσεων πλουτισθέν και εκδοθέν επιστάσια Μιχαήλ Κωνσταντινίδου, τ. 1-4, Αθήναι (ανατ. χ.χρ.).
 Εξήγησις της γλυκείας χώρας Κύπρου, η οποία λέγεται Κρόνακα, τουτέστιν Χρονικόν (R.M. Dawkins, Leontios Makhairas, Recital Concerning the Sweet Land of Cyprus entitled "Chronicle", Edited with a Translation and Notes, τ. 1-2, Οξφόρδη 1932, ανατ. Αμμόχωστος, χ.χρ.).
 The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul, DOP 18, 249-315.
 Papyri aus Hermupolis, Βερολίνο 1974.
 Χρονογραφία (L. Dindorf, Ioanni Malalae Chronographia (CB), Βόννη 1831).
 Castel Porciano: An Abandoned Medieval Village of the Roman Campagna, II. 4. The Pottery, BSR 35, 135-145.
 Η χρήση του όρκου στις βενετοβυζαντινές συνθήκες (13ος-15ος αι.), Βυζαντιακά 2, 75-83.

- Μανασσής Κωνσταντίνος Σύνοψις χρονική αρχομένη από κοσμοποιίας μέχρι του κυρού Νικηφόρου του Βοτανειάτου (I. Bekker, Constantini Manassis Breviarum historiae metricum (CB), Βόννη 1837).
- Mango C. 1981 Daily Life in Byzantium, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten I/1, Hauptreferate, JbÖByz 31, 337-353.
- Mango C. 1981a Discontinuity with the Classical Past in Byzantium, εις Byzantium and the Classical Tradition, Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies (University of Birmingham), έκδ. M. Mullet - R. Scott, Birmingham, 48-57.
- Mannoni L. & T. 1976 Per una storia regionale della cultura materiale: I recipienti di Liguria (recipienti domestici Genovesi nei secoli XII-XVII), Quaderni Storici 31, 229-260.
- Mannoni T. 1965 Il "testo" e la sua diffusione nella Liguria di Levante, Bolletino Linguistico, τεύχ. 1/2, 49-64.
- Mannoni T. 1970 La ceramica d'uso comune in Liguria prima del secolo XIX. Prime notizie per una classificazione, Atti del 3o Convegno Internazionale della Ceramica, Albisola, 297-335.
- Marjanović-Vujović G. 1974 Archaeological Proving the Presence of the Pechenegs in Beograd Town, Balcanoslavica 3, 183-188.
- Martens M. 1971 Sur la décoration de réchaud gréco-romain, EtTrav 5, 135-144.
- Martin J.R. 1954 The Illustration of the Heavenly Ladder of John Climacus, Princeton.
- Μαστροκώστας Ε. 1965 Ανασκαφή του τείχους Δυμαίων, ΑΔ 20: Χρονικά, 224-227.
- Μαυρικίου Στρατηγικόν Das Strategikon des Maurikios, Einführung, Edition und Indices von George T. Dennis, Übersetzung von Ernst Gamillscheg (CFHB XVII, Series Vindobonensis), Βιέννη 1981.
- Mazal O. 1968 Die Praktika des Athos-Klosters Xeropotamou. Ein Beitrag zur byzantinischen Wirtschaftsgeschichte des 14. Jahrhunderts, JÖBG 17, 85-115.
- Mazzucato O. 1970 Ceramiche medioevali nell'edilizia laziale, Atti del 3o Convegno Internazionale della Ceramica, Albisola, 339-361.
- Mazzucato O. 1972 La ceramica a vetrina pesante, Ρώμη.
- Mazzucato O. 1976 La ceramica laziale dei secoli XI-XIII, Ρώμη.
- Mazzucato O. 1977 La ceramica laziale nell'alto medioevo, Ρώμη.
- Mazzucato O. 1978/80 Olle acuarie medioevali al Museo di Roma, BollMC 25-27, 111-120.
- Mazzucato O. 1979 Note preliminari sullo scavo del Casale Laurentino, "Archeologia-Medioevo", Suppl. al n. 2, NS. dic. 1979, A.XVIII di Archeologia, 25-80.
- Μέγας Γ.Α. 1968/9α Θρακικά οικήσεις, Λαογραφία 26, Εις τιμήν Γεωργίου Α. Μέγα, 13-59.
- Μέγας Γ.Α. 1968/9β Η λαϊκή οικοδομία της Λήμνου, Λαογραφία 26, 61-87.
- Μέγας Γ.Α. 1968/9γ Θεσσαλικά οικήσεις, Λαογραφία 26, 89-201.
- Megaw A.H.S. 1937/9 Three Medieval Pit-groups from Nicosia, RDAC, 145-168.
- Megaw A.H.S. 1971 Excavations at "Saranda Kolones", Paphos, RDAC, 117-146.
- Megaw A.H.S. 1972 Supplementary Excavations on a Castle Site at Paphos, Cyprus, 1970-1972, DOP 26, 323-343.
- Megaw A.H.S. 1979 The Atrium of the Episcopal Basilica at Kourion. A Preliminary Report, RDAC, 358-365.
- Megaw A.H.S. 1984 Saranda Kolones: Ceramic Evidence for the Construction Date, RDAC, 333-340.
- Megaw A.H.S. - Jones R.E. 1983 Byzantine and Allied Pottery. A Contribution by Chemical Analysis to Problems of Origin and Distribution, BSA 78, 235-263.
- Μηλιατζίδου-Ιωάννου Ε. 1980 Χάλκινα σφυρήλατα σινιά και η διακόσμησή τους στο βορειοελλαδικό χώρο, Γ' Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου (Αλεξανδρούπολη 1976). Πρακτικά (Συμπλήρωμα), Θεσσαλονίκη, 697-832.
- Melis F. 1964 Werner Sombart e i problemi della navigazione nel Medio Evo, εις AA.VV, L'opera di Werner Sombart nel centenario della nascita, Μιλάνο, 227-286 (n.v.).
- Meyer G. 1894 Etymologisches, ByzZ 3, 156-164.
- Meyer G. 1894/5 Neugriechische Studien I-IV, Βιέννη.
- Meyer Ph. 1894 Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Λειψία (ανατ. 'Αμστερνταμ 1965).

- Μιχαήλ Χωνιάτης
 Miljković-Pepel P. 1981
 Minić D. 1974
 Morrisson C. 1981
 Μουρίκη Ντ. 1978
 Μπακιρτζής Χ. 1982
 Μπακιρτζής Χ. - Ζήκος Ν. 1981
 Μπούρα Α. 1981
 Naumachica
 Nersessian S. 1962
 Nersessian S. 1963
 Nersessian S. 1967
 Nersessian S. 1970
 Niermeyer J.F. Λεξ.
 Νικήτας Χωνιάτης
 Νικήτας Χωνιάτης, δημόδης
 παράφραση
 Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μ. 1980
 Ohly D. 1961/2
 Olynthus XII
 Omont H. 1929
 Opisanie
 Ορειβάσιος
 Ορλάνδος Α.Κ. 1958²
 Ορλάνδος Α.Κ. 1963
 Ορλάνδος Α.Κ. 1964
 Ορλάνδος Α.Κ. 1970
 Ostrogorsky G., Ιστορία
 Παιδιόφραστος διήγησις
 Παχωμίου Ρουσάνου, Ομιλίες
 Pacuiul lui Soare II
 Πανάρετος Α. 1944
 Πανάρετος Α. 1980
 Παπαχαράλαμπος Γ.Χ. 1968
 Παπαχαράλαμπος Γ.Χ. 1976/8
 Παπαδάκης Εμ. 1976
 Σπ. Λάμπρος, Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα, τ. 1-2, Αθήναι 1879-1880 (ανατ. Gronigen 1975).
 Veljusa. Le monastère de la Vierge de Pitié au village Veljusa près de Strumica, Σκόπια.
 Les problèmes de datation des céramiques du site d'habitation médiévale à Ribnica, Balcanoslavica 3, 59-73.
 La découverte des trésors à l'époque byzantine: théorie et pratique de l' εύρεσις θησαυρού, TravMem 8, Hommage à M. Paul Lemerle, 321-343.
 Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι της Μεγαρίδος, Αθήνα.
 Κουτρούβια μύρου από τη Θεσσαλονίκη, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/3, JbÖByz 32/3, 523-528.
 Ανασκαφή στα Πάτερμα Ροδόπης, Θρακική Επετηρίδα 2, 23-42.
 Επτά θυμιατήρια, Αρχαιολογία, τεύχ. 1, Νοέμβριος, 64-70.
 Υπό Α. Dain (Nouvelle Collection de Textes et Documents), Παρίσι 1943.
 The Illustrations of the Homilies of Gregory of Nazianzus, Paris. Gr. 510.
 A Study of the Connections between Text and Images, DOP 16, 195-228.
 Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art, Ουάσινγκτον.
 A Psalter and New Testament Manuscript at Dumbarton Oaks, DOP 19, 153-183.
 L'illustration des psautiers grecs du moyen âge, II. Londres, Add. 19.352, Παρίσι.
 Mediae Latinitatis Lexicon minus, Leiden 1976.
 Χρονική διήγησις (I.A. van Dieten, Nicetae Choniatae Historia (CFHB XI, Series Berolinensis, τ. 2), Βερολίνο 1975).
 I. Bekker, Nicetae Choniatae Historia (CB), Βόννη 1835 (χωρία της δημόδους παραφράσεως ως υπομνήματα του κειμένου).
 Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου, Β', Δημοσίων λειτουργών, Αθήναι. Athen: Kerameikos-Grabung (1961), ΑΔ 17: Χρονικά, 16-20.
 D. Robinson, Excavations at Olynthus XII. Domestic and Public Architecture, 1946.
 Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIVe siècle, Παρίσι.
 A. Dmitrievskij, Opisanie liturgičeskikh rukopisej I, Κίεβο 1895, III, Πετρούπολη 1917 (ανατ. Άμστερνταμ 1965).
 Io. Raeder, Oribasii Collectionum Medicarum reliquiae, Λειψία 1928 (ανατ. Άμστερνταμ 1964).
 Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική, Αθήναι.
 Η Παρηγορήτισσα της Άρτης, Αθήναι.
 Έκθεσις περί των ανασκαφών Βιβλιοθήκης Αδριανού και Ρωμαϊκής Αγοράς, ΑΕ, Αρχαιολογικά Χρονικά, 6-58.
 Η αρχιτεκτονική και αι βυζαντιναι τοιχογραφίαι της μονής του Θεολόγου Πάτμου, Αθήναι.
 Geschichte des byzantinischen Staates, Μόναχο 1963³ (ελλην. μετάφρ., τ. 1-3, Αθήνα 1978-1981).
 Παιδιόφραστος διήγησις των ζώων των τετραπόδων, Critical edition by V. Tsiouni (Miscellanea Byzantina Monacensia, 15), Μόναχο 1972.
 Σπ. Λάμπρος, Εκ των ομιλιών του Παχωμίου Ρουσάνου, Νέος Έλληνομνημων 13 (1916), 56-67.
 P. Diaconu - S. Baraschi, Pacuiul lui Soare II, Așezarea medievală, Βουκουρέστι 1977.
 Κυπριακά μέτρα, σταθμά, μονάδες χρόνου και σχετικά προς αυτά λέξεις, Κυπριακά Σπουδαί 8, 61-82.
 Λαογραφικά αγγειοπλαστικής και κεραμεικής, Λαογραφική Κύπρος 10, 59-64.
 Η κυπριακή οικία, Λευκωσία.
 Κυπριακά οικοκυρικά σκεύη, Λαογραφία 31, 151-166.
 Μορφαί του λαϊκού πολιτισμού της Κρήτης του 15ου και 16ου αιώνας κατά τας γραμματειακάς πηγάς, Αθήναι.

- Παπαδάκης Εμμ. 1978
 Παπαδόπουλος Στ. 1982
 Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. 1980
 Pargoire J. 1903
 Parhina E.A. 1974
 Πασαδαίος Α. 1973
 Πασχάλιον Χρονικόν
 Patterson-Ševčenko N. 1974
 Πελεκανίδης Στυλ. 1953
 Peschlow U. 1977/8
 Πετρόπουλος Δ. 1952/3
 Πέτσας Φ. 1966
 Φαράκλας Ν. 1968
 Philiraki B. 1967
 Πιερίδου Α. 1980
 Piérart M. - Thalmann J.-P. 1980
 Pini A.I. 1981
 Φλουρέντζος Π. 1977
 Φωτίου Λεξ.
 Pletničeva S.A. - Nikolaienko A.G. 1976
 PLP
 Podzuweit Ch. 1979
 Πολίτης Ν.Γ. 1901
 Πολυδεύκης
 Popescu E. 1976
 Πουκεβίλ
 Preisigke F., Wörterbuch
 Προδρομικά
 Ψελλός Μιχαήλ, Χρονογραφία
 Ψελλός Μιχαήλ, Επιστολή προς
 κάπηλον
 Ψευδο-Κωδινός
 Ράλλη-Ποτλή, Σύνταγμα
 Richter G.M.A. - Milne M.J. 1935
 Robinson H.S. 1960
 Rohlf G. Lex.
 Romančuk A.I. 1976
 Οι τροφές των Κρητικών στο 15ο και 16ο αιώνα, Κρητολογία, τεύχ. VII (Ιούλιος-Αύγουστος), 49-72.
 Η χαλκοκρατία στον ελληνικό χώρο, 1900-1975, Ναύπλιο.
 Λαογραφικά Θράκης Β', Αθήνα.
 A propos de Boradiou, ByzZ 12, 449-493.
 Srednevekovaja keramika jugnoi Tavriki, Feodalnaja Tavrika, Materiali po istorii i arheologii Krīma, Κίεβο, 54-94.
 Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Ίμβρου, Αθήνα.
 L. Dindorf, Chronicon Paschale (CB), τ. 1-2, Βόννη 1832.
 Some Thirteenth-century Pottery at Dumbarton Oaks, DOP 28, 353-360.
 Καστορία Ι. Βυζαντινὰι τοιχογραφίαι, Πίνακες, Θεσσαλονίκη.
 Byzantinische Keramik aus Istanbul (κατάλογος ευρημάτων υπό G. και S. Sismanoglu), IstMitt 27/28, 363-414.
 Συμβολή εις την έρευναν των λαϊκών μέτρων και σταθμών, ΕΛΛ 7, 57-101.
 Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικής Μακεδονίας, ΑΔ 21: Χρονικά, 331-345.
 Αρχαιότητες και μνημεία Βοιωτίας, ΑΔ 23: Χρονικά, 207-224.
 The Attic Stamnos, Οξφόρδη.
 Κυπριακή λαϊκή τέχνη, Λευκωσία.
 Céramique romaine et médiévale, Etudes Argiennes, BCH, Suppl. VI, 459-482.
 Alimentazione, trasporti, fiscalità: I "containers" medievali, AMediev 8, 173-182.
 Τα τσέχικα οδοιπορικά της Αναγέννησης και η Κύπρος, Λευκωσία.
 Φωτίου του αγιατάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Λέξεων συναγωγής... (α. S.A. Naber, Photii Patriarchae Lexicon, τ. 1-2, Λέυντεν 1864-1865, ανατ. Άμστερνταμ 1965. β. Christos Theodoridis, Photii Patriarchae Lexicon, I, Α'-Δ', Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1982).
 L'ancien champ d'inhumation bolgare de Volokonoovo, SovArch, τεύχ. 3, 279-298.
 E. Trapp - R. Walter - H.-V. Beyer, Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, τεύχ. 1-5, Βιέννη 1976-1981.
 Trojanische Gefässformen der Frühbronzezeit in Anatolien, der Ägais und angrenzenden Gebieten, Mainz.
 Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού, Παροιμιαί, Γ', Αθήνα.
 Ονομαστικόν (E. Bethe, Pollucis Onomasticon (Lexicographi Graeci, IX), τ. 1-3, Λειψία 1900-1937.
 Inscriptiile Grecești și Latine din secolele IV-XIII descoperite în România, Βουκουρέστι.
 Ταξίδι στη Δυτική Μακεδονία (Άνοιξη του 1806), Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Γ. Τσάρας, Θεσσαλονίκη 1982.
 Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden, τ. 1-3, Βερολίνο 1925-1931.
 D.C. Hesseling - H. Pernot, Poèmes prodromiques en grec vulgaire, Άμστερνταμ 1910 (ανατ. Wiesbaden 1968).
 E. Renauld, Michel Psellos, Chronographie, τ. 1-2, Παρίσι 1926-1928 (ανατ. 1967).
 Επιστολή πρὸς τινα κάπηλον μέγλαυχον και φιλοσοφούντα διάκενα, MB 5, 502-505.
 Περί οφφικιαλίων του παλατίου Κωνσταντινουπόλεως (Jean Verpeaux, Pseudo-Kodinos, Traité des offices, Παρίσι 1966).
 Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων, και των ιερών Οικουμενικών και Τοπικών Συνόδων και των κατά μέρος αγίων Πατέρων, τ. 1-6, Αθήνα 1852-1859 (ανατ. Αθήνα 1966).
 Shapes and Names of Athenian Vases, Νέα Υόρκη.
 Excavations at Corinth, 1959, Part I, Hesperia 29, 225-253.
 Lexicon Graecanicum Italiae inferioris, Tübingen 1964.
 Hersones VI-pervoj polovinbi IX v., Sverdlovsk.

- Romančuk A.I. 1981
 Rough R.H. 1973
 Rudolf W. 1979
 Σακελλαρίδου-Σωτηρούδη Α. 1979
 Σακελλάριος Α., Κυπριακά
 Salamine de Chypre IX
 Samaria III
 Sanders G.D.R. 1987
 Ščepkina M.V. 1977
 Schilbach E. 1970
 Schilbach E., Quellen
 Schläger H. - Blackman D.J. - Schäfer J. 1968
 Σχόλια Απολλωνίου Ροδίου
 Σχόλια Αριστοφάνη (Dübner)
 Σχόλια Αριστοφάνη (Jones D.M. Wilson N.G. 1969)
 Σχόλια Αριστοφάνη (Wilson N.G. 1975)
 Σχόλια Νικάνδρου
 Σχόλια Θεοκρίτου
 Sciarra B. 1966
 Scorpan C. 1976
 Scorpan C. 1977
 Serdica I
 Σολομός Α.
 Somavera A. Θησ.
 Sophocles E.A. Λεξ.
 Σωτηρίου Γ. 1921/2
 Σωτηρίου Γ. και Μ. 1956/8
 Σούδα
 Sparkes B.A. 1962
 Sparkes B.A. - Talcott L. 1974⁵
 Stančeva M. 1964
 Σταυρόπουλος Φ.Δ. 1930/1
 Στεφανίδης Μ.Κ. 1918/20
 Torgovlja Hersonesa v VII-XII vv., Byzantinobulgarica 7, 319-331.
 The Reformist Illuminations in the Gospels of Matilda, Countess of Tuscany, Χάγη.
 Excavations at Porto Cheli and Vicinity. Preliminary Report V: The Early Byzantine Remains, Hesperia 48, 295-311.
 P. Lond. 193 (verso), Ελληνικά 31, 358-367.
 Τα Κυπριακά, ήτοι γεωγραφία, ιστορία και γλώσσα της νήσου Κύπρου από των αρχαιωτάτων χρόνων μέχρι σήμερα, τ. 1-2, Αθήναι 1890-1891.
 Cath. Diederichs, Céramiques hellénistiques, romaines et byzantines, Παρίσι 1980.
 J.W. Crowfoot - G.M. Crowfoot - K.M. Kenyon κ.ά., The Objects from Samaria, Λονδίνο 1957.
 An Assemblage of Frankish Pottery at Corinth, Hesperia 56, 159-195.
 Miniaturi Hludovskoj Psaltyri: Grečeskij ilustrirovannyj kodeks IX v., Μόσχα.
 Byzantinische Metrologie, Μόναχο.
 Byzantinische metrologische Quellen, Θεσσαλονίκη 1982.
 Der Hafen von Anthedon mit Beiträgen zur Topographie und Geschichte der Stadt, AA 83, 21-98.
 C. Wendel, Scholia in Apollonium Rhodium vetera, Βερολίνο 1974³.
 Fr. Dübner, Scholia Graeca in Aristophanem, Παρίσι 1855.
 Prolegomena de Comoedia. Scholia in Acharnenses, Equites, Nubes. Fasc. II continens scholia vetera in Aristophanis Equites, έκδ. D.M. Jones, et scholia Tricliniana in Aristophanis Equites, έκδ. N.G. Wilson, Groningen-Amsterdam.
 Prolegomena de Comoedia. Scholia in Acharnenses, Equites, Nubes. Fasc. IB continens scholia in Aristophanis Acharnenses, έκδ. N.G. Wilson, Groningen.
 M. Geymonat, Scholia in Nicandri Alexipharmaca, Μιλάνο 1974.
 C. Wendel, Scholia in Theocritum vetera, Λειψία 1914 (1966²).
 Ricuperi sottomarini nel Brindisio, RivStLig 32, 341-352.
 Origini și linii evolutive în ceramica romano-bizantina (sec. IV-VII) din spațiul Mediteranean și Pontic, Pontica 9, 155-185.
 Contribution à la connaissance de certains types céramiques romano-byzantins (IVe-VIe siècles) dans l'espace Istro-Pontique, Dacia, v.σ., 21, 269-297.
 Matériaux et recherches archéologiques, Σόφια 1964.
 Ο Άγιος Βάκχος ή τα άγνωστα χρόνια του ελληνικού θεάτρου, 300 π.Χ.-1600 μ.Χ. (Αθήνα, χ.χρ.).
 Θησαυρός της ρωμαϊκής και της φραγκικής γλώσσας, ήγουν λεξικόν ρωμαϊκόν και φραγκικόν, έργον ομήγονον από τον πατέρα Αλέξιον τον Σουμαβεραίον. Tesoro della lingua greca-volgare ed italiana cioè ricchissimo dizionario greco-volgare et italiano, opera postuma dal padre Alessio da Somavera, Παρίσι 1709.
 Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B.C. 146 to A.D. 1100), τ. 1-2, Βοστώνη 1870 (ανατ. Hildesheim-New York 1975, από την έκδοση του 1914).
 Ανασκαφαί του βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω, ΑΔ 7, 89-226.
 Εικόνες της Μονής Σινά, τ. 1-2, Αθήναι.
 Suidae Lexicon, έκδ. A. Adler (Lexicographi Graeci, I), τ. 1-5, Λειψία 1928-1938.
 The Greek Kitchen, JHS 82, 121-137.
 Pots and Pans of Classical Athens, Excavations of the Athenian Agora, Picture book 1.
 Cruches à poix mises au jour près des murs d'enceinte de Serdica, Serdica I, Σόφια, 147-152.
 Ανασκαφαί ρωμαϊκής Αγοράς, ΑΔ 13, Παράρτημα, 1-14.
 Φυσιογνωστική ονοματολογία, Λεξικογραφικόν Αρχείον της Μέσης και Νέας Ελληνικής 5, 65-85.

- Στέφανος Βυζάντιος
Stephanus H. Θησ.
Stevenson R.B.K. 1947
Stillwell MacKay Th. 1967
Στοιγύλου Γ.Α. 1971
Στράβων
Striker C.L. - Kuban Y.D. 1975
Στυλιανού Π. 1978
Sylloge Tacticorum
Talbot Rice D. 1930
Talbot Rice D. 1958
Talbot Rice D. 1968
Tartari F. 1982
Θαβώρης Α. 1972
Θαύματα Αγίου Αρτεμίου
Θεοδώρου Στουδίτου, Επιτίμια
Θεοφάνης
Θησαυροί Αγίου Όρους Α'
Θησαυροί Αγίου Όρους Β'
Θησαυροί Αγίου Όρους Γ'
Thiriet Fr., Etudes
Thiriet Fr., Régestes
Thiriet Fr. 1959
Θωμά Μάγιστρου, Εκλογή
Thompson H.A. 1934
Thomson J. 1879
Τριανταφυλλίδης Μ., Άπαντα Α'
Τριαντάφυλλος Δ. 1973
Trinchera Fr., Syllabus
Τσιτουριδίου Α. 1986
Εκ των Εθνικών Στεφάνου κατ' επιτομήν (Stephano Byzantii Ethniconum quae supersunt, ex rec. A. Meinekii, Βερολίνο 1849, ανατ. Graz 1958).
Θησαυρός της ελληνικής γλώσσης. Thesaurus graecae linguae. Έκδ. C.B. Hase, G. Dindorf, L. Dindorf, τ. 1-8, Παρίσι 1865 (ανατ. Graz 1954).
The Pottery, 1936-1937, εις Great Palace I, 31-63.
More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth, Hesperia 36, 249-320.
Η εν Θεσσαλονίκη πατριαρχική μονή των Βλατάδων, Θεσσαλονίκη.
Γεωγραφικά. The Geography of Strabo. The Loeb Classical Library, τ. 1-8, Καίμπριτζ-Λονδίνο 1917-1932 (ανατ. 1968-1970).
Work at Kalenderhane Camii at Istanbul. Fifth Preliminary Report, 1970-1974, DOP 29, 306-318.
Η νεώτερη αγγειοπλαστική της Κυθρέας, Κυπριακός Λόγος 10, 53-62.
A. Dain, Sylloge Tacticorum quae olim "Inedita Leonis Tactica" dicebatur (Nouvelle Collection des Textes et Documents), Παρίσι 1938.
Byzantine Glazed Pottery, Οξφόρδη.
The Byzantine Pottery, εις Great Palace II, 110-113.
Byzantine Painting; the Last Phase, Λονδίνο.
Les amphores du Musée Archéologique du Durës. Essai d'en dresser un catalogue, Iliria 2, 239-279.
Γλωσσικά σύμμεικτα, Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων 1, 203-214.
[Ιωάννου Ρόδου μοναχού, Θαύματα αγίου Αρτεμίου] (A. Papadopoulos-Kerameus, Varia Graeca sacra en Zapiski istor.-filol. Fak. Imper. St. Petersburgskago Univ. 95 (1909), 1-75, ανατ. Λειψία 1975).
Του οσίου πατρός ημών και ομολογητού Θεοδώρου ηγουμένου των Στουδίου επιτίμια. Κοινά της όλης αδελφότητος επί των παραλειπόντων εν τη εκκλησία εις τον κανόνα, PG 99, 1733-1758.
Χρονογραφία (C. de Boor, Theophanis Chronographia, τ. 1-2, Λειψία 1883, ανατ. Hildesheim 1963).
Οι θησαυροί του Αγίου Όρους, Εικονογραφημένα χειρόγραφα, τ. Α': Πρωτάτον, Μ. Διονυσίου, Μ. Κουτλουμουσίου, Μ. Ξηροποτάμου, Μ. Γρηγορίου, υπό Στυλ. Μ. Πελεκανίδου, Παναγ. Κ. Χρήστου, Χρυσ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σωτ. Ν. Καδά, Αθήναι 1973.
Οι θησαυροί του Αγίου Όρους, Εικονογραφημένα χειρόγραφα, τ. Β': Μ. Ιβήρων, Μ. Αγίου Παντελεήμονος, Μ. Εσφιγμένου, Μ. Χελανδαρίου, υπό Στυλ. Μ. Πελεκανίδου, Παναγ. Κ. Χρήστου, Χρυσ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σωτ. Ν. Καδά, Αθήναι 1975.
Οι θησαυροί του Αγίου Όρους, Εικονογραφημένα χειρόγραφα, τ. Γ': Μ. Μεγίστης Λαύρας, Μ. Παντοκράτορος, Μ. Δοχειαρίου, Μ. Καρακάλου, Μ. Φιλοθέου, Μ. Αγίου Παύλου, υπό Στυλ. Μ. Πελεκανίδου, Παναγ. Κ. Χρήστου, Χρυσ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σωτ. Ν. Καδά, Αικ. Κατσαρού, Αθήναι 1979.
Etudes sur la Romanie greco-vénitienne (Xe-XVe siècles), Variorum Reprints, Λονδίνο 1977.
Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie, τ. 1-3, Παρίσι 1958-1961.
La Romanie vénitienne au moyen âge, Παρίσι 1959.
Fr. Ritshel, Thomae Magistri sive Theoduli Monachi Eclogae vocum atticarum, Halis Saxonum 1832 (ανατ. Hildesheim 1970).
Two Centuries of Hellenistic Pottery, Hesperia 3, 311-480.
Through Cyprus with the Camera in the Autumn of 1878, Λονδίνο 1879 (ανατ. Λευκωσία 1978).
Άπαντα Α', Θεσσαλονίκη 1963 (Die Lehnwörter der mittelhellenischen Vulgärliteratur), 299-490.
Αρχαιότητες και μνημεία Θράκης, ΑΔ 28: Χρονικά, 462-476.
Syllabus graecarum membranarum, Νεάπολη 1865.
Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη.

- Tudor D. 1981
Τυπικόν Ευεργέτιδος
Τυπικόν Κοτεινής
- Τυπικόν Κεχαριτωμένης
- Τυπικόν Παντοκράτορος
Τζέτζης, Σχόλια Αριστοφάνη IV/I
- Τζέτζης, Σχόλια Αριστοφάνη IV/II
- Τζέτζης, Σχόλια Αριστοφάνη IV/III
- Underwood P.A., Kariye
Υπόσχεσις Δανιήλ
Važarova Ž. 1976
- Vrsalović D. 1974.
- Wace A.I.B. - Thompson M.S. 1914
Wallace M.B. 1984
- Wallace Matheson P.M. - Wallace
M.B. 1982
- Wallinga H.T. 1964
- Warren P.M. 1978
- Weber Th. 1980
- Weitzmann K. 1935
Weitzmann K. 1970
- Weitzmann K. 1971
Weitzmann K. 1972
- Weitzmann K. 1972a
Weitzmann K. 1977
- Whitehouse D. 1967
Whitehouse D. 1969
- Whitehouse D. 1972
- Whitehouse D. 1980
Whitehouse D. 1981
- Whitehouse D. 1982
- Ξανθουδίδης Στ., Μελετήματα
Ξυγγόπουλος Α. 1931
Ξυγγόπουλος Α. 1935
- Communicari epigrafice, IX, StClstor 32, 421-436.
P. Gautier, Le typikon de la Théotokos Evergétis, REB 40 (1982), 5-101.
Διαθήκη Μαξίμου ιερομονάχου και κτίτορος της μονής Θεοτόκου της Κοτεινής (Σ. Ευστρατιάδου, Η εν Φιλαδελφεία μονή της υπεραγίας Θεοτόκου της Κοτεινής, Ελληνικά 3 (1930), 317-339).
Τυπικόν της σεβασμίας μονής της υπεραγίας Θεοτόκου της Κεχαριτωμένης, MM 5, 327-391.
P. Gautier, Le typicon du Christ Sauveur Pantocrator, REB 34 (1974), 1-145.
Io. Tzetzae, Commentarii in Aristophanem, Pars IV, ed. L.M. Positano, D. Holwerda, W.J.W. Koster, fasc. I, Prolegomena et Commentarium in Plutum, ed. L. M. Positano, Groningen 1960.
Io. Tzetzae, Commentarii in Aristophanem, Pars IV, ed. L.M. Positano, D. Holwerda, W.J.W. Koster, fasc. II, Commentarium in Nubes, ed. D. Holwerda, Groningen-Amsterdam 1960.
Io. Tzetzae, Commentarii in Aristophanem, Pars IV, ed. L.M. Positano, D. Holwerda, W.J.W. Koster, fasc. III, continens Commentarium in Ranas et in Aves, Argumentum Equitum, ed. W.J.W. Koster, Groningen-Amsterdam 1962.
The Kariye Djami, τ. 1-3, Νέα Υόρκη 1966.
Υπόσχεσις ιερομονάχου Δανιήλ, MM 2, 134.
Slavjani i Prabalgari. Po dani na nekropolite ot VI-XI v. na teritorijata na Balgarija, Σόφια.
Istaživanja i zaštita podmorskih arheoloških spomenika u SR Hrvatskoj. Dosadašnji rezultati i prijedlozi za dalji rad, Ζάγκρεμπ.
The Nomads of the Balkans (ανστ. 1972).
Texts, Amphoras, Coins, Standards and Trade, The Ancient World, X, nos 1-2, 11-14.
Some Rhodian Amphora Capacities, Hesperia 51, 293-320.
Nautika I. The Unit of Capacity for Ancient Ships, Mnemosyne 17, 1-40.
A Cretan Pottery Flask in a Minoan Tradition, Κρητολογία, τεύχ. VII (Ιούλιος-Δεκέμβριος), 119-127.
Essen und Trinken im Konstantinopel des 10. Jahrhunderts nach den Berichten Liutprands von Cremona, εις J. Koder - Th. Weber, Liutprand von Cremona in Konstantinopel, Βιέννη 1980, 71-99.
Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts, Βερολίνο.
Illustrations in Roll and Codex. A Study of the Origin and Method of Text Illustration, Princeton.
Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination, Σικάγο-Λονδίνο.
Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, III. K. Weitzmann, Ivories and Steatites, Ουάσινγκτον.
The Ivories of the so-called Grado-Chair, DOP 26, 43-91.
Manuscripts gréco-romains et paléochrétiens (Νέα Υόρκη).
The Medieval Glazed Pottery of Lazio, BSR 35, 40-86.
The Red-painted Pottery in Italy, εις J.G. Hurst, Painted and Glazed Pottery in Western Europe, MedievA 13, 137-141.
The Medieval and Renaissance Pottery, εις Tuscania 1972: A Preliminary Report, BSR 40, 209-235.
The Medieval Pottery from S. Cornelia, BSR 48, 125-156.
Nuovi elementi per la datazione della ceramica a vetrina pesante, AMediev 8, 583-587.
Medieval Pottery from South Etruria, εις D. Andrews - J. Osborne - D. Whitehouse, Medieval Lazio. Studies in Architecture, Painting and Ceramics, Papers in Italian Archaeology III, BAR International Series 125, 299-344.
Μελετήματα, επιμ. Ν. Παναγιωτάκη - Θ. Δετοράκη, Ηράκλειο 1980.
Πήλινον βυζαντινόν θυμιατήριον, AE, 127-140.
Το κάλυμμα της σαρκοφάγου του Γεωργίου Καπανδρίτου, EEBΣ 11, 346-360.

- Ξυγγόπουλος Α. 1952 Τέσσαρες μικροί ναοί της Θεσσαλονίκης εκ των χρόνων των Πα-
λαιολόγων, Θεσσαλονίκη.
- Ξυγγόπουλος Α. 1964 Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Ορφανού Θεσσαλονίκης, Αθήνα.
- Ξυγγόπουλος Α. 1966 Αι μικρογραφίες του μυθιστορήματος του Μ. Αλεξάνδρου εις τον
κώδικα του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας, Αθήναι-Βενετία.
- Ξυγγόπουλος Α. 1973 Αι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Προδρόμου παρά τας Σέρρας,
Θεσσαλονίκη.
- Yassi Ada I A Seventh-century Byzantine Shipwreck, έκδ. G.F. Bass και Fr.H. van
Doorninck, Jr., Texas A and M, University Press 1982.
- Ζαμπέλιος Σπ., Ιταλοελληνικά Ιταλοελληνικά, ήτοι κριτική πραγματεία περί των εν τοις αρχείοις Νεαπό-
λεως ανεκδότων ελληνικών περγαμηνών, Αθήναι 1865.
- Zemer A. 1978² Storage Jars in Ancient Sea Trade, Haifa.
- Ζηκίδης Γ.Δ. 1906 Μία διόρθωσις παρά Σουίδα, Αθηνά 18, 620-624.
- Ζωναρά Λεξ. Συναγωγή λέξεων (J.A.H. Tittmann, Iohannis Zonarae Lexicon, Λειψία
1808, ανατ. Άμστερνταμ 1967).
- Zwetkow B. 1979 Keramische Gebrauchskunst aus Melnik, Σόφια.

ΠΥΡΙΜΑΧΑ ΜΑΓΕΙΡΙΚΑ ΣΚΕΥΗ

ΧΥΤΡΑ - ΤΣΟΥΚΚΑ - ΤΣΟΥΚΑΛΙΟΝ

*Μὴ συγκρίνωμεν τὰ ἀσύγκριτα· τί ποιήσει
χύτρα πρὸς λέβητα; αὐτὴ προσκρούσει καὶ
αὐτὴ συντριβήσεται.*

Μιχαήλ Ψελλός

Ονομασία

Το κατεξοχήν μαγειρικό σκεύος τους οι Βυζαντινοί ονόμαζαν «χύτρα» στην αρχαϊζουσα γλώσσα και «τσούκκα» ή «τσουκάλιον» στη δημώδη¹. Ὅτι τα δύο ονόματα ήταν ταυτόσημα συνάγεται από τους Λεξικογράφους: *χύτρα· τὸ τζυκάλιον* (Ζωναρά Λεξ.) ή από τους Σχολιαστές: *χύτραν· τὸ τζυκάλιον*².

Η λέξη «τσουκάλι» είναι υποκοριστικό της «τσούκκας», που κατά τον Α. Κοραή παράγεται από την ιταλική λέξη «zucca» (= κολοκύνθη) και συσχετίζεται με τη *σικύα· εἶδος κολοκύθης*³. Ο συσχετισμός αυτός του μαγειρικού σκεύους με τη γνωστή νεροκολοκύθα οφείλεται στην ομοιότητα του σχήματός τους. Ορθά όμως ο Φ. Κουκουλές διατύπωσε την άποψη ότι με το όνομα «τσούκκα» δηλώνονταν αγγεία διαφορετικού σχήματος⁴. Με αυτή τη γενική σημασία ερμηνεύεται και η αναφορά στη διαθήκη του Μαξίμου, κτίτορος της Μονής Θεοτόκου Κοτεινής στη Φιλαδέλφεια της Μικράς Ασίας (1247): *ἕτεραι τζοκαλικαὶ τριάκοντα*⁵, διάφορα δηλαδή πήλινα σκεύη κοινής και μαγειρικής χρήσης. Οι λέξεις «κεραμεούν αγγείων» και «οστράκιον» συνοδεύουν τη λέξη «τζουκάλι» στα χωρία που παραθέτει ο Du Cange στο Λεξικό του, και δηλώνουν το υλικό με το οποίο ήταν κατασκευασμένο το μαγειρικό αυτό σκεύος. Ενδεικτική του υλικού κατασκευής των τσουκαλιών είναι η παροιμιακή φράση του

1. ΒΒΠ Β'/II, 99.

2. Σχόλια Αριστοφάνη (Dübner), Πλούτος, στ. 683, 1197, 1203.

3. Κοραής, Ἄτακτα Α', 183. Πρβλ. Τριανταφυλλίδης, Ἄπαντα Α', 437. Τσούκκα στα κατωιταλικά σημαίνει χύτρα (ΒΒΠ ΣΤ', 540. Βλ. Rohlf's Lex., 523). «Τσούκκα» και στα κυπριακά σημαίνει τη χύτρα (Χατζηιωάννου, Τα εν διασπορά, 27 και Πανάρετος 1980, 64). *Σικύα· εἶδος κολοκύθης καὶ σκεῦος ἱατρικόν* (Ησύχιος).

4. Κουκουλές 1915/6, 322.

5. Διαθήκη Μαξίμου, 282 και Τυπικόν Κοτεινής, 332. Συνδυασμό ή ομοιότητα με άλλης χρήσης αγγεία δηλώνουν οι λέξεις: *κυθροκακκάβιον ή χυτροκακκάβιον, κυθρόγαυλος, κυθροκανδήλα, μονόκυθρο*, βλ. ΒΒΠ Β'/II, 99. Αλλά και μαγειρικά σκεύη χάλκινα, μεγέθους και σχήματος τσουκαλιού, δε θα πρέπει να αποκλειστούν· αυτό δηλώνει η ονομασία *χαλκοτζούκια* (Τυπικόν Κοτεινής, 332 και Διαθήκη Μαξίμου, 282. Πρβλ. Γράμμα εκδοτήριον, 1232/3, 57) και *χαλκοτζούκαλα* (Διαθήκη Θεοδοσίου Σκαράνου μοναχού, 1270-1274, Actes Xéropotamou, αριθ. 9.14, σ. 80).

Ψελλού⁶, που παρατίθεται στην αρχή του κεφαλαίου αυτού, και η ανάλογη σε περιεχόμενο αντιπαράθεση της εύθραυστης γάστρινης (πήλινης) χύτρας προς το αντίστοιχο μετάλλιο μαγειρικό σκεύος, τον άθραυστο λέβητα, που χρησιμοποιεί μεταφορικά ο Νικήτας Χωνιάτης⁷. Το συνηθισμένο, εξάλλου, βυζαντινό επώνυμο «Τζουκαλάς»⁸ σημαίνει τον κεραμέα, το χυτροπλάστη⁹.

Η «τσούκκα» στη μεσαιωνική Κύπρο ονομαζόταν και «μαγείρισσα». Αναφέρεται ως προϊόν αγγειοπλασטיών, που μαζί με άλλα κεραμικά σκεύη, εισαγόταν στην Κύπρο¹⁰.

Σχήμα

Ο συσχετισμός, όπως είπαμε, της «τσούκκας» με τη γνωστή νεροκολοκύθα οφείλεται στην ομοιότητα του σχήματός τους. Η «τσούκκα», δηλαδή, θα ήταν κλειστό, σφαιρικού σχήματος σκεύος. Στενόλαιμο ή ευρύστομο; Στενόλαιμο, κατά το Φ. Κουκουλέ, ο οποίος, ερμηνεύοντας τον πτωχοπροδρομικό στοίχο

*Ἄν ἤμην ὀξύγαλατᾶς, τὸ ὀξύγαλαν νὰ ἐπώλουν,
τὴν τσοῦκκαν τοῦ ὀξύγάλακτος εἰς ὦμον μου νὰ ἐβάστουν*¹¹,

υποστηρίζει: «η τσούκκα δεν θα είχεν το σχήμα του ευρύστομου περιφερούς σημερινού τσουκαλίου, διότι το δρουβανιστόν οξύγαλα ήτο υγρόν»¹². Αντίθετα, ανοιχτά, ευρύστομα, περιφερή μαγειρικά σκεύη εννοεί με τη λέξη «τζούκαις» χωρίο της δημώδους παράφρασης του Νικήτα Χωνιάτη, όπου περιγράφεται με ποιο τρόπο οι Νορμανδοί ασεβούσαν στο μύρο του αγίου Δημητρίου, όταν κατέλαβαν τη Θεσσαλονίκη (1185): *ἐν χαλκώμασι καὶ ἐν τζούκαις μεγάλες λαμβάνοντες* (το μύρον) *ἐτηγάνιζον μετ' αὐτοῦ ὀψάρια καὶ ἤλειφον τὰ ὑποδήματα αὐτῶν*¹³. Ἐτσι, την άποψη του Φ. Κουκουλέ, ότι με το όνομα «τσούκκα» δηλώνονταν αγγεία διαφορετικού σχήματος¹⁴, έρχονται να διευκρινίσουν όχι μόνον τα κείμενα, αλλά και τα αρχαιολογικά ευρήματα, σύμφωνα με τα οποία τα μαγειρικά πυρίμαχα σκεύη χωρίζονται σε δύο γενικά σχήματα: κλειστά και ανοιχτά¹⁵, ή καλύτερα, βαθιά και ρηχά. Και τα

6. MB E', 291.

7. Οία είδώς (ο βασιλεύς Μανουήλ Κομνηνός) τὰς τῶν Ρωμαίων δυνάμεις ἀπροσφειῖς ἐξ ἀντιπάλου στήναι ταῖς ἐσπερίαις καὶ ἀντικρυς χύτρας πρὸς λέβητας (199.46-48) καὶ εἶναι ὁμοίους γάστρινα σκευὴ πρὸς σιδήρεα (δημῶδης παράφραση, 260.2B).

8. Du Cange Λεξ., λ. Τζουκαλάς. Πρβλ. Κουκουλές 1950, Α', 91. Actes Xéropotamou, αριθ. 9. A34-35 (1270-1274) και 16.229 (1310-1325): ὁ παπᾶ Νεόφυτος ὁ Τζικαλάς (1646-1647), Νέος Ἑλληνομνήμων 7 (1910), 191.

9. Χωματιανός, 541: Δι' ἀπορίαν τῶν ἀναγκαίων ἐν τοῖς καιροῖς τοῦ λιμοῦ τὴν πατρίδα Καστορίαν κατὰ λιπὼν, ἅμα δὲ καὶ τὴν νομίμως συνεζυγμένην αὐτῷ γυναῖκα, Χρῦσος ὁ χυτροπλάστης, καὶ τὴν Ἀχρίδα καταλαβὼν, συνώκησαν ἐνταῦθα γυναικαρίῳ τινί. Το χωρίο μαρτυρεῖ επίσης τη μετακίνηση των τεχνιτών.

10. Ασσίζαι, 494: Ἄπαι τοὺς λαγηνάδες καὶ ἀπὸ πᾶσα ἐργασίαν γαστρένη, ὥς περ μουχροῦτια, σκωτέλλια, μαγείρισες, κουζία, κελεύει τὸ δίκαιον νὰ πλερώσουν δικαίωμαν εἰς τὸ ἔβγα ὅσα κουστεύγουν τὸ τέταρτο. Καὶ σήμερ ἡ χύτρα στὴν Κύπρο ονομάζεται «μα(γ)είρισσα» ὡς συνώνυμο τῆς «πινιάς» καὶ τῆς «τσούκκας» (Χατζηϊωάννου, Τα ἐν διασπορά, 27). Αναφέρεται επίσης και ὡς «πετρομα(γ)είρισσα» (Πανάρετος 1980, 64), με τὴν ἔννοια τῆς πήλης κατεζοχὴν χύτρας.

11. Προδρομικά, IV, 109-110. Στους στίχους II, 187-188: Αἶ, τσοῦκκα ὁποῦ τὰ ἐβάστασεν! πῶς οὐκ ἐσχίσθη μέσα; / ἐκείνη βαπτιστήρα ἦτον, ἐκείνη τσοῦκκα οὐκ ἦτον, «τσούκκα» σημαίνει ἀσφαλῶς τὸ σκεῦος καὶ ὀχι «κολοκύνθη», ὅπως ἐρμηνεύουν οἱ ἐκδότες (σ. 259). Αντιδιαστέλλεται μάλιστα στους στίχους αὐτοὺς τὸ μικρὸ μέγεθος τῆς τσοῦκκας με τὸ μεγάλο τοῦ «βαπτιστήρα», που εἶναι τὸ κινητὸ ἐκκλησιαστικὸ σκεῦος, τὸ προορισμένο γιὰ τὸ νηπιοβαπτισμό.

12. Κουκουλές 1915/6, 332. Τα σημερινά πήλινα τσουκάλια δεν ἔχουν καθόλου λαϊμό, γιὰτί μιμούνται τις νεότερες μετάλλινες χύτρες.

13. Νικήτας Χωνιάτης, δημῶδης παράφραση, 397.20B.

14. Κουκουλές 1515/6, 322.

15. Πρβλ. Fossati - Mannoni 1981, 415.

κλειστά-βαθιά, που είναι τα περισσότερα και τα πιο αντιπροσωπευτικά και εξετάζονται στο κεφάλαιο αυτό, επειδή ακριβώς έχουν το γνωστό παραδοσιακό σχήμα των χυτρών της αρχαιότητας¹⁶, ταυτίζονται αναμφίβολα με τα βυζαντινά τσουκάλια.

Τα βυζαντινά τσουκάλια λοιπόν, που βρίσκονται στις ανασκαφές, είναι πήλινα σκεύη με καμένες συνήθως από τη φωτιά τις εξωτερικές επιφάνειες, μέσου ή μικρού μεγέθους και κλειστού σχήματος, με μόλις σχηματιζόμενο ευρύ στόμιο και στενότερο λαιμό, μία ή δύο λαβές και διογκωμένο σώμα, κατάλληλα να δέχονται υγρό περιεχόμενο σε μέτριες ποσότητες· νερό κυρίως, μέσα στο οποίο έβραζαν οι τροφές¹⁷. Για την προστασία του βρώσιμου περιεχομένου από τον πηλό και για ευκολία καθαρισμού του σκεύους χρησίμευε το στρώμα της εφυάλωσης, που διαπιστώνεται σε ορισμένες περιπτώσεις να καλύπτει μόνον την εσωτερική επιφάνειά τους. Βέβαια, το μέτρο αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί απόλυτα ενδεδειγμένο για πυρίμαχα σκεύη, γιατί, έχοντας ο πηλός διαφορετικό συντελεστή συστολής-διαστολής από την εφυάλωση, η εσωτερική εφυαλωμένη επιφάνεια του τσουκαλιού εύκολα ραγίζει ή απολεπίζεται. Γι' αυτό είναι πιθανό τα σκεύη αυτά να χρησιμοποιούνταν κυρίως ως αποθηκευτικά.

Το σώμα του σκεύους δεν είναι κυλινδρικό, αλλά παρουσιάζεται διευρυμένο στην κοιλιά ή και σε ορισμένες περιπτώσεις στους ώμους. Η διεύρυνση αυτή, που γίνεται για αύξηση της χωρητικότητας, σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση της βάσης, συνθέτουν το σχήμα του σκεύους. Η βάση άλλοτε είναι διαμορφωμένη σε κοφτό επίπεδο πάτο, και τότε το σχήμα του σκεύους είναι βαρελοειδές ή ανεστραμμένου κώλου με ελαφρώς κυρτά τοιχώματα, και άλλοτε είναι αποστρογγυλεμένη, οπότε το σκεύος, παρουσιάζοντας και διεύρυνση στην κοιλιά, παίρνει σχήμα σχεδόν σφαιρικό.

Γίνεται σαφές λοιπόν ότι στις πρώτες περιπτώσεις με τον επίπεδο πάτο, το σκεύος παρουσιάζει μεγαλύτερη ευστάθεια και μπορούσε να στέκεται μόνο του, να τοποθετείται στην καιόμενη ανθρακιά της εστίας ή να ακουμπά στα τοιχώματά της. Αντίθετα, στη δεύτερη περίπτωση, το σκεύος παρουσιάζει βέβαια μεγαλύτερη χωρητικότητα, δεν μπορεί όμως να σταθεί μόνο του, αλλά κάζεται σε ειδικό μεταλλικό εξάρτημα της εστίας, που οι Βυζαντινοί, σχολιάζοντας τις αρχαίες λέξεις «λάσανον» και «χυτρόπους», ονόμαζαν «πυροστάτην»¹⁸.

Ο «πυροστάτης», αν κρίνουμε από τη νεότερη «πυροστιά», θα ήταν μετάλλινος τρίποδας που τοποθετούνταν επάνω στη φωτιά και στο τριγωνικό ή κυκλικό περιχέλωμά του, χωρίς να έρχεται σε άμεση επαφή με την ανθρακιά, καθόταν το μαγειρικό σκεύος με την αποστρογγυλεμένη βάση. Ο «πυροστάτης» αυτός θα ήταν κατασκευασμένος ή από σφυρηλατημένες μετάλλινες ράβδους, όπως η νεότερη πυροστιά, όπως φαίνεται σε μικρογραφία της Οκτατεύχου της Μονής Βατοπεδίου (13ου αι.), με θέμα τη συνάντηση άγγελου Κυρίου - Γεδεών, όπου απεικονίζεται τετράποδος πυροστάτης να ανακρατεί μεγάλο τσουκάλι, από σφυρήλατα χοντρά φύλλα μετάλλου¹⁹ (Πίνακ. 34α). Άλλος τρόπος στήριξης τσουκαλιού με αποστρογγυ-

16. Sparkes - Talcott 1974⁵.

17. Εκτός από το νερό, έβαζαν στο τσουκάλι για να ψηθεί το φαγητό και λάδι ή λίπος. Ο Κρητικός Αγάπιος Λάνδος (17ος αι.) στο Γεωπονικό του αναφέρει για το μαγείρεμα του λαγού: *νά βάνουν και λαρδί* (χοιρινό λίπος αλίπαστο ή καπνιστό) *πολύ εις τὸ τσουκάλι νά συμψήνεται ἢ ἄλλο παχύ* (ΒΒΠ Ε', 51).

18. ΒΒΠ Β'/II, 97. Κουκουλές 1950, Α', 88. Θεοδώρου Στουδίτου, Επιτίμια, 1740 (μστ'): *ἐάν συντριβῇ χύτρα ἢ πυροστάτης*. Διαθήκη Μαξίμου, 282 (πυρροιστία) και Τυλικόν Κοτεινής, 332 (πυρρομάχη). Τζέτζης, Σχόλια Αριστοφάνη IV/III, 1139, Ὀρνίθες, στ. 436: *ἐπιστάτη δὲ θηλυκῶς χαλκοῦς τρίπους χυτρόποδος ἐκτελῶν χρειαν*. Στη Διαθήκη Θεοδοσίου Σκαράνου μοναχού (1270-1274), Actes Χέγοροιαμου, αριθ. 9.14, 80, αναφέρονται χωριστά η «πυροστιά» και η «σκάρα», που σημαίνει πως ήταν δύο όργανα σιδερένια διαφορετικά.

19. Huber 1975, πίν. 132. Για τα υποστηρίγματα των χυτρών στην αρχαιότητα, βλ. Sparkes 1962, 130 και Agora XII, 232. Πήλινες δακτυλοειδείς βάσεις από το Διόριος (Κύπρος) έχουν ερμηνευθεί ως υποστηρίγματα χυτρών (Cattling 1972, 13).

λεμένη βάση επιτυγχανόταν με την τοποθέτησή του πάνω σε κινητές εστίες²⁰ (πήλινα «φωκία» ή μετάλλινα «μιλλiάρια»).

Το τσουκάλι με αποστρογγυλεμένη βάση, εκτός από το πρόβλημα της στήριξης, είχε και το πρόβλημα της τοποθέτησής του μετά τη χρήση. Στην περίπτωση αυτή θα φανταστεί κανείς ότι τοποθετούνταν ανάποδα, γερμένο ελαφρώς προς το πλάι όταν οι λαβές του ξεπερνούσαν το χείλος, στραγγίζοντας το νερό από το πλύσιμο²¹, ή κρεμόταν από τις ίδιες τις λαβές του. Οι ανάγκες αυτές πιστεύω δημιούργησαν παραλλαγή τσουκαλιών, που στο κέντρο της αποστρογγυλεμένης βάσης τους σχηματίζεται μικρής διαμέτρου επίπεδος πάτος ή ρηχή γούβα, που επέτρεπε με σχετική ευστάθεια την τοποθέτηση του σκεύους στο ράφι ή και μέσα στην ανθρακιά ακόμη (Πί ν. 7, αριθ. 5-6).

Το σώμα των τσουκαλιών εξωτερικά είτε είναι λείο είτε φέρει εγχάρακτες οριζόντιες ευθείες παράλληλες χαραγές είτε εγχάρακτες οριζόντιες κυματιστές γραμμές ή στικτές ποικίλων κατευθύνσεων. Οι χαραξίες αυτές, που γίνονται στο νωπό πηλό πριν από το ψήσιμο του αγγείου, εκτός του ότι ποικίλλουν το σκεύος, έχουν και χρηστική σκοπιμότητα. Οι οριζόντιες ευθείες γραμμές περισσότερο και οι κυματιστές λιγότερο χρησίμευαν στον ασφαλέστερο χειρισμό του σκεύους στο πλύσιμό του ή στη μεταφορά του είτε αυτή γινόταν με γυμνά, αλλά υγρά ενίοτε χέρια, όταν το σκεύος ήταν ψυχρό, ή με κάποιο μαντήλι όταν ήταν θερμό.

Οι στικτές γραμμές, που είναι και οι περισσότερες διακοσμητικές, μολονότι παρουσιάζουν την ίδια χρηστικότητα, πιστεύω ότι προέρχονται από κάποια άλλη χρήση του σκεύους, την αποθηκευτική, και μιμούνται πλέγμα χόρτου με το οποίο ήταν τυλιγμένο το αποθηκευτικό αυτό σκεύος για τη διατήρηση της χαμηλής θερμοκρασίας του περιεχομένου και για την προστασία του από τα χτυπήματα (Πί ν. 5, αριθ. 1).

Με το μέγεθος του σκεύους, τη μεταφορά και την τοποθέτησή του στην εστία σχετίζονται η μία ή δύο κατακόρυφες λαβές του. Το σχήμα λοιπόν και η λειτουργία των λαβών κατατάσσουν τα τσουκάλια σε δύο κατηγορίες:

α. Μία λαβή, που αρχίζει οριζόντια ή ελαφρώς καμπύλη από το χείλος και σχηματίζοντας γωνία καταλήγει στην κοιλιά του σκεύους. Η λαβή αυτή είναι πρόσφορη για οριζόντια κίνηση του σκεύους, ενώ κρατιέται με ένα χέρι, και χρησιμεύει κυρίως για τη μετακίνησή του μέσα στην εστία. Γι' αυτό συναντάται συνήθως σε τσουκάλια με επίπεδο πάτο, που ήταν και τα μικρότερα στο μέγεθος.

β. Δύο λαβές αντιδιαμετρικά τοποθετημένες, κατακόρυφες, συνήθως ανορθωμένες αρχίζουν από το χείλος ή αμέσως κάτω από αυτό ή από τους ώμους και καταλήγουν στην κοιλιά. Οι λαβές αυτές είναι πρόσφορες για κατακόρυφη κίνηση του σκεύους, ενώ κρατιέται με δύο χέρια, και χρησιμεύουν για την τοποθέτηση και την ανάληψή του από τον πυροστάτη ή την κινητή θερμαντική εστία. Γι' αυτό και οι δύο λαβές συναντώνται συνήθως σε τσουκάλια με αποστρογγυλεμένη βάση, που ήταν κατά κανόνα μεγαλύτερα από τα προηγούμενα και η μεταφορά τους με δύο χέρια κρινόταν ασφαλέστερη.

Βέβαια δε λείπουν και τσουκάλια με επίπεδο πάτο και δύο λαβές, όπως θα δούμε παρακάτω. Υπάρχει επίσης σειρά κλειστών μαγειρικών σκευών με επίπεδο πάτο από τη Βουλγαρία, που οι δύο λαβές τους, χαρακτηριστικά μικρές και ημικυκλικού σχήματος, είναι αντιδιαμε-

20. Stillwell MacKay 1967, 288. Fossati - Mannoni 1981, 415.

21. Τα τσουκάλια στους αγροτικούς οικισμούς, μετά τη χρήση και το πλύσιμό τους, τοποθετούνται ανάποδα πάνω σε στύλους περιφραξής κτλ. για να στραγγίσουν. Στην ανάποδη τοποθέτηση του τσουκαλιού αναφέρεται και ο Αγάπιος Λάνδος στο Γεωπονικό του: *βάλε ένα τζουκάλιον άνω κάτω* (Du Cange Λεξ., λ. τζουκάλιον).

τρικά τοποθετημένες στο λαιμό και στους ώμους²². Στις περιπτώσεις αυτές και λόγω του μικρού μεγέθους των λαβών θα πρέπει να εννοηθεί ότι η μετακίνηση του πυρωμένου σκεύους δε θα γινόταν με το χέρι, αλλά με «διλάβιν» ή «οξυλάβη» (αρχ. πυράγρα, σημ. τσιμπίδα)²³.

Εννοείται ότι τσουκάλια χωρίς λαβές θα μεταφέρονταν πιασμένα από το λαιμό και τον πάτο και θα μετακινούνταν μέσα στην εστία ή κοντά στα τοιχώματά της με τη βοήθεια οξυλάβης (πυράγρας) ή οποιασδήποτε άλλης λαβίδας.

Ανάμεσα στο άνω μέρος του σώματος και τα νεύοντα έξω ή κατακόρυφα χείλη του τσουκαλιού σχηματίζεται στενότερος από αυτά και από τη διάμετρο της κοιλιάς του σκεύους χαμηλός λαιμός, με σκοπό να μη χύνεται το περιεχόμενο του σκεύους κατά τη μεταφορά του. Ο τρόπος με τον οποίο ο λαιμός διαμορφώνεται σε χείλος παρέχει τη δυνατότητα, σε ορισμένες περιπτώσεις, να σχηματιστεί στον πηλό εσωτερική πατούρα, για να κάθεται σ' αυτήν καπάκι (επικύθριον) με ίση διάμετρο²⁴. Τη χρήση καπακιού στο τσουκάλι, όταν αυτό ήταν τοποθετημένο πάνω στη φωτιά, θα πρέπει να δεχθεί κανείς ως γενική, γιατί με τον τρόπο αυτό προστατευόταν το περιεχόμενό του από τις σπίθες της φωτιάς και από τις κάπνες της εστίας. Επέτρεπε επίσης, αν έκλεινε αεροστεγώς με ζυμάρι, να ετοιμαστεί το φαγητό γρηγορότερα. Η χρήση έστω και πρόχειρου καπακιού, και ξύλινου ακόμη, δε θα πρέπει να αποκλειστεί και στις περιπτώσεις των τσουκαλιών που τα χείλη τους δε φέρουν ίχνη εσωτερικής πατούρας.

Τύποι τσουκαλιών

Σύμφωνα με τις προηγούμενες παρατηρήσεις τα βυζαντινά τσουκάλια μπορούν να διαιρεθούν από πλευράς σχήματος και χρήσης σε δύο τύπους: σε τσουκάλια με επίπεδη βάση και σε τσουκάλια με αποστρογγυλεμένη βάση²⁵.

A. Τσουκάλια με επίπεδη βάση.

1. Τσουκάλια χωρίς λαβή.
2. Τσουκάλια με μία λαβή.
3. Τσουκάλια με δύο λαβές.

B. Τσουκάλια με αποστρογγυλεμένη βάση και δύο λαβές²⁶.

A1. Τα τσουκάλια της ομάδας αυτής είναι πήλινα σκεύη απλού κλειστού σχήματος με μακρά παράδοση στη χειροποίητη πρώιμη μεσαιωνική κεραμική αλλά και στην τέχνη του

22. Dončeva-Petkova 1977, 106-107, εικ. 33.

23. ΒΒΠ Β' / II, 99. Στην περίπτωση ενός τσουκαλιού (Π i ν. 5, αριθ. 4), οι μικρές οπές των δύο λαβών, που στήνονται σαν «αυτιά» στους ώμους του δοχείου, είναι ενδεικτικές ότι δέχονταν ιμάντες, που χρησίμευαν για τη μεταφορά του σκεύους μαζί με άλλη οικοσκευή σε «νομαδική» κοινωνία.

24. Γεωπονικά, 7.16.1: *Κύθραν καινήν ὕδατος καλοῦ πληρώσας, καὶ ταύτην ἐπιμελῶς πωμάσας*. Για καπάκια χυτρών, βλ. Barnea 1965, Bajalović-Hadžić-Pešić 1981, πίν. XII, Birtašević 1970, πίν. XVIII, Baraschi 1977, πίν. IX, Dončeva-Petkova 1977, 215, Jakobson 1979, 24, εικ. 9, Κεραμόπουλλος 1926, 127, εικ. 1, Whitehouse 1972, 211, αριθ. 5, Whitehouse 1980, 142, εικ. 10.

25. Σε δύο ανάλογους τύπους χωρίζει τα τσουκάλια και ο Peschlow 1977/8, 374.

26. Τσουκάλια με αποστρογγυλεμένη βάση και μία λαβή, μολονότι δεν είναι βολικά στη χρήση τους, θα μπορούσαν ωστόσο να αποτελέσουν ξεχωριστή ομάδα του τύπου B. Χωρίς βέβαια να αποκλείεται η διαίρεση αυτή, τα γνωστά σε μένα τσουκάλια της μορφής αυτής είτε είναι πρωιμότερα του 9ου αι. (Romančuk 1976, 24, πίν. 2:10) είτε ανήκουν σε διαφορετική κεραμική παράδοση (Jakobson 1979, 81, εικ. 49:5). Κανάτα με μία λαβή του β' μισού του 14ου αι. από τη Λευκωσία (Megaw 1937/9, 150, A21), με ελαφρώς κυρτή βάση, εξωτερική επιφάνεια καμένη από τη φωτιά και σχήμα που σε γενικές γραμμές μοιάζει με τις χειροποίητες κυπριακές τσούκκες που βρέθηκαν στο κάστρο Σαράντα Κολόνες στην Πάφο (βλ. παρακάτω), μπορεί να θεωρηθεί ότι σε κάποια φάση χρησιμοποιήθηκε και ως πυρίμαχο σκεύος.

χειροκίνητου ή ποδοκίνητου κεραμικού τροχού. Αντλούν την καταγωγή του σχήματός τους από την επαρχιακή ρωμαϊκή και υστερορωμαϊκή κεραμική²⁷. Μέρος (6ος-10ος αι.) της μακράς μορφολογικής εξέλιξης του σκεύους φαίνεται στον πίνακα που δημοσίευσε η L. Dončeva-Petkova, με βάση ευρήματα βουλγαρικών ανασκαφών, και στον οποίο τέσσερις παραλλαγές τσουκαλιών αποδίδονται στο 10ο αι.²⁸. Τα βασικά χαρακτηριστικά των παραλλαγών αυτών είναι η διεύρυνση του σώματος στο ύψος των ώμων και η χάραξη παράλληλων ευθειών και στικτών γραμμών στην εξωτερική επιφάνεια (Πί ν. 1, αριθ. 1-2). Τα ίδια χαρακτηριστικά, που είναι μια ένδειξη αρχαιότητας, συναντώνται και σε τσουκάλια του 11ου-12ου αι. από τη Γιουγκοσλαβία²⁹ (Πί ν. 2, αριθ. 1).

Άλλο παράδειγμα τσουκαλιού της ομάδας αυτής βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη, στην ανασκαφή του Αγίου Πολυεύκτου και σε στρώμα του τέλους 10ου-αρχών 11ου αι.³⁰ (Πί ν. 1, αριθ. 3). Το τσουκάλι αυτό διαφέρει από τα προηγούμενα στο αρμονικό, βαρελοειδές, σχεδόν σφαιρικό σχήμα και στο λαιμό, που διαγράφεται ευκρινώς και τονίζεται με διακοσμητική διάθεση από απλό σχοινίο στο σημείο όπου ενώνεται με το σώμα. Διπλή κυματιστή εγγάρια γραμμή κοσμεύει την κοιλιά του σκεύους. Τα γενικά αυτά χαρακτηριστικά του σχήματος αναγνωρίζονται και σε τσουκάλια του 12ου-15ου αι. από τη Γιουγκοσλαβία (Πί ν. 2, αριθ. 2-3), από τα Πάτερμα Ροδόπης (13ος αι.) (Πί ν. 1, αριθ. 4-5) και από άλλες περιοχές³¹.

Το απλό αυτό σχήμα τσουκαλιών χωρίς λαβές συνυπήρχε με τσουκάλια της επόμενης ομάδας.

A2. Το τσουκάλι με μία λαβή, που είναι και περισσότερο εύχρηστο από το προηγούμενο, κυριαρχεί σε ευρήματα της β' χιλιετίας.

Ένα από τα παραδείγματα της ομάδας βρέθηκε μαζί με εφυσωμένη κεραμική πολυτελείας του 9ου-10ου αι. στην Αγία Ειρήνη Κωνσταντινουπόλεως³² (Πί ν. 3, αριθ. 1). Είναι κατασκευασμένο από κόκκινο πηλό. Το σώμα, που είναι σχετικά λίγο διευρυμένο στην κοιλιά, ώστε το σχήμα να είναι περισσότερο βαρελοειδές και λιγότερο σφαιρικό, φέρει εξωτερικά αυλακώσεις και καλύπτεται από κοκκινωπό-καστανό επίχρισμα. Η βάση του σκεύους είναι επίπεδη, όχι όμως κοφτή, αλλά ελαφρώς τονισμένη με περιχείλωμα και εσωτερικά στο κέντρο φέρει κατασκευαστική εξογκωμένη θηλή. Η άκρη του χείλους, το οποίο είναι συνέχεια του λαιμού, είναι παχύτερη και η πλατιά λαβή αρχίζει αμέσως κάτω από το χείλος, υψώνεται λίγο πάνω από αυτό και αμέσως κάμπτεται και καταλήγει στο μέσο της κοιλιάς. Η όλη κατασκευή του σκεύους φαίνεται προσεκτική στο πλάσιμο και στο ψήσιμο και έχει ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό: στην κορυφή της λαβής και στο σημείο όπου αυτή ενώνεται με το χείλος υπάρχει ακανόνιστη κυκλική εκβάθυνση, που αν δεν είναι τυχαίο αποτύπωμα του αντίχειρά του αγγειοπλάστη —που είναι και το πιθανότερο— πρέπει να θεωρηθεί ως θέση για αρτύματα, που προστίθενταν στο φαγητό για να νοστιμίσει.

Δεύτερο παράδειγμα με ίδια προέλευση είναι κατασκευασμένο από λευκό πορώδη πηλό,

27. Για την κεραμική του τύπου αυτού, βλ. Vazarova 1976, 380 κ.ε., Birtašević 1970, πίν. II-IV, Bajalović-Hadži-Pešić 1972, 139-148, Minić 1974, Janković 1974, Brusić 1980, 81, 85, πίν. III, VI, Scorpan 1976, πίν. XXVIII bis:3,7,11.

28. Dončeva-Petkova 1977, 106-7, εικ. 33a.

29. Bajalović-Hadži-Pešić 1981, εικ. II.

30. Harrison - Firatli 1966, 238, εικ. H:3.

31. Bajalović-Hadži-Pešić 1981, εικ. III-IV. Μπακιρτζής - Ζήκος 1981, 30, σχέδ. 4:1,2. Carevec II, 36, εικ. 22. Constantinescu 1972, 110. Busuioc 1975, εικ. 11.

32. Peschlow 1977/8, 409, αριθ. 120.

σχηματίζει ραβδωτό, φουσκωτό στην κοιλιά σώμα, με στρώμα κίτρινης εφυάλωσης εσωτερικά και πινελιές εφυάλωσης εξωτερικά, κάθετο απλό χείλος και επίπεδο σε συμπλήρωση πάτο³³ (Π ί ν. 3, αριθ. 2). Πιθανώς η κύρια χρήση του σκεύους αυτού, που βρέθηκε καμένο, να μην ήταν η μαγειρική, για το λόγο ότι η κάτω απόληξη της μεγάλης τοξωτής λαβής αγγίζει σχεδόν τον πάτο του δοχείου, έτσι ώστε όταν το σκεύος τοποθετούνταν στη φωτιά να πυρακτωνόταν η λαβή εξίσου σχεδόν με το σώμα.

Τρίτο παράδειγμα τσουκαλιού από την Κωνσταντινούπολη προέρχεται από την ανασκαφή του Αγίου Πολυεύκτου και χρονολογήθηκε στο 10ο-11ο αι.³⁴ (Π ί ν. 3, αριθ. 3). Έχει λεπτά τοιχώματα, φουσκωτό στην κοιλιά σώμα με παράλληλες ευθείες χαραγές, ελαφρώς καμπύλη βάση και χαμηλό προς τα έξω χείλος.

Δύο άλλα παραδείγματα από την Κωνσταντινούπολη προέρχονται από τις ανασκαφές του Ιερού Παλατίου, από στρώμα μετά την καταστροφή του και βρέθηκαν μαζί με εφυαλωμένη εγχάρκτη κεραμική του 12ου αι. Το ένα από αυτά μοιάζει με το πρώτο τσουκάλι από την Αγία Ειρήνη ως προς το ψηλό σώμα και τις εξωτερικές αυλακώσεις (Π ί ν. 3, αριθ. 4). Το χείλος του φέρει εσωτερική πατούρα για καπάκι, ενώ η επίπεδη βάση του δεν είναι κοφτή, αλλά σχηματίζεται ευκρινώς εξωτερικά, έχοντας και μεγαλύτερο πάχος, που προστάτευε τον πάτο του σκεύους από τα χτυπήματα³⁵. Το σχήμα του άλλου τσουκαλιού, σε σχέση με το προηγούμενο, είναι κοντόχοντρο (Π ί ν. 3, αριθ. 5) με διογκωμένη κοιλιά, χείλος με μόλις σχηματιζόμενη εσωτερική υποδοχή για καπάκι και βάση επίπεδη κοφτή³⁶, σχήμα δηλαδή που επικρατεί στα εκτός Κωνσταντινούπολης ευρήματα, κυρίως στο βαλκανικό χώρο.

Χαρακτηριστικό βυζαντινό τσουκάλι του τύπου αυτού με σώμα λείο, περισσότερο σφαιροειδές, ευτελέστερης όμως κατασκευής, είναι αυτό που βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη³⁷, στην ανασκαφή του υστερορωμαϊκού Γαλεριανού συγκροτήματος και προέρχεται από στρώμα μεταγενέστερο της καταστροφής του, ενδεικτικό μιας μεταγενέστερης χρήσης του χώρου στα βυζαντινά χρόνια. Παρόμοια είναι και τα τσουκάλια που βρέθηκαν στα βυζαντινά νεκροταφεία στα Αρριανά Θράκης³⁸ και στο Τσουκαλαριό Θάσου (Π ί ν. 3, αριθ. 6), τα οποία, σύμφωνα με τα άλλα ευρήματα, χρονολογούνται στο 10ο-11ο αι. και συνδέονται με ταφικά έθιμα.

Στον 11ο-12ο αι. χρονολογήθηκε τσουκάλι ίδιου σχήματος, με τρεις παράλληλες στικτές γραμμές στο ύψος των ώμων και τέταρτη στο σημείο όπου τα χείλη ενώνονται με το άνω τμήμα του σώματος, που βρέθηκε στις ανασκαφές της *Dinogetia* (Ρουμανία). Το τσουκάλι αυτό θεωρήθηκε προϊόν άγνωστου βυζαντινού κέντρου παραγωγής³⁹. Τσουκάλι παρόμοιου σχήματος, που χρονολογείται στο 12ο-13ο αι., βρέθηκε στην ανασκαφή ταφικού παρεκκλησίου στη Γρατινή Ροδόπης και είναι πιθανώς προϊόν ντόπιου εργαστηρίου (αδημοσίευτο). Χαρακτηριστικά των τελευταίων αιώνων είναι τα τσουκάλια που βρέθηκαν στις ανασκαφές της νησίδας του Δούναβη *Pacuiul lui Soare* (13ου-14ου αι.), στη Γιουγκοσλαβία (13ου-15ου

33. Ό.π., 399, αριθ. 86. Πρβλ. εφυαλωμένο «τσουκάλι» (;) από άσπρο πηλό, 10ου-11ου αι., από την ανασκαφή του Αγίου Πολυεύκτου στην Κωνσταντινούπολη (Hayes 1980, εικ. 23:8).

34. Hayes 1980, 380, εικ. 24. Πρβλ. υποσημ. 26. Η ελαφρώς αποστρογγυλεμένη βάση και η γωνία στο σημείο όπου τα πλάγια τοιχώματα ενώνονται με τη βάση, κατατάσσουν το τσουκάλι στην ομάδα αυτή.

35. T. Rice 1958, 111, εικ. 22A, όπου το σκεύος χαρακτηρίζεται ως «κανάτα με λαβή».

36. Ό.π., εικ. 22B, όπου το σκεύος χαρακτηρίζεται ως «κούπα με λαβή». Πρβλ. τσουκάλια του 9ου-10ου αι. από τη Χερσώνα (Iakobson 1979, εικ. 48:1-3).

37. Πέτσας 1966, πίν. 343E. Πρβλ. και το τσουκάλι από ναυάγιο κοντά στο νησί *Mljet* της Αδριατικής, που χρονολογήθηκε στον 9ο-10ο αι. (Brusić 1980, 80, πίν. II:1).

38. Τριαντάφυλλος 1973, 475, πίν. 432β. Το τσουκάλι αυτό δε θεωρώ παλαιοχριστιανικό, αλλά βυζαντινό, που προέρχεται από μεταγενέστερες βυζαντινές ταφές.

39. Barnea 1980, 226, πίν. XXII:2.

αι.) (Π ί ν. 2, αριθ. 4-6) και σε διάφορες άλλες περιοχές⁴⁰, με διογκωμένη κοιλιά, χαραγμένες ευθείες γραμμές στο σώμα και εμφανώς ψηλότερα από τα προηγούμενα παραδείγματα πλάγια κυρτά ή καμπύλα χείλη, που και όταν δε σχηματίζουν εσωτερική υποδοχή είναι κατάλληλα να δέχονται καπάκια.

Το σχήμα αυτό του σφαιροειδούς τσουκαλιού με μία λαβή και επίπεδο πάτο συνεχίστηκε να κατασκευάζεται και στα μεταβυζαντινά χρόνια, όπως φαίνεται από εύρημα της εποχής αυτής στο Διδυμότειχο⁴¹.

A3. Τσουκάλια με επίπεδο πάτο, καθαρά σφαιροειδές σώμα και δύο αντιδιαμετρικά τοποθετημένες λαβές είναι σπανιότερα από τα προηγούμενα παραδείγματα και πρέπει να θεωρηθούν παραλλαγές είτε της προηγούμενης είτε της επόμενης ομάδας.

Παραλλαγή της προηγούμενης ομάδας τσουκαλιών με μία λαβή πρέπει να θεωρηθεί το μαγειρικό σκεύος με δύο λαβές, επίπεδο πάτο και λεία τοιχώματα (Π ί ν. 4, αριθ. 1), που βρέθηκε μέσα στο καράβι που ναυάγησε στις αρχές του 11ου αι. στο μικρασιατικό *Serçe Liman*, απέναντι από τη Ρόδο⁴².

Στην ίδια κατηγορία ανήκει και ένα τσουκάλι με επίπεδο πάτο και δύο λαβές από την *Dinogetia*⁴³ (Π ί ν. 4, αριθ. 2). Η εξωτερική επάλειψη του σκεύους αυτού με επίχρυσμα χρώματος ασημί οδηγεί στη σκέψη ότι πιθανώς δε χρησιμοποιούνταν για μαγείρεμα (βλ. παρακάτω).

Τσουκάλια επίσης με κοφτό επίπεδο πάτο, σφαιροειδές σώμα ή με ώμους διευρυμένους και δύο λαβές μεγάλες ή μικρότερες, ημικυκλικές, που αρχίζουν από το χείλος και καταλήγουν στους ώμους ή είναι τοποθετημένες μόνον επάνω στους ώμους, βρέθηκαν σε ανασκαφές στη Βουλγαρία και χρονολογήθηκαν στο 10ο αι. (Π ί ν. 5, αριθ. 1-5), ενώ τσουκάλια ίδιου τύπου, που χρησιμοποιήθηκαν ως υλικό πλήρωσης θόλου ανάμεσα στο νάρθηκα και στον εξωνάρθηκα στην εκκλησία της Παναγίας στο χωριό *Veljusa* της Γιουγκοσλαβίας, χρονολογήθηκαν στο 13ο-14ο αι.⁴⁴.

Διαφορετικά ως προς το σχήμα των λαβών και τη διαμόρφωση του σώματος είναι τα επόμενα δύο τσουκάλια. Το ένα βρέθηκε στην Κόρινθο⁴⁵ (Π ί ν. 4, αριθ. 3). Είναι κατασκευασμένο από καστανόκόκκινο πηλό, με όρθια χείλη, που φέρουν εξωτερικά ρηχή αυλακιά και ευθύγραμμες αυλακώσεις στο άνω μέρος του σώματος. Οι δύο λαβές, ωοειδείς σε τομή, πιάνουν στους ώμους και στην κοιλιά του σκεύους και είναι ανορθωμένες. Χρονολογήθηκε στο τέλος 10ου-μέσα 11ου αι. Το δεύτερο τσουκάλι βρέθηκε στο Άργος και χρονολογήθηκε στο α' μισό του 12ου αι.⁴⁶ (Π ί ν. 4, αριθ. 4). Έχει σφαιροειδές σώμα, που στενεύει

40. Baraschi 1977, 51-55. Bajalović-Hadži-Pešić 1981, εικ. IV και X. Πρβλ. τσουκάλια από τη Χερσόνα (*Iakobson* 1950, 110, εικ. 67:1-3, *Iakobson* 1979, 116, εικ. 72A:1-3), από το Μελένικο (*Georgieva* 1980, 48, εικ. a), από το *Veliko Tŭrnovo* (*Carevec* II, 36, εικ. 22), από το *Coconi* (*Constantinescu* 1972, 110). Τσουκάλια ίδιου τύπου χρησιμοποιήθηκαν ως υλικό πλήρωσης θόλου ανάμεσα στο νάρθηκα και εξωνάρθηκα στην εκκλησία της Παναγίας στο χωριό *Veljusa* της Γιουγκοσλαβίας και χρονολογούνται στο 13ο-14ο αι. (*Miljković-Peppek* 1981, πίν. 37).

41. Bakirtzis 1980, εικ. 11, σχέδ. II:5, όπου το σκεύος αναφέρεται ως «κανάτα». Παρόμοιου σχήματος σκεύος με μία λαβή, ελαφρώς ραβδωτό σώμα και κοφή, βαθουλωτή βάση, που βρέθηκε στο ναυάγιο *Yassi Ada* (625/6), χαρακτηρίστηκε ως «κύπελλο με λαβή» (*Bass* 1962, 550, εικ. 11). Γίνεται σαφές και από προηγούμενα παραδείγματα (υποσημ. 35 και 36), ότι σε ορισμένες περιπτώσεις γίνεται δύσκολος ο διαχωρισμός τσουκαλιού της ομάδας αυτής με παρόμοιου σχήματος επιτραπέζια σκεύη. Πιθανότερη φαίνεται η πολλαπλή χρήση του σκεύους.

42. Bass - van Doorninck 1978, 125, εικ. 6.

43. Barnea 1967, εικ. 163:5.

44. Dončeva-Petkova 1977, 106-107, εικ. 33. *Miljković-Peppek* 1981, πίν. 37.

45. Stillwell MacKay 1967, 291, εικ. 3, αριθ. 99.

46. Piérart - Thalmann 1980, 470, 481, εικ. 7, πίν. X:C1.

προς τα πάνω και ενώνεται με όρθιο χείλος, φέρει δε χαραγές σ' ολόκληρο σχεδόν το σώμα. Οι δύο πλατιές λαβές αρχίζουν από το χείλος, ανυψώνονται ελαφρώς και αμέσως κάμπτονται και καταλήγουν στην κοιλιά.

Τα παραπάνω τσουκάλια είναι μεμονωμένα παραδείγματα της περιοχής Κορίνθου-Άργους, πρέπει να θεωρηθούν παραλλαγή τσουκαλιών του επόμενου τύπου με αποστρογγυλεμένη βάση, που βρέθηκαν στην ίδια περιοχή και είναι πολυπληθέστερα, και να συσχετιστούν με παρόμοιου τύπου μεσαιωνικά τσουκάλια της Ιταλίας⁴⁷.

Β. Από την ανασκαφή του Αγίου Πολυεύκτου στην Κωνσταντινούπολη και από στρώμα του τέλους 10ου-αρχών 11ου αι., προέρχεται ολόκληρο τσουκάλι του τύπου αυτού (Πί ν. 6, αριθ. 1) με σφαιρικό σώμα, που στενεύει προς τα πάνω και σχηματίζει χαμηλό ανοιχτό χείλος. Δύο πλατιές λαβές αρχίζουν από το χείλος και κάμπτονται ομαλά προς την κοιλιά, όπου διακρίνονται ελαφρές αυλακώσεις⁴⁸.

Κομμάτια από τσουκάλια ίδιου τύπου βρέθηκαν στην Αγία Ειρήνη μαζί με εφυαλωμένη κεραμική πολυτελείας 9ου-10ου αι.⁴⁹. Ένα από αυτά, που σώζεται σχεδόν ολόκληρο (Πί ν. 6, αριθ. 2), διαφέρει από το προηγούμενο ως προς τη χονδροειδέστερη κατασκευή των τοιχωμάτων και των δύο λαβών και ως προς το σχετικά ψηλό χωνοειδές στόμιο, που επιτρέπει τον ευκρινή σχηματισμό λαιμού.

Χώρος όπου βρέθηκαν τσουκάλια του τύπου αυτού σε μεγάλο αριθμό και πρέπει να θεωρηθούν προϊόντα τοπικών εργαστηρίων, είναι η περιοχή Κορίνθου-Άργους. Σ' αυτά πρέπει να υπαχθούν και τα όμοια τσουκάλια της Αθήνας⁵⁰, της οποίας η κεραμοπλαστική παράδοση στα βυζαντινά χρόνια σχετίζεται άμεσα με αυτήν της Κορίνθου. Ο μεγάλος αριθμός των ευρημάτων και η μελέτη τους έδωσαν τη δυνατότητα να γίνουν ορισμένες χρήσιμες παρατηρήσεις ως προς την εξέλιξη του σχήματος⁵¹.

Τα τσουκάλια της περιοχής αυτής καλύπτουν μια περίοδο από το 10ο έως το 14ο αι. Η χρονολόγησή τους βέβαια δε στηρίζεται σε απόλυτα κριτήρια, αλλά σε σχετικά, που βασίζονται σε χρονολογητέα ευρήματα (νομίσματα, εφυαλωμένη κεραμική) της στρωματογραφίας.

Στο πρώτο μέρος της περιόδου, 10ο-12ο αι. (Πί ν. 6, αριθ. 3-6), τα τσουκάλια έχουν σφαιρικό σώμα, με λεπτά τοιχώματα και λίγες ή πολλές παράλληλες ευθείες αυλακώσεις στο άνω κυρίως μέρος. Τα χείλη είναι χαμηλά, όρθια, διαφόρων σχημάτων και σχηματίζουν ευρύ στόμιο και συχνά εσωτερική υποδοχή για καπάκι, διαμορφωμένα με εμφανές σπάσιμο της γραμμής στο άνω μέρος του σώματος, χωρίς να σχηματίζεται ανεξάρτητος λαιμός. Οι λαβές, συγκριτικά προς τα τοιχώματα, χοντρές, είναι ανορθωμένες και τοποθετημένες κατά κανόνα στους ώμους του σκεύους, ενώ σπάνια αρχίζουν από το χείλος και καταλήγουν στους ώμους⁵².

Τα τσουκάλια του 13ου αι. (Πί ν. 7, αριθ. 1-2), μολονότι δεν αντιπροσωπεύονται με αρκετά παραδείγματα, δείχνουν ότι τα σχήματα του 12ου αι. συνεχίζονται και στην περίοδο αυτή,

47. Mazzucato 1976, 25. Whitehouse 1980, 134.

48. Harrison - Firatli 1966, 238, εικ. Η:2, πρβλ. εικ. Η:1 και το παρόμοιου σφαιρικού σχήματος σώμα τσουκαλιού του 7ου αι., από την ίδια ανασκαφή (Hayes 1968, 214, εικ. Η). Το σχήμα των βυζαντινών τσουκαλιών της ομάδας αυτής δεν παρουσιάζει διαφορές από τις χύτες της αρχαιότητας (Amyx 1958, 211, Agora XII, πίν. 94, Scorpian 1976, πίν. XXVI).

49. Peschlow 1977/8, 411, αριθ. 121. Πρβλ. αριθ. 122-124.

50. Frantz 1938, 461, αριθ. Β6, εικ. 20, 465, αριθ. Ε5, εικ. 20.

51. Stillwell MacKay 1967, 288-289 κ.ε.

52. Ό.π., αριθ. 92, 117, 118, 121 και Piérart - Thalmann 1980, 481, αριθ. D5, D7.

σε αμελέστερες όμως κατασκευές, είτε με σώματα λεία, χωρίς ραβδώσεις και μόλις σχηματιζόμενα χείλη είτε με ψηλά στόμια, που σχηματίζουν εξωτερικά, με αναδίπλωση, παχύτερο χείλος⁵³.

Στο τελευταίο μέρος της περιόδου, 13ο-14ο αι. (Πί ν. 7, αριθ. 3-4), τα τσουκάλια έχουν το ίδιο σφαιρικό σώμα ή άλλοτε ελαφρώς επίμηκες, με λεπτά τοιχώματα, που συχνά μαυρίζουν κατά τόπους από το ψήσιμο. Διαφέρουν αισθητά από τα προηγούμενα τσουκάλια ως προς τα ιδιαίτερα ψηλά σχηματισμένα χείλη, που φέρουν και κυματιστές εγχάρακτες γραμμές. Οι λαβές είναι πλατιές και αρχίζουν από το μέσο ή το άνω μέρος των χειλέων και καταλήγουν στους ώμους⁵⁴.

Παραλλαγή τσουκαλιών του τύπου αυτού από την Κόρινθο-Άργος, ενταγμένα όμως σ' αυτόν, ως προς τα γενικά χαρακτηριστικά του σχήματος, είναι μικρός αριθμός σκευών του 9ου-12ου αι. (Πί ν. 7, αριθ. 5-6), που η αποστρογγυλεμένη βάση σχηματίζει στο κέντρο της μικρή γούβα ή επίπεδη βάση μικρής διαμέτρου⁵⁵. Με τον τρόπο αυτό τα τσουκάλια της παραλλαγής αυτής είχαν τη δυνατότητα να στέκονται μόνα τους όρθια.

Κυπριακές τσούκκες

Ανάμεσα στα διάφορα μαγειρικά σκεύη που βρέθηκαν στην ανασκαφή του κάστρου Σαράντα Κολόνες στην Πάφο, υπάρχουν κομμάτια από κυπριακές τσούκκες (μαγειρίσες), σε δύο τύπους, που προέρχονται από το στρώμα καταστροφής του κάστρου και χρονολογούνται στις αρχές του 13ου αι. Τσούκκες του πρώτου τύπου (Πί ν. 8, αριθ. 1) έχουν λεπτά τοιχώματα από κόκκινο πηλό, σχήμα σφαιρικό με αποστρογγυλεμένη βάση, που στενεύει απότομα στο άνω μέρος και σχηματίζει στενό στόμιο και ιδιαίτερα χαμηλό χείλος. Δύο πλατιές λαβές είναι τοποθετημένες κατά ανατολική παράδοση οριζόντια και καμπυλωτά στην άκρη των ώμων. Στον πυθμένα φέρουν λεπτό στρώμα εφυάλωσης, απλωμένης απευθείας επάνω στον πηλό, ζωγραφιστές κυματιστές γραμμές και σειρά από πατήματα στους ώμους⁵⁶.

Τσούκκες του δεύτερου τύπου (Πί ν. 8, αριθ. 2) είναι σπανιότερες. Το σώμα τους είναι σφαιρικό, στενεύει στο άνω μέρος και σχηματίζει ψηλό λαιμό, το άνω μέρος του οποίου απολήγει σε στόμιο, χωρίς τη διαμόρφωση χειλέων. Από το στόμιο αρχίζουν δύο ημικυκλικές σχεδόν, κατακόρυφες λαβές, που καταλήγουν στη βάση του λαιμού. Το σκεύος δε φέρει ίχνη εφυάλωσης και θεωρείται χειροποίητο προϊόν ντόπιου εργαστηρίου⁵⁷.

Τσούκκες με σφαιρικό σώμα, αποστρογγυλεμένη βάση, χαμηλό λαιμό, που η άκρη του διαμορφώνεται σε παχύτερο απλό χείλος και δύο πλατιές κατακόρυφες λαβές από το στόμιο στους ώμους, με στρώμα εφυάλωσης εσωτερικά, βρέθηκαν μαζί με εφυαλωμένη κεραμική του β' μισού του 14ου αι. στη Λευκωσία⁵⁸ (Πί ν. 8, αριθ. 3). Παρόμοιο σκεύος, ελαφρώς οξυπύθμενο, από τη Λευκωσία, χρονολογήθηκε δύο αιώνες αργότερα, στα μέσα του 16ου αι.⁵⁹ (Πί ν. 8, αριθ. 4).

Ομοιότητες σε γενικές γραμμές με τις κυπριακές τσούκκες παρουσιάζει τσουκάλι από το κάστρο Atlit (Πί ν. 8, αριθ. 5), λιμάνι της ανατολικής Μεσογείου (Παλαιστίνης), που

53. Stillwell MacKay 1967, αριθ. 126, 127.

54. Ό.π., αριθ. 128, 132. Για τσουκάλια του τέλους 13ου - αρχών 14ου αι. από την Κόρινθο, βλ. Sanders 1987, 179-182.

55. Ό.π., αριθ. 93, 94 και Piérart - Thalmann 1980, αριθ. A5, B45.

56. Megaw 1971, 125, εικ. 3:5 και Megaw 1972, 334, εικ. 24 και σχέδ. D.

57. Megaw 1971, 125, εικ. 3:6 και Megaw 1972, 334, σχέδ. E.

58. Megaw 1937/9, 150, αριθ. A18.

59. Ό.π., 168, αριθ. C34.

χρονολογείται στην περίοδο 1217-1291. Το σκεύος αυτό είναι σφαιρικό, με αποστρογγυλεμένη βάση, ευρύ στόμιο, στενό χείλος και δύο μικρές πλατιές λαβές από το χείλος στους ώμους⁶⁰. Το σκεύος αναφέρεται και ως εφυσωμένο εξωτερικά, αποκλεισμένης στην περίπτωση αυτή της χρήσης του ως μαγειρικού.

Χρήση

Είδαμε ότι το σχήμα του μαγειρικού σκεύους σχετίζεται άμεσα με τον τρόπο χρήσης του και ότι τα τσουκάλια με τον επίπεδο πάτο είναι επόμενο να χρησιμοποιούνταν σε μια απλούστερη και προχειρότερη διαδικασία προετοιμασίας της τροφής. Το μικρό επίσης μέγεθος επέτρεπε τη μεταφορά τους και έξω από το σπίτι, στους τόπους αγροτικής ή κτηνοτροφικής εργασίας. Αντίθετα, στη χρήση τσουκαλιών με αποστρογγυλεμένη βάση, που ήταν και τα μεγαλύτερα, παρεμβαλλόταν ο πυροστάτης, που ανήκε στον εξοπλισμό της εστίας, ή χρησιμοποιούνταν κινητή θερμαντική εστία⁶¹.

Οι δύο αυτοί τρόποι χρήσης των μαγειρικών σκευών ασφαλώς σχετίζονται και με διαφορετικές συνήθειες και τρόπους ζωής. Από συστηματικές έρευνες, που έγιναν στη Βόρεια Ιταλία, διαπιστώθηκε ότι η χρήση εκεί του μαγειρικού σκεύους επάνω σε πυροστάτη ή σε κινητή θερμαντική εστία επικράτησε από τα μέσα του 13ου αι. στους απομονωμένους ορεινούς οικισμούς⁶². Το περιορισμένο υλικό των βυζαντινών τσουκαλιών δεν επιτρέπει προς το παρόν τη συναγωγή τόσο συγκεκριμένων συμπερασμάτων, μπορούμε όμως, στηριζόμενοι στις περιοχές όπου βρέθηκαν τσουκάλια των δύο τύπων και στη διαφορετική ποιότητά τους, να υποθέσουμε ότι τα τσουκάλια με τον επίπεδο πάτο σχετίζονται με έναν αγροτικό τρόπο ζωής, ενώ τα τσουκάλια με την αποστρογγυλεμένη βάση με αστικό.

Τα βυζαντινά τσουκάλια, κυρίως αυτά με τον επίπεδο πάτο, είναι, όπως είπαμε, σκεύη μικρού ή μεσαίου μεγέθους, κατάλληλα για την προετοιμασία τροφής ίσης με μία έως τρεις ατομικές μερίδες. Δεν είναι δηλαδή ομαδικά ή οικογενειακά μαγειρικά σκεύη⁶³. Το μέγεθος έχει σχέση και με τις δυνατότητες του υλικού κατασκευής τους: για να στηθεί στον τροχό ένα μεγάλο τσουκάλι απαιτούνται χοντρά τοιχώματα πηλού, τα οποία καθιστούν, εκτός των άλλων, δυσθερμαινόμενο το μαγειρικό σκεύος και συνεπώς δύσχρηστο. Ο πυρίμαχος, χοντρός εξάλλου πηλός, που είναι κατάλληλος για την κατασκευή τσουκαλιών, δεν παρουσιάζει μεγάλη συνεκτικότητα και δε βοηθά στο πλάσιμο τόσο μεγάλων αγγείων. Γι' αυτό, πήλινα τσουκάλια μεγάλου μεγέθους θα πρέπει να θεωρηθούν ειδική παραγωγή των κεραμικών εργαστηρίων.

Για προετοιμασία τροφής σε μεγάλες ποσότητες χρησιμοποιούνταν κυρίως μετάλλινα μαγειρικά σκεύη («χαλκοτζύκια» και «κακκάβια»· βλ. παρακάτω) ή και μεγάλα πήλινα τσου-

60. Johns 1934, 144, πίν. LVII:3. Το τσουκάλι αυτό παρουσιάζει μεγαλύτερες ομοιότητες, ως προς το σχήμα και κυρίως ως προς την κατακόρυφη τοποθέτηση των λαβών και το ευρύ στόμιο, με τσουκάλια που βρέθηκαν στο Κούριον (Κύπρος) και ανήκουν σε κλασικό τύπο του σχήματος, που χρονολογείται στον 7ο αι. (Megaw 1979, 363). Για τα κυπριακά τσουκάλια 7ου-10ου αι., βλ. Hayes 1980, 378. Υστερορωμαϊκό (2ου-4ου αι. μ.Χ.) τσουκάλι ίδιου τύπου, από την Πάφο, δημοσιεύεται από το Σ. Χατζησάββα, RDAC 1982, πίν. XLV:5. Άλλος τύπος τσουκαλιού, που βρέθηκε επίσης στο Atlit και χρονολογείται στην ίδια περίοδο (Johns 1936, 47, 51, εικ. 14:4), διαφέρει ως προς το ωοειδές σώμα, το ευρύ στόμιο, το πλατύ χείλος με τη ρηχή εγκοπή στη στεφάνη, τις δύο τοξωτές οριζόντιες και κολλημένες στους ώμους λαβές και δεν ανήκει σε κυπριακή, αλλά σε ανατολική κεραμική παράδοση.

61. Και οι δύο τύποι βυζαντινών τσουκαλιών, που σχετίζονται με διαφορετικούς τρόπους χρήσης τους, αντλούν την καταγωγή από αρχαιότερα πρότυπα (Harrison - Firatli 1966, 237, Scorpan 1976, πίν. XXV, XXVI και XXVIII bis).

62. Fossati - Mannoni 1981, 415.

63. Mazzucato 1977, 25. Ίδιου μεγέθους είναι και τα μεσαιωνικά τσουκάλια της Ρώμης, για δύο-τρεις μερίδες σούπα ή μανέστρα, τα οποία θεωρούνται ατομικά σκεύη (Mazzucato 1972, 23).

κάλια («κυθροκακκάβια»· βλ. παρακάτω) σαν κι αυτό που βρέθηκε στη S. Cornelia κοντά στη Ρώμη⁶⁴ ή σαν κι αυτό μέσα στο οποίο, κατά την περιγραφή του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, μπορούσε να βράσει μία όρνιθα ολόκληρη⁶⁵.

Και άλλες χρήσεις των τσουκαλιών συνάγονται από τα ευρήματα, τις γραπτές πηγές και από τις παραστάσεις. Στην τοιχογραφία με θέμα τη Γέννηση της Παναγίας, στην εκκλησία του Κράλη (1314) στη Studenica, η δούλη που γεμίζει με ζεστό νερό το λουτήρα του βρέφους, υποβαστάζει με το καλυμμένο με μαντήλι χέρι πήλινο τσουκάλι με σφαιρικό σώμα, ενώ με το άλλο το κρατά από τη λαβή και το γέρνει προς το λουτήρα⁶⁶ (Π ί ν. 34β). Από την παράσταση αυτή συνάγεται ότι το ζεστό νερό συνηθιζόταν να μεταφέρεται από την εστία μέσα στο ίδιο πυρίμαχο σκεύος, χωρίς να μεταγγίζεται σε κανάτι, όπως συνήθως εικονίζεται σε άλλες παραστάσεις. Σε μικρογραφία της Οκτατεύχου της Μονής Βατοπεδίου (13ος αι.), που απεικονίζει τη Γέννηση του Σαμψών, η δούλη μεταφέρει το ζεστό νερό πάλι σε πήλινο τσουκάλι, χωρίς λαβές, που το ανακρατεί με τα δύο της χέρια σκεπασμένα με άσπρο μαντήλι⁶⁷ (Π ί ν. 35α). Και στις δύο περιπτώσεις δεν έχουμε εξιδανίκευση της παράστασης, αλλά απεικόνιση σκηνής της καθημερινής ζωής, που αποδίδεται με ρεαλιστικό τρόπο, όπως δείχνει η λεπτομέρεια του μαντηλιού, που προστατεύει τα χέρια της γυναίκας από το θερμό σκεύος.

Ήδη σημειώσαμε πιο πάνω, εξετάζοντας ένα είδος διακόσμησης τσουκαλιών με στικτές γραμμές (Π ί ν. 5, αριθ. 2), που πιθανώς μιμείται προστατευτικό πλέγμα χόρτου, ότι το σκεύος αυτό χρησιμοποιούνταν επίσης και για την αποθήκευση τροφών. Αυτό έχει θεωρηθεί χαρακτηριστικό των αγροτικών οικισμών, όπου σκεύη γενικού σχήματος χρησίμευαν σε πολλαπλές χρήσεις. Γι' αυτό και τα τσουκάλια είναι συγκριτικά και τα περισσότερα. Στην ανασκαφή εκκλησίας ορεινού βυζαντινού οικισμού στα Πάτερμα Ροδόπης, τα τσουκάλια στατιστικά είχαν το μεγαλύτερο ποσοστό —το 34,88%— από όλα τα πήλινα σκεύη που βρέθηκαν στην ανασκαφή αυτή⁶⁸. Από τον ιατροσοφιστή επίσης Ιωάννη αναφέρεται ότι μικρό τσουκάλι χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση μελιού: *ὅταν ἐκβάλλῃς δὲ ἔξω τὸ τζουκαλόπουλον ὅπου ἔχει τὸ μέλι* (Du Cange).

Τα τσουκάλια που βρέθηκαν ολόκληρα μέσα σε πηγάδια του Ἀργους⁶⁹, δείχνουν ότι αυτά χρησιμοποιήθηκαν είτε για την άντληση νερού είτε για τη διατήρηση τροφών μέσα στο ψυχρό πηγάδι.

Το τσουκάλι, ως το κατεξοχήν πυρίμαχο σκεύος, χρησιμοποιήθηκε και για την παρασκευή φαρμάκων, δηλητηρίων και άλλων χημικών παρασκευασμάτων: *λαβὼν ὑδράργυρον ὅσον θετόν, βάλλον τοῦτο εἰς τζυκάλιν κενούργιον* (Lib. Chemicus εἰς Du Cange). Παρόμοια χρήση εικονίζεται και σε μικρογραφία του χειρογράφου του Μ. Αλεξάνδρου στη Βενετία (14ος αι.), όπου εικονίζεται ο Αντίπατρος να παρασκευάζει δηλητήριο μέσα σε τσουκάλι με σφαιρικό σώμα, χωρίς λαβές, τοποθετημένο πάνω σε πήλινο (;) τρίποδο πυροστάτη⁷⁰ (Π ί ν. 35β).

Ευρήματα της Θήβας, της Θάσου και των Αρριανών Ροδόπης δείχνουν, όπως είδαμε, ότι τα τσουκάλια χρησίμευαν και σε ταφικά έθιμα, προς τα οποία ο Α. Κεραμόπουλλος επιτυ-

64. Whitehouse 1980, 136, εικ. 6:53 (8ου-9ου αι.), με αποστρογγυλεμένη βάση, διευρυμένους ώμους, ευρύ στόμιο και δύο υπερυψωμένες λαβές.

65. ΒΒΠ Ε', 77.

66. Lafontaine-Dosogne 1964, πίν. XXV.

67. Huber 1975, πίν. 145.

68. Μπακιρτζής - Ζήκος 1981, 28.

69. Piérart - Thalmann 1980, 463. Ολόκληρο επίσης τσουκάλι βρέθηκε μέσα σε κινστέρνα της Αθήνας (Frantz 1938, 433).

70. Ξυγγόπουλος 1966, εικ. 241, πίν. 120.

χώς συσχέτισε νεοελληνικά έθιμα⁷¹. Τα τσουκάλια αυτά, όσα βρέθηκαν ακέραια, σχετίζονται με νεκρόδειπνα, και όσα βρέθηκαν σπασμένα σχετίζονται με τη συνήθεια να θάβονται ή να σπάζουν σκεύη κατά την ταφή του νεκρού. Τσουκάλι με μία λαβή, που βρέθηκε στην Dipogetia⁷² και έχει προσαρμοσμένο στον πάτο του καρφί, δείχνει ότι όχι μόνο χρησίμευε για να στερεώνεται σε ξύλο του τάφου σαν κανδήλα (κυθροκαντήλα)⁷³ αλλά και ότι κατασκευαζόταν εξ αρχής στο αγγειοπλαστείο για το σκοπό αυτό, αφού έχει ενσωματωμένο στον πηλό του το σιδερένιο καρφί. Με παρόμοια ταφική χρήση ή και απλώς αποθηκευτική ή οικιακή σχετίζονται και όσα τσουκάλια βρέθηκαν στον ίδιο χώρο, φέροντας στην εξωτερική επιφάνειά τους ασημί επίχρυσμα και καστανές ή κόκκινες διακοσμητικές γραμμές⁷⁴ —ή το πλούσια διακοσμημένο με πράσινες και καστανοκόκκινες πινελιές τσουκάλι από το Μελένικο (13ου-14ου αι.)⁷⁵ (Π ί ν. 36α)— πράγμα που τα καθιστά ακατάλληλα για χρήση μαγειρική, στο μέτρο που και η παροιμία ειρωνεύεται τη ματαιοπονία: *χύτραν ποικίλλεις ἢ κόπρον ἀναθυμιάς*⁷⁶.

Τσουκάλια αναφέρονται και στο «Τακτικό» του Νικηφόρου Ουρανού, στο κεφάλαιο περί θαλασσομαχίας, ότι χρησιμοποιούνταν κατά των εχθρικών πλοίων· τσουκάλια που περιείχαν είτε φαρμακερά ερπετά που δάγκωναν και σκότωναν τους εχθρούς, ή ασβέστη που τους έπνιγε και τους τύφλωνε ή φωτιά που τους έκαιγε τα πλοία⁷⁷.

71. Κεραμόπουλλος 1926, 124-136. Ο Κεραμόπουλλος δίνει την ακόλουθη περιγραφή σχήματος μαγειρικής χύτρας με διπλές λαβές, την οποία όμως δεν απεικονίζει σε σχέδιο ή φωτογραφία: «Μαγειρικά χύτραι μετά δύο λαβών, τεθραυσμένοι, διατηρούσαι ισχυρά ίχνη καθημερινής χρήσεως εν τη πυρά. Μία έχει δύο καθέτους λαβάς εγγύς αλληλίων, προφανώς ίνα συλλαμβάνων αυτάς ωθή τις την χύτραν ενδοτέρω προς την καιομένην ανθρακίαν. Επειδή δε η πλευρά η φέρουσα τας λαβάς είνε σφόδρα κεκαυμένη, συνάγω, ότι και το εκ διαμέτρου αντίθετον μέρος της χύτρας, ο λείπει νυν, θα εΐχεν ετέρας δύο ομοίας λαβάς, ούτω δε συνεπληρώθη το αγγείον» (σ. 126). Ολόκληρο σκεύος του σχήματος αυτού βρέθηκε στην ανασκαφή του τείχους Δυμαίων (Μαστροκώστας 1965, 224, πίν. 266γ). Το σκεύος αυτό, ύψ. 18,8 εκ., με επίπεδο πάτο, φέρει μία μόνο διπλή λαβή και όχι δύο, όπως υπέθεσε ο Κεραμόπουλλος. Το χείλος, αντιδιαμετρικά της διπλής λαβής, σχηματίζεται σε ανοιχτή προχοή. Η εξωτερική επιφάνειά του αναφέρεται ως «μελαμβαφής» (καμένη;), ενώ η εσωτερική έφερε στρώμα εφυάλωσης. Το σκεύος, σύμφωνα με το σχήμα του, ανήκει στα οικιακά, που είχαν κύριο προορισμό τη φύλαξη υγρών και τη μεταφορά τους σε μικρές αποστάσεις, χωρίς βέβαια να αποκλειστεί και η μαγειρική του χρήση. Η χρονολόγησή του δεν είναι βέβαιη. Πιστεύω ότι σκεύη του τύπου αυτού είναι μεσαιωνικά και έχουν σχέση με τη Νότια Ιταλία, όπου και είναι κοινά (Hampe - Winter 1965, εικ. 19, 24).

72. Barnea 1967, 274, εικ. 164:7.

73. Προδρομικά, III, 88: *καί σαραντάσημον βλαττιν και δύο κυθροκαντήλας*. Βλ. υποσημ. 5.

74. Barnea 1967, 274, εικ. 164:5, 11.

75. Zwetkow 1979, εικ. 13.

76. Τζέτζης, Σχόλια Αριστοφάνη IV/III, Βάτραχοι, 186.

77. Naumachica, 84: 57. «Ἄλλοι δὲ καὶ θηρία ἐπενόησαν ἀποκεκλεισμένα εἰς τζυκάλια καὶ ριπτόμενα ἔσωθεν τῶν πολεμικῶν πλοίων· οἷον ὄφεις καὶ ἐχίδνας καὶ σαύρας καὶ σκορπίους καὶ τὰ ἄλλα ὅσα ἔχουσιν ἰόν· κλῶνται γάρ τὰ τζυκάλια καὶ ἐκβαίνουνσι τὰ θηρία καὶ δάκνουσι καὶ φονεύουσι διὰ τοῦ ἰοῦ τοὺς ἔσωθεν τῶν πλοίων. 58. Ἐπενόησαν δὲ καὶ ἕτερα τζυκάλια γέμοντα ἀσβέστου καὶ ριπτομένων τῶν τζυκαλίων καὶ κλωμένων ὁ ἄθμος τῆς ἀσβέστου σκοτίζει καὶ συμπνίγει τοὺς πολεμίους καὶ γίνεται μέγα ἐμπόδιον εἰς αὐτούς. 60. Ἡμεῖς δὲ τζυκάλια κελεύομεν γέμοντα πυρὸς σκευαστοῦ ἵνα ρίπτωνται ἔσωθεν τῶν πολεμικῶν πλοίων· κλωμένων γάρ τῶν τζυκαλίων, εὐκόλως κατακαίονται τὰ πλοία. Πρβλ. Λέοντος ζ' Σοφού, Τακτικά, 1008 καὶ Christides 1982, 63.

Ονομασία

Σκεύη του μαγειρείου ήταν και οι «κάκκαβοι» ή τα «κακκάβια»¹. Τὰ μέντοι κακάβια, καὶ τὰ μιλιάρια, καὶ οἱ τήγανοι, καὶ τὰ τοιαῦτα τοῦ ἐξοπλισμοῦ εἰσὶ τοῦ μαγειρικοῦ² ἢ ἀποκείσονται δὲ καὶ τρουλλία χαλκᾶ καὶ κακάβια τοῦ μαγειρίου³, ἀπὸ τα πιο σημαντικά πυρίμαχα μάλιστα, αφοῦ η ποιὴν που ἐπιβάλλεται, κατὰ το Θεόδωρο Στουδίτη, στο μοναχό που θα προκαλέσει την καταστροφή τους εἶναι βαριά· ἐὰν συντριβῇ χύτρα ἢ πυροστάτης ἢ κακκάβιον ἢ ἐσχάρα ἢ ἄλλο τί σκεῦος μαγειρικὸν ἐκ καταφρονήσεως, ἀνὰ ρ' καὶ σ' καὶ τ' μετανοίας⁴.

Επειδὴ λοιπὸν το κακκάβιον ἦταν σκεῦος πρὸς ἔψησιν ἐπιτήδειον (Ζωναρά Λεξ., λ. κακκάβη), συσχετίζεται με τη χύτρα (τσουκάλι). Κακκάβιον και χύτρα (τσουκάλι) μοιάζουν μεταξύ τους ως προς τη χρήση, το μέγεθος και το γενικό σχῆμα. Εξ ου και η ονομασία «χυτροκακκάβιον», που σημαίνει σκεῦος με χαρακτηριστικά και της χύτρας και του κακκαβίου⁵.

Βασικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στα δύο σκεῦη ἦταν ὅτι σε ἀντίθεση με το πῆλινο τσουκάλι (χύτρα) το κακκάβιον ἦταν χάλκινο⁶. ὅτι δὲ κακκάβη καὶ σκεῦός ἐστι χαλκοῦν, ὅπερ κοινῶς κακκάβιον λέγεται, δηλοῖ ὁ γράψας «τὸ ἐν κακκάβη ζεοῦση»⁷, ἡ φρέαρ τινὲς ἐν Ἀχαΐα λέγουσι τὴν ὀρωρυγμένην πηγὴν, καὶ λέβητα καὶ κακκάβην τὴν χαλκὴν χύτραν⁸. Γι' αὐτὸ συμπεριλαμβάνεται σε κατάλογο χάλκινων σκευῶν που παραθέτει ο Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος⁹, και συσχετίζεται με το μετάλλινο λέβητα· λέβης καὶ τὸ κακκάβιον (Ζωναρά Λεξ., λ. λέβης).

1. ΒΒΠ Β' / II, 99-100. Κουκουλές 1950, Α', 91. Η λέξη «κακκάβη» συναντάται ἤδη στον Αθήναιο (IV, 169 C) ως συνώνυμο της χύτρας ('Αμαντος 1911, 487-488 και 'Αμαντος 1964, 106). Στους βυζαντινούς χρόνους συναντάται ως «κάκκαβος» και ως «κακκάβι(ο)ν». Κακκάβην δεῖ λέγειν οὐχὶ κάκκαβον· σημαίνει δὲ τὴν χύτραν. Κακκάβη· ὃν ἡμεῖς κάκκαβον (Φωτίου Λεξ.). Ἀναλογώτερον δὲ θέλουσι λέγειν ἢ κάκκαβος, θηλυκὸν τὸ γὰρ ἀρσενικὸν παντελῶς ἀδόκιμον (Ζωναρά Λεξ.). Βλ. ἐπίσης ὅσα χρήσιμα ἔγραψε για τη λέξη ο Kalitsunakis 1919, 65-68. Για την προέλευση της λέξης ἀπὸ το λατινικὸ caccabus (Hilgers 1969, 40, 124), βλ. Chantaine Λεξ., λ. κακκάβη.

2. Βασιλικά, 44.15.19.

3. Τυπικὸν Παντοκράτορος, 93, ὅπου τα κακκάβια ἐρμηνεύονται ἀπὸ τον ἐκδότη ως marmites.

4. Θεόδωρος Στουδίτης, Επιστολὴ, 1740.

5. Πρβλ. τις ονομασίες «χαλκοτζύκια» και «χαλκοτζούκαλα», που σημαίνουν χάλκινα τσουκάλια. Βλ. κεφ. Χύτρα, ὑποσημ. 5.

6. Και πῆλινα κακκάβια δεν πρέπει να αποκλειστούν: Γεωπονικά, 8.25.1: Βάλε μέλι Ἀττικὸν εἰς κάκκαβον ὀστράκινον, ὅπου σημειώνεται και η ἀποθηκευτικὴ χρήση του σκεύους. Πρβλ. Γεωπονικά, 7.20.1.

7. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, εἰς Κουκουλές 1953, 105.

8. Παχώμιος Ρουσάνος, Ομιλίαι, 65.

9. Ἐκθεσις, 676: Ἐδόθη ὑπὲρ ἀγορᾶς χαλκώματος διαφόρου τῷ δοθέντι λόγῳ τῆς ὑπουργίας τοῦ δρουγγαρίου τοῦ πλοίου ὑπὲρ κακαβίων μεγάλων β', καὶ ἐτέρων κακαβίων μεσαίων β', καὶ χυτροκακαβίων γανωτῶν δ', καὶ κουκουμίων μεγάλων β', καὶ τιγανίων μεγάλων β', χαλκοσταμνίου γανωτοῦ ἐνός, φλασκίων γανωτῶν β', χερνιβοξέστων β'. Πρβλ. κατάλογο χάλκινων σκευῶν στο Τυπικὸν Κοτεινῆς, 332: Χαλκωματικά ταῦτα: χαλκοτζύκια πέντε, τὰ μὲν δύο μεγάλα, τὰ δὲ δύο μικρά. Κακάβια μεγάλα δύο. Λυκῆναι δύο. Κεραστικά τέσσαρα, ἀφ' ὧν δύο μεγάλα. Κουκούμιον ἓν. Καδδάριον ἓν. Χαλκοστάμνα. Λυχνία δύο. Μαστραπάδες τρεῖς. Ἀνεμομιλιάρια δύο. Κόνια δύο. Πυρομάχην. Το ἴδιο χωρίο στη Διαθήκη Μαξίμου, 282, ἔχει ως ἐξῆς: Χαλκωματικά ταῦτα. Χαλκοτζύκια πέντε· τὰ μὲν τρία μεγάλα, τὰ δὲ δύο μικρά. Κακάβια μεγάλα δύο. Πυρροιστία. Λεκάναι δύο. Κεραστικά τέσσαρα· ἀφ' ὧν τὰ δύο μεγάλα. Κουκούμιον ἓν. Καδδάριον ἓν. Χαλκοστάμνα. Λυχνία δύο. Μαστραπάδες τρεῖς. Ἀνεμομιλιάρια δύο. Κόνδαι δύο. Πυρρομάχαιρα.

Το κακκάβιον ήταν μεγάλου ή μεσαίου μεγέθους σκεύος· *κακαβίων μεγάλων β', καὶ ἑτέ-
ρων κακαβίων μεσαίων β'*¹⁰ ἢ *κακάβια μεγάλα δύο*¹¹. Σε περιπτώσεις μικρού μεγέθους του
σκεύους χρησιμοποιήθηκε η ονομασία «κακαβόπουλον»¹².

Το επώνυμο «Κακκαβάς» δηλώνει προφανώς τον τεχνίτη που κατασκεύαζε κακκάβια¹³.

Σχήμα

Εφόσον η λειτουργία του κακκαβίου συσχετίζεται στενά με τη λειτουργία του τσουκαλιού
(χύτρας), ανάλογο είναι και σε γενικές γραμμές το σχήμα τους, λαμβανομένου βέβαια υπόψη
του διαφορετικού τρόπου και υλικού κατασκευής τους: του μεν τροχήλατου ή χειροποίητου
τσουκαλιού από εύπλαστο πηλό, του δε σφυρήλατου κακκαβίου από φύλλα χαλκού με εμφα-
νὴ τα σημεία σύνδεσής τους. Ήταν δηλαδή και τα δύο βαθιά σκεύη μαγειρικά.

Κακκάβιον μικρού μεγέθους έχω τη γνώμη ότι είναι το χάλκινο μαγειρικό σκεύος (Π ί ν.
9, αριθ. 1) που ανασύρθηκε από το ναυάγιο Yassi Ada (625/6), κοντά στα μικρασιατικά
παράλια¹⁴. Είναι κατασκευασμένο από φύλλα χαλκού και έχει ύψος 29,5, μέγ. διάμετρο
σώματος 34,5 και διάμετρο χείλους 37,5 εκ. Το σώμα του είναι σχεδόν κυλινδρικό, ελαφρώς
διευρυμένο στο κάτω μέρος, όπου έχει προσαρμοστεί με τη μέθοδο της οδοντωτής συρραφής
και μπρουντζοκόλλησης άλλο χάλκινο φύλλο, που σχηματίζει τον ελαφρώς αποστρογγυλε-
μένο πάτο. Στην άνω απόληξη του σώματος είναι κολλημένη τετράγωνης διατομής χάλκινη
ράβδος, που σχηματίζει ελαφρώς προεξέχον στενό οριζόντιο χείλος, στην κάτω πλευρά του
οποίου και σε αντιδιαμετρική θέση διακρίνονται καρφιά (περτσίνια), που συγκρατούσαν υπο-
δοχές τοξωτής σ' όλη τη διάμετρο του σκεύους κινητής λαβής για τη μετακίνηση και τη
μεταφορά του σκεύους. Δε θα πρέπει ωστόσο να αποκλειστεί —για μεγαλύτερα κυρίως
σκεύη— και η περίπτωση των δύο κινητών μικρών χειρολαβών, αφού εξάλλου «κακκάβιν
δίωτον» είναι μαρτυρημένο από τον Πτωχοπρόδρομο. Η άρνηση δηλαδή των μοναχών να
τρέφονται συνεχώς με το ανούσιο φαγητό, που ειρωνικά αποκαλούσαν «αγιοζούμιν», έδωσε
την ευκαιρία στον ποιητή να περιγράψει τον τρόπο και το μαγειρικό σκεύος παρασκευής του:

*Κακκάβιν ἔνι δίωτον, ὥσει μέτρων τεσσάρων,
καὶ ἕως ἄνω οἱ μάγειροι γεμίζουσι το ὕδωρ,
καὶ πῦρ ἐξάπτουσι πολὺ κατὰ τοῦ κακκαβίου*¹⁵

Από τους τρεις αυτούς στίχους συνάγονται ορισμένα χρήσιμα στοιχεία για το μέγεθος,
τη μορφή αλλά και τη χρήση του σκεύους: προορισμένο να θρέψει μοναχούς ολόκληρης μο-
νής, το κακκάβιον θα ήταν ασφαλώς μεγάλου μεγέθους· χωρητικότητας «τεσσάρων μέτρων»
διευκρινίζει ο Πτωχόδρομος, που σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Schilbach ισούται προς
32,800 λίτρα¹⁶. Πρόκειται δηλαδή για μεγάλο μετάλλινο μαγειρικό σκεύος, σαν κι αυτά πε-
ρίπου που χρησιμοποιούνται και σήμερα στους στρατώνες για την παρασκευή του συσσιτίου
των στρατιωτών. Ένα τόσο μεγάλο κακκάβιν ασφαλώς θα ήταν δίωτο, γιατί μόνο με δύο

10. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, ό.π.

11. Τυπικόν Κοτεινής και Διαθήκη Μαξίμου, ό.π.

12. Διαθήκη Θεοδοσίου Σκαράνου μοναχού (1270-1274), Actes Xéropotamou, αριθ. 9.13, σ. 80: *κακαβόπουλα
β'*. Διαθήκη Θ. Καραβά (1314), Actes Chilandar, αριθ. 27.54, σ. 61: *κακάβια τρία, ἕτερα δύο μικρά*. Κατάστιχον
αντικειμένων της μονής Γαβαλιωτίσης στα Βοδενά (1375), Actes Lavra III, αριθ. 147, 21-22, σ. 107: *κακάβιν, κακα-
βόπουλα δύο (καὶ) ἕτερα δύο χυτά*.

13. Άμαντος 1964, 488. Κωνσταντουδάκη 1975/6, 71. PLP, Κακκαβάς.

14. Yassi Ada I, 296, εικ. 12-3:MF3.

15. Προδρομικά III, 292-294. Για το αγιοζούμιν, βλ. ΒΒΠ Ε', 38.

16. Schilbach 1970, 113. Μοναστηριακόν μέτρον = 8.200 λίτρα.

κινητές χειρολαβές θα μπορούσε να μετακινηθεί και να ανασηκωθεί από την εστία. Από τους ίδιους στίχους συνάγεται επίσης έμμεσα ότι το κακκάβιν τοποθετούνταν επάνω σε χοντρό πυροστάτη ή σε ειδικά διαμορφωμένη εστία με χαμηλά τοιχάρια και όχι απευθείας μέσα στην ανθρακιά, γιατί ο όγκος του περιεχομένου του απαιτούσε συνεχή τροφοδότησή του με καύσιμη ύλη¹⁷.

Ίδιας μορφής, χωρίς μεγάλες αλλαγές, θα ήταν και τα κακκάβια των επόμενων αιώνων, αφού και στα νεότερα χρόνια παρόμοια είναι και ο τρόπος κατασκευής και το σχήμα του μεταλλικού αυτού παραδοσιακού σκεύους¹⁸ (Πί ν. 36β). Ίδιας μορφής και κατασκευής, αλλά μικρότερου μεγέθους και για διαφορετική χρήση, ήταν τα βυζαντινά «κωθώνια» (βλ. παρακάτω).

«Χυτροκακκάβιο» έχω τη γνώμη ότι είναι πήλινο μαγειρικό σκεύος με καπάκι, από τη Χερσώνα, που μιμείται μετάλλινο κακκάβιον¹⁹ (Πί ν. 9, αριθ. 2). «Χυτροκακκάβια» επίσης είναι μαγειρικά σκεύη «νομαδικής» κεραμικής Βουλγάρων, Χαζάρων, Πετσενέγων κ.ά., που, μολονότι πήλινα, μιμούνται τη μεταλλική φόρμα του κακκαβίου, ως προς την εμφανή γωνία που σχηματίζεται ανάμεσα στο σώμα και τη βάση²⁰ (Πί ν. 9, αριθ. 3). Τα δύο ζεύγη των οπών που υπάρχουν στο χείλος εσωτερικά, χρησιμεύουν για να δένονται ιμάντες, που όχι μόνο διευκόλυναν τη μετακίνηση του σκεύους, αλλά βοηθούσαν και στις συνεχείς μεταφορές του. Χαρακτηριστικό επίσης είναι ότι και τα σκεύη αυτά διαιρούνται, όπως και τα τσουκάλια, σε δύο τύπους: σε χυτροκακκάβια με επίπεδη βάση (8ου-10ου αι.) και σε χυτροκακκάβια με αποστρογγυλεμένη βάση (10ου-13ου αι.).

Χρήση

Στα κακκάβια δεν παρασκεύαζαν μόνον αγιοζούμι, αλλά έβραζαν και κρέατα. Αυτό αναφέρει ο Νικήτας Χωνιάτης, περιγράφοντας την τροφή που ετοιμάζαν οι Σταυροφόροι στην άλωση της Κωνσταντινούπολης: *κρέη χοίρων και βοῶν εἰς τὰ κακκάβια βάλλοντες και κατακόπτοντες ἐταρίχευον, εἰσάγοντες και ἀπὸ τῶν ἀλεσμένων ὀσπρίων, καθὼς και τὴν σάλτζαν αὐτῶν ἐποιοῦσαν μετὰ σκόρδων και ἄλλων εἰδῶν τῶν δριμυτέραν ποιοῦντων τὴν αἵσθησιν*²¹. Για τα μαγειρευμένα αυτά κρέατα υπήρχε ειδική λαβίδα του μαγειρικού εξοπλισμού, η *κρεάγρα· εἶδος ἐργαλείου μαγειρικοῦ τὰ κρέατα ἐκ τῶν λεβήτων ἐξαίρουσα*²².

Ευνόητο είναι ότι χάλκινο μαγειρικό σκεύος μόνο γανωμένο μπορούσε να χρησιμοποιηθεί. Γι' αυτό και στον κατάλογο των χάλκινων σκευών, που παραθέτει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, τα περισσότερα από αυτά αναφέρονται ως γανωμένα, με επικάλυψη δηλαδή στρώματος κασσιτέρου, που θα προσέδιδε, όταν ήταν καθαρά, και ιδιαίτερη λαμπρότητα²³.

17. Πρβλ. *οἱ δὲ τρίποδα χαλκοῦν, ᾧ ἐπιτιθέασιν τὸν λέβητα και ὑποκαίουσιν* (Σχόλια Αριστοφάνη (Dübner), 'Ορνιθες, στ. 436).

18. Feher 1963, 2, εικ. 2. Για τα εργαλεία και τη λειτουργία ενός παραδοσιακού χαλκούργειου, βλ. Παπαδόπουλος 1982, όπου και βιβλιογραφία.

19. Romančuk 1976, 25, εικ. 3:1. Jakobson 1979, 24, εικ. 9:9. Χρονολογείται πριν από τον 8ο-9ο αι.

20. Diaconu 1964, Marjanović-Vujanović 1974, Comşa 1967, 185, Dončeva-Petkova 1977, 66.

21. Νικήτας Χωνιάτης, δημώδης παράφραση, 787.1B.

22. Σχόλια Αριστοφάνη (Jones - Wilson 1969), 185, Ιππείς, στ. 772. Η χρήση του κακκαβίου ως σκεύους μαγειρικού διατηρήθηκε και στη νεοελληνική γλώσσα, όπου το παράγωγο «κακκαβιά» ή σημαίνει κυρίως σούπα μικρών ψαριών ή και μαγείρεμα αμανιτών, που ετοιμαζόταν δηλαδή μέσα στο κακκάβιο ('Αμαντος 1964, 487, Κορομήλης 1972, 253, Κουρτζής 1978, 331).

23. Βλ. υποσημ. 9, Ευστάθιος Θεσσαλονίκης: *Δηλοῖ δ' ἐν τούτῳ, ἡ ἀμφιδίνησις τοῦ κασσιτερίνου χεύματος τὸ γάνωμα*, εἰς Κουκουλέ 1950, Α', 92, όπου και άλλα χωρία σχετικά με το γάνωμα. Σχόλια Αριστοφάνη (Wilson 1975), 6, Αχαρνείς, στ. 7: *ταῦθ' ὡς ἐγανώθην· ἀντὶ τοῦ ἐχάρην, ἐφαιδρύνθην. ἀπὸ μεταφορᾶς τῶν λαμπρυνόμενων*

Προφανώς, λοιπόν, ένα μεγάλο σκεύος σαν το κακκάβιον και χάλκινο μάλιστα δε χρησίμευε μόνο για μαγείρεμα. Αναφέρεται ότι χρησιμοποιούνταν και για ζέσταμα νερού σε μεγάλες ποσότητες για διάφορες άλλες οικιακές χρήσεις: *κακάβιν ιστάμενον, ὕδωρ γέμον καὶ βράζον ἢ καθάπερ τὸ κακάβιν βράζον ἀναπέμπει ἅτμόν*²⁴.

Το μεγάλο μέγεθος του πυρίμαχου αυτού σκεύους και το άθραυστο υλικό του ήταν οι λόγοι που το προτιμούσαν οι οικοδόμοι για την παρασκευή συνδετικού κονιάματος τοιχοποιίας, όπως εύγλωττα διηγείται ο Ανώνυμος (12ος αι.) στην αφήγηση για το κτίσιμο της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως: *εἰς τοὺς κακάβους δὲ ἔπτη τὴν κριθήν, καὶ τὸν χυλὸν αὐτῆς ἐμίγνυν τῷ ἀσβέστῳ σὺν τῷ ὀστράκῳ ἀντὶ ὕδατος. Ὁ δὲ αὐτῆς χυλὸς ὑπῆρχε γλισχρός, καὶ μυξώδης, καὶ κολλητικός. Ὅμοίως δὲ καὶ τὸν φλοῦν πτελεῶν κατατέμνοντες ἐνέβαλλον ἐν τοῖς κακάβοις μετὰ τῆς κριθῆς...*²⁵.

Δεχόμενοι ότι λέβης και κακκάβιον είναι λέξεις ταυτόσημες και δηλώνουν το ίδιο μέταλλινο σκεύος²⁶ και ακολουθώντας τα σχόλια του Ιωάννη Τζέτζη για το πώς κατασκεύαζαν με λέβητες και δέρματα ηχεία ή βροντεία, που χρησιμοποιούνταν σε παραστάσεις δραμάτων της αρχαιότητας, αναρωτιόμαστε αν τα ίδια ηχητικά όργανα συνεχίζονταν να κατασκευάζονται και να χρησιμοποιούνται στην εποχή του, πράγμα που το ξέρει μεν, αλλά δεν το λέγει ο σοφός γραμματικός του 12ου αι.²⁷.

Μολονότι δε γνωρίζουμε πώς ακριβώς χρησιμοποιούνταν τα κακκάβια στα πολεμικά πλοία, που ο Θεοφάνης ονομάζει «κακκαβοπυρφόρους»²⁸, υποθέτουμε ότι τα μεγάλα αυτά χάλκινα σκεύη, σε αντίθεση με τα πήλινα τσουκάλια, δεν εκτοξεύονταν εναντίον των εχθρικών πλοίων, αλλά στερεωμένα στο κατάστρωμα περιείχαν εύφλεκτη ουσία, η οποία εκτοξευόταν με πολεμικές μηχανές και όργανα και μπορούσε να μεταδώσει τη φωτιά και να κατακαύσει τα εχθρικά πλοία (υγρόν πυρ)²⁹.

χαλκωμάτων. Για τον παραδοσιακό τρόπο γανώματος με κασσίτερο ή καλαί, βλ. Μηλιατζίδου-Ιωάννου 1980, 760-761. Για το γάνωμα των χάλκινων σκευών και τις σχέσεις με το γάνωμα (υάλωσις) των πήλινων αγγείων από ιστορικής και χημικής πλευράς, βλ. Στεφανίδης 1918/20, 80-81.

24. Νικήτας Χωνιάτης, δημώδης παράφραση, 457.8B, 743.4B. Και η χρήση αυτή παρέμεινε στη νεοελληνική γλώσσα: στα Μεστά της Χίου «κακκαβιστό νερό» λέγεται το ζεστό νερό (Άμαντος 1964, 487).

25. Ανώνυμου, Περιγραφή Αγίας Σοφίας, 1296B.

26. Συσχετίζοντας τους πτωχοπροδρομικούς στίχους III, 292 και III, 306, διαπιστώνουμε ότι οι λέξεις «κακκάβιον» και «λέβης» χρησιμοποιούνται ως ταυτόσημες του σκεύους με το οποίο παρασκευαζόταν το αγιοζούμι. Επίσης ο στίχος III, 101 παρουσιάζει στα διάφορα χειρόγραφα εναλλαγή των λέξεων «κακκάβιν» και «λεβέτιν». Στη δημώδη παράφραση του Νικήτα Χωνιάτη με τη λέξη «κακάβια» αποδίδεται η λέξη «λέβησι» του πρωτότυπου κειμένου (Νικήτας Χωνιάτης, δημώδης παράφραση, 787, 1B). Πρβλ. ΒΒΠ Β'/II, 100 για τις σχέσεις κακκαβίων με λέβητες, λεβήτια ή λεβέτια.

27. Τζέτζης, Σχόλια Αριστοφάνη IV/II, 452, Νεφέλαι, στ. 291α. Πρβλ. ΒΒΠς', 113.

28. Θεοφάνης, 353, 419. Ο Du Cange (Λεξ., λ. κακκαβοπυρφόρος) έχει διατυπώσει την άποψη ότι «κακκαβοπυρφόροι» ονομάζονταν πλοία, τα μεταγενέστερα «μπουρλότα», επειδή, ακριβώς για να δέχονται μεγάλες ποσότητες εύφλεκτης ύλης, είχαν σχήμα και μορφή κακκαβίου.

29. Για το υγρόν πυρ, βλ. Davidson 1973, Haldon - Byrne 1977, Χρηστίδης 1982, 67 κ.ε. και Christides 1982, 92.

ΤΗΓΑΝΙΟΝ

Οὐδὲ λοπὰς κακόν ἐστι, ἀλλὰ τὸ τάγνηνον ἄριστον.
Μιχαήλ Ψελλός

Ονομασία

Στον εξοπλισμό του μαγειρείου εκτός από τα βαθιά υπήρχαν και ρηχά σκεύη, τα τηγάνια: *τὰ μέντοι κακάβια, καὶ τὰ μιλιάρια, καὶ οἱ τήγανοι, καὶ τὰ τοιαῦτα τοῦ ἐξοπλισμοῦ εἰσὶ τοῦ μαγειρικοῦ*¹. Η λέξη είναι υποκοριστικό του «τήγανον (το)» (αρχ. τάγνηνον, το)². Τα τηγάνια, εκτός από τα διαφορετικά μεγέθη τους³, αναφέρονται ως χάλκινα σκεύη, γανωμένα για να χρησιμοποιούνται ως μαγειρικά, ή και σιδερένια⁴. Ασφαλώς, όπως δείχνουν τα ευρήματα, το σχήμα του σκεύους αυτού είχε αποδοθεί και στον πηλό και τα παραδείγματα αυτά ήταν τα ευτελέστερα.

Σχήμα

Ένα από τα παλιότερα βυζαντινά τηγάνια είναι αυτό που προέρχεται από την Κόρινθο και βρέθηκε σε στρώμα αμέσως επάνω από την υστερορωμαϊκή επίχωση⁵: πηλός καστανοκόκκινος, ύψ. 4,5, διάμ. 22,9 εκ., εφυάλωση καστανή, ελαφρώς πρασινίζουσα στο εσωτερικό και στο χείλος. Πάτος ελαφρώς κυρτός, τοιχώματα χαμηλά, σχεδόν κατακόρυφα και χείλος με αυλάκωση για το καπάκι. Σε σημείο του άνω μέρους του τοιχώματος και του χείλους είναι προσαρμοσμένη υποδοχή για ξύλινη λαβή, όπως συναντάται και σε τηγάνια του 1ου-αρχών του 2ου αι. μ.Χ. από την Αθήνα⁶. Νεότερο είναι το πήλινο τηγάνι του 10ου-11ου αι. από λευκό πηλό με στρώμα εφυάλωσης, με ανοιχτά, ελαφρώς λοξά και καμπύλα τοιχώματα, όχι επίπεδη, αλλά ελαφρώς κυρτή βάση και μία επιμήκη, προσαρμοσμένη στο τοίχωμα του σκεύους λαβή, που βρέθηκε στην ανασκαφή του Αγίου Πολυεύκτου στην Κωνσταντινούπολη⁷ (Π ί ν. 10, αριθ. 1).

Παρόμοιο ανοιχτό και ρηχό σχήμα με περισσότερο λοξά τοιχώματα έχουν πήλινα τηγάνια από το κάστρο Σαράντα Κολόνες στην Πάφο Κύπρου, που χρονολογούνται στις αρχές του 13ου αι.⁸ (Π ί ν. 10, αριθ. 2). Τα σκεύη αυτά αντί μιας λαβής έχουν δύο πλατιές τοξωτές, οριζόντια τοποθετημένες, με τέτοιο τρόπο, που η μια τους πλευρά εφάπτεται στο χείλος.

1. Βασιλικά, 44.15.19. ΒΒΠ Β' / Π, 101. Trinchera, Syllabus, 63.80: *καὶ στεγνατον καὶ τηγάνην* (1097), 159.224: *καὶ στεγνατον α' καὶ κρεμασταλιον α' καὶ τυγάνην α'* (1166), 304.436: *στεγνατον εν, λαγηνιου ενδς: τυγάνον εν* (1267): ΜΜ Δ', 202 (Διαθήκη του μοναχού Γεροντίου της Μονής Αγίας Μαρίνης - 1192): *κεραστικόν εν, τηγάνιον εν*. Προδρομικά, III, 158: *καὶ τέταρτον τὸ ὀπτούταικον καὶ πέμπτον τοῦ τηγάνου*. Γράμμα εκδοτήριον (1232/3), 57: *τηγάνοι δύο*. Actes Lavra III, 107, αριθ. 147 (Κατάστιχον αντικειμένων της Μονής Γαβαλιωτίσσης στα Βοδενά - 1375): *τυγάνια δύο*. Ζωναρά Λεξ., λ. ταγῆν. Du Cange Λεξ., λ. τάγυνον.

2. Andriotis Lex., λ. τήγανον (το).

3. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Έκθεσις, 676.8: *τιγανίων μεγάλων β'* (το χωρίο εις κεφ. Κάκκαβος, υποσημ. 9).

4. Ακύρωσις διαθήκης Γερασίμου, 41, *τηγάνια β'*, *τὸ εν χαλκοῦν καὶ τὸ ἕτερον σιδηροῦν*. Πρβλ. Chantraine Λεξ., «χαλκο- (τάγνηνον ή τήγανον)».

5. Corinth XI, 42, 184, αριθ. 65.

6. Agora V, πίν. 7:G, 114-115. Πρβλ. Mannoni 1970, πίν. VII:B (Liguria).

7. Hayes 1980, 380.

8. Megaw 1971, 125, εικ. 2:7. Παρόμοια ρηχά, πήλινα ή μετάλλινα σκεύη, που χρησιμοποιούνται έως τα νεότερα χρόνια στην Κύπρο και είναι γνωστά με την ονομασία «σάτζιν» (Χατζηϊωάννου, Τα εν διασπορά, 25), περισσότερο

Τα τηγάνια αυτά, που είναι κατασκευασμένα από κόκκινο πηλό και φέρουν στρώμα εφυάλωσης εσωτερικά ή εξωτερικά, μοιάζουν ως προς την κατασκευή με τις κυπριακές τσουγκρές του τύπου Α, που βρέθηκαν στο ίδιο κάστρο. Επειδή ένα από αυτά έχει ενδείξεις ότι κακόπαθε μέσα στον κεραμικό φούρνο, φαίνεται ότι δε θα μεταφέρθηκε μακριά από τον τόπο κατασκευής του.

Περισσότερο βαθύ από τα κυπριακά, με ανοιχτά λοξά τοιχώματα, ελαφρώς καμπύλο πάτο, καφέ στρώμα εφυάλωσης και δύο μικρές λαβές, είναι το πήλινο τηγάνι που βρέθηκε στο Atlit και χρονολογείται στην περίοδο 1217-1291⁹ (Πί ν. 10, αριθ. 3).

Περισσότερο αντιπροσωπευτικό για το σχήμα και τη χρήση του σκεύους είναι χάλκινο τηγάνι που βρέθηκε στο βυζαντινό κάστρο Πολύανθου Ροδόπης¹⁰ (Πί ν. 37β-γ). Επειδή το σκεύος δεν προέρχεται από συστηματική ανασκαφή, αλλά είναι εύρημα εκ περισυλλογής και επειδή το σχήμα του μοιάζει με τα νεότερα, δεν είναι βέβαιη η χρονολόγησή του στα βυζαντινά ή πρώιμα μεταβυζαντινά χρόνια, μολονότι η τελείως οξειδωμένη σιδερένια λαβή και ο παραδοσιακός τρόπος κατασκευής του οδηγούν με δικαιολογημένη πιθανότητα στην εποχή αυτή. Πρόκειται για αβαθές σκεύος, διαμ. χείλους 25, ύψ. 5 εκ., από λεπτό φύλλο χαλκού, με ανοιχτά λοξά τοιχώματα και σχεδόν επίπεδο πάτο, διαμ. 17 εκ. Στη μία πλευρά φέρει σιδερένια λαβή, μήκ. 20 εκ., συνδεδεμένη με τρία καρφιά (περτσίνια) σε φύλλο ίδιου μετάλλου, το οποίο με τη βοήθεια δεκατριών καρφιών προσκολλάται στο σώμα του τηγανιού. Το χάλκινο μέρος του σκεύους είναι γανωμένο. Οι φθορές του δείχνουν χρήση μακρά. Σε σημεία όπου το στομωμένο με αναδίπλωση χείλος του σκεύους έχει κοπεί ή καταστραφεί, μπαλώθηκε με μικρά κομμάτια φύλλου χαλκού και καρφιά. Οι διάφορες συνδέσεις γίνονται αποκλειστικά με καρφιά χάλκινα. Ίχνη κόλλησης με καλσί (κασσίτερος) ή χαλκοκόλληση ή μπруντζοκόλληση δε διακρίνονται¹¹.

Χρήση

Το ρηχό και ανοιχτό τηγάνι χρησίμευε, σε αντίθεση με το βαθύ και κλειστό τσουκάλι, για το τηγάνισμα στεγνής τροφής με τη βοήθεια λαδιού ή λίπους, ή και για καβούρδισμα οσπρίων και ξηρών καρπών¹². Το σκεύος τοποθετούνταν στην εστία πάνω σε πυροστάτη ή στα τοιχάρια της ή προχειρότερα πάνω σε δύο πέτρες. Οι δύο μικρές και καλύτερα η μία μακριά λαβή του χρησίμευε για την ασφαλή απομάκρυνσή του από τη φωτιά. Για το γύρισμα των τηγανιζομένων ή των καβουρδιζομένων χρησίμευε ξύλινο εξάρτημα του μαγειρείου, που ονομαζόταν «τηγανόστροφον» ή «τηγανοστρόφιον»¹³. Η μακριά λαβή και ο πυροστάτης, που διευκολύνουν τη χρήση του τηγανιού, παρουσιάζονται ενσωματωμένα σε πήλινα τηγάνια από τη Μολδαβία (τέλος 15ου-16ου αι.)· στο τοίχωμά τους είναι προσκολλημένη πήλινη λαβή

μοιάζουν με τους «σείσωνας» ή τα «φρύγετρα» της αρχαιότητας (Agora XII, 228-9, πίν. 96:1987-1988), παρά με τα ελαφρώς βαθύτερα τηγάνια.

9. Johns 1936, 51, εικ. 14:5.

10. Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής, αριθ. Μ826.

11. Για τους τρόπους επισκευής χάλκινων σκευών, βλ. Μηλιατζίδου-Ιωάννου 1980, 761-762.

12. Γεωπονικά, 7.8.7: *οί δὲ ἐν τηγάνῳ ἔλαιον ἔχοντι ζεστόν ἐπιχέουσι τοῦ οἴνου*. Προδρομικά, II, 26g: *προφύρνιν λιπανάβατον, πίτταν εἰς τὸ τηγάνιν* (πρβλ. ΒΒΠ Ε', 28), III, 276: *Καὶ καραβίδας ἐκζεστάς, τηγάνου καριδίτσας* (εἶδος τηγανιῶν γαριδίων, ΒΒΠ Ε', 87). Για τα τηγανιστά αυγά, τις τηγανίτες και τα τηγανιστά ψάρια, βλ. ΒΒΠ Ε', 67, 79-80, 118-119. «Κόκκοι εκζεστοί», «ερέβινθοι εκζεστοί» (στραγάλια), «φακή εκζεστή», «οπώραι εκζεσταί» (όπως τα ψητά κάστανα π.χ.) ήταν συνηθισμένη τροφή κατά το Μεσαίωνα (Άμαντος 1930, 316).

13. ΒΒΠ Β'/II, 101. *Λίστριον· τὸ ὕφ' ἡμῶν λεγόμενον τηγανόστροφον. οἱ δὲ μέτρον τι, μεθ' οὗ ἐπὶ τὸ τηγανον ἄλευρον ἐπιχέουσιν* (Ησύχιος).

με υποδοχή για την προσθήκη ξύλινης προέκτασης, ενώ όλο το σκεύος στηρίζεται σε τρία ψηλά πήλινα πόδια, φυτεμένα στον πάτο του, που δεν επιτρέπουν να εφάπτεται στην ανθρακιά¹⁴ (Πί ν. 10, αριθ. 4).

Ένα από τα τηγανητά παρασκευάσματα των Βυζαντινών ήταν το σφουγγάτον· τὸ δὲ σφουγγᾶτον ἤξεύρετε τί εἶναι; αὐτὰ συντριμμένα καὶ τηγανισμένα μὲ κρομμύδια καὶ ἄλλα μυρωδικά¹⁵· ἢ κάποιο ἄλλο τηγανιστό παρασκεύασμα, που ο επιρρεπής στις απολαύσεις της ζωῆς Πτωχοπρόδρομος θεωρεῖ απαγορευμένο εἶδος τροφῆς, που δεν αρμόζει στον αυστηρό μοναχικό βίο: ἐξάφες τὰ προγεύματα καὶ τὰ διπλὰ σφουγγᾶτα ἢ καὶ πρῶτον μίσσον ἐκζεστόν, δεύτερον τὸ σφουγγᾶτον¹⁶. Το τηγάνιον λοιπόν με το οποίο παρασκευαζόταν το σφουγγάτον ονομαζόταν «σφουγγατερόν»¹⁷

*Στην Ευρώπη μη θαρρείς
πως την γνώση, σαν σφουγγάτο
σαν μπουρέκι θα την βρης
κενωμένη μεσ' στο πιάτο.*

Γ. Βιζυηνός, Προς νέον Έλληνα

14. Busuioac 1975, εικ. 55:1-2. Blake 1981, εικ. 8:A378.

15. Du Cange Λεξ., λ. σφουγγάτο. Βλ. και το δημοτικό δίστιχο: «Έλα κοκκώνα κάτω / να φάεις το σφουγγάτο» (Δημητράκος Λεξ., λ. σφουγγάτον). Πρβλ. ΒΒΠ Ε', 68, Παπαδάκης 1976, 46 και Παπαδάκης 1978, 63.

16. Προδρομικά, ΙΙΙ, 54 και IV, 62g.

17. Trinchera, Syllabus, 4.542: κε στεγνατον κε σφουγγατερόν. Βλ. ΒΒΠ Β'/ΙΙ, 101 και Ε', 68.

ΣΤΕΓΝΑΤΟΝ (ΚΑΤΣΑΡΟΛΑ)

Όταν στη δημώδη παράφραση του Χωνιάτη αναφέρονται οι «τσούκκες», μέσα στις οποίες οι Νορμανδοί τηγάνιζαν με μύρο του αγίου Δημητρίου ψάρια (1185)¹, δεν εννοούνται πήλινα τσουκάλια, όπως τα είδαμε προηγουμένως, αλλά ευρύστομα, λιγότερο βαθιά, πήλινα κατά πάσα πιθανότητα, μαγειρικά σκεύη, κατάλληλα και για τηγάνισμα.

Σε τέτοια μέσου σχήματος μαγειρικά σκεύη αποδίδει ο Φ. Κουκουλές το «στεγνάτον», που συχνά αναφέρεται μαζί με τηγάνια σε κατωιταλικά μεσαιωνικά έγγραφα. Υποθέτει μάλιστα ότι το όνομα αυτό δηλώνει τη χάλκινη κασσιτερωμένη κατσαρόλα, στηριζόμενος αφενός στο συσχετισμό της λέξης από το *stagnum-stannum* (λατιν. κασσίτερος) και αφετέρου στο ότι στην Κάτω Ιταλία *stennáto* ονομάζεται η «κατσαρόλα»².

Κατάλογος μετάλλινων κασσιτερωμένων (σταγωνικών) σκευών μαγειρείου παρατίθεται στη διαθήκη του μοναχού Θεοδοσίου Σκαράνου (1270/4): *χάλκωμα, κακαβόπουλα β', σταγωνικά δύο επιβαλτάρια της εκκλησίας, χειρινδόξεστον σταγωνέννον και αυτό, επιβαλτάρια σταγωνικά κομμάτια δέκα, κούπα σταγωνένια, μαστραπᾶς, χαλκοτζούκαλα δύο...*³.

Επειδή ο αριθμός των χάλκινων βυζαντινών σκευών είναι περιορισμένος, το σχήμα του στεγνάτου μπορεί να αναζητηθεί ανάμεσα στα μέσου σχήματος ανοιχτά πήλινα μαγειρικά σκεύη, που δεν είναι βαθιά σαν τα τσουκάλια, ούτε ρηχά σαν τα τηγάνια. Τα σκεύη αυτά παρουσιάζουν ποικιλία επιμέρους παραλλαγών ως προς τα τοιχώματα, τη βάση και τις λαβές και έχω τη γνώμη ότι τον ταυτισμό με το στεγνάτον μπορούν με πιθανότητα να διεκδικήσουν όσα η φόρμα τους μιμείται στον πηλό μετάλλινα, σφυρήλατα σκεύη ίδιου μεγέθους και σχήματος.

Δύο παραδείγματα: πήλινο σκεύος ανοιχτού σχήματος (Π ί ν. 11, αριθ. 1) με ελαφρώς καμπύλα τοιχώματα, επίπεδο πάτο και δύο οριζόντιες λαβές, που βρέθηκε στην Al Mina, χρονολογήθηκε το νωρίτερο στον 9ο-10ο αι.⁴ και διατηρεί έντονη ανάμνηση της αρχαιότητας⁵.

Πήλινο σκεύος ανοιχτού σχήματος από την Κεντρική Ιταλία (Π ί ν. 11, αριθ. 2) με ελαφρώς καμπύλα και λοξά προς τα έξω τοιχώματα, που στην άνω απόληξη διαμορφώνονται με ευδιάκριτο σπάσιμο σε χείλος, επίπεδο πάτο και δύο κατακόρυφες, πλατιές λαβές. Εσωτερικά το σκεύος φέρει στρώμα εφυσάλωσης και εξωτερικά κηλίδες εφυσάλωσης. Χρονολογήθηκε στο 13ο-14ο αι.⁶. Το σκεύος αυτό μοιάζει ως προς το πλάσιμο των χειλέων και των λαβών με πήλινα τσουκάλια που βρέθηκαν στην ίδια περιοχή. Διαφέρει από αυτά ως προς το μικρότερο βάθος και τον κοφτό επίπεδο πάτο.

1. Νικήτας Χωνιάτης, δημώδης παράφραση, 397, 20B.

2. ΒΒΠ Β' / II, 101. Πρβλ. Rohlf's Lex., λ. στεγνάτον (= caldaia di rame). CGL II, 187.54, «stagnum = κασσίτερος», II, 261.38, «stagnator = γανωτής». Niermeyer Lex., λ. stannarius (stagnarius), stanneus (stagneus). Glare Λεξ., λ. stagnum.

3. Actes Xéropotamou, 80, αριθ. 9.13-14. Πρβλ. Διαθήκη μοναχής Νυφοδώρας (1445), ό.π., 217, αριθ. 30.31: *ὕπηρεσίας σκεύη ἐκ ξύλου εἰ καὶ κασσιτέρου*. Κατάστιχον αντικειμένων μονῆς Γαβαλιωτίσσης στα Βοδενά (1375), Actes Lavra III, 107, αριθ. 147.22, *σταγόνια ε'*.

4. Lane 1938, 41, εικ. 5:G.

5. Πρβλ. Agora XII, εικ. 18:1970.

6. Whitehouse 1972, 211, εικ. 8:7 (casserole) και πίν. XXXVII:d. Πρβλ. παρόμοιου σχήματος δοχείο από τη Liguria (18ος αι.), Mannoni 1970, πίν. X:8.

Κοινά χαρακτηριστικά του σχήματος αυτού των αγγείων, που μαρτυρούν τη χρήση τους ως μαγειρικών, είναι το μέσο βάθος, τα σχεδόν κάθετα τοιχώματα και κυρίως η ισοπλατής σχεδόν με τη διάμετρο των χειλέων επίπεδη βάση, που δε χρησιμεύει τόσο για τη στήριξη του σκεύους όσο για την καλύτερη επαφή του με την πηγή θέρμανσής του. Το πλατύ ακριβώς της θερμαινόμενης επιφάνειας μαρτυρεί ότι τα σκεύη αυτά χρησιμοποιούνταν και για φούρνισμα.

Συγγενούς σχήματος αγγεία, άωτα κυρίως, που το σχήμα τους διαφέρει από το προηγούμενο ως προς τα λοξά ευθύγραμμα ή καμπύλα τοιχώματα και τη στενότερη ως προς τη διάμετρο του χείλους επίπεδη ή ελαφρώς καμπύλη βάση⁷, συγγέονται με παρόμοιου περίπου ανοιχτού σχήματος επιτραπέζια σκεύη ή σκεύη κουζίνας, που μοιάζουν με βαθιά πιάτα, ονομάζονταν «μουχρούτια» ή «μινσούρια»⁸ και χρησιμοποιούνταν κυρίως για να μεταφέρεται το φαγητό από την εστία στο τραπέζι⁹ ή ακόμη και για να πίνουν κρασί σε μεγάλη ποσότητα¹⁰. Η δυσκολία καθορισμού της χρήσης τους είναι φανερή· άωτα σκεύη του τύπου αυτού, που βρέθηκαν στη S. Cornelia κοντά στη Ρώμη, ενώ αρχικά χαρακτηρίστηκαν ως «pans with straight, flaring sides»¹¹ (τηγάνια ή κατσαρόλες με ευθύγραμμα έξω νεύοντα τοιχώματα), σε επαναδημοσίευσή τους χαρακτηρίστηκαν ως «open forms»¹² (ανοιχτά σχήματα). Γι' αυτό και δικαιολογημένα έχει διατυπωθεί η άποψη ότι σ' ένα πνεύμα πολλαπλών χρήσεων των σκευών, επιτραπέζια σκεύη ή σκεύη κουζίνας του τύπου αυτού χρησιμοποιήθηκαν και ως μαγειρικά¹³.

7. Π.χ. Baraschi 1977, 57, πίν. Χ, όπου χαρακτηρίζονται βαθιά πιάτα.

8. ΒΒΠ Β'/II, 65. Κουκουλές 1933, 114, 118.

9. Στο ειδικής αυτής χρήσης σκεύος αναφέρεται ο Ιωάννης Τζέτζης, Σχόλια Αριστοφάνη IV/III, Βάτραχοι, 985: *ἀγγεῖον δὲ κοῖλον τὸ τρυβλίον νομίζεται τοῖς πολλοῖς, εἰς ὃ τὰ ὄψα χύτραθε κενοῦντες καὶ θέντες ἐν τῇ τραπέζῃ ἐσθίμεν*. Το σκεύος συχνά απεικονίζεται σε παραστάσεις συμποσίων να φέρεται από δούλο προς τους συνδαιτημένους (ΒΒΠ Β'/II, πίν. ΕΙ, Ε', πίν. ΑΙ, ΒΙ, 3, ΓΙ). Μουχρούτια είναι, κατά πάσα πιθανότητα, τα σκεύη που κρατούν οι θεραπευνίδες στις παραστάσεις Γεννήσεων, π.χ. η Γέννησις του Προδρόμου, μικρογραφία στον κώδ. 587 (έτος 1059), φ. 154β της Μονής Διονυσίου (Θησαυροί Αγίου Όρους Α', 213, εικ. 268). Σχήματα «μουχρούτιων» δίνει η Bajalović-Hadžić-Pešić 1981, 50, εικ. ΧΙ, και δημοσιεύει παραστάσεις τους σε τοιχογραφίες εκκλησιών της Σερβίας, ό.π., πίν. 3, 10, 17, 22, 23.

10. Προδρομικά IV, 70: *αὐτὸς χορταίνει τὸ γλυκύνει τὸ τρανὸν μουχρούτιν*. Η λέξη «μουχρούτιν» αντικαθίσταται σε άλλο χειρόγραφο με τη λέξη «μισούριν». Γι' αυτό και οι δύο λέξεις θεωρήθηκαν συνώνυμες, ό.π., 205. Μουχρούτι κρατώντας στα χέρια δοκιμάζει ο αρχιτρίκλινος το κρασί σε μικρογραφία με θέμα τον εν Κανά γάμο, του κώδ. 5 (13ου αι.), φ. 363β της Μονής Ιβήρων (Θησαυροί Αγίου Όρους Β', 52, εικ. 38).

11. Whitehouse 1980, 131.

12. Whitehouse 1982, 31d. Πρβλ. παρόμοιου σχήματος αγγείο από τη Liguria (17ος αι.), Mannoni 1970, πίν. V-III:C.

13. Mazzucato 1972, 23.

ΚΛΙΒΑΝΟΣ Ή ΚΛΙΒΑΝΙΟΝ ΚΑΙ ΓΑΣΤΡΑ Ή ΓΑΣΤΡΙΟΝ

«Μεταξύ των οικιακών σκευών των αρχαίων», γράφει ο Φ. Κουκουλές, «υπήρχον και οι κρίβανοι, είδος κινητών μικρών φούρνων, ων σαφώς διαστέλλονται, εκ μετάλλου ή πηλού κατασκευαζομένων. Ούτοι, ημισφαιρικών πως έχοντες σχήμα, θερμαινόμενοι, ετίθεντο υπέρ τον επί της θερμανθείσης πλακός τιθέμενον άρτον και ούτω συνεπλήρουν την έψησιν αυτού ή απλώς δια της θερμότητός των ή δια της επιθέσεως θερμής ανθρακιάς επί της εξωτερικής επιφανείας των. Το όργανον τούτο, το οποίον φαίνεται ότι ήτο πολύχρηστον καθ' όλον τον μεσαίωνα και μνημονεύει και ο Μοσχόπουλος εν τω Περί σχεδών, λέγων: κλιβανος· σκευδός τι σιδηροῦν, ἐφ' ᾧ τοὺς ἄρτους ὀπτουσι πῦρ ὑποκαύσαντες καὶ πυρακτώσαντες αὐτό, το όργανον, λέγω, τούτο μεταχειρίζονται και σήμεραν οι χωρικοί, μπογάναν ή γάστραν ή τσερέπαν ή πλακίν αυτό κατά τόπους καλούντες»¹.

Στις δύο παραπάνω περιγραφές, του Μανουήλ Μοσχοπούλου (1265-1315) και του Φ. Κουκουλέ, παρασκευής του κλιβανίκιου ή κλιβανίτη άρτου, υπάρχει εμφανής διαφορά στον τρόπο χρήσης του κλιβανίου: στην περιγραφή του Μοσχοπούλου το κλιβάνιον χρησιμοποιείται ως θερμή επιφάνεια, πάνω στην οποία ψήνεται το ζυμάρι², ενώ στη δεύτερη περιγραφή το κλιβάνιον χρησιμοποιείται ως συμπληρωματικό θερμαινόμενο καπάκι ανεξάρτητης πυρακτωμένης βάσης, επάνω στην οποία και ψηνόταν το ψωμί.

Οι βάσεις αυτές, όπως γνωρίζουμε από την παράδοση, ήταν πλάκες στρογγυλού σχήματος, πέτρινες ή πήλινες. Για τις πήλινες προτείνουμε τη γενική ονομασία «γάστρα» ή «γαστρίον», που σημαίνει είτε ευτελές πήλινο σκεύος (γλάστρα) είτε πυρίμαχο σκεύος που περιείχε αναμμένα κάρβουνα³.

«Γάστρα» βέβαια σήμερα συνηθίζεται να ονομάζεται το επικείμενο της βάσης, μετάλλινο κατά κανόνα, σκεύος (Π í ν. 11, αριθ. 5), το «κλιβάνιον» δηλαδή, ενώ για την πήλινη βάση αναφέρεται η ονομασία «μπόντσα»⁴ (Π í ν. 11, αριθ. 6). Υποθέτω ότι η ονομασία «γάστρα» μεταπήδησε από το ένα σκεύος στο άλλο ή χρησιμοποιήθηκε αδιακρίτως και για τα δύο. Την άποψη αυτή ενισχύει η πληροφορία του Φ. Κουκουλέ ότι στον Πόντο η «γάστρα» ονομα-

1. ΒΠΠ Β' / II, 98, Δ', 312-313, Ε', 26-27. Κουκουλές 1933, 133. Κουκουλές 1950, Α', 89-90. Chantraine Λεξ., λ. κρίβανος. «Κλιβάνια» επίσης ονομάζονταν και οι μετάλλινοι στρατιωτικοί θώρακες, επειδή ακριβώς έμοιαζαν με τα μετάλλινα ομώνυμα τους όργανα του μαγειρείου. Λέοντος ς' Σοφού, Τακτικά, 724: *Εἰ δυνατόν δέ καὶ θώρακας ἔχειν, οἷτινες καλοῦνται νῦν κλιβάνια, καὶ αὐτὰ στιλπνὰ καὶ λαμπρά*. Πρβλ. Sylloge Tacticorum, 146. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Προς τον ίδιον υἱόν Ρωμανόν, 15.12, 51.83, Νικήτας Χωνιάτης, CB, 913 (σχόλια).

2. Η μέθοδος αυτή παρασκευής πρόχειρου γεύματος χρησιμοποιούνταν έως τα νεότερα χρόνια στα χωριά της Κύπρου. Ως κλιβάνιο χρησίμευε ανεστραμμένο μετάλλινο ρηχό «τηγάνι», το «σάτζιν» (Χατζηϊωάννου, Τα εν διασπορά, 25) και οι άζυμες πίττες ονομάζονταν «ππούλλες».

3. Κριαράς Λεξ., λ. γάστρα, γαστρίον.

4. Μέγας 1968/9γ, 108, εικ. 12, 109, εικ. 25. «Φούρνοι δεν υπάρχουν στα Θεσσαλικά χωριά, ο δε άρτος ψήνεται γενικώς εις την παρασιάν με την γάστραν. Ως εκ τούτου η οικοκυρά είναι υποχρεωμένη να ζυμώνη καθ' εκάστην, ενίοτε δε δις της ημέρας... Ως ταψί δια το ψωμί χρησιμεύει η μπόντσα, την οποίαν κατασκευάζουν με πηλόν αυταί αι γυναίκες. Κάθε φορά που η γυναίκα θέλει να ψήσῃ ψωμί, καίει τη μπόντσα από κάτω με άχερα ή με σαμινιές (καλάμια από σουσαμιές), ή με βουνιές βοϊδίσιες από το μέσα μέρος και μετά το κάψιμο τη γυρίζει, βάνει το ψωμί και το σκεπάζει με τη γάστρα ή ρίχνει φύλλα πλατιά από δέντρα (μουργιά, πλάτανο) πάντοτε πράσινα, κι από πάνω ρίχνει «σπουρν», δηλαδή στάχτη αχύρου, που να καίη, να έχη φωτιά· έτς' είναι περιττή η γάστρα και ψήνεται το ψωμί και γίνεται νοστιμώτερο» (σ. 106). «Γαστρολόγος ονομάζεται άνοιγμα στον τοίχο, που χρησίμευε στην τοποθέτηση της γάστρας» (σ. 125). Πρβλ. Γουργιώτη 1980, 55, 67, σχέδ. 5.

ζόταν «πλακίν»⁵, ονομασία που καμιά σχέση δεν έχει ούτε με το σχήμα ούτε με το υλικό κατασκευής του επάνω σκεύους, παρά μόνο με το κάτω.

«Γάστρες» λοιπόν ή «γαστρία», που αφού πυρακτώνονταν πρώτα χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή του λεγόμενου κλιβανίκιου ή κλιβανίτη άρτου, είναι τα πήλινα χειροποίητα σκεύη από χοντρό, συνήθως, ακάθαρμο πηλό, στρογγυλού ή ελλειψοειδούς σχήματος, διαμ. 20 εκ. περίπου, που βρέθηκαν σε ανασκαφές αγροτικών οικισμών και στην ιταλική ονομάζονται «testi» και στη σερβική «crepulje»⁶ (Πί ν. 11, αριθ. 3). Τα σκεύη αυτά έχουν επίπεδη βάση, πάχους λίγων εκατοστών, και υπερυψωμένα χείλη που δεν επέτρεπαν το αραιωμένο με νερό αλεύρι να χυθεί έξω από το σκεύος⁷. Ο συνδυασμός αυτός των δύο σκευών, του κλιβάνου και της γάστρας, ήταν γνωστός και στην αρχαιότητα⁸, όχι μόνο για την πρόχειρη παρασκευή μικρών πιττών άζυμου ψωμιού, χρήση που συνεχίστηκε, όπως είδαμε, στους μεσαιωνικούς και νεότερους αγροτικούς και φτωχούς οικισμούς, αλλά και για τη γευστικότερη προετοιμασία ψημένων μερίδων κρέατος στα συμπόσια, όπως δείχνει και το καλοκατασκευασμένο παράδειγμα της Αγοράς των Αθηνών (μέσα 6ου αι. π.Χ.)⁹ (Πί ν. 11, αριθ. 4) και οι αναφορές Βυζαντινών συγγραφέων σε κρέατα «κλιβανωτά»¹⁰.

5. Κουκουλές 1950, Α', 90.

6. Ο Mannoni 1965 (πρβλ. Mannoni 1970, πίν. III:1-9), παρουσιάζει αναλυτικά τον τρόπο κατασκευής και τη χρήση των πήλινων αυτών σκευών και των υπερκειμένων τους «κλιβανίων». Πρβλ. ολόκληρο «κλιβάνιο» από την Assisi (Blake 1981, εικ. 7:A370). Babić 1986, 298-306, Minić 1974, 64, εικ. III:10. Vrsalović 1974, 141, αριθ. 183. Bajalović-Hadži-Pešić 1981, 51, εικ. XII:9, πίν. 43.

7. Dončeva-Petkova 1977, 64-65, όπου σχετική βιβλιογραφία. Θεωρώ πιθανό να χρησιμοποιούνταν για τον ίδιο σκοπό και τα κατώτερα τμήματα σταμνίων, κλειστών δηλαδή σκευών με επίπεδο κοφτό πάτο. Έως τα νεότερα χρόνια συνήθιζαν να φτιάχνουν στα χωριά της Κύπρου τις «λαγγόπιττες» ή «τρυπητές», που ήταν μικρές πίττες ψημένες στη γάστρα (πλάκα στρογγυλή από πέτρα της Αθηνών συνήθως), και τρώγονταν με το μέλι, ως επίσης και τα «κατιμέρκα», πίττες με λάδι και ζάχαρη, ψημένες κι αυτές στη γάστρα.

8. Sparkes 1962, 127-128.

9. Agora XII, 234, εικ. 19: πήλινο σκεύος των μέσων του 6ου αι. π.Χ. Η αρχαία ονομασία του είναι πιθανώς «ιπνός».

10. ΒΒΠ Ε', 50.

Ονομασία

Με τη λέξη «περιχύματα» οι Βυζαντινοί εννοούσαν τα «εμβάμματα» της αρχαιότητας ή τις κοινές στους μεταγενέστερους βυζαντινούς αιώνες σάλτσες, που λέγονταν και «σαβούραι» (λατιν. *sapor*) και προσφέρονταν με τα βραστά κυρίως εδέσματα¹. Την παρασκευή είδους σάλτσας από τους Σταυροφόρους που κατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη, περιγράφει ο Νικητής Χωνιάτης: ήταν ένα είδος ζωμού από βοδινά και χοιρινά κρέατα, αλεσμένα όσπρια, σκόρδα και άλλα καρυκεύματα, *τῶν δριμυτέραν ποιούντων τὴν αἴσθησιν*².

Ἄλλο είδος σάλτσας για ψάρια και λαχανικά, ιδιαίτερα αγαπητῆς στους Βυζαντινούς, ἦταν ο «γάρος» ή το «γάρων», την κατασκευή του οποίου από εντόσθια, βράγχια και αίμα ψαριού (γάρου) περιγράφουν τα «Γεωπονικά», και του οποίου το καλύτερο είδος λεγόταν «αιμάτιον»³. Όταν ο γάρος αναμιγνυόταν με νερό, κρασί, ξύδι ή λάδι λεγόταν «υδρόγαρος», «οινόγαρος», «οξύγαρος» ή «γαρέλαιον»⁴.

Για να παρασκευάζουν ή να προσφέρουν τις σάλτσες και τους γάρους οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν ειδικά σκεύη, που ονομάζονταν «σαλτσάρια» ή «σαλτσερά», «γαράρια» ή «γαρερά»⁵ και οι Σχολιαστές τα φέρνουν ως επεξηγηματικά των λέξεων «πινάκιον» και «οξύβαφον», που ἦταν κατεξοχήν ανοιχτά αγγεία. Ο Φ. Κουκουλές όμως φαντάζεται τα γαράρια ως φιαλίδια ή ως φιαλοειδή σκεύη⁶. Το βασικό συστατικό της σάλτσας των Σταυροφόρων ἦταν, όπως είδαμε, το ζωικό λίπος και του γάρου το αίμα. Τούτο σημαίνει πως και οι δύο σάλτσες τρώγονταν ζεστές. Ζεστές τρώγονται και σήμερα οι σάλτσες, γι' αυτό και προσφέρονται συχνά μέσα σε ειδικά αυτοθερμαινόμενα σκεύη. Αυτή την ανάγκη του αυτοθερμαινόμενου φορητού σκεύους εξυπηρετεί ομάδα πῆλινων βυζαντινών σκευών, που η Α. Frantz ονόμασε χρησιμοποιώντας τον αντίστοιχο αγγλικό όρο *chafing dishes* (= θερμαινόμενα πιάτα)⁷. Αργότερα τον όρο αυτό καθιέρωσε ο Ch. Morgan⁸. Τελευταία, ο Ο. Mazzucato χρησιμοποίησε στην περιγραφή ίδιου σχήματος σκευών την ιταλική ονομασία *scaldasalsa*⁹, που αποδίδει και την ειδική χρήση του σκεύους ως «σαλτσάριον».

Σχήμα

Τα βυζαντινά πῆλινα αυτοθερμαινόμενα σκεύη έχουν σχήμα ανεστραμμένου κώνου, με θέση για τη φωτιά στο κάτω μέρος και στο άνω ανοιχτό βαθύ πιάτο (σκουτέλλιον) για την τροφή.

1. ΒΒΠ Ε', 40.

2. Νικήτας Χωνιάτης, 594 και δημώδης παράφραση, 787-1Β.

3. Γεωπονικά, 20.46. Weber 1980, 85-88. Καλλέρης 1953, 695. Πρβλ. την κρητική «οματιά» (Παπαδάκης 1978, 60).

4. ΒΒΠ Ε', 41.

5. Σχόλια Αριστοφάνη (Dübner), Βάτραχοι, στ. 985: *τὸ πινάκιον· οἱ δέ φασι τὸ σαλτζάριον*. Κατάστιχον μονῆς Γαβαλιωτίσσης Βοδενών (1375), *Actes Lavra* III, 107, αριθ. 147: *σαλτζερά β'* (σ. 106, οι εκδότες ερμηνεύουν: *saucières*). Σχόλια Νικάνδρου, 526: *κύμβοιο ἀντί τοῦ ὀξυβάφου, οἶον ἐμβαφίου εἰς τράπεζαν πεπονημένου, ὅπερ καλεῖ γαράριον ἢ συνήθεια*. CGL III, 477.30. Chantaine Λεξ., λ. γάρος.

6. ΒΒΠ Ε', 162 και Κουκουλές 1933, 121, όπου και οι αναφορές των Σχολιαστών.

7. Frantz 1938, 434.

8. Corinth XI, 28.

9. Mazzucato 1972, 30.

Η πλατιά βάση και οι δύο λαβές τους δείχνουν πως ήταν φορητά, ενώ η πλούσια συχνά διακόσμησή τους, ότι τοποθετούνταν επάνω στο τραπέζι κατά τη διάρκεια των συμποσίων. Ο Stevenson, θέλοντας να ερμηνεύσει την ομοιότητα του σχήματος των λαβών ανάμεσα στα σαλτσάρια - γαράρια και στα μαγαρικά (αμφορείς), παρατήρησε ότι πρότυπο των βυζαντινών αυτοθερμαινόμενων σκευών ήταν κομμένο μαγαρικό με λαιμό, ώμους και λαβές, που ανεστραμμένο και τοποθετημένο πάνω σε κανδήλα χρησίμευε ως βάση για το βαθύ πιάτο με την τροφή¹⁰.

Βυζαντινά αυτοθερμαινόμενα πήλινα σκεύη βρέθηκαν σε διάφορες περιοχές. Μολονότι δεν παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές στο σχήμα, παρατηρούνται κατά τόπους ιδιομορφίες, που επιτρέπουν να υποθέσουμε πως όλα τα παραδείγματα δεν προέρχονται από το ίδιο κέντρο παραγωγής.

Κόρινθος. Με το σχήμα των βυζαντινών αυτοθερμαινόμενων πήλινων σκευών ασχολήθηκε ο Ch. Morgan, που μελέτησε 54 κομμάτια αγγείων του τύπου αυτού από τις ανασκαφές της Κορίνθου, τα οποία και κατέταξε σε τρεις ομάδες¹¹ (βλ. Συγκριτικό Πίνακα).

Στα αγγεία της Α' ομάδας (Πίνακας 12, αριθ. 1), που θεώρησε ότι ανήκουν σε πρώιμο στάδιο εξέλιξης του σχήματος, το πιάτο παρουσιάζει διπλό χείλος εσωτερικά, για να δέχεται καπάκι, και επίπεδο πάτο. Στο κάτω μέρος του αγγείου, για να τοποθετούνται εύκολα τα αναμμένα κάρβουνα, σχηματίζεται μεγάλο άνοιγμα απέναντι από δύο μικρότερα ανοίγματα ή από λεπτές χαραγές, που βοηθούν στον ελκυσμό του αέρα. Η βάση, υπέθεσε, θα ήταν ψηλή με καμπύλα κυμάτια και επίπεδη στεφάνη. Οι δύο ριχτές λαβές αρχίζουν από το σημείο που το πιάτο εφάπτεται στο κωνικό σώμα και καταλήγουν λίγο πάνω από τη βάση. Από πλευράς διακόσμησης, εγχάρακτες σπαστές ή κυματοειδείς γραμμές σύρονται στο κέντρο του πιάτου εσωτερικά και εξωτερικά κάτω από το χείλος. Εφυάλωση καλύπτει μόνον το εσωτερικό του πιάτου ή και το χείλος εξωτερικά. Λεπτό επίστρωμα σκοτεινού καστανού χρώματος καλύπτει την επιφάνεια, που εφυαλώθηκε.

Στα αγγεία της Β' ομάδας η κλίση των πλάγιων τοιχωμάτων προς τη βάση είναι μεγαλύτερη. Στην περίπτωση του αριθ. 2¹² (Πίνακας 12, αριθ. 2), τα τοιχώματα του αγγείου δε διαχωρίζονται από τα τοιχώματα του πιάτου παρά μόνον από το ύψος του πάτου του πιάτου, ενώ στην περίπτωση του αριθ. 8 (Πίνακας 12, αριθ. 3), ο διαχωρισμός γίνεται από το χείλος και τα μεν εξωτερικά τοιχώματα καμπυλώνουν σχηματίζοντας φαρδύ σώμα, τα δε τοιχώματα του πιάτου συγκλίνουν προς το κέντρο του πάτου, όπου σχηματίζεται από μάζα πηλού ανάγλυφο κομβίο. Και στις δύο περιπτώσεις σχηματίζεται εσωτερικά διπλό χείλος. Η βάση δε διατηρήθηκε σε κανένα από τα κομμάτια αγγείων της ομάδας αυτής και ο Ch. Morgan υπέθεσε ότι θα ήταν μεγαλύτερη και πιο φαρδιά από τις βάσεις των αγγείων της προηγούμενης ομάδας. Οι λαβές είναι περισσότερο στρογγυλές στη διατομή τους και ενώ του αγγείου αριθ. 2 είναι ριχτές, όπως του προηγούμενου, αριθ. 1, στο αριθ. 8 είναι όρθιες, αρχίζουν από ένα σημείο κοντά στο χείλος και καταλήγουν στο κάτω μέρος του σώματος.

Από άποψη διακόσμησης τα αγγεία της ομάδας αυτής δεν είναι ομοειδή. Ένα μέρος από αυτά, όπως το αριθ. 2, φέρει εφυάλωση μόνο στο εσωτερικό του πιάτου. Υπάρχουν βέβαια και οι περιπτώσεις που το εσωτερικό του πιάτου κοσμεύεται με εμπεστό διακοσμητικό θέμα (αριθ. 146) ή η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου με πινελιές κόκκινου χρώματος (αριθ. 576).

10. Stevenson 1947, 39.

11. Corinth XI, 37 κ.ε.

12. Οι αριθμοί ανταποκρίνονται στον κατάλογο του Ch. Morgan.

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΑΛΤΣΑΡΙΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΡΙΝΘΟ

Τύποι σχημάτων κατά Ch. Morgan	A'	B'		Γ'	Αδιάγνωστα
Brown glazed ware	1, 4, 7	2, 3, 5, 6	8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17	18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31	
Impressed ware. White biscuit		146			
Plastic ware				160	152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161 (;)
Inscribed ware					178
Undecorated ware. White biscuit					206
Undecorated ware. Red biscuit				280, 281	
Green and brown painted ware. Red biscuit				429, 430, 431, 432	
Spatter painted ware. Red biscuit				571	
Red painted ware. White biscuit		576			
Slip painted ware				744, 745	

Το μεγαλύτερο μέρος των αγγείων της ομάδας αυτής φέρει τελείως διαφορετική διακόσμηση: προσεκτικά ανοιγμένες οπές εξαερισμού και επίθετες στο σώμα και στις λαβές ανάγλυφες διακοσμήσεις. Τα κυριότερα θέματά τους είναι σχηματοποιημένοι αετοί, γρύπες «ανατολικού» ρυθμού, αλλόκοτες μορφές γλεντζέδων, μουσικών και ακροβατών. Το σκοτεινό καστανό επίστρωμα του πηλού της προηγούμενης ομάδας δε χρησιμοποιείται και η εφύαλωση, που είναι καλής ποιότητας, καλύπτει την εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια του αγγείου. Η ομάδα αυτή των αγγείων χαρακτηρίστηκε από τον Ch. Morgan ιδιαίτερα επιμελημένη.

Τα αγγεία της Γ' ομάδας (Πίνακ. 12, αριθ. 4), που θεωρήθηκαν ότι ανήκουν στο τελευταίο στάδιο εξέλιξης του σχήματος, δείχνουν να έχουν στοιχεία από την Α' ομάδα. Τα τοιχώματα του πιάτου είναι λιγότερο στραμμένα προς το κέντρο, το σώμα του αγγείου ξαναγίνεται κωνικό και τα ανοίγματα εξαερισμού είναι λιγότερα και λιγότερο προσεγμένα στην κατασκευή τους. Ένα χαρακτηριστικό των αγγείων της ομάδας αυτής είναι το ρηχό αυλάκι που σχηματίζεται στην επίπεδη στεφάνη του χείλους και χρησίμευε πιθανώς για να κάθεταί το καπάκι. Το σχήμα των λαβών είναι το ίδιο με τις όρθιες λαβές της προηγούμενης ομάδας. Σε μερικές περιπτώσεις, όπως στο αριθ. 307, μικρό σκυφίδιο στερεώνεται στην κορυφή κάθε λαβής.

Η διακόσμηση στα αγγεία της ομάδας αυτής είναι απλούστερη και μολονότι συνεχίζουν να εμφανίζονται οι αλλόκοτοι μουσικοί, ρόδακες και κομβία αντικαθιστούν τα πουλιά και

τα τέρατα. Παράλληλα εμφανίζονται εγχάρακτες γραμμές, οριζόντιες και χιαστί διασταυρούμενες. Η εφυάλωση καλύπτει κατά κανόνα την εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια του αγγείου.

Η τυπολογία του Ch. Morgan δε βασίστηκε μόνο στο σχήμα των αγγείων αλλά και στη διακόσμησή τους, και είναι επόμενο οι διαφοροποιήσεις στη διακόσμηση να είναι περισσότερο ενδεικτικές από τις διαφοροποιήσεις του σχήματος. Αυτό φαίνεται και στο συγκριτικό πίνακα που κατάρτισα, όπου το υλικό από την Κόρινθο παρουσιάζεται χωρισμένο σε ομάδες κατά το σχήμα και σε ομάδες κατά τη διακόσμηση.

Η Α' κατά το σχήμα ομάδα και το 1ο μέρος της Β' ομάδας, των οποίων τα αγγεία φέρουν, εκτός από την εφυάλωση στην εσωτερική και ενίοτε στην εξωτερική επιφάνεια, εμπεστά κοσμήματα στο εσωτερικό του πιάτου και απλές εγχάρακτες ή γραπτές γραμμές στην εξωτερική επιφάνεια του αγγείου, αντιπροσωπεύονται από 9 μόνον κομμάτια, ενώ το 2ο μέρος της Β' ομάδας και η Γ' ομάδα με την πλούσια ανάγλυφη και εγχάρακτη διακόσμηση στην εξωτερική επιφάνεια των αγγείων καλύπτουν τον όγκο του υλικού με 34 κομμάτια. Από τα υπόλοιπα 11 αταύτιστα από πλευράς σχήματος κομμάτια, τα 9 φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση και δεν είναι δυνατό παρά να ανήκουν στο β' σκέλος. Έτσι μένουν αταύτιστα 2 μόνον όστρακα. Η στατιστική αυτή ανάλυση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η τυπολογία του υλικού από την Κόρινθο, όσο αυτό παραμένει αποσπασματικό, χωρίς ικανό αριθμό ακεραίων ή μεγάλων κομματιών από αγγεία, πρέπει να βασιστεί περισσότερο στη διακόσμηση και λιγότερο στο σχήμα των αγγείων. Την άποψη αυτή διατύπωσε και ο Ο. Mazzucato, υποστηρίζοντας ότι στο υλικό της Κόρινθου διακρίνει δύο ομάδες, χωρίς η διαίρεση αυτή να σημαίνει και χρονική διαφοροποίηση¹³. Στην ομάδα Ι κατέταξε τα αγγεία χωρίς εξωτερική ανάγλυφη και εγχάρακτη πλούσια διακόσμηση, τις ομάδες δηλαδή Α' και Β' 1 του συγκριτικού πίνακα, ενώ στην ομάδα ΙΙ κατέταξε τα αγγεία με την πλούσια διακόσμηση, τις ομάδες δηλαδή Β' 2 και Γ'.

Παρά τις στρωματογραφικές ενδείξεις, που δίνουν αφορμή για κάποια τυπολογική εξέλιξη, τα χαρακτηριστικά κάθε ομάδας αγγεία που παρουσίασε ο Ch. Morgan, δεν αποτελούν φόρμες καθολικής εφαρμογής με κλειστά χρονικά όρια, αλλά χαρακτηριστικά δείγματα του υλικού από την Κόρινθο, τα οποία συγκρινόμενα με ευρήματα άλλων περιοχών οδηγούν σε χρήσιμους συσχετισμούς.

Χρονολόγηση. Αν και ρητώς ο Ch. Morgan αναφέρει ότι αγγεία των τριών ομάδων συνυπήρχαν στην Κόρινθο σ' όλη τη διάρκεια εμφάνισής τους, διαγράφει, στηριζόμενος σε στρωματογραφικές ενδείξεις, χρονικά πλαίσια για κάθε ομάδα: αγγεία της Α' ομάδας βρέθηκαν μαζί με νομίσματα εποχής Λέοντος ς' (886-912) έως Κωνσταντίνου Ζ' (912-959) και χρονολογούνται στον 9ο-10ο αι. Η Β' ομάδα με την πλούσια διακόσμηση (very elaborate style) αρχίζει να εμφανίζεται παράλληλα με νομίσματα του Ιωάννη Τσιμισκή (969-976) και επικράτησε πιθανώς στο α' μισό του 11ου αι. Στο β' μισό του 11ου αι. εμφανίζονται τα τελευταία αγγεία της Γ' ομάδας και ο τύπος αυτός πιθανώς δεν επιζεί μετά τον Αλέξιο Α'¹⁴ (1081-1118).

Ο Ο. Mazzucato, μολοντί αποδέχθηκε τις απόψεις αυτές του Ch. Morgan (9ος-10ος αι. για τα αγγεία χωρίς ή με απλή διακόσμηση και α' μισό του 11ου αι. περίοδος ακμής για τα αγγεία με την πλούσια διακόσμηση), στηριζόμενος σε τεχνικές παρατηρήσεις, παρατείνει τη διάρκεια της ομάδας ΙΙ (βλ. παρακάτω). Συγκεκριμένα, για το κομμάτι C33-384 της Κόρινθου, που δημοσιεύεται με τον αριθ. 576 από τον Ch. Morgan και με τον αριθ. 104 από τον

13. Mazzucato 1972, 49 κ.ε.

14. Corinth XI, 39.

Ο. Mazzucato, και του οποίου σημειωτέον η τομή διαφέρει στις δύο δημοσιεύσεις, πιστεύει ότι ανήκει στον προχωρημένο 11ο αι., αν όχι πιο αργά¹⁵.

Οι χρονολογίες που έδωσε ο Ch. Morgan, ακολουθούν στενά, όπως είδαμε, τα νομισματικά δεδομένα. Η μέθοδος αυτή δίνει συνήθως πρωιμότερες χρονολογίες, επειδή τα νομίσματα είχαν, ως γνωστόν, και μια χρονική διάρκεια κυκλοφορίας. Εξάλλου, μέσα στο σύγγραμμα του Ch. Morgan διαφαίνεται η πρόθεσή του να ανεβάσει τη διάρκεια κυκλοφορίας αγγείων του τύπου αυτού έως τα τέλη του 11ου αι.

Όπως φαίνεται στο συγκριτικό πίνακα, ο κύριος όγκος του υλικού από την Κόρινθο είναι κατανεμημένος σε αγγεία των ομάδων με καστανή εφυάλωση (brown glazed ware) και πλαστική ανάγλυφη διακόσμηση (plastic ware). Η κεραμική με καστανή εφυάλωση (brown glazed ware) είναι η αρχαιότερη εφυσωμένη κεραμική που βρέθηκε στην Κόρινθο και χαρακτηρίζεται από παχύ στρώμα, άχρωμης κυρίως, εφυάλωσης μολύβδου, που καλύπτει απευθείας τον κόκκινο πηλό των αγγείων και έχει ως αποτέλεσμα ένα ζεστό καστανό χρώμα, που μερικές φορές με την προσθήκη οξειδίου του σιδήρου αλλάζει σε τόνο κιτρινωπό ή με την προσθήκη οξειδίου του χαλκού σε τόνο πράσινο ελιάς. Όστρακα από ατέλειωτα ή σκάρτα αγγεία της ομάδας αυτής, που καταστράφηκαν στο πρώτο ψήσιμό τους και είναι σίγουρες ενδείξεις ντόπιας παραγωγής, βρέθηκαν στην Κόρινθο, αλλά κανένα από αυτά δε φέρει ανάγλυφη διακόσμηση. Αυτή είναι άλλωστε και η μόνη επιφύλαξη του Ch. Morgan για την προέλευση αγγείων του σχήματος αυτού με καστανή εφυάλωση και ανάγλυφη διακόσμηση από την Κόρινθο¹⁶.

Στην άλλη ομάδα, plastic ware, ανήκουν τα κατασκευασμένα από λευκό έως ρόδινο πηλό αγγεία, με κίτρινη έως πράσινη εφυάλωση μολύβδου, ανάλογα με την προσθήκη οξειδίων σιδήρου ή χαλκού, που φέρουν και αυτά ανάλογες, παρ' όλες τις επιμέρους διαφορές με την προηγούμενη ομάδα, ανάγλυφες διακοσμήσεις και δείχνουν για το λόγο αυτό τις στενές σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στις δύο ομάδες και την κοινή προέλευσή τους και μπορεί να υποθέσει κανείς ότι αγγεία του σχήματος αυτού με πλαστική ανάγλυφη διακόσμηση είναι απομιμήσεις ίδιου σχήματος αγγείων με καστανή εφυάλωση¹⁷. Από άποψη υφής όμως και μακροσκοπικής εξέτασης του πηλού και της εφυάλωσης, τα αγγεία του σχήματος αυτού, που ανήκουν στην ομάδα με πλαστική ανάγλυφη διακόσμηση (plastic ware), μοιάζουν με αγγεία ίδιου σχήματος άλλων ομάδων, όπως με εμπεστή διακόσμηση (impressed) και ακόσμητα εφυσωμένα (undecorated plain glazed), των οποίων τα σχήματα καμιά σχέση δεν έχουν με τα σχήματα των αγγείων με καστανή εφυάλωση (brown glazed). Μολονότι βρέθηκαν στην Κόρινθο λίγα σκάρτα όστρακα από λευκό πηλό, ο Ch. Morgan πιστεύει ότι αυτό δεν είναι αρκετό για να αποδοθούν στην Κόρινθο όλα τα κατασκευασμένα από λευκό πηλό αγγεία¹⁸.

Τα λίγα δείγματα αγγείων ίδιου σχήματος, που ανήκουν σε άλλες ομάδες, όπως χαραγμένα (inscribed ware), ακόσμητα (undecorated ware, red biscuit), ζωγραφιστά με πράσινο και καφέ χρώμα (green and brown painted ware, red biscuit. Group I), πιτσιλωτά (spatter painted ware), ζωγραφιστά με κόκκινο χρώμα (red painted ware, white biscuit), ζωγραφιστά με αστάρι (slip painted ware), είτε είναι εισαγμένα στην Κόρινθο είτε κατασκευάζονταν στα εργαστήρια

15. Mazzucato 1972, 52-53.

16. Corinth XI, 42.

17. Ό.π., 50-51.

18. Ό.π., 49. Η ομοιότητα της σύστασης του λευκού πηλού οστράκων από την Κόρινθο (10ος αι.) και οστράκων από την Κωνσταντινούπολη, έδειξε ότι το είδος αυτό της κεραμικής εισαγόταν στην Κόρινθο (βλ. Megaw - Jones 1983, 242, 247).

της Κόρινθου, όπως π.χ. τα εφυαλωμένα ακόσμητα αγγεία (undecorated ware, red biscuit), που ο κόκκινος πηλός τους είναι ντόπιος¹⁹. Αγγεία ζωγραφιστά με πράσινο και καστανό χρώμα (green and brown painted) θεωρήθηκαν από τον Ch. Morgan τελευταία χρονικά παραδείγματα του σχήματος, γιατί βρέθηκαν σε συσχετισμό με νομίσματα του Μιχαήλ Ζ' (1071-1078), του Νικηφόρου Γ' (1078-1081) και του Αλεξίου Α'²⁰ (1081-1118). Στην ίδια τελευταία περίοδο ανήκουν και τα αγγεία των υπόλοιπων δευτερευουσών ομάδων.

Αθήνα. Από την Αθήνα ήδη γνωρίζουμε τρία αγγεία ίδιου σχήματος, που βρέθηκαν σε δεξαμενή κοντά στην εκκλησία της Υπαπαντής μαζί με όστρακα του 10ου-11ου αι.²¹.

Το πρώτο, κατασκευασμένο από χοντρό κόκκινο πηλό, βρέθηκε σχεδόν ακέραιο. Κωνικού σχήματος, με βαθύ πιάτο, ριχτές λαβές, χαμηλή βάση, φέρει βαθιά εγκοπή κάτω από το χείλος, τετράπλευρο μεγάλο άνοιγμα στη μία πλευρά, τουλάχιστον μία οπή εξαερισμού στην άλλη, πλατιές εγχάρακτες γραμμές στη βάση εξωτερικά και καστανή εφυάλωση στο πιάτο εσωτερικά και πινελιές εξωτερικά. Το δεύτερο, του οποίου λείπει το κάτω μέρος, είναι φτιαγμένο από λευκό πηλό, φέρει τετράφυλλα και άλλα ανοίγματα σε δύο ζώνες και κιτρινοπράσινη εφυάλωση. Κάτω από το πιάτο υπάρχει ιδιαίτερη υποδοχή για τα αναμμένα κάρβουνα. Το τρίτο είναι μόνον κομμάτι, φέρει ανάγλυφες παραστάσεις στην εξωτερική επιφάνεια και καστανή εφυάλωση.

Στα τρία αυτά παραδείγματα μπορεί να προστεθεί και ένα τέταρτο, του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, άγνωστης προέλευσης (Π ί ν. 12, αριθ. 6 και Π ί ν. 38α-β). Ύψ. 14,9, διάμ. πιάτου 19,8, διάμ. βάσης 10,8 εκ. Πηλός κόκκινος, πορώδης, όχι καθαρός, με μαρμαρυγία, μελανός κατά τόπους εσωτερικά και εξωτερικά. Πιάτο βαθύ με διπλό χείλος εσωτερικά για καπάκι και στο κέντρο παχύτερο κομβίο. Δύο λαβές ριχτές. Μπροστά τριγωνικό άνοιγμα, πίσω δύο χαραγές. Βάση ανοιχτή, λεπτή, με παχύτερη στεφάνη και θηλή στο κέντρο εσωτερικά. Κάτω από το χείλος, εξωτερικά, κυματοειδής εγχάρακτη γραμμή και πάνω από το τριγωνικό άνοιγμα δύο παράλληλες ευθείες εγχάρακτες γραμμές. Κιτρινοπράσινη εφυάλωση απευθείας επάνω στον πηλό καλύπτει το εσωτερικό του πιάτου.

Και τα τρία αγγεία που προέρχονται από την Αθήνα παρουσιάζουν ομοιότητες και αναλογίες με τα αγγεία από την Κόρινθο.

Το πρώτο, από τη δεξαμενή κοντά στην εκκλησία της Υπαπαντής, όπως και το αγγείο του Βυζαντινού Μουσείου, μοιάζουν προς το αριθ. 2 του καταλόγου Ch. Morgan από την Κόρινθο, με την απλή διακόσμηση, ενώ το δεύτερο και το τρίτο αντιστοιχούν με τα αγγεία που φέρουν πλούσια ανάγλυφη διακόσμηση. Το ένα από αυτά, αυτό που φέρει ανάγλυφη διακόσμηση και καστανή εφυάλωση, μπορεί με επιφύλαξη να θεωρηθεί ότι προέρχεται από την Κόρινθο, όπως και το δεύτερο με το λευκό πηλό και την κιτρινοπράσινη εφυάλωση.

Αίγινα. Κατά τη διάρκεια ανασκαφικών ερευνών στην ακρόπολη της Αίγινας βρέθηκαν κομμάτια (χείλη, λαβές και βάσεις) αγγείων ίδιου σχήματος (Π ί ν. 12, αριθ. 5), κατασκευασμένων από χοντρό κόκκινο πηλό με καστανή εφυάλωση ή από λευκό πηλό με κιτρινοπράσινη εφυάλωση, που χρονολογούνται στο 10ο-αρχές 11ου αι.²². Όλα τα χείλη των αγγείων από χοντρό κόκκινο πηλό φέρουν εσωτερικά προεξοχή για την υποδοχή καπακιού. Σε δύο λαβές

19. Corinth XI, 61 και Megaw - Jones 1983, 238.

20. Corinth XI, 73,75.

21. Frantz 1938, 434, 457, 459, 460, εικ. 19, 22, 24.

22. Alt-Ágina I:2, 75-6.

υπάρχουν ενσωματωμένα σκυφίδια για μπαχαρικά. Οι βάσεις είναι λεπτές, αποκλίνουσες, με πλατιά στεφάνη; που φέρει στο μέσο αβαθή εγκοπή. Όλα τα κομμάτια ανήκουν στον «απλό» τύπο «σαλτσαρίων» και διατυπώθηκε η άποψη ότι τα αγγεία αυτά είναι προϊόντα ντόπιου αιγινίτικου κεραμικού εργαστηρίου.

Τα κομμάτια από λευκό πηλό και κιτρινοπράσινη εφυάλωση πιθανώς προέρχονται από ένα και μόνον αγγείο, που μορφολογικά είναι διαφορετικό από τα προηγούμενα: τα τοιχώματα είναι περισσότερο ανοιχτά, το χείλος ανυψωμένο και η βάση εντελώς απλή, ελαφρώς αποκλίνουσα. Η κοιλιά του σαλτσαρίου είναι σκαφοειδής.

Κωνσταντινούπολη. Αγγεία ίδιου σχήματος, που προέρχονται από ανασκαφικές έρευνες στην Κωνσταντινούπολη (Αγία Ειρήνη, Ιερό Παλάτιο, Άγιο Πολύευκτο, Kalenderhane Camii (Παναγία Κυριώτισσα);²³, παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά ως προς το λευκό πηλό, τα λεπτά τοιχώματα, την κομψή κατασκευή και την έλλειψη ανάγλυφων διακοσμητικών παραστάσεων²⁴. Ορισμένα από αυτά (Αγίας Ειρήνης, αριθ. 84 και 85 (Πί ν. 13, αριθ. 2-3), Ιερού Παλατίου και Αγίου Πολυεύκτου), που είναι και τα μεγαλύτερα, έχουν σχήμα περισσότερο κωνικό, βάση χαμηλή, χείλος όρθιο, που δεχόταν καπάκι του τύπου 64 της Αγίας Ειρήνης, ενώ άλλα (Αγίας Ειρήνης, αριθ. 81 (Πί ν. 13, αριθ. 1), 104 και Kalenderhane Camii), μικρότερα σε μέγεθος, έχουν τοιχώματα ελαφρώς καμπύλα, βάση ψηλότερη και διπλό χείλος, που δέχονταν καπάκι του τύπου 65 της Αγίας Ειρήνης.

Ως προς τη διακόσμηση, τα περισσότερα αγγεία από την Κωνσταντινούπολη φέρουν εμπεστή διακόσμηση στην επιφάνεια του πιάτου με θέματα ρόδακες και αετούς (Αγίας Ειρήνης, αριθ. 76-84, Ιερού Παλατίου). Η διακόσμηση αυτή γινόταν με πήλινες μήτρες και είναι πολύ κοινή σε ανοιχτά αγγεία της ίδιας ομάδας, που βρέθηκαν στην Κωνσταντινούπολη και αλλού. Δύο αγγεία από την Αγία Ειρήνη φέρουν κάτω από την εφυάλωση και στην εξωτερική επιφάνεια πινελιές (αριθ. 82) ή ροές (αριθ. 84) καστανοκόκκινου χρώματος. Ένα τρίτο αγγείο από την Αγία Ειρήνη (αριθ. 104) φέρει στο εσωτερικό του πιάτου πολύχρωμη γραπτή διακόσμηση (polychrome ware). Η εφυάλωση, άριστης ποιότητας, που είτε καλύπτει την εμπεστή ή γραπτή διακόσμηση είτε τίθεται απευθείας στο λευκό πηλό, είναι κατά κανόνα κίτρινη ή πράσινη ή κίτρινη στο εσωτερικό και πράσινη στο εξωτερικό.

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, αγγεία του σχήματος αυτού εμφανίζονται στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές της δυναστείας των Μακεδόνων (β' μισό 9ου αι.) (αγγείο από τη γ' φάση (Stage III) του Ιερού Παλατίου) και διαρκούν έως τον 11ο αι. (αγγείο από Kalenderhane Camii).

Τα αγγεία του τύπου αυτού από την Κωνσταντινούπολη είναι σκεύη πολυτελείας και διαφέρουν από παρόμοια αγγεία άλλων περιοχών ως προς τη λεπτή κατασκευή και την επιμελημένη απλή διακόσμηση. Επειδή στο σύνολό τους και ανεξάρτητα από κατασκευαστικές διαφορές παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά, επιτρέπεται να υποθέσουμε ότι ανήκουν σε ομάδα κοινής καταγωγής, που πιθανώς να είναι η ίδια η Κωνσταντινούπολη ή άλλο μεγάλο κέντρο κεραμικής κοντά σ' αυτή.

23. Peschlow 1977/8, με κατάλογο ευρημάτων. Stevenson 1947, 40, πίν. 16:21 και 22:17. Harrison - Firatli 1966, 233, εικ. D:6, Striker - Kuban 1975, 316, εικ. 16.

24. Ο Ch. Morgan (Corinth XI, σημ. 19) διατύπωσε την άποψη ότι τέσσερα πήλινα εφυαλωμένα ολόγλυφα ή ανάγλυφα κομμάτια που βρέθηκαν στην Κωνσταντινούπολη και ερμηνεύθηκαν από τον D.T. Rice 1930, 25, λόγω του μικρού μεγέθους τους, ως αθύρματα παιδιών, ασφαλώς ανήκουν σε ανάγλυφη διακόσμηση σαλτσαρίων ή σε λαβές καπακιών τους. Τα μέχρι τώρα ευρήματα δεν επιβεβαίωσαν την άποψη αυτή του Ch. Morgan.

Bucov (Ρουμανία). Κομμάτια από σαλτσάρια βρέθηκαν και βόρεια του Δούναβη, στην περιοχή Bucov της Ρουμανίας. Χρονολογήθηκαν στον 8ο-10ο αι.²⁵. Ο πηλός τους είναι ντόπιος, αναμειγμένος με χοντρή ή ψιλή άμμο, καστανοκόκκινος έως φαιός, ανάλογα με το ψήσιμο. Το σχήμα τους, όπως έχει αποκατασταθεί σε ένα παράδειγμα, είναι κωνικό ανεστραμμένο (Π ί ν. 13, αριθ. 4). Στο άνω μέρος του σκεύους υπάρχει βαθύ πιάτο, διαμ. 18-22 εκ., με πλατύ πάτο στον 8ο αι., που γίνεται παχύτερος και σε ορισμένες περιπτώσεις ελαφρώς φουσκωτός στον 9ο αι. Οι δύο μορφές του ευθύγραμμου λεπτού ή παχύτερου φουσκωτού πάτου συνυπάρχουν στο 10ο αι. Ως προς το χείλος, στα αρχαιότερα παραδείγματα (8ου-αρχών 9ου αι.) είναι πεπλατυσμένο ή κοφτό λοξά προς τα μέσα. Στα μέσα του 9ου αι. το χείλος σχηματίζει εξωτερικά υποδοχή για καπάκι, που στα παραδείγματα του 10ου αι. γίνεται λιγότερο έντονη. Το σώμα του σκεύους είναι, άλλοτε έντονα και άλλοτε όχι, κωνοειδές και πατά σε χαμηλή βάση. Φέρει μπροστά στρογγυλό ή ωοειδές ή τετράπλευρο με καμπύλη άνω πλευρά άνοιγμα και πίσω τρεις ακτινοειδώς τοποθετημένες χαραγές ή δύο χαραγές και ανάμεσά τους τρίπλευρο άνοιγμα. Οι δύο λαβές είναι ριχτές, στρογγυλής διατομής ή ωοειδούς, ωοειδούς πεπλατυσμένης ή τετράπλευρης με αποστρογγυλεμένες γωνίες. Στην εσωτερική πλευρά φέρουν νεύρωση ή εγκοπή. Εφυάλωση καλύπτει την επιφάνεια του πιάτου, όλο το σκεύος εξωτερικά ή μόνον το άνω μέρος. Στα παραδείγματα του 8ου αι. η εφυάλωση είναι άχρωμη ή με καστανή απόχρωση. Στο τέλος του 8ου-αρχές του 9ου αι. εμφανίζεται η πράσινη εφυάλωση με χρυσές ανταύγειες. Στον 9ο αι. πράσινη θαμπή εφυάλωση με καστανή απόχρωση ή κιτρινωπή ανοιχτοπράσινη με χρυσές ανταύγειες. Στα μέσα του 9ου αι. η εφυάλωση είναι κιτρινωπή ή βαθιά πράσινη με ανοιχτότερες αποχρώσεις ή σκούρα καστανή. Στο άνω μέρος του σκεύους και κάτω από το στρώμα της εφυάλωσης έχουν παρατηρηθεί σε ορισμένα παραδείγματα κυματιστές εγχάρακτες γραμμές.

Για την προέλευση των σκευών αυτών διατυπώθηκε η άποψη ότι κατασκευάστηκαν επιτόπου από βυζαντινούς τεχνίτες, που ήρθαν από κάποιο βυζαντινό κέντρο κεραμικής.

Κύπρος. Σε ιδιωτικές συλλογές αρχαίων, στην Κύπρο, υπάρχουν δύο αδημοσίευτα αγγεία ίδιου σχήματος:

1. Ίδρυμα Πιερίδη (Λάρνακα) (Π ί ν. 13, αριθ. 5 και Π ί ν. 38γ). Προέρχεται από την Κύπρο, χωρίς περισσότερες ενδείξεις. Πηλός κόκκινος, χοντρός. Ύψ. 16, διάμ. πιάτου 24, διάμ. βάσης 12,8 εκ. Πιάτο βαθύ, σχήμα σώματος κωνικό, λαβές πεπλατυσμένες, ριχτές, βάση απλή, αποκλίνουσα με θηλή στο κέντρο. Κάτω από το χείλος εγχάρακτη οριζόντια γραμμή και εμπεστά τοξύλια. Στο σώμα μεγάλο, σχεδόν στρογγυλό άνοιγμα· σε άλλα σημεία μικρότερες οπές. Εφυάλωση καφεκίτρινη, απευθείας επάνω στον πηλό, καλύπτει το πιάτο εσωτερικά και μέρος του αγγείου εξωτερικά.

2. Συλλογή Κλεάνθους (Επαρχιακό Μουσείο, Πάφος) (Π ί ν. 38δ). Προέρχεται από την περιοχή Πάφου, ανάμεσα στα χωριά Τίμη και Αγία Βαρβάρα. Πηλός κόκκινος. Σχήμα κωνικό, λαβές ριχτές, μπροστά μεγάλο άνοιγμα με δύο χαραγές εκατέρωθεν, βάση απλή, αποκλίνουσα με θηλή στο κέντρο. Κάτω από το χείλος εξωτερικά εμπεστά τοξύλια. Το πιάτο εσωτερικά, το άνω μέρος του αγγείου εξωτερικά και η βάση εσωτερικά καλύπτονται από επίχρισμα και καφεκίτρινη εφυάλωση.

Τα δύο αγγεία από την Κύπρο έχουν κοινά χαρακτηριστικά ως προς το σχήμα, το χρώμα

25. Comşa 1976, 296 κ.ε., Comşa 1978, 108 κ.ε., Comşa 1980, 323 κ.ε. Κομμάτια από σκεύη ίδιου σχήματος βρέθηκαν και στο Chirnovi-Ilfov (Comşa 1978, 112).

του πηλού, της εφυάλωσης και τα διακοσμητικά εμπεστά τοξύλια κάτω από το χείλος εξωτερικά. Μοιάζουν σε γενικές γραμμές με τα απλά αγγεία του σχήματος αυτού από την Αίγινα, την Αθήνα, την Κόρινθο, το Bucón. Λίγα κομμάτια από εφυαλωμένα σαλτσάρια βρέθηκαν στο στρώμα κατασκευής του κάστρου Σαράντα Κολόνες στην Πάφο, του οποίου η θεμελίωση ανάγεται αμέσως μετά την κατάληψη της Κύπρου από τους Σταυροφόρους²⁶.

Ρώμη. Τρία κομμάτια από αγγεία ίδιου σχήματος είναι γνωστά από τη Ρώμη²⁷. Το πρώτο κομμάτι σώζει τμήμα χείλους και άνω διπλού τοιχώματος, με ανάγλυφες σταγόνες εξωτερικά και καστανοπράσινη εφυάλωση. Η οριζόντια στεφάνη του χείλους φέρει αβαθή αυλακιά, χαρακτηριστικό που συναντάται και σε αγγεία της Κορίνθου. Το δεύτερο κομμάτι ανήκει στο κάτω τμήμα μεγάλου σχετικά αγγείου και σώζει μέρος του ανοίγματος εξαερισμού και τη γένεση της βάσης, η οποία μοιάζει με αυτήν του αγγείου στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών.

Τα δύο κομμάτια του Μουσείου της Ρώμης είναι πολύ αποσπασματικά για να αναπαραστήσουν ολόκληρο το σχήμα των αγγείων. Δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι πρόκειται, και στις δύο περιπτώσεις, για αγγεία ίδιου σχήματος με αυτά του γνωστού από το βυζαντινό χώρο τύπου.

Το τρίτο κομμάτι σώζει περισσότερα στοιχεία, που επιτρέπουν την αναπαραστάσή του, και το σύνολο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον (Πίνακ. 13, αριθ. 6). Πρόκειται για αγγείο μικρών διαστάσεων (ύψ. 8,3, διάμ. πιάτου 13,8 εκ.), σχήματος ανεστραμμένου κώλου, με βαθύ πιάτο, μία λαβή και επίπεδη βάση. Μπροστά υπάρχει τραπεζιοειδές άνοιγμα και πίσω μικρές οπές εξαερισμού. Η λαβή και η εξωτερική επιφάνεια είναι κοσμημένες με ανάγλυφες σταγόνες και καστανοπράσινη εφυάλωση. Ο τύπος αυτός του αγγείου διαφέρει από τα προηγούμενα ως προς το μικρό μέγεθος, τη μία λαβή αντί των δύο και την έλλειψη ανεξάρτητης βάσης. Είναι το μοναδικό παράδειγμα που μπορεί να συσχετιστεί με το σχήμα του αγγείου, του οποίου σχέδιο, όχι όμως και παράδειγμα, δημοσίευσε ο D. Talbot Rice και το χαρακτήρισε ως μαγειρικό σκεύος²⁸.

Τα τρία αγγεία από τη Ρώμη ανήκουν σε ομάδα πρώιμης εφυαλωμένης κεραμικής, που ονομάστηκε «ceramica a vetrina pesante» ή «Forum ware», γιατί για πρώτη φορά βρέθηκε σε μεγάλο αριθμό αγγείων στη Fonte del Giuturna, στο Foro Romano το 1901. Η κεραμική αυτή αναγνωρίζεται από το γκριζό έως γκριζορόδινο σκληρό πηλό, τη θαμπή πράσινη έως καστανοκίτρινη εφυάλωση και τις επίθετες από τον ίδιο πηλό ανάγλυφες σταγόνες στην εξωτερική επιφάνεια αγγείων της ομάδας αυτής. Είναι προϊόν εργαστηρίων στη Ρώμη και στην περιοχή της και η εμφάνισή της χρονολογήθηκε το νωρίτερο στο β' μισό του 8ου αι. Τελευταία διατυπώθηκε και η άποψη ότι πιθανώς ανάγεται γύρω στο 600²⁹.

Χρήση

Από τις παραπάνω περιγραφές των σχημάτων διαπιστώθηκε ότι τα βυζαντινά σαλτσάρια είναι σύνθετα φορητά σκεύη. Αποτελούνται από δύο ευδιάκριτα και ανεξάρτητα λειτουργικά μέρη. Στο άνω μέρος, ανοιχτό πιάτο που δεχόταν την τροφή και σ' όλες τις περιπτώσεις

26. Megaw 1972, 342, Megaw 1984, 337.

27. Mazzucato 1972, 30, 38, αριθ. 61, 62, 84-85.

28. T. Rice 1930, εικ. 3:8. Πρβλ. ίδιο σχήμα πηλίνου σκεύους Πρώιμης Εποχής Χαλκού (Samaria III, εικ. 28:2) και Ύστερης Εποχής Χαλκού (Podzuweit 1979, πίν. 1:1C1).

29. Whitehouse 1981, 583 κ.ε., όπου και η σχετική παρουσίαση του προβλήματος.

παρουσιάζεται εφυαλωμένο εσωτερικά και συχνά διακοσμημένο με γραπτά και εμπεστά θέματα. Παράλληλα παρατηρήθηκε ότι η εσωτερική επιφάνεια του κάτω μέρους του σκεύους παρουσιάζεται καμένη από τη φωτιά, και σ' αυτό συμφωνούν όλοι οι μελετητές, ότι αναμμένα κάρβουνα ή και καντήλι ακόμη τοποθετούνταν εδώ και σκοπό είχαν να κρατήσουν ζεστό το περιεχόμενο του πιάτου. Από την άποψη αυτή τα ανοίγματα που φέρουν τα τοιχώματα του σκεύους, χρησίμευαν όχι μόνο για την έξοδο της στήχης, αλλά ενίσχυαν και τον ελκυσμό του αέρα.

Το βυζαντινό σαλτσάριο, δηλαδή, δεν ήταν μια καθ' αυτό φορητή μαγειρική εστία, αλλά ένας συνδυασμός φορητής εστίας και μαγειρικού ανοιχτού σκεύους ομαδικής χρήσης, που περιείχε κάποιο γευστικό άρτυμα φαγητών. Το άρτυμα αυτό ήταν πιθανότατα κάποιο είδος σάλτσας ή γάρου, που προσφερόταν και τρώγεται ζεστό. Έτσι ερμηνεύονται αφενός τα μικρά σκυφίδια που βρέθηκαν προσκολλημένα σε λαβές σαλτσαρίων, ότι περιείχαν δηλαδή μπαχαρικά και καρυκεύματα, και αφετέρου γιατί όλα σχεδόν τα αγγεία αυτού του τύπου δέχονταν καπάκι, με σκοπό να διατηρείται η θερμότητα του περιεχομένου.

Το βυζαντινό σαλτσάριο παρουσιάζει μορφολογικές ομοιότητες με τις εσχάρες και τα πήλινα μαγκάλια της αρχαιότητας, όπως και με τις νεότερες φουγούδες (βλ. παρακάτω). Διατηρεί όμως τη λειτουργική αυτοτέλειά του, γιατί μετατρέποντας τη σχάρα της εστίας σε πιάτο για την τροφή και μεταφέροντας την καύσιμη ύλη στο κάτω μέρος, συγχωνεύθηκαν με έξυπνο τρόπο δύο σκεύη σε ένα και με την προσθήκη ανάλογης ενίοτε διακόσμησης μετατράπηκε το σκεύος της κουζίνας σε πολυτελές επιτραπέζιο σκεύος, που διατηρούσε σ' όλη τη διάρκεια του συμποσίου το περιεχόμενό του ζεστό και παρείχε ταυτόχρονα κάποια ζεστασιά στους συνδαιτημόνες.

Η καινοτομία αυτή δεν επέζησε στην περιοχή του Αιγαίου, αλλά στη Δύση. Στην περιοχή του Piemonte της Βόρειας Ιταλίας παράγεται σήμερα βιομηχανικά σκεύος που μοιάζει με το μόνωτο αγγείο της Ρώμης και χρησιμοποιείται για να προσφέρεται ζεστή παραδοσιακή σάλτσα, η λεγόμενη *bagnacauda*³⁰.

Τα βυζαντινά σαλτσάρια εμφανίζονται, σύμφωνα με τις μέχρι τώρα χρονολογήσεις, στο βυζαντινό κόσμο σε περιορισμένη περίοδο, που συμπίπτει με την εποχή της δυναστείας των Μακεδόνων και των Δουκών έως τον Αλέξιο Α' Κομνηνό (1081-1118). Δε γνωρίζουμε όμως αν ο συσχετισμός αυτός οφείλεται σε κάποια συνήθεια της βυζαντινής κουζίνας την εποχή εκείνη ή είναι αυθαίρετος και οφείλεται σε μη ανεύρεση ή μη καλή χρονολόγηση αρχαιότερων ή μεταγενέστερων σαλτσαρίων.

Γι' αυτό εντύπωση προκαλεί η ομοιότητά τους με αγγεία που βρέθηκαν στις ανασκαφές στο Beycesultan Hüyük, κοντά στο Μαίανδρο ποταμό, εκατό πενήντα χιλιόμετρα περίπου ανατολικά της Σμύρνης, και σε στρώμα που ανήκει στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού (1450-1050/1000). Τα σκεύη αυτά, μορφολογικά και λειτουργικά, παρουσιάζουν εκπληκτικές ομοιότητες με τα βυζαντινά σαλτσάρια. Οι ανασκαφείς στο Beycesultan απέκλεισαν την περίπτωση τα σκεύη αυτά από το Beycesultan να είναι βυζαντινά, τα θεώρησαν μοναδικά παραδείγματα για την Ανατολία και έδωσαν την πληροφορία ότι παρόμοια μετάλλινα σκεύη χρησιμοποιούνται σήμερα στην περιοχή και ονομάζονται τουρκικά «*maltiz*»³¹.

Η ανερμήνευτη αυτή ομοιότητα θέτει το θέμα ανακύκλησης των σχημάτων στην κεραμική, που είτε είναι τυχαίες επανεμφανίσεις της φόρμας στον κεραμικό τροχό είτε απευθείας

30. Mazzucato 1972, 30.

31. Lloyd - Mellaart 1955, 66, εικ. 11:14-18, πίν. Va.

αντιγραφές. Από τη σκοπιά αυτή ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η αναλογία ανάγλυφων παραστάσεων που διακοσμούν φορητές πήλινες εστίες ελληνιστικών χρόνων και μια ομάδα βυζαντινών σαλταριών από την Κόρινθο: σάτυροι με μακριές γενειάδες, δαίμονες, Πάνες με μορφή γίδας, μάσκες, ρόδακες και αστροπελέκια από τη μία πλευρά, την ελληνιστική³²· σχηματοποιημένοι αετοί, γρύπες, αλλόκοτες μορφές γλεντζέδων, μουσικών, ακροβατών, ρόδακες και κομβία από την άλλη, τη βυζαντινή. Το είδος αυτό διακόσμησης δεν είναι γνωστό από κανένα άλλο είδος βυζαντινής κεραμικής, εμφανίζεται μόνο σε αγγεία του σχήματος αυτού και επιχωριάζει στην Κόρινθο, ως προϊόν πιθανότατα των κεραμικών εργαστηρίων της. Θα υποστήριζε κανείς ότι τα βυζαντινά αγγεία αντιγράφουν απευθείας την ιδέα της διακόσμησης και εν μέρει τα θέματα από τα ελληνιστικά πρότυπα. Το φαινόμενο δεν είναι μοναδικό. Και άλλο είδος διακόσμησης κεραμικών του 12ου αι. στην περιοχή Κορίνθου, που συνίσταται σε γραμμικά θέματα με πινελιές καφέ σκούρου-κόκκινου χρώματος, μολονότι σχετίζεται, ως προς την τεχνική, με ανάλογη διακόσμηση που συναντάται στην Ιταλία και στη Δύση³³, ονομάστηκε χαρακτηριστικά «πρωτογεωμετρική», γιατί, όπως έχει διατυπωθεί η άποψη, αντιγράφει θέματα πρωτογεωμετρικών αγγείων της αρχαιότητας, που θα βρέθηκαν σε εκσκαφές της εποχής εκείνης. Είναι γνωστό εξάλλου από ανασκαφές στο Άργος ότι οι Βυζαντινοί ανέσκαπταν τάφους της αρχαιότητας και έρχονταν σε άμεση επαφή με πήλινα αγγεία που περιείχαν³⁴.

Το φαινόμενο αυτό «αρχαιοφιλίας» γύρω στο 10ο αι. στην περιοχή Κορίνθου, κατά την οποία το αντικείμενο, έστω και πήλινο σκεύος καθημερινής χρήσης της αρχαιότητας, ήταν φορέας αξίας και πρότυπο αντιγραφής, παρουσιάζει ενδιαφέρον. Δεν έχει σχέση μόνο με την αναγέννηση των τεχνών και των κλασικών σπουδών στην περίοδο των Μακεδόνων, αλλά μαρτυρεί κυρίως την άνθηση της Πελοποννήσου στον 9ο-10ο αι. στον οικονομικό και τον πνευματικό τομέα³⁵.

32. Kapitän 1980, 131, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

33. Whitehouse 1969, 137-141.

34. Robinson 1960, 234. Stillwell MacKay 1967, 285.

35. Bon 1951, 121, 136.

Ονομασία

Την ύπαρξη «μαγειρικής εσχάρας» αναφέρει στο 12ο αι. ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης. Συσχέτισε μάλιστα το σχήμα της με το σχήμα της εσχάρας των πλοίων¹. Ο Φ. Κουκουλές δεν αποδέχθηκε το συσχετισμό αυτό και ακολουθώντας τη γνώμη του Reiske (εσχάραι, craticulae ferrae, super quibus rogos struebatur)² διατύπωσε την άποψη ότι «η αρχαία εσχάρα, η επί της γης κοίλη εστία, κατήντησε να σημαίνει το επί ταύτης επιτιθέμενον ὄργανον»³. Ταύτισε δηλαδή τη «μαγειρική εσχάρα» του Ευσταθίου με τη σημερινή μετάλλινη εσχάρα, σχάρα ή σκάρα (γαλλ. gril, αγγλ. gridiron), που είναι ὄργανο του μαγειρείου, κατασκευασμένο από παράλληλες ράβδους σιδερένιες, συνδεδεμένες στα άκρα, πάνω στο οποίο ψήνονται κρέατα, ψάρια κτλ. Ένα τέτοιο ὄργανο, «εσχάρα σιδηρά», αναφέρεται μαζί με δύο πυροστιές στη διαθήκη του ηγουμένου της Μονής Πάτμου, Σάββα (1127/8)⁴.

Νεότερες όμως έρευνες, γύρω από τα σκεύη καθημερινής χρήσης της αρχαιότητας, απέδωσαν σε έναν τύπο πήλινης φορητής μαγειρικής εστίας κλασικών χρόνων (shallow brazier on stand) την ονομασία «εσχάρα»⁵. Γι' αυτό είναι πιθανό η «μαγειρική εσχάρα» που μνημονεύεται από το σοφό μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, να ήταν στα βυζαντινά χρόνια όχι μόνον το γνωστό σιδερένιο ὄργανο του μαγειρείου αλλά και ένα είδος φορητής μαγειρικής εστίας, που ως σχήμα και ως ονομασία επέζησε από την αρχαιότητα. Τα Σχόλια εξάλλου του Αριστοφάνη και το Λεξικό του Ζωναρά σημειώνουν ότι έστω και καταχρηστικώς η «εσχάρα» συσχετίζεται με το φούρνο (ιπνός)⁶.

Τα Σχόλια πάλι του Αριστοφάνη, δηλώνοντας *ἐσχάραν, τὴν νῦν καλουμένην ἄρουλαν*, παρουσιάζουν ένα δεύτερο όνομα του ίδιου μαγειρικού σκεύους, αφού «εσχάρα» στο σχολιαζόμενο αριστοφάνειο στίχο σημαίνει φορητή μαγειρική και θερμαντική εστία⁷. «Ἄρουλα» είναι υποκοριστικό του λατινικού «ara», που σημαίνει «βωμόν». Φαίνεται δηλαδή ότι οι άρουλες δε χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για μαγείρεμα ή για θέρμανση⁸. Όπως οι εσχάρες στην αρχαιότητα συχνά χρησίμευαν για λατρευτικούς σκοπούς, ως είδος φορητών βωμίσκων⁹, έτσι και οι άρουλες είχαν κάποια ανάλογη λατρευτική χρήση, αφού και ο Αρέθας σχολιάζοντας τον Κλήμεντα συσχετίζει την «άρουλαν» με το «κατζίον»¹⁰, που ήταν εί-

1. *Ἡ ἀπερίεργος γλῶσσα, παραφθείρουσα, τὸ κοινὸν πλοῖον ἀπὸ σκαρίου εἶναι φησι βουλομένη πάντως ἀπὸ ἐσχαρίου εἰπεῖν. Πρὸς ὁμοιότητα δὲ ἴσως ἐσχαρίου τοιούτου καὶ ἡ κοινότερον λεγομένη μαγειρική ἐσχάρα καὶ ἐσκέυασται καὶ ὠνόμασται*, εις Κουκουλέ 1950, Α', 89, ΒΒΠ Ε', 127.

2. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Έκθεσις, I, 397 (σχόλια).

3. Κουκουλές 1950, Α', 89.

4. MM 6, 243.

5. Amyx 1958, 229-231. Agora XII, 234-235.

6. Σχόλια Αριστοφάνη (Dübner), 154, Σφήκες, στ. 836: *ιπνὸς δὲ ὁ φούρνος κυρίως μὲν ἢ κάμινος, ἢ ὁ φανός, καταχρηστικῶς δὲ ἢ ἐσχάρα*. Ζωναρά Λεξ., λ. ἱπνός και ἱπνός.

7. Σχόλια Αριστοφάνη (Wilson 1975), 116, Αχαρνείς, στ. 888. Για την ερμηνεία αυτού του αριστοφάνειου στίχου, βλ. Amyx 1958, 229.

8. Glare Λεξ., λ. ara. Φορητές εστίες πρέπει να δεχθούμε τις άρουλες, που αναφέρονται από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο, Έκθεσις, 401.14 και 402.2.

9. Olynthus XII, 201, 459, Amyx 1958, 229, Chantraine Λεξ., λ. εσχάρα.

10. ... *ναὶ μὴν καὶ ἐσχαρίδας ἀνθρώκων*: ἃς νῦν ἀρούλας καλοῦσιν· ἐπιτευτικώτερον δὲ τὰ κατζία οὕτω νῦν καλούμενα λέγειν, εις Κουγέα 1912/3, 249.

δος θυμιατηρίου και σήμερα ακόμη χρησιμοποιείται κυρίως στις ακολουθίες της Μεγάλης Εβδομάδας¹¹. Αν η άποψη αυτή είναι ορθή, τότε άρουλες πρέπει να ονομάσουμε φορητά, ανοιχτά, με ψηλή βάση αγγεία, που περιέχουν φωτιά, επέχουν θέση βωμών και απεικονίζονται σε μικρογραφίες του χειρογράφου της Χριστιανικής Τοπογραφίας του Κοσμά Ινδικοπλεύστη (Vat. Gr. 699, τελευταίο τέταρτο 9ου αι.), με θέματα τη θυσία του Ισαάκ και το Μωυσή μπροστά στη Φλεγόμενη Βάτο¹² (Πί ν. 37α). Άρουλες επίσης είναι και οι φορητοί βωμίσκοι που εικονίζονται σε μικρογραφία της Οκτατεύχου της Μονής Βατοπεδίου (13ου αι.)¹³.

Τις άρουλες επίσης, που αναφέρονται στα τυπικά των Μονών Ευεργέτιδος (1054) και Παντοκράτορος (1136), ορθά ταύτισε ο Α. Ορλάνδος με χαμηλές κτιστές εστίες του μαγειρείου και του νοσοκομειακού κοιτώνα των μονών, που χρησίμευαν για την προετοιμασία πρόχειρων φαγητών, ζέσταμα νερού, φαρμάκων κτλ.¹⁴.

Για τη φορητή θερμαντική εστία, πάνω στην οποία τοποθετείται το μαγειρικό σκεύος, υπάρχουν χαρακτηριστικές ονομασίες, όπως μας παραδίδονται στο «Θησαυρό της ελληνικής γλώσσας» του Η. Stephanus: *πύραυλος· ὁ χυτρόπους, τὸ λεγόμενον φωκίον*¹⁵. Το φωκίον είναι υποκοριστικό της λέξης «φώκος», που σημαίνει το φωτάναμμα των μονών και την εστία των σπιτιών¹⁶. Η λέξη φώκος προήλθε κατά τον G. Meyer από το ενετικό fogo (= φωτιά)¹⁷. Η ίδια ονομασία επέζησε και στα νεότερα χρόνια ως φωκού, φωβού, φουφού, φουγού, που σημαίνουν τις νεότερες, πήλινες κυρίως, φορητές θερμαντικές και μαγειρικές εστίες¹⁸. «Φωκίον» λοιπόν μπορεί να θεωρηθεί ως η ορθότερη μεσαιωνική απόδοση της αρχαίας εσχάρας και της λατινογενούς άρουλας.

Σχήμα και χρήση

Επειδή δε γνωρίζουμε βυζαντινά αγγεία που μπορούν άμεσα να συσχετιστούν με «φωκία», ας δούμε προηγουμένως τις αρχαιότερες και νεότερες πήλινες φορητές εστίες.

Είδος φορητής εστίας του 5ου και 4ου αι. π.Χ., που ονομαζόταν «εσχάρα» (shallow brazier on stand), αποτελείται από στρογγυλό ή και ορθογώνιο ρηχό πιάτο, στημένο πάνω σε ψηλό, κυλινδρικό περίπου, πόδι. Μέσα στο πιάτο τοποθετούνταν τα αναμμένα κάρβουνα και στο χείλος καθόταν η χύτρα ή ακουμπούσαν οι σιδερένιοι μικροί οβελοί για το ψήσιμο κομματιών κρέατος. Οι δύο λαβές δείχνουν ότι το σκεύος ήταν φορητό¹⁹.

Στα ελληνιστικά χρόνια εμφανίστηκε εξελικτικός τύπος του προηγούμενου σκεύους, που η λειτουργία του σαφώς χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο άνω μέρος δημιουργείται βαθύς χώρος με διάτρητο πάτο (σχάρα, grill), όπου τοποθετούνταν η καύσιμη ύλη. Στο κάτω μέρος, που έπαιζε ταυτόχρονα ρόλο χαμηλής ή ψηλής βάσης, υπήρχε άνοιγμα εξαερισμού, που ενίσχυε τον ελκυσμό του αέρα και επέτρεπε να αφαιρούνται οι στάχτες, όταν έπεφταν από τη σχάρα και μαζεύονταν στον πάτο της βάσης. Το σκεύος φέρει τρία προεξέχοντα από το χείλος στη-

11. Για το κασί, βλ. Ξυγγόπουλος 1931, 129 κ.ε., Μπούρα 1981, 57 κ.ε., Μουρίκη 1978, 26.

12. Weitzmann 1971, 55, εικ. 33 και Lazarev 1967, πίν. 101.

13. Huber 1975, εικ. 37.

14. Ορλάνδος 1958², 81, 88 κ.α.

15. Πρβλ. ΒΒΠ Β'/II, 98. Το βυζαντινό επώνυμο Φωκάς σήμαινε τον κατασκευαστή φωκίων, Κουκουλές 1953α, 227.

16. Ορλάνδος 1958², 70, Daremberg - Saglio Dictionnaire, λ. focus.

17. G. Meyer 1894, 164.

18. ΒΒΠ Β'/II, 98. Ανδριώτης Λεξ., λ. φουγού.

19. Agora XII, 234.

ρίγματα για τα μαγειρικά σκεύη και δύο λαβές για τη μεταφορά. Αν και συνήθως ακόσμητα, πολλά από τα σκεύη του τύπου αυτού έχουν ανάγλυφη διακόσμηση στην εξωτερική επιφάνεια, αλλά κυρίως στα στηρίγματα του χείλους, όπου απεικονίζονται κεφάλια σατύρων με προεξέχουσες γενειάδες, μορφές δαιμόνων, Πάνες με μορφή γίδας, μάσκες, ρόδακες και αστροπελέκια ή και σφραγίδες με ονόματα κατασκευαστών. Η μεγαλύτερη παραγωγή τους τοποθετείται γύρω στο 150-50 π.Χ.²⁰.

Οι νεότερες πήλινες φορητές μαγειρικές και θερμαντικές εστίες, φουγούδες, φουφούδες, φωκούδες ή φωβούδες, που γλωσσικά τουλάχιστον θεωρούνται απόγονοι του φωκίου, έχουν σχήμα ανεστραμμένου κόλουρου κώνου και μοιάζουν με τις απλές γλάστρες. Στο άνω βαθύ μέρος του σκεύους και πάνω σε πήλινη σχάρα (gril), που είναι στερεωμένη στα τοιχώματα της φουγούς, τοποθετείται η καύσιμη ύλη (ξύλα, φρύγανα, ξερόκλαδα, κουκουνάρια, κυρίως όμως κάρβουνα). Κάτω από τη σχάρα σχηματίζεται στενότερος χώρος για την υποδοχή της στάχτης. Τα τοιχώματα εδώ φέρουν αντωπές τριγωνικές, τετράπλευρες ή στρογγυλές οπές, που βοηθούν στο ελκυσμό του αέρα και η μεγαλύτερη χρησιμεύει επιπλέον για την έξοδο της στάχτης και τον καθαρισμό του σκεύους. Η φουγού στηρίζεται συνήθως σε κοφτό επίπεδο πάτο. Στην άκρη του χείλους σχηματίζονται τρία ή τέσσερα στηρίγματα για το τσουκάλι. Δύο μικρές λαβές βοηθούν για τη μεταφορά της. Αυτού του σχήματος παραδείγματα είναι οι φουγούδες της Σίφνου και της Θάσου²¹. Αυτές μάλιστα της Θάσου δεν ανήκουν σε τοπική παράδοση, αφού οι αγγειοπλάστες Χρυσόγελοι, που τις εισήγαγαν στις αρχές του αιώνα στο νησί, είναι σιφνιώτικης καταγωγής. Οι φουγούδες της Λέσβου είτε είναι σωληνοειδείς, χωρίς λαβές είτε το άνω μέρος, που φέρει και δύο μεγάλες αντωπές οπές, είναι ελαφρώς διογκωμένο, ενώ αντίθετα το κάτω μέρος παρουσιάζει αισθητή μείωση²². Κομψότερες ακόμη είναι οι φουγούδες της Κρήτης και της Τήνου. Αυτές είναι ημισφαιρικές, στηρίζονται σε ψηλή σχετικά βάση και φέρουν στη μία πλευρά τοξωτό άνοιγμα²³.

Σε παραλλαγή, ως προς τη λειτουργία του σκεύους, ανήκουν οι φουγούδες με κινητή σχάρα, που πατούσε ελεύθερα σε εσωτερικό δακτύλιο των τοιχωμάτων. Στις περιπτώσεις αυτές η πήλινη κινητή σχάρα μπορούσε να αντικατασταθεί από μετάλλινη. Παράδειγμα φουγούς με κινητή σχάρα βρίσκεται στο Μουσείο της Αλικαρνασσού (Bodrum) (Π ί ν. 14, αριθ. 1). Ανασύρθηκε από θαλάσσιο ναυάγιο και χρονολογήθηκε είτε στα νεότερα είτε στα μεταβυζαντινά χρόνια²⁴.

Δύο ακόμη παραδείγματα προέρχονται επίσης από αχρονολόγητα ναυάγια²⁵. Η μία φουγού βρέθηκε κοντά στις Συρακούσες της Σικελίας (Π ί ν. 14, αριθ. 2), ενώ η δεύτερη εκτίθεται στο Εθνικό Ναυτικό Μουσείο της Χάιφας. Για την πρώτη έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ορισμένα της μορφολογικά χαρακτηριστικά συναντώνται και σε αγγεία της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου. Δεν αποκλείεται όμως να είναι και πολύ νεότερη. Το είδος της κινητής σχάρας είναι μια λύση για τους αγγειοπλάστες, γιατί η στερεωμένη στα τοιχώματα του αγγείου σχάρα συχνά σκάζει στο στέγνωμα. Καθιστά επίσης το σκεύος περισσότερο εύχρηστο, γιατί καθαρίζεται πιο εύκολα από τις στάχτες μετά τη χρήση του.

20. Leonard 1973, 19 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

21. Thompson 1934, 468, Κυριαζόπουλος 1980, 117, εικ. 16, 17.

22. Hampe - Winter 1965, εικ. 132, πίν. 56:1.

23. Hampe - Winter 1962, 7, εικ. 6. Hampe - Winter 1965, εικ. 126. Πρβλ. τη φουγού από το Nicastro της Καλαβρίας (Νότια Ιταλία), ό.π., εικ. 80. Βλ. επίσης τις κυπριακές φουκούδες. Στυλιανού 1978, 61, Πανάρετος 1980, 64. Οι χοντροκαμωμένες φουγούδες από λευκό πηλό της Κυθρέας μοιάζουν με τις φουγούδες από το Naro της Νότιας Σικελίας (Hampe - Winter 1965, εικ. 107).

24. Leonard 1973, 25, αριθ. 13. Πρβλ. Vrsalović 1974, 141, αριθ. 181 (φωκίον;).

25. Kapitan 1980, 130.

Από τις παραπάνω περιγραφές συνάγεται ότι οι νεότερες φουγούδες μοιάζουν ως προς το σχήμα και τη λειτουργία με τα αντίστοιχα πήλινα σκεύη της αρχαιότητας και μπορούν να θεωρηθούν ως απόγονοί τους. Συνδεδειγμένος κρίκος ανάμεσα στις δύο εποχές είναι τα βυζαντινά σαλτσάρια²⁶. Τα σκεύη αυτά αποτελούν, όπως είδαμε, συνδυασμό φορητής εστίας (φωκίου) και ανοιχτού μαγειρικού πιάτου. Μοιάζουν μορφολογικά και εν μέρει λειτουργικά και με τις αρχαίες εσχάρες και με τις νεότερες φουγούδες. Επομένως, τα βυζαντινά φωκία θα έμοιαζαν με τα σαλτσάρια, με τη διαφορά ότι ο πάτος του πιάτου ή θα ήταν διάτρητος ή θα έλειπε²⁷. Βυζαντινά δοχεία της πρώτης κατηγορίας δεν έχουν εντοπιστεί. Της δεύτερης όμως κατηγορίας βυζαντινό φωκίον του 10ου-αρχών του 11ου αι. έχει βρεθεί στην Αίγινα²⁸ (Πί ν. 14, αριθ. 3). Το πήλινο αυτό εφυαλωμένο σκεύος (ύψ. 13,8 εκ.) μοιάζει ως προς το σχήμα και τον τρόπο κατασκευής με σαλτσάρια που βρέθηκαν στην ίδια ανασκαφή. Ο πηλός είναι κόκκινος, το σώμα του σκεύους ημισφαιροειδές, χωρίς λαβές, με τέσσερις οπές για τον ελκυσμό του αέρα (στρογγυλή, τριγωνική και δύο στενές χαραγές) και στηρίζεται σε ψηλή κυλινδρική βάση με πεπλατυσμένο δακτύλιο. Το χείλος του διαμορφώνεται με τρόπο που να δέχεται βάρος (τσουκάλι). Εσωτερικά δεν αναφέρεται ούτε πιάτο ούτε σχάρα ούτε δακτύλιος, που σημαίνει ότι τα αναμμένα κάρβουνα έκαιγαν στον πυθμένα του σκεύους. Επειδή το πήλινο αυτό κομμάτι παρουσιάζει στα τοιχώματά του σκάσιμο, που έγινε κατά το ψήσιμό του στον κεραμικό κλίβανο, θεωρείται σκάρτο, μη εμπορεύσιμο δηλαδή, και για το λόγο αυτό διατυπώθηκε η άποψη ότι το αγγείο αυτό, όπως και τα σαλτσάρια που προέρχονται από την ίδια ανασκαφή και είναι κατασκευασμένα από τον ίδιο πηλό, είναι προϊόντα ντόπιου αιγινίτικου εργαστηρίου.

Φωκία επίσης είναι πιθανώς τα πήλινα σκεύη που βρέθηκαν στην περιοχή Bucon (Ρουμανία) και θεωρήθηκαν καπάκια σαλτσαρίων²⁹ (Πί ν. 14, αριθ. 4). Τα σκεύη αυτά, που χρονολογούνται στον 9ο αι., μοιάζουν με το προηγούμενο από την Αίγινα. Έχουν σχήμα κωδωνοειδές ή ημισφαιροειδές με δύο μεγάλες λαβές, απολήγουν σε ογκώδη πλατιά βάση και τα τοιχώματά τους φέρουν οπές όμοιες με αυτές των σαλτσαρίων, που χρησίμευαν για την ενίσχυση του ελκυσμού του αέρα. Εσωτερικά δεν υπάρχει πιάτο, ούτε σχάρα ούτε δακτύλιος. Εξωτερικά φέρουν πλούσια εγχάρακτη διακόσμηση.

26. O Sparkes 1962, 131, συσχετίζει την αρχαία εσχάρα με τη νεότερη φουγού. O Casson 1938, 470, συσχετίζει το βυζαντινό σαλτσάριο με τη νεότερη φουγού.

27. Δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι ο τύπος αυτός του φωκίου θα ήταν και το μόνο υποστήριγμα πυρίμαχων σκευών στα βυζαντινά χρόνια. Υπήρχαν και απλούστερα στηρίγματα κυλινδρικά, όχι αποκλειστικά πήλινα, αλλά και μεταλλικά, όπως π.χ. το «μιλιάριν», που αναφέρεται από τον Πτωχοπρόδρομο, *καὶ κόπτε ξύλον καὶ νερόν κουβάλε εἰς τὸ μιλιάριν* (Προδρομικά II, 101) και απεικονίζεται σε μικρογραφίες του κώδ. 652, New York Morgan Library, φ. 225β και κώδ. Chis. FVII 159, Βατικανή Βιβλιοθήκη, φ. 224β (Weitzmann 1971, 147, εικ. 125-126).

28. Alt-Ägina I:2, 75, αριθ. 149, πίν. 28.

29. Comşa 1979, 296, εικ. 3:1-4. Comşa 1978, 109, εικ. 90:4-5.

ΔΟΧΕΙΑ ΜΕΤΑΦΟΡΑΣ

ΑΜΦΟΡΕΥΣ - ΚΟΥΦΟΝ - ΜΑΓΑΡΙΚΟΝ

*Οἱ δὲ ἀμφορεῖς κεραμεοὶ ἦσαν, ἀμφοτέρωθεν
φερόμενοι, ὃ ἐστὶν ἄμφωτοι, δῖωτοι· τούτοις
ἀστεῖως ἂν τις εἰκάσαι τοὺς εὐριπίστους καὶ
ῥᾶον ἀναπειθομένους κολακείαις ἢ διαβολαῖς,
οὓς ἀράμενος τῶν ὧτων ὁ κολακεύων ἢ διαβάλλων
οἴχεται.*

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης

Ονομασία

Το κατεχοχήν πήλινο δοχείο μεταφοράς υγρών κυρίως, κρασιού ή λαδιού, σε μεγάλες αποστάσεις και με θαλάσσια μέσα, ονομαζόταν στην αρχαιότητα «αμφορεύς». Η λέξη είναι σύνθετη από το «αμφί» και «φέρω», επειδή για τη μεταφορά των δοχείων αυτών και κυρίως για τη συστηματική φόρτωσή τους στα πλοία χρησίμευαν οι δύο αντιδιαμετρικά τοποθετημένες λαβές τους¹.

Από τα ευρήματα γνωρίζουμε ότι οι αμφορείς συνέχιζαν να παρουσιάζουν αδιάλειπτη παραγωγή και διάδοση στην παλαιοχριστιανική κυρίως, αλλά και στη βυζαντινή εποχή, έως την περίοδο των Παλαιολόγων, οπότε και σταδιακά εξαφανίστηκαν.

Σε παπύρους παλαιοχριστιανικών χρόνων από την Αίγυπτο συναντάται η λέξη «κούφον»² («κούφον αγγείον» δηλαδή ή «κούφον κεράμιον» ή «κούφος λάγυνος»), που σημαίνει γενικά πήλινο δοχείο με λαβές³ (αμφορεύς) για μεταφορά κρασιού ή λαδιού («κούφα ελεηρά»), διαφόρου μεγέθους: «κούφα μεγάλα» και «κούφα μικρά»⁴. Για επιμέρους τύπους παλαιοχριστιανικών αμφορέων θα υπήρχαν και ιδιαίτερες ονομασίες, που είτε είχαν σχέση με

1. Grace 1949, 175-189, Grace 1961, Amyx 1958, 174-178, Conomis 1981, 389. Η λέξη «αμφορεύς» καθιερώθηκε ως διεθνής όρος αυτού του εμπορικού δοχείου της αρχαιότητας. Τις παρατηρήσεις και τα πορίσματα του κεφαλαίου αυτού παρουσίασα, αλλά εν συντομία, αλλά εν εκτάσει, στο Συμπόσιο για τη Βυζαντινή Κεραμική, που οργάνωσε η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών (Απρίλιος 1987): Ch. Bakirtzis, Byzantine amphorae.

2. ΒΒΠ Β' / II, 105. Preisigke, Wörterbuch, λ. κούφον, κούφος, κουφοκεραμεύς, κουφοκεραμουργίον, κουφοκεραμουργός. Chantaine Λεξ., λ. κούφον.

3. Περί του αββά Μακαρίου του Αιγυπτίου, Αποφθέγματα Πατέρων 257C: καὶ ἐξελθόντες συνέλαβόν με εἰς τὴν κώμην, καὶ ἐκρέμασαν ἐν τῷ τραχήλῳ μου ἡσβολωμένας χύτρας καὶ ὡτία κούφων καὶ περιεπόμευσάν με ἐν τῇ κώμῃ. Γεωπονικά Ζ', 24.2: λαβῶν κεράμια δύο κούφα ἀπὸ οἴνου παλαιοῦ, ἀφελὼν αὐτῶν τὰ ὦτα καὶ χεῖλη, καὶ τοῦ πυθμένος τὰ ἄκρα.

4. Maehler, Papyri, 132, αριθ. 2179, 2205. Η Αίγυπτος υπήρξε μεγάλο κέντρο παραγωγής αμφορέων στα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Στην ανασκαφή του Αγίου Πολυεύκτου στην Κωνσταντινούπολη, ο πιο κοινός τύπος αμφορέων είναι αιγυπτιακής προέλευσης και διαπιστώθηκε ότι καταλαμβάνει έως το 15% του συνόλου των εμπορικών πήλινων δοχείων που κυκλοφορούσαν στην Κωνσταντινούπολη στο τέλος του 6ου και στις αρχές του 7ου αι. (Hayes 1968, 215, Hayes 1980, 376).

κάποιο χαρακτηριστικό γνώρισμα του δοχείου, όπως π.χ. «σπαθία» ονομάζονταν στενοί και επιμήκεις αμφορείς⁵, είτε, κατά παράδοση της κλασικής και ελληνιστικής αρχαιότητας, αναφέρονταν οι ονομασίες αυτές στην προέλευσή τους, όπως π.χ. «κούφα Κνίδια»⁶, επειδή τα εμπορικά αυτά δοχεία και ως προς το σχήμα διέφεραν από τόπο σε τόπο.

Στα βυζαντινά χρόνια ως συνώνυμο του «αμφορέα» επικράτησε η λέξη «μαγαρικό» ή «μεγαρικό», που συναντάται από τον 6ο-7ο αι.⁷. Η σημασιολογική ταυτότητα των δύο λέξεων δηλώνεται σαφώς από τους Σχολιαστές του Αριστοφάνη: *ἀμφορῆς δὲ οἱ μεγαρικοὶ λάγηνοι, ἀμφορῆς· τὰ κοινῶς μεγαρικά – ἀμφορεῖς· τὰ μαγαρικά*⁸. Στη δημώδη επίσης παράφραση της «Χρονικῆς Διήγησής» του Νικήτα Χωνιάτη, η δημώδης λέξη «μαγαρικό» αποδίδει την αρχαιζουσα λέξη «αμφορεύς»⁹. Στα «μαγαρικά» αναφέρεται και ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, ο οποίος καθορίζει μάλιστα και το σχήμα τους: *μαγαρικὰ στρογγύλα*¹⁰. Σε ναυτικό κείμενο, «Περί του εξάμου της χωρήσεως των πλοίων» (11ος-12ος αι.)¹¹, χρησιμοποιούνται δύο ονομασίες για να δηλωθούν τα πήλινα εμπορικά δοχεία με τα οποία φορτώνονταν τα πλοία: «κούφον» στο πρώτο μέρος του κειμένου, που ρητώς αναφέρεται πως είναι αρχαιότερο, και «μεγαρικό» ή «μαγαρικό» στο δεύτερο μέρος, που είναι και το νεότερο. Άρα και από το βασικό αυτό κείμενο, στο οποίο θα επανέλθουμε αργότερα, συνάγεται ότι οι λέξεις «κούφον» και «μαγαρικό» είναι ταυτόσημες και σημαίνουν τους πήλινους εμπορικούς αμφορείς.

Η λέξη «μεγαρικό» νοείται ως επίθετο δηλωτικό της προέλευσης ενός αμφορέα από τα Μέγαρα: «τα Μεγαρέων κεράμια»¹², «κεράμιον Μεγαρικό»¹³. Πώς το «μεγαρικό» μετατράπηκε σε «μαγαρικό» και επικράτησε στην κοινή ομιλουμένη εξηγείται από το Στέφανο Βυζάντιο: *Οὕτω δὲ καὶ τοὺς Μεγαρικοὺς κεράμους διὰ τοῦ ἑ χρη λέγειν, οὐ διὰ τοῦ ᾧ, ὡς οἱ ἔμποροι τὴν ἄρχουσαν παραφθείροντες*¹⁴. Οι Μεγαρικοί αμφορείς λοιπόν ήταν αρχικά, όπως οι Κνίδιοι, οι Θάσιοι κ.ά., τύπος εμπορικών αμφορέων με σαφή τοπική προέλευση. Αργότερα επιβλήθηκαν, ώστε «μεγαρικό» έπαψε να σημαίνει αποκλειστικά αμφορέα από τα Μέγαρα, αλλά οποιονδήποτε αμφορέα.

Σχήμα

Τα βυζαντινά μαγαρικά, όπως και οι αμφορείς της αρχαιότητας, έχουν σχήμα κατάλληλο για τη μεταφορά και τη φόρτωσή τους στα πλοία. Γι' αυτό και τα γενικά χαρακτηριστικά τους είναι: σώμα κλειστό, συνήθως ραβδωτό, με στενό λαιμό και αποστρογγυλεμένο πάτο, χοντρά τοιχώματα και δύο λαβές.

Ο τρόπος μεταφοράς μαγαρικού περιγράφεται από τον Ιωάννη Ρόδιο μοναχό (7ος αι.), συγγραφέα των «Θαυμάτων του Αγίου Αρτεμίου», σε ζωηρή σκηνή, κατά την οποία ο εικοσα-

5. Grace 1961, εικ. 67, Bass 1962, 556, εικ. 12, Scorpian 1976, 165-166, τύπος S, πίν. XIV.

6. Meahler, Papyri, αριθ. 2179.5, Grace 1961, εικ. 64-66.

7. Bees 1939/43, 50.

8. Τζέτζης, Σχόλια Αριστοφάνη IV/I, Πλούτος, στ. 808 και Σχόλια Αριστοφάνη (Dübner), Πλούτος, στ. 808, Σούδα, λ. αμφορεάφορος, *ὅτι ἀμφορῆας λέγει τὰ μεγαρικά*.

9. Νικήτας Χωνιάτης, δημώδης παράφραση, 346.3B: *ἀμφορέων] ὅπερ μαγαρικά ἔγεμεν*.

10. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Έκθεσις, 673.4

11. Νέος Έλληνομνήμων 9 (1912), 166-171 («Τρία κείμενα συμβάλλοντα εις την ιστορίαν του ναυτικού παρά Βυζαντινοίς»). Schilbach, Quellen, 127-132.

12. Συνέσιος, 77C.

13. Σούδα: *ἀμφορεύς· ἄγγειον, μέτρον, κεράμιον Μεγαρικό*.

14. Στέφανος Βυζάντιος, λ. Μέγαρα. Πρβλ. Χατζιδάκις MNE, A', 235, B', 334, Χατζιδάκις 1912, 25, Άμαντος 1915.

ετής οινέμπορος Μηνάς, στα χρόνια της βασιλείας του Μαυρικού (582-602), μεταφέρει στον ώμο του για να φορτώσει σε καράβι μαγαρικό γεμάτο κρασί: οὗτος (ο Μηνάς) ἐνεβάλλετο ἐν καράβῳ μαγαρικῷ ἔγγομα, καὶ δὴ ἀβαθοῦς οὔσης τῆς θαλάσσης καὶ ἐν τοῖς ὕδασι νειό- ντων αὐτῶν καὶ ἐξιόντων, τοῦ καραβίου κατὰ τὸ δοκοῦν ἀσφαλῶς ὁρμούντος ἔτυχεν τὸν ρηθέντα Μηνᾶν ἐν τῷ ἔλθειν ἐκ τοῦ ὧμου αὐτοῦ καταγαγεῖν τὸ μαγαρικὸν καὶ ἀποθέσθαι ἐν τῷ καράβῳ καὶ αἴφνης ὑπὸ σκευοδαίμονος ἀπορρήξει τὴν ἀρχὴν τοῦ καραβίου· τοῦ δὲ θαρροῦντος τῇ νεότητι καὶ θέλοντος σῶσαι τὸ μαγαρικόν, ἐπιλαβέσθαι δὲ θέλοντος καὶ τοῦ καράβου καὶ κρατῆσαι αὐτόν, ἐπιπίπτει αὐτὸ τὸ μαγαρικὸν ἔγγομον κατὰ τῆς κοιλίας αὐτοῦ, ἅμα δὲ προσρήγνυται αὐτῇ καὶ ὁ κάραβος¹⁵.

Από την περιγραφή του κειμένου γίνεται φανερή η ομοιότητα στον τρόπο μεταφοράς του μαγαρικού, όπως συνηθίζονταν στο τέλος του 6ου-7ου αι.¹⁶, με τον τρόπο μεταφοράς των αμφορέων της αρχαιότητας, όπως τον γνωρίζουμε χάρη στη φροντίδα της V. Grace¹⁷. Γι' αυτό το λόγο δεν υπάρχει, νομίζω, αμφιβολία ότι η ίδια συνήθεια συνεχίστηκε και στα βυζαντινά χρόνια, αφού το σχήμα του δοχείου παρέμεινε και κατά την περίοδο αυτή στις βασικές του γραμμές το ίδιο. Το μαγαρικό φερόταν από έναν άντρα στον ώμο του, υποβασταζόμενο με το ένα χέρι, πλαγιαστό, αν είχε σώμα επίμηκες, ή σχεδόν ὀρθιο, αν είχε σώμα στρογγυλό¹⁸.

Για το λόγο αυτό τα τοιχώματα των βυζαντινών μαγαρικών παρουσιάζουν προς το κάτω μέρος ελαφρή μείωση, που γίνεται περισσότερο έντονη όταν το σώμα τους είναι αχλαδόσχημο¹⁹. Οι λαβές δε χρησίμευαν τόσο για τη μεταφορά του γεμάτου δοχείου. Υποβοηθούσαν όμως, όπως και οι αυλακιές στην εξωτερική επιφάνεια των τοιχωμάτων και αυτή η μείωση του σχήματος στο κάτω μέρος του δοχείου, στο ανέβασμα, στο κατέβασμα και στη σταθεροποίησή του πάνω στον ιδρωμένο συνήθως ώμο του μεταφορέα.

Γι' αυτό ο όγκος, το μέγεθος και κατά συνέπεια το βάρος ενός γεμάτου με κρασί ή λάδι μαγαρικού δεν ξεπερνούσε τις δυνατότητες μεταφοράς του από έναν άντρα. Ο όγκος των βυζαντινών μαγαρικών, απ' όσες περιορισμένες μετρήσεις έχω κάνει, είναι συνήθως 15-25 λίτρα και δεν ξεπερνά τα 40-50 λίτρα, αν και ορισμένα μεγαλύτερα μεγέθη δεν πρέπει να αποκλειστούν²⁰. Γι' αυτό θεωρώ ότι δεν μπορεί να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα η άποψη του E. Schilbach ότι το βυζαντινό μαγαρικό, ως μονάδα μέτρησης όγκου υγρών, ισούται με 102,503 λίτρα²¹. Εκτός βέβαια αν η βυζαντινή μονάδα όγκου δεν είχε σχέση με το αντικείμενο παρά μόνον ως προς το όνομα, ή αν η χωρητικότητα των δοχείων δεν ήταν παρά υποδιαίρεση της ομώνυμης μονάδας όγκου²².

15. Θαύματα Αγίου Αρτεμίου, 45-46.

16. Πρβλ. τον τρόπο που δούλοι μεταφέρουν στους ώμους τους μαγαρικά, όπως εικονίζονται σε μικρογραφία της Πεντατεύχου του Ashbrunham (7ου αι.) με θέμα την ιστορία του Ισαάκ και της Ρεβέκκας (Weitzmann 1977, εικ. 46).

17. Grace 1961, εικ. 26.

18. Με τον ίδιο τρόπο μεταφέρει το λαγίνιον ο δούλος στην ψηφιδωτή παράσταση του εν Κανᾷ γάμου στη Μονή της Χώρας (Underwood, Kariye 2, 235, αριθ. 11). Σε φωτογραφία του 1878 από την Κύπρο, νέα γυναίκα μεταφέρει νερό από το πηγάδι μέσα σε πήλινη κυπριακή βάττα, που μοιάζει με αχλαδόσχημο μαγαρικό, κρατώντας την από τις λαβές και στηρίζοντάς την στο γοφό της (Thomson 1879, II, 34).

19. Το χαρακτηριστικό αυτό σχήμα έχει μαγαρικό που εικονίζεται σε μικρογραφία του Ψαλτηρίου 61 της Μονής Παντοκράτορος (9ου αι.) με θέμα: Ιησούς και Σαμαρείτις (φ. 42β) (Θησαυροί Αγίου Όρους Γ', 137, εικ. 191).

20. Τρία μεγέθη δοχείων μεταφοράς στην περιοχή Γένοβας (Ιταλία) κατά το 13ο-15ο αι. αναγνωρίζουν οι Fossati - Mannoni 1981, 416, των 10 λίτρων, των 20 λίτρων και των 50 λίτρων περίπου. Για τη μέθοδο μέτρησης της χωρητικότητας των αμφορέων, βλ. Wallace Matheson - Wallace 1982.

21. Schilbach 1970, 100.

22. Το βάρος των 102,503 κιλών είναι μεγάλο, αλλά όχι και υπερβολικό για έναν αχθοφόρο. Μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο οι μεταφορές των σιτηρών στην Ελλάδα γίνονταν με τα λεγόμενα «σακκιά Καλκούτας», που γεμάτα ζύγισαν 110 οκάδες (= 140,800 κιλά).

Όπως ο τρόπος μεταφοράς του αμφορέα-μαγαρικού δεν άλλαξε από την αρχαιότητα έως τα βυζαντινά χρόνια, έτσι παρέμεινε στις βασικές αρχές ίδιος και ο τρόπος φόρτωσής του στα πλοία. Αυτό συνάγεται από τη σύγκριση των όσων μέχρι σήμερα γνωρίζουμε για τον τρόπο φόρτωσης των αρχαίων αμφορέων στα πλοία²³ με το βυζαντινό ναυτικό κείμενο «Περὶ τοῦ ἐξάμου τῆς χωρήσεως τῶν πλοίων», όπου δίνονται οδηγίες για τον τρόπο μέτρησης της χωρητικότητας των πλοίων, που δεν είναι άλλος από τον τρόπο φόρτωσής τους με «κούφα» ή «μαγαρικά»: *Ὅφειλει ἀπὸ τῆς πῶρας ἄχρι τῆς πρύμνης εἶτε τὸ ἅπαν μῆκος καὶ εὖρος τοῦ πλοίου ὑποστρώσαι κατορδίνως κούφα συγκουφαρικά, ὅσα δηλαδὴ εὕρεθῇ χωροῦν τὸ μετρούμενον πλοῖον· εἴτα θεῖναι καὶ πρὸς τὸ ὕψος τοῦ τοιούτου πλοίου ἄχρι δηλονότι τῶν ζυγῶν αὐτοῦ ἐν οἷς ἐπικεῖνται τὰ ταβλία τοῦ πλοίου. πλὴν διὰ τὴν συντομίαν ἐφ' ἐνὶ τόπῳ τὸ ὕψος τοῦ πλοίου ὀφείλεις μετρῆσαι, ἐπάνω δηλαδὴ τοῦ ἐνὸς κούφου τιθεῖς, ἤγουν πρὸς τὴν κοιλίαν τοῦ κούφου ρίζης τῶν ὠτίων τιθεῖς ἕτερον, καὶ ἐπάνω πάλιν τούτου ἕτερα ὡσαύτως ἄχρις ἂν ἐκ τῶν ζυγῶν, ὡς εἴρηται, ἐγγίσης εἶτε διστοίβην ἢ τριστοίβην ἢ τετραστοίβην ἢ πενταστοίβην ἢ καὶ πλεῖον πολλάκις εὕρεθῇ τὸ πλοῖον χωροῦν*²⁴.

Το στοιβαγμα ὀρθίων μαγαρικών μέσα στο κοίλο του πλοίου γινόταν ὅπως φαίνεται στον Πί ν. 15: ὠμοί, λαιμοὶ καὶ στόμια τεσσάρων μαγαρικών τῆς κάτω στρώσης σχημάτιζαν υποδοχὴ κατάλληλη νὰ δεχθεῖ τὸ κάτω μέρος μαγαρικού τῆς ἄνω στρώσης, ἐνῶ οἱ λαβὲς τοὺς γέμιζαν παραπληρωματικὰ τοὺς κενοὺς χώρους ποὺ σχηματίζονταν ἀνάμεσα στὶς στρώσεις καὶ στήριζαν τὰ μαγαρικά τῆς ἄνω στρώσης ἀπὸ τὰ πλάγια. Ο τρόπος αὐτὸς τοποθέτησης τῶν μαγαρικών μέσα στα πλοία ἀκολουθεῖ δύο βασικοὺς κανόνες φόρτωσης, τὴ μέγιστη ἐκμετάλλευση διαθέσιμου χώρου καὶ τὴ μέγιστη προφύλαξη τῶν πῆλινων εἰδῶν συσκευασίας ἀπὸ σπᾶσιμο, ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα τυχόν μετατόπισής τους. Με τὸν πανάρχαιο τρόπο φόρτωσης σὲ στοίβες ὅλο τὸ φορτίο γίνεται ἓνα σῶμα, ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ μετατοπιστεῖ καὶ συντελεῖ ἐπιπλέον στὴν ευστάθεια τοῦ πλοίου.

Σύμφωνα με τὶς παραπάνω παρατηρήσεις γιὰ τὸν τρόπο μεταφοράς καὶ φόρτωσης τῶν μαγαρικών στα πλοία, μποροῦν νὰ διακριθοῦν δύο βασικοὶ τύποι δοχείων, με κριτήριό τὸ σχῆμα τοῦ σώματος καὶ τῶν λαβῶν τους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους κυμαίνονται καὶ ὅλα τὰ γνωστὰ παραδείγματα: μαγαρικά κοντόχοντρα ἢ στρογγυλά καὶ μαγαρικά μακρουλά ἢ ἐπιμήκη. Συγκρίνοντας τὰ δύο σχήματα βλέπουμε ὅτι ὅταν τὸ κάτω μέρος ἐνὸς μαγαρικού εἶναι κοντόχοντρο, τότε καὶ τὸ ἄνω μέρος εἶναι κοντόχοντρο με χαμηλὲς λαβές. Ὅταν τὸ κάτω μέρος εἶναι μακρουλό, τότε τὸ στόμιο ἀπομακρύνεται ἀπὸ τοὺς ὠμούς, σχηματίζοντας ψηλὸ ἢ ψηλότερο λαιμὸ καὶ οἱ λαβὲς κατ' ἀνάγκη ἐπιμηκύνονται. Σχηματικά μποροῦμε νὰ προσομοιάσουμε τὸ λειτουργικὸ σχῆμα τοῦ μαγαρικού με ρόμβο, ποὺ τὸ κάτω μισὸ εἶναι ὅμοιο με τὸ ἄνω μισὸ. Με αὐτὸ τὸν τρόπο ἐπιτυγχάνεται ἡ προσαρμογὴ τῆς μίας στρώσης ἐπάνω στὴν ἄλλη.

Γι' αὐτὸ, θεωρητικά ἓνα καλὸ φόρτωμα πλοίου θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεται με μαγαρικά ἰδίου σχήματος. Οὔτε ὅμως τὸ καράβι ποὺ ναυάγησε τὴν ἐποχὴ τοῦ Ηρακλείου (625/6) στὴ νησίδα Yassi Ada, οὔτε τὸ καράβι ποὺ ναυάγησε στὶς ἀρχές τοῦ 11ου αἰ. (1020-1025) στὸ Serçe Liman ἔφεραν φόρτωμα μαγαρικών ἰδίου σχήματος²⁵. Γιὰ τὸ καράβι στὸ Yassi Ada γνωρίζουμε ὅτι κουβαλοῦσε 850-900 μαγαρικά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ περισσότερα ἦταν σφαιρικά καὶ τὰ λιγότερα

23. Wallinga 1964, 28-36.

24. Νέος Ἑλληνομνήμων 9 (1912), 166-167 («Τρία κείμενα συμβάλλοντα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ναυτικοῦ παρὰ Βυζαντινοῖς»). Schilbach, Quellen, 127.27-128.7. Γιὰ τὴν καταμέτρηση τῶν πλοίων στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, βλ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1980, ἀριθ. ἐγγράφων 56, 58-60.

25. Yassi Ada I, 155 κ.ε. Bass - van Doorninck 1979, 126.

επιμήκη. Στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να υποθέσουμε ότι τα σφαιρικά μαγαρικά ήταν τοποθετημένα σε φαρδύ ή ρηχό αμπάρι, ενώ τα επιμήκη σε στενό ή βαθύ αμπάρι²⁶.

Αν αυτή η άποψη, ότι το σχήμα δηλαδή των μαγαρικών σχετίζεται με το χώρο τοποθέτησής τους, είναι σωστή, τότε πρέπει να δεχθούμε σημαντική τυποποίηση στην παραγωγή βυζαντινών μαγαρικών, ως προς το σχήμα και το μέγεθός τους²⁷, όπως επίσης και εγκατάσταση εργαστηρίων κεραμικής κοντά στους τόπους παραγωγής προϊόντων και φόρτωσης των πλοίων.

Βυζαντινά εργαστήρια κατασκευής μαγαρικών, που θα έδιναν κάποια απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα, δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί, πρόσφατες όμως έρευνες στη Θάσο εντόπισαν θέση εργαστηρίου κατασκευής περιφημων Θασιακών αμφορέων της αρχαιότητας στο νότιο τμήμα του νησιού, πολύ κοντά στη θάλασσα και σε περιοχή που είχε στην αρχαιότητα ελαιόδεντρα και αμπέλια. Σε παράλια επίσης θέση, κοντά στους Αλιείς Ερμιονίδας, εντοπίστηκαν κεραμικοί κλίβανοι αμφορέων τέλους δου-αρχών 7ου αι.²⁸.

Τύποι μαγαρικών

Βυζαντινά μαγαρικά από την Κωνσταντινούπολη, που είχαν χρησιμοποιηθεί ως υλικό πλήρωσης θόλων σε κτίσματα της περιοχής Μαγγάνων, που ανεγέρθηκαν από το Βασίλειο Α' (867-886), παρουσίασαν οι R. Demangel και E. Mamboury²⁹. Το υλικό αυτό υπήρξε σημείο αναφοράς για τις εργασίες του A. Iakobson, που μελέτησε και δημοσίευσε μαγαρικά από τα βόρεια παράλια της Μαύρης Θάλασσας, περιοχές της Νότιας Ρωσίας και τις ανασκαφές της Χερσώνας και παρουσίασε μια τυπολογική και χρονολογική κατάταξή τους³⁰. Με νεότερα ευρήματα από την περιοχή της Χερσώνας συμπληρώθηκαν οι παρατηρήσεις του A. Iakobson³¹. Ο I. Barnea παρουσίασε ευρήματα από τη Ρουμανία³² και η J. Čangova από τη Βουλγαρία³³, κάνοντας χρήσιμες παρατηρήσεις για την κατάταξή τους, τη χρονολόγηση

26. Ο κ. Frederick H. van Doorninck Jr., στον οποίο κοινοποίησα την άποψή μου αυτή, μου έγραψε τα ακόλουθα σχετικά με την τακτοποίηση των μαγαρικών στο ναυάγιο Yassi Ada, σε επιστολή του (1.6.1987): "Actually, you are basically right: the cylindrical amphoras were used in combination with the globular amphoras so as to make the fullest use of space within the hold. This was achieved by filling the space between the necks of the highest level of globular amphoras with cylindrical amphoras; presumably, the cylindrical amphoras were placed horizontally in order to do this. Although the hold does not appear to have been full of cargo at the time of the shipwreck, this would still have been a desirable arrangement, since the center of gravity within the hull was in this way lower than would have been the case if all the cargo had been carried in globular amphoras. Also of interest is the fact that they did not put any cylindrical amphoras in the midships part of the hold but only in the forward and after parts areas more accessible from the main hatch and a foreward hatch that we had hypothesized must have existed.

In analyzing the distribution of the cylindrical amphoras on the amphora plan, you must keep in mind that the ship was lying on a fairly steep slope with its bow pointing upslope and that it was also leaning over on its port side. Due to the strong list of the hull to port, the cylindrical amphoras, being the top layer of amphoras in the hold, all came to rest on the port side of the wreck, except for just a few that were among those amphoras that rolled downslope beyond the confines of the hold as the hull broke up and was flattened out, and although all the amphoras underwent considerable movement during the process of wreck formation, more of the cylindrical amphoras ended up overlying globular amphoras than ended up lying beneath globular amphoras".

27. Ο Pini 1981, 173 κ.ε., αναγνωρίζει τυποποιημένα ιταλικά εμπορικά δοχεία του Μεσαίωνα. Και στην αρχαιότητα και στο Μεσαίωνα επικρατούσε μια τάση για διεθνοποίηση των μεγεθών (Wallace 1984, 11-14).

28. Garlan 1979, Rudolf 1979, 302.

29. Demangel - Mamboury 1939, 148-152.

30. Iakobson 1950, Iakobson 1951, Iakobson 1979.

31. Romančuk 1981.

32. Barnea 1954, Barnea 1967, 249-268.

33. Čangova 1959. Τύπους βυζαντινών μαγαρικών δημοσίευσε και ο Lazarov 1975, 153-156, 200-202.

και τις πιθανές προελεύσεις τους. Οι Z. Brusić και F. Tartari δημοσίευσαν ευρήματα από ναυάγια στις ανατολικές ακτές της Αδριατικής, με ποικιλία σχημάτων, χωρίς όμως χρονολογικές ενδείξεις³⁴. Από περιοχές του Αιγαίου και της ανατολικής Μεσογείου υπάρχουν μεμονωμένα ευρήματα (βλ. παρακάτω). Η ανασκαφή του κάστρου Σαράντα Κολόνες στην Πάφο Κύπρου από τον A. Megaw, έδωσε τύπους βυζαντινών μαγαρικών που ήταν σε χρήση στον 9ο και στις αρχές του 13ου αι. στην ανατολική Μεσόγειο³⁵.

Οι εργασίες αυτές μαζί με άλλες, που παρουσίασαν μεμονωμένα ευρήματα, έκαναν γνωστούς τύπους μαγαρικών, που ήταν σε χρήση από την εποχή των Ισαύρων-Μακεδόνων έως την εποχή των Παλαιολόγων. Με βάση επίσης τα λίγα χρονολογημένα και στρωματογραφημένα ευρήματα έγιναν και προτάσεις για χρονολογική και τυπολογική κατάταξή τους σε επτά ομάδες:

1. Μαγαρικά 1ης ομάδας (επιμήκη ωοειδή και επιμήκη ραβδωτά).

Μαγαρικά με σώμα ωοειδές επίμηκες, που σε ορισμένα παραδείγματα διευρύνεται ελαφρώς στους ώμους, αποστρογγυλεμένο πάτο, ψηλό λαιμό και δύο λαβές στερεωμένες στους ώμους και στο μέσο του λαιμού ή αμέσως κάτω από το στόμιο και οι οποίες δεν ξεπερνούν ή μόλις φθάνουν το ύψος του χείλους. Η επιφάνεια των μαγαρικών αυτών είτε είναι λεία είτε φέρει παράλληλες αυλακώσεις διάφορου πλάτους, που ή καλύπτουν ολόκληρο το σώμα ή είναι περιορισμένες σε ζώνες, κυρίως στο ύψος των ώμων.

Μαγαρικά του σχήματος αυτού, που είναι επιβιώσεις υστερορωμαϊκών και αιγυπτιακών αμφορέων του 5ου-7ου αι. (Χερσών, ναυάγιο Yassi Ada (Πί ν. 16, αριθ. 1), Εμποριό Χίου, αμφορείς Μουσείου Αλικαρνασσού, Κύπρος)³⁶ και συνεχίστηκαν να εμφανίζονται έως το τέλος της α' χιλιετίας, βρέθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, ως υλικό πλήρωσης θόλου στην εκκλησία της Παναγίας Κυριώτισσας (;) (Kalenderhane) και χρονολογήθηκαν με επιφύλαξη στον 8ο-αρχές 9ου αι. (Πί ν. 16, αριθ. 2)³⁷. Πολλά παραδείγματα προέρχονται από τα βόρεια παράλια της Μαύρης Θάλασσας, τη Χερσώνα (Πί ν. 16, αριθ. 3) και άλλες περιοχές της Νότιας Ρωσίας³⁸. Χρονολογούνται από τον 8ο έως τον 9ο αι. και για ορισμένα από αυτά γνωρίζουμε πως ήταν ντόπια προϊόντα, αφού έχουν ανασκαφεί κεραμικά εργαστήρια κατασκευής τους (Βέρχνε-Σαλτόφσκ, Γιάλτα, 8ος-9ος αι.)³⁹. Παρόμοιοι σχήματος μαγαρικά βρέθηκαν στην Κόρινθο (10ος αι.)⁴⁰ και στην Αίγινα (9ος-10ος αι.)⁴¹ (Πί ν. 16, αριθ. 4).

Παράλληλα με τα μαγαρικά αυτής της κατηγορίας, που όπως είπαμε θεωρούνται ύστερες επιβιώσεις αμφορέων του 5ου-7ου αι., εμφανίζονται και μαγαρικά ίδιου γενικού σχήματος βέβαια, άλλης όμως τεχνικής αντίληψης, των οποίων τα χαρακτηριστικά συναντώνται και σε σύγχρονά τους μαγαρικά άλλου τύπου (2ης ομάδας): αδρή κατασκευή, σώμα πιο κοντό

34. Brusić 1979, Tartari 1982.

35. Megaw 1971, Megaw 1972. Πρβλ. Zemer 1978².

36. Iakobson 1979, 15, εικ. 3, Yassi Ada I, 155-157, Alprözen 1975, 21 (αμφορείς 2 και 1. Οι 1 και 4 είναι νεότεροι και χρονολογούνται στον 9ο-10 αι.). Hayes 1980, 379, Scorpan 1976, πίν. VIII/1-3, XVI, Böttger 1967, 258, πίν. XIII/24-38, Hautumm 1981, Scorpan 1977, εικ. 12:1-3 (τύπος VIII).

37. Striker - Kuban 1975, 315. Πρβλ. Tartari 1982, 263, εικ. 24a (ύψ. 51, σωζ. διάμ. 33 εκ.), στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Δυρραχίου· το χρονολόγησε στον 3ο-5ο αι. Το δοχείο αυτό παρουσιάζει δυσκολίες όχι μόνο στη χρονολόγησή του αλλά και στην κατάταξή του. Ως κοντόχοντρο θα έπρεπε να καταταγεί στην επόμενη ομάδα 2, δεν παρουσιάζει όμως έντονα διευρμένους ώμους, που χαρακτηρίζουν την ομάδα αυτή. Πρβλ. ωοειδή αμφορέα από το πρόπυλο της S. Maria in Cosmedin στη Ρώμη (8ου-9ου αι.), Mazzucato 1977, 41, αριθ. 68.

38. Iakobson 1951, 331, εικ. 4:15-20, Iakobson 1979, 30-31, εικ. 12:1-6, Romančuk 1981, 329-330, εικ. 4:4, 5:1-4.

39. Iakobson 1951, 331, εικ. 4:16, Baranov 1979, 115, εικ. 3.

40. Stillwell MacKay 1967, 274, αριθ. 34, 35.

41. Alt-Ägina I:2, 68, 70, αριθ. 105-109.

και λαιμός πιο κοντός. Το σώμα φέρει συνήθως πλατιές ραβδώσεις και οι λαβές στερεώνονται στους ώμους και αμέσως κάτω από το χείλος, το οποίο σε πολλές περιπτώσεις δε διακρίνεται. Μαγαρικά της κατηγορίας αυτής έχουν βρεθεί στη Σωζόπολη (9ου-10ου αι.), στη Χερσώνα (Πί ν. 16, αριθ. 5) και σε άλλες περιοχές της Νότιας Ρωσίας (9ου-10ου αι. και ορισμένα παραδείγματα 8ου-9ου αι.)⁴². Η επιβίωση αυτού του ωοειδούς σχήματος και μετά το 10 αι. —μολονότι γίνεται μικρότερο και σφαιροειδές, βλ. λαγήνια— δεν πρέπει να αποκλειστεί, αν κρίνει κανείς από τα δοχεία που βρέθηκαν στο Άργος (τέλος 11ου-αρχές 12ου αι.)⁴³ και σε ναυάγια κοντά στα νησιά Mljet και Šiprap της ανατολικής Αδριατικής⁴⁴, όπου το επίμηκες σώμα συνδυάζεται με μεταγενέστερα στοιχεία (9ου-12ου αι.), όπως είναι οι ελαφρώς ανυψωμένες λαβές ή ο χαμηλός λαιμός (Πί ν. 16, αριθ. 6).

2. Μαγαρικά 2ης ομάδας (αχλαδόσχημα και κοντόχοντρα στρογγυλά).

Μαγαρικά με σώμα διευρυμένο εμφανώς στους ώμους, στενότερο και αποστρογγυλεμένο πάτο, ψηλό λαιμό και δύο λαβές, που πιάνουν στους ώμους και στο μέσο του λαιμού, βρέθηκαν στην Κύπρο, στο κάστρο Σαράντα Κολόνες στην Κάτω Πάφο, σε στρώμα των αρχών του 9ου αι.⁴⁵. Το εικονιζόμενο παράδειγμα (Πί ν. 17, αριθ. 1) φέρει παράλληλες λεπτές αυλακώσεις στους ώμους. Ανάλογο μαγαρικό από το Άργος, που χρονολογήθηκε στην ίδια εποχή⁴⁶, φέρει δύο μεγάλες τοξωτές λαβές πεπλατυσμένες, έξεργο κομβίο στο κέντρο της βάσης και παράλληλες λεπτές αυλακώσεις στο λαιμό και στη βάση (Πί ν. 17, αριθ. 2). Τα μαγαρικά αυτά είναι ύστερα παραδείγματα προγενέστερου, γνωστού στον 6ο-8ο αι. τύπου⁴⁷ και αφετηρία άλλης κατηγορίας μαγαρικών, που επικρατούν μαζί με τα επιμήκη ραβδωτά μαγαρικά της προηγούμενης ομάδας στον 9ο-10ο αι. και επεκτείνονται έως τις αρχές του 11ου αι. Τα μαγαρικά αυτά είναι κοντόχοντρα, με αχλαδόσχημο σώμα και έντονα διευρυμένους ριχτούς ώμους, στρογγυλά σχεδόν⁴⁸. Είναι φτιαγμένα από ρόδινο ή κιτρινωπό πηλό και ορισμένα παραδείγματα καλύπτονται από λεπτό στρώμα υπόλευκου επιχρίσματος. Το πλάσιμό τους είναι αδρό, έτσι ώστε ευκρινώς διακρίνεται ότι ο στενότερος από τους ώμους και αποστρογγυλεμένος πάτος τους κατασκευάζοταν χωριστά από το υπόλοιπο τμήμα: οριζόντιες ραβδώσεις, που καλύπτουν την επιφάνεια του δοχείου, χάνονται στο σημείο ραφής των δύο κομματιών⁴⁹.

42. Čangova 1959, 251, εικ. 6, Iakobson 1950, 106, εικ. 60, Iakobson 1951, 331-333, εικ. 5, 6:21-26, Iakobson 1979, 72, εικ. 13:1-3 (8ος-9ος αι.), 43:3-4 (9ος-10ος αι.). Ο Iakobson υποστηρίζει ότι στα βόρεια παράλια της Μαύρης Θάλασσας καθιερώνονται μετά το 900 νέοι τύποι εμπορικών δοχείων μεταφοράς (επιμήκεις και αχλαδόσχημοι), μικρού σχετικά μεγέθους (ύψ. έως 30 εκ.), επειδή η περιοχή της Χερσώνας μπήκε σε νέα περίοδο οικονομικής ανάπτυξης. Πρβλ. όσα σημειώνει για την εξέλιξη του σχήματος ο Mazzucato 1977, 40.

43. Piérart - Thalmann 1980, 477, αριθ. B2.

44. Brusic 1979, 41, πίν. 1:4, V:2. Tartari 1982, 263, εικ. 24b (ύψ. 45, διάμ. 27,5 εκ.), στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Δυρραχίου· το χρονολόγησε στον 3ο-6ο αι.

45. Megaw 1971, 131, αριθ. 22 και Megaw 1972, 328.

46. Piérart - Thalmann 1980, 466, αριθ. A' /3. Το αγγείο δε χρονολογήθηκε από στρωματογραφικά ευρήματα, αλλά από το συσχετισμό του σχήματός του με το προηγούμενο μαγαρικό από την Κάτω Πάφο. Πρβλ. άνω τμήμα μαγαρικού με μεγάλες τοξωτές λαβές, αλλά στενότερο στόμιο (8ου αι.), από τον Άγιο Πολύευκτο στην Κωνσταντινούπολη (Hayes 1980, εικ. 16:1) και σφαιροειδές μαγαρικό 8ου-9ου αι. από την Πλίσκα, με μεγάλες τοξωτές λαβές (Čangova 1959, 249, εικ. 4:1).

47. Στα όσα σημειώνει ο Megaw 1972, 328 για την αναγωγή του σχήματος σε αρχαιότερα παραδείγματα, βλ. Scorpian 1977, εικ. 10 (τύπος VII), Aupert 1980, 440, Hayes 1980, 379 και Rudolf 1979, όπου η παραγωγή αμφορέων του τέλους 6ου-αρχών 7ου αι. στην περιοχή Αλιέων Ερμιονίδας (Αργολίδας) είναι βεβαιωμένη με την εύρεση κεραμικών φούρνων. Πρβλ. Megaw - Jones 1983, 246.

48. Δοχεία της ομάδας αυτής εννοεί ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Έκθεσις, 673.4, όταν αναφέρεται σε *μαγαρικά στρογγυλά*.

49. Για τα χαρακτηριστικά των μαγαρικών της ομάδας αυτής, βλ. Čangova 1959, 250.

Μεταξύ των μαγαρικών της ομάδας αυτής διαφοροποιήσεις στηρίζονται στο σχήμα των λαβών, που είναι συνάρτηση του μεγέθους λαιμού και στομίου. Μαγαρικά με χαμηλό λαιμό και δύο μικρές, ογκώδεις και καμπύλες λαβές βρέθηκαν στα Μάγγανα της Κωνσταντινούπολης, χρησιμοποιημένα ως υλικό πλήρωσης θόλων κτισμάτων χρονολογημένων στην εποχή του Βασιλείου Α' (867-886)⁵⁰, στην *Dinogetia*, ως χαρακτηριστικό παράδειγμα «σφαιροειδούς» σχήματος μαγαρικών 10ου-11ου αι.⁵¹, στο *Svišton* (10ου αι.)⁵² και σε ναυάγιο βορειο-ανατολικά της Λήμνου⁵³ (Πί ν. 17, αριθ. 3 και Πί ν. 39β).

Μαγαρικά κατασκευασμένα με ψηλότερο λαιμό έχουν ως αποτέλεσμα οι δύο ογκώδεις λαβές να παρουσιάζονται λιγότερο ή περισσότερο έντοναγωνιώδεις. Μαγαρικά της κατηγορίας αυτής βρέθηκαν στην Αγία Ειρήνη Κωνσταντινούπολης (10ου αι.)⁵⁴, στη Χερσώνα (9ου-10ου αι.)⁵⁵, στο Σαρκέλ (9ου-10ου αι.), όπου θεωρείται ότι μεταφέρθηκαν από την Ταυρίδα⁵⁶, κέντρο διακομιστικού εμπορίου με το Βυζάντιο, στο χωριό Πόπινα κοντά στη Σιλίστρια (9ου-10ου αι.)⁵⁷, στην Αχρίδα (Πί ν. 17, αριθ. 4), όπου μαζί με άλλα πήλινα δοχεία χρησιμοποιήθηκαν ως υλικό πλήρωσης θόλου της Αγίας Σοφίας και χρονολογήθηκαν από την B. Aleksova στο τέλος του 10ου-αρχές 11ου αι.⁵⁸, σε ναυάγιο κοντά στο νησί *Mljet* της ανατολικής Αδριατικής⁵⁹, σε ναυάγιο στο *Serçe Liman*, απέναντι από τη Ρόδο (Πί ν. 17, αριθ. 5), που είναι και τα υστερότερα καλά χρονολογημένα παραδείγματα, γιατί γνωρίζουμε ότι το καράβι όπου ήταν φορτωμένα, βούλιαξε στα 1020-1025⁶⁰.

Στην ίδια ομάδα μαγαρικών μπορούν να ενταχθούν και ορισμένα άλλα παραδείγματα με ιδιαίτερα ψηλό λαιμό καιγωνιώδεις λαβές που δεν ξεπερνούν στο ύψος το χείλος. Βρέθηκαν στη Χερσώνα⁶¹ (Πί ν. 17, αριθ. 6), στα ίδια στρώματα με τα προηγούμενα μαγαρικά (9ου-10ου αι.), και σε ναυάγιο κοντά στο νησί *Mljet* της ανατολικής Αδριατικής⁶².

Μαγαρικά της ομάδας αυτής προέρχονται από κάποιο βυζαντινό κέντρο παραγωγής, αν κρίνει κανείς από τα σφραγίσματα ή τα χαράγματα που φέρουν μερικά από αυτά⁶³.

3. Μαγαρικά 3ης ομάδας (οξυπύθμενα μεγάλα και οξυπύθμενα μικρά).

Μεταγενέστερη εξέλιξη των παλαιοχριστιανικών οξυπύθμενων αμφορέων, χωρίς έμβολο στη βάση και στρογγυλό δακτύλιο γύρω στο στόμιο, είναι τα βυζαντινά μαγαρικά με οξυπύθμενο αυλακωτό σώμα και δύο φαρδιές λαβές, στερεωμένες στους ώμους, κοντά στη βάση

50. Demangel - Mamboury 1939, εικ. 198:4, 199 (μεσαίο).

51. Barnea 1954, 529, Barnea 1967, εικ. 154:1.

52. Čangova 1959, 250, εικ. 5, όπου και άλλα ανάλογα παραδείγματα από τη Βουλγαρία. Dončeva-Petkova 1977, 101, εικ. 30, μαγαρικά τύπου I/B. Πρβλ. και τύπο II, 102.

53. Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής, αριθ. 3680.

54. Peschlow 1977/8, 413, αριθ. 125.

55. Jakobson 1950, 155, εικ. 91. Jakobson 1979, 72, εικ. 43:1,2.

56. Jakobson 1951, 335, εικ. 6:27. Επί Θεοφίλου (829-842) η Χερσών υπήρξε πρωτεύουσα βυζαντινού θέματος και ο Χαγάνος των Χατζάρων κάλεσε βυζαντινούς μηχανικούς να κτίσουν στις εκβολές του Ντον, στο Σαρκέλ, ένα κάστρο (Ostrogorsky, Ιστορία, Β', 80).

57. Čangova 1959, 250, εικ. 4:2, όπου και άλλα παραδείγματα από τη Βουλγαρία. Dončeva-Petkova 1977, 100, μαγαρικά τύπου IΑ.

58. Aleksova 1960, 211, σχέδ. T1:1. Πρβλ. Aleksova 1966, πίν XI:57.

59. Brusić 1979, 39, πίν. I:2 και IV:1.

60. Bass - van Doorninck 1978, 126, εικ. 9, Bass 1979, εικ. 5. Παρόμοιο σχήμα φαίνεται να έχουν μαγαρικά από την Αντιόχεια που εικονίζονται στη γενική φωτογραφία 96 (Antioch-on-the-Orontes IV, 103) και χρονολογήθηκαν στο 10ο αι., επειδή βρέθηκαν κάτω από σπίτια του 11ου αι.

61. Jakobson 1950, 155, εικ. 91, Jakobson 1951, 335, εικ. 6:28, Jakobson 1979, 72, εικ. 43:7. Πρόκειται για μεγάλα δοχεία, ύψ. 50 εκ. περίπου.

62. Brusić 1979, 38, πίν. I:3 και III:1.

63. Τη βυζαντινή προέλευσή τους υποστήριξαν οι Barnea 1954, 529 και Bass - van Doorninck, 126.

του ψηλού συνήθως λαιμού και αμέσως κάτω από το χείλος. Τα μαγαρικά αυτά, κατασκευασμένα από ρόδινο ή κόκκινο πηλό, είναι λόγω του σχήματός τους δοχεία μεγάλου μεγέθους, που το ύψος τους ξεπερνά το μισό μέτρο⁶⁴.

Μαγαρικά της κατηγορίας αυτής βρέθηκαν στα βόρεια παράλια της Μαύρης Θάλασσας (9ου-10ου αι.)⁶⁵ (Π ί ν. 18, αριθ. 1), στα εμπορικά καταστήματα της Πρεσθλάβας (Π ί ν. 18, αριθ. 2), μαζί με νομίσματα του 10ου αι. και μολύβδινες σφραγίδες του 11ου αι.⁶⁶, στην *Dipnogetia* (11ου-12ου αι.)⁶⁷ (Π ί ν. 18, αριθ. 3) και σε ναυάγιο κοντά στις ακτές της ανατολικής Αδριατικής⁶⁸.

Στην ίδια ομάδα συμπεριλαμβάνουμε και μικρότερου μεγέθους μαγαρικά, που το ύψος τους δε φθάνει το μισό μέτρο, με αυλακωτό σώμα, μακρουλό και μυτερό στο κάτω μέρος, που τείνει προς το οξυπύθμενο. Είναι παραλλαγές μαγαρικών των δύο προηγούμενων ομάδων.

Μαγαρικά της κατηγορίας αυτής με φαρδύ, χωνοειδές στόμιο και δύο χοντρές λαβές, στερεωμένες στους ώμους και στο άνω μέρος του λαιμού, βρέθηκαν στη Χερσώνα (9ου-11ου αι.)⁶⁹ (Π ί ν. 18, αριθ. 4). Ίδιου σχήματος μαγαρικά από ρόδινο ή κόκκινο πηλό βρέθηκαν στα εμπορικά καταστήματα της Πρεσθλάβας, μαζί με κεραμική 9ου-11ου αι., νομίσματα του 10ου αι. και μολύβδινες σφραγίδες του 11ου αι.⁷⁰. Ένα παράδειγμα από αυτά έχει στενό, ψηλό λαιμό και χοντρές λαβές, ενώ σε δεύτερο παράδειγμα το στόμιο είναι φαρδύ και χωνοειδές και οι λαβές πλατιές. Κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ότι οι λαβές αρχίζουν από την άκρη σχεδόν του στομίου. Τα εμπορικά αυτά δοχεία θεωρούνται παραλλαγή μαγαρικών της 1β ομάδας. Μαγαρικά ίδιας κατηγορίας βρέθηκαν, χρησιμοποιημένα ως υλικό πλήρωσης θόλων κτισμάτων εποχής του Βασιλείου Α' (867-886), στα Μάγγανα Κωνσταντινούπολης⁷¹. Τα δοχεία αυτά, ύψ. 30 εκ. (Π ί ν. 18, αριθ. 5), παρουσιάζουν φαρδύ στόμιο, χαμηλό, ογκώδη λαιμό και φέρουν δύο χοντρές, σχετικά μεγάλες τοξωτές λαβές, στερεωμένες στους ώμους και στην άκρη σχεδόν του στομίου. Μαγαρικά από ναυάγιο κοντά στο νησί *Mljet* της ανατολικής Αδριατικής (Π ί ν. 18, αριθ. 6) έχουν ιδιαίτερα διευρυμένους ώμους, πολύ χαμηλό λαιμό και δύο μικρές, καμπύλες λαβές, που αρχίζουν από την άκρη του στομίου⁷². Επειδή τα χαρακτηριστικά αυτά συναντώνται σε μαγαρικά της 2ης ομάδας, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το σχήμα των δοχείων της *Mljet* είναι παραλλαγή του σχήματος των μαγαρικών της 2β ομάδας.

4. Μαγαρικά 4ης ομάδας (αχλαδόσχημα με υψωμένες λαβές).

Το αχλαδοειδές σχήμα επικρατεί στα μαγαρικά του 10ου-11ου αι. είτε με την κοντή μορφή της 2ης ομάδας είτε με τη μακρουλή της 3ης ομάδας. Παράλληλα όμως εμφανίζεται και

64. Για τα γενικά χαρακτηριστικά αυτής της ομάδας των μαγαρικών, βλ. Čangova, 1959, 252.

65. Jakobson 1979, 72, εικ. 43:1a-c.

66. Čangova 1959, 252, εικ. 4:3, Dončeva-Petkova 1977, 103, τύπος IV, εικ. 30:370, πίν. XXX:369.

67. Barnea 1954, 530, εικ. 3:4, Barnea 1967, εικ. 159:3.

68. Brusić 1979, πίν. I:1,6. Tartari 1982, 260, εικ. 22 (ύψ. 54, διάμ. 22,2 εκ.), στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Δυρραχίου: το χρονολόγησε στον 3ο-4ο αι.

69. Jakobson 1951, 333, πίν. 6:24, Romančuk 1981, 331, εικ. 6:5.

70. Čangova 1959, 251, εικ. 4:4,5. Παρόμοιοι σχήματος μαγαρικά από την Πρεσθλάβα (Dončeva-Petkova 1977, 103, τύπος III, εικ. 30:363 και πίν. XXX:363), του 10ου αι., φέρει την επιγραφή *ΤΔΥΔΙ/ΙΜΙΤΡ*, που νομίζω ότι μπορεί να διαβαστεί: «(Τ)ου (δ)ούλου (του Θεού) Δι(ι)μητρ(ίου)».

71. Demangel - Mamboury 1939, εικ. 198:5. Ίδιου μεγέθους και σχήματος φαίνονται να έχουν τα μαγαρικά από την Αντιόχεια που απεικονίζονται στη γενική φωτογραφία 96 (Antioch-on-the-Orontes IV).

72. Brusić 1979, πίν. I:8 και IV:3.

η σταδιακή ανύψωση των λαβών, που δεν είναι γνωστή στα πρώιμα μαγαρικά⁷³, και μαζί με την επιμήκυνση του σώματος γίνονται τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός νέου τύπου βυζαντινού μαγαρικού. Τούτο δε διέφυγε της προσοχής της βυζαντινής λαϊκής θυμοσοφίας, η οποία παρομοίασε αυτό το κοινό πήλινο εμπορικό δοχείο σαν σώμα με φτερά. Χαρακτηρίζοντας μάλιστα επιγραμματικά πράγματα και καταστάσεις και θέλοντας να ειρωνευθεί τα ανόμοια, όταν αυτά εμφανίζονται ως συγγενή, διατύπωσε την παροιμία: *ἄγγελλος καὶ ὠτίον μαγαρικοῦ*⁷⁴.

Κατά το 10ο-11ο αι. εμφανίζεται ιδιαίτερος τύπος μαγαρικού με έντονα αχλαδόσχημο, λείο ή ραβδωτό σώμα, αποστρογγυλεμένο πάτο, στενό και ψηλό λαιμό και δύο χοντρές λαβές, που στερεώνονται στην άκρη των ώμων, ανυψώνονται κατακόρυφα πάνω από το ύψος του χείλους, κάμπτονται απότομα και πιάνουν κάτω από το χωνοειδές στόμιο, που σε ορισμένα παραδείγματα εμφανίζει στην άκρη του χείλους χαρακτηριστική αναδίπλωση.

Μαγαρικά του τύπου αυτού βρέθηκαν στη Χερσώνα και στο Σαρκέλ⁷⁵ (Πί ν. 19, αριθ. 1), στην *Dinogetia*⁷⁶, στην Πλίσκα⁷⁷ και τα Μάγγανα Κωνσταντινούπολης (Πί ν. 19, αριθ. 3), όπου μαζί με κοντόχοντρα αχλαδόσχημα μαγαρικά, τυπικά του 10ου αι., χρησιμοποιήθηκαν ως υλικό πλήρωσης θόλων σε κτίσματα εποχής του Βασιλείου Α' (867-886)⁷⁸.

Εκτός από αυτά τα τυπικά μαγαρικά της ομάδας στα Μάγγανα, βρέθηκαν επίσης μαγαρικά με ωοειδές, ραβδωτό σώμα, χαμηλό λαιμό και δύο λαβές, που στερεώνονται στους ώμους, ανυψώνονται κατακόρυφα και μόλις ξεπεράσουν το χείλος καμπυλώνουν απότομα και πιάνουν γύρω από το στόμιο⁷⁹. Το χαρακτηριστικό των υπερυψωμένων καμπύλων λαβών οδηγεί σε τρία μαγαρικά ωοειδούς-αχλαδοειδούς σχήματος με δύο μεγάλες τοξωτές λαβές, που στερεώνονται στους ώμους, ανυψώνονται, ξεπερνούν το χείλος και πιάνουν στο μέσο του λαιμού. Το χείλος φέρει χαρακτηριστικό δακτύλιο. Το ένα μαγαρικό προέρχεται από ναυάγιο κοντά στο νησί *Mljet* της ανατολικής Αδριατικής, το δεύτερο από τη θάλασσα των Αντικυθήρων (Πί ν. 19, αριθ. 4) και το τρίτο βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Δυρραχίου⁸⁰.

Η σταδιακή ανύψωση των λαβών και η επιμήκυνση του σώματος, που θα καταλήξει στα τυπικά μαγαρικά της επόμενης ομάδας, του 12ου-13ου αι. κυρίως, δημιούργησε ενδιάμεσους τύπους, στους οποίους ανήκει μαγαρικό από το *Atlit* (13ου αι.) (Πί ν. 19, αριθ. 5), με έντονα διαγραφόμενο αχλαδόσχημο σώμα, ζώνες λεπτών αυλακώσεων στους ώμους και δύο χοντρές γωνιώδεις λαβές, που υψώνονται πάνω από το τονισμένο με λεπτό δακτύλιο χείλος και πιάνουν στο άνω μέρος του λαιμού⁸¹. Πιο χαρακτηριστικά είναι μαγαρικά από τη Χερσώνα (10ου-11ου και 12ου-13ου αι.) (Πί ν. 19, αριθ. 2, 6) και από τη Χίο, που ενώ έχουν

73. Iakobson 1951, 338-340.

74. ΒΒΠ Β'/II, 105.

75. Iakobson 1951, 339, πίν. 10:33, 34, Iakobson 1979, 110, εικ. 68:1,3,4.

76. Barnea 1967, εικ. 159:1.

77. Čangova 1959, 255, εικ. 10.

78. Demangel - Mamboury 1939, εικ. 198:1, 199. Τα μαγαρικά της ομάδας αυτής είναι τα περισσότερα και φθάνουν στο ποσοστό 75% των ευρημάτων από τα Μάγγανα (σ. 149). Πιθανώς ο τύπος αυτός των μαγαρικών κατασκευαζόταν στην Κωνσταντινούπολη. Κομμάτια ίδιου σχήματος μαγαρικών βρέθηκαν στο Πόρτο-Λάγο (Θράκη).

79. Demangel - Mamboury 1939, εικ. 198:2.

80. Brusić 1979, πίν. 1:5. Coldstream 1972, 269, εικ. 18. Χρονολογήθηκε γενικά στο 12ο αι. Tartari 1982, 265, εικ. 28.

81. Johns 1936, 48, εικ. 14:10. Πρβλ. επίσης δύο μαγαρικά από την ανατολική Αδριατική με αχλαδόσχημο-επίμηκες, ραβδωτό σώμα και δύο γωνιώδεις λαβές, που υψώνονται πάνω από το τονισμένο με λεπτό δακτύλιο χείλος και πιάνουν στο μέσο του λαιμού (Brusić 1979, πίν. IV:2,4). Γωνιώδεις λαβές έχει και κομμάτι μαγαρικού από το λιμάνι της Ανηθδόνας (Schläger - Blackman - Schäfer 1968, 88, εικ. 89).

στο σώμα όλα τα γνωρίσματα των μαγαρικών της ομάδας αυτής, είναι ψηλότερα και πιο επιμήκη από αυτά⁸², στο λαιμό και τις λαβές.

5. Μαγαρικά 5ης ομάδας (ατρακτοειδή με υψωμένες λαβές).

Τα μαγαρικά της ομάδας αυτής αποτελούν εξελικτικό, όπως είδαμε, τύπο των προηγούμενων και διαφέρουν από αυτά ως προς το περισσότερο επιμήκες και στενό, σχεδόν ατρακτοειδές αυλακωτό σώμα, τον ψηλό και στενό λαιμό και τις υπερβολικά ψηλές και χοντρές λαβές, που αρχίζουν από τους ώμους, υψώνονται πάνω από το χείλος, κάμπτονται και κατεβαίνουν έως το στόμιο του σκεύους, που δε διακρίνεται.

Τα μαγαρικά αυτά είχαν πλατιά διάδοση. Βρέθηκαν σε διάφορες περιοχές (Πλίσκα, Σιλίστρια, Σωζόπολη) (Πί ν. 20, αριθ. 1) και χρονολογήθηκαν στον 11ο-12ο αι., επειδή ακριβώς δε βρέθηκαν μαζί με κεραμική του 10ου ή του 13ου αι.⁸³. Στην *Dinogetia* της Ρουμανίας βρέθηκαν σε σημαντικούς αριθμούς στις καμένες χωματοκαλύβες και χρονολογήθηκαν στο β' μισό του 11ου-12ου αι.⁸⁴ (Πί ν. 20, αριθ. 2-3). Παρόμοιου σχήματος μαγαρικά βρέθηκαν στη θάλασσα των Αντικυθήρων (Πί ν. 20, αριθ. 4), στο ευβοϊκό λιμάνι της Ανηθδόνας και στον κόλπο του Μαραθώνα (Κυνόσουρα)⁸⁵. Βρέθηκαν επίσης παραδείγματα μικρότερου μεγέθους στα άνω στρώματα της Χερσώνας (12ος-13ος αι.), στο Σαρκέλ και στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας προς την πλευρά του Καυκάσου. Παρόμοιο με αυτά μαγαρικό βρέθηκε ως υλικό πλήρωσης στο ναό του Μστισλάβ, στο Βλαδιμίρ του Βελίνσκ, που χρονολογείται στο 1160⁸⁶ (Πί ν. 20, αριθ. 5).

Το σκεύος εμφανίζεται στα τέλη του 11ου αι., είχε όμως διάδοση κυρίως στο 12ο αι., ενώ επέζησε και στο 13ο αι., όπως έδειξαν νεότερα ευρήματα από τη Χερσώνα⁸⁷ (Πί ν. 20, αριθ. 6) και από το κάστρο Σαράντα Κολόνες στην Πάφο της Κύπρου, όπου βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής του κάστρου από σεισμό το 1222⁸⁸ (Πί ν. 20, αριθ. 7).

6. Μαγαρικά 6ης ομάδας (κοντόχοντρα, στρογγυλά με υψωμένες λαβές και ενδιάμεσοι τύποι).

Οι έρευνες στη Χερσώνα έδειξαν ότι στα άνω οικιστικά στρώματα της πόλης (12ος-13ος και εν μέρει 14ος αι.) βρίσκονται και μαγαρικά μεγάλου μεγέθους (ύψ. 35-65 εκ. μαζί με τις λαβές), με έντονα αχλαδοειδές, φουσκωμένο στους ώμους, σχεδόν σφαιροειδές, λείο ή ραβδωτό σώμα, αποστρογγυλεμένο και στενότερο πάτο, που δείχνει ότι κατασκευαζόταν χωριστά από το υπόλοιπο σώμα. Υψωμένες επάνω από το στόμιο του αγγείου, τοξοειδείς ή γωνιώδεις χοντρές λαβές στερεώνονται στους ώμους και στο χωνοειδές στόμιο, που ενώνεται απευθείας με το σώμα, χωρίς λαιμό (Πί ν. 21, αριθ. 1-2). Μαγαρικά του σχήματος αυτού

82. Jakobson 1979, εικ. 68:2 (10ος-11ος αι.), Romančuk 1981, εικ. 6:5 (12ος-13ος αι.). Garnett - Boardman 1961, 113, αριθ. 37 (probably medieval). Το μαγαρικό από τη Χίο σώζει μόνον το άνω τμήμα του· φαίνεται όμως ότι και στις λεπτομέρειες είναι ίδιο με το μαγαρικό από τη Χερσώνα.

83. Cangoa 1959, 256, εικ. 11.

84. Barnea 1967, εικ. 159:4,5.

85. Coldstream 1972, 270, εικ. 87:19. Χρονολογήθηκε γενικά στο 12ο αι. Schläger - Blackman - Schäfer 1968, 89, εικ. 90, Braemer - Marcadé 1953, 144, εικ. 6.

86. Jakobson 1951, 342, εικ. 10:35, Jakobson 1979, 110, εικ. 68:5-8.

87. Ο Jakobson 1951, 339, εικ. 10:35,36, χρονολόγησε τα μαγαρικά της ομάδας αυτής στον 11ο-12ο αι. Αργότερα όμως (Jakobson 1979, 110, εικ. 68:5-8), τα χρονολόγησε στο 12ο-13ο αι. Πρβλ. Romančuk 1981, 331, εικ. 6:6-9. Πιθανώς βυζαντινό και όχι παλαιοχριστιανικό είναι το μαγαρικό από τις Κεγχρεές, με οξυπύθμενο σώμα και ανυψωμένες λαβές που συγκλίνουν στο στόμιο (Kenchreai IV, 116, αριθ. RC20, πίν. 27).

88. Megaw 1972, 334, εικ. 27. Πρβλ. Zemer 1978², αριθ. 71.

βρέθηκαν επίσης στο άνω στρώμα του Εσκή-Κερμέν (12ος-13ος αι.) και του Σαρκέλ (τέλος 11ου αι.). Ο τύπος αυτός μαγαρικού είχε μεγάλη διάδοση, όχι μόνο στις βόρειες ακτές της Μαύρης Θάλασσας, αλλά και στην περιοχή του ποταμού Δον και αλλού. Τα μεγάλα μεγέθη είναι συχνότερα από τα μικρά⁸⁹.

Παρόμοιου σχήματος και μεγέθους μαγαρικά χρησιμοποιήθηκαν ως υλικό πλήρωσης στην οροφή της κρύπτης της εκκλησίας του Παντοκράτορα στη Μεσημβρία (12ου-13ου αι.)⁹⁰ (Πί ν. 21, αριθ. 3).

Στο κάστρο Σαράντα Κολόνες στην Κάτω Πάφο, βρέθηκε καλά χρονολογημένο στις αρχές του 13ου αι. μαγαρικό της ομάδας αυτής (Πί ν. 21, αριθ. 4). Έχει σώμα περισσότερο σφαιροειδές και λιγότερο αχλαδόσχημο, με ζώνη λεπτών αυλακώσεων στους ώμους και δύο χοντρές τοξωτές λαβές, που υψώνονται πάνω από το χείλος και συγκλίνουν στο σημείο όπου χαμηλός λαιμός και στόμιο είναι ενσωματωμένα⁹¹.

Το σχήμα της ομάδας αυτής των μεγάλων μαγαρικών του 12ου-13ου αι. προέρχεται από τα κοντόχοντρα αχλαδόσχημα μαγαρικά του 10ου αι.⁹² (ομάδα 2). Ενδιάμεσοι τύποι είναι μαγαρικά του 11ου-12ου αι. από την *Dinogetia* (Πί ν. 21, αριθ. 5), τη Μεσημβρία (Πί ν. 21, αριθ. 6), από τη χερσόνησο *Ostrice* και το νησί *Hvar* (Πί ν. 21, αριθ. 7) της ανατολικής Αδριατικής⁹³, που μοιάζουν με τα μαγαρικά του 10ου αι. ως προς τις μικρές αναλογίες, το ελαφρώς επίμηκες, αχλαδοειδές σχήμα, τις τοξωτές, χοντρές λαβές και τις πλατιές, κυρτές ραβδώσεις. Με τα μαγαρικά της ομάδας αυτής μοιάζουν ως προς το σφαιροειδές, αχλαδοειδές σχήμα και τις γωνιώδεις λαβές.

7. Μαγαρικά 7ης ομάδας (ατρακτοειδή επιμήκη).

Σε μια χρονικά τελευταία ομάδα ανήκουν τα μαγαρικά που βρέθηκαν χρησιμοποιημένα ως υλικό πλήρωσης των κενών που δημιουργούνται στην τοιχοδομία, ανάμεσα στους γωνιαίους τρουλίσκους και στις καμάρες, στην εκκλησία του Αφεντικού (1310) στο Μυστρά⁹⁴ (Πί ν. 22, αριθ. 1 και Πί ν. 39α). Τα αγγεία αυτά, που φθάνουν σε ύψος μέχρι 45 εκ., έχουν χαρακτηριστικό επίμηκες, ατρακτοειδές ραβδωτό σώμα, με αποστρογγυλεμένο πάτο και δύο πεπλατυσμένες λαβές, που πιάνουν στην άκρη των ώμων, υψώνονται σχεδόν κατακόρυφα και συγκλίνουν απότομα στο στόμιο, που ανοίγεται στην κορυφή του αγγείου χωρίς λαιμό. Το 1310 είναι ένα *terminus ante quem* για την κυκλοφορία των δοχείων αυτών και ένα από τα τελευταία χρονικά σημεία εμφάνισης πήλινων εμπορικών δοχείων. Παρόμοια είναι δύο μαγαρικά που προέρχονται από ναυάγιο της ανατολικής Αδριατικής, στη Μονή Φραγκισκανών στο *Krapanj* (Πί ν. 22, αριθ. 2) και στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Δυρραχίου⁹⁵.

Η παρουσίαση των βυζαντινών μαγαρικών σε επτά ομάδες σχημάτων ακολουθεί σε γενικές γραμμές και ανακεφαλαιώνει γνωστά συμπεράσματα. Δεν παύει όμως να είναι εν πολλοίς συμβατική. Το σχήμα κάθε μαγαρικού είχε άμεση σχέση με συγκεκριμένο τόπο κατασκευής

89. Iakobson 1950, 104, Iakobson 1951, 340, 11:37-39, Iakobson 1979, 111, εικ. 69:1-5.

90. Čangova 1959, 257, εικ. 12.

91. Megaw 1971, 124, Megaw 1972, 334, εικ. 23.

92. Čangova 1959, 257-258.

93. Barnea 1967, εικ. 159:2,6. Čangova 1959, 258, εικ. 13. Brusić 1979, πίν. IV:4,5.

94. ABME I (1935), 204, εικ. 6. Πρβλ. Sanders 1987, 162, 190, για κομμάτια όμοιου τύπου αμφορέων από την Κόρινθο και Άγιο Στέφανο (Λακωνία).

95. Brusić 1979, 43, πίν. V:3 και Tartari 1982, 266, εικ. 29 (ύψ. 42, διάμ. 18,4 εκ.). Ο Brusić, 40, παρατήρησε ότι πιθανώς μεσαιωνικοί και όχι παλαιοχριστιανικοί, του 4ου-5ου αι., είναι οι τρεις αμφορείς που βρέθηκαν σε ναυάγιο νότια του Brindisi (Sciara 1966, 316, εικ. 5:a-c).

του, που ήταν ταυτόχρονα και τόπος παραγωγής. Το μαγαρικό δηλαδή, ως είδος συσκευασίας, ήταν το «σήμα κατατεθέν» του προϊόντος που περιείχε και του τόπου που το διέθετε. Όπως δηλαδή οι εμπορικοί αμφορείς της αρχαιότητας αναγνωρίζονται από το σχήμα τους σε Θάσιους, Ρόδιους, Χίους, Ερετρικούς κ.ά., έτσι και τα βυζαντινά μαγαρικά, κατά σχήμα, θα αποδοθούν τελικά σε συγκεκριμένους τόπους κατασκευής τους⁹⁶. Τα λίγα και τυχαία ως επί το πλείστον ευρήματα, χωρίς σαφείς ενδείξεις προέλευσης και η μη ανεύρεση κεραμικών εργαστηρίων κατασκευής τους, δεν επιτρέπουν προς το παρόν τη διερεύνηση παρόμοιων προβλημάτων, τα οποία παραμένουν ανοιχτά.

Σφραγίσματα και χαράγματα (Πί ν. 23)

Στους ώμους και στις λαβές των μαγαρικών του 9ου-10ου ή 11ου αι. (ομάδες 2 και 3), υπάρχουν συχνά σφραγίσματα με μονογράμματα ή άλλα σχέδια, που έγιναν με μετάλλινη σφραγίδα πριν από το ψήσιμο του αγγείου. Τα σφραγίσματα αυτά έχουν ερμηνευθεί ως σήματα του εργαστηρίου κατασκευής με το μονόγραμμα ή τα αρχικά του ονόματος του βιοτέχνη⁹⁷. Η άποψη αυτή, γενικά αποδεκτή σήμερα, δημιουργεί ορισμένα δικαιολογημένα ερωτηματικά. Γιατί δεν εννοώ τη σημασία που μπορεί να έχει το σφράγισμα των ειδών συσκευασίας από τον κατασκευαστή τους. Θεωρώ περισσότερο πιθανό το σφράγισμα αυτό να ήταν ένα «σήμα κατατεθέν» του περιεχόμενου εμπορεύματος και της ποιότητάς του και όταν το σφράγισμα ήταν μονόγραμμα ονόματος, πιθανώς να αφορούσε τον έμπορο ή το μεγαλοπαραγωγό που διακινούσε το προϊόν και πιστοποιούσε την ποιότητά του. Από την άποψη αυτή η μετάλλινη σφραγίδα των αρχών του 11ου αι., με τα αρχικά του ονόματος ΓΕΟ(ργιος) ή ΛΕΟ(ν), που βρέθηκε στη νησίδα του Δούναβη Pacuiul lui Soare και θεωρήθηκε σφραγίδα μαγαρικών⁹⁸, δε θα σημαίνει ότι στη νησίδα αυτή του Δούναβη υπήρχε στις αρχές του 11ου αι. εργαστήριο κατασκευής μαγαρικών, αλλά ότι απλώς η σφραγίδα ανήκε σε κάποιον έμπορο ή παραγωγό που πέρασε από το νησί αυτό. Βέβαια και η άποψη αυτή δημιουργεί ορισμένα ερωτηματικά, όπως ποιο το νόημα της σφράγισης των ειδών συσκευασίας με «σήμα κατατεθέν» του περιεχομένου τους, όταν τα είδη αυτά συσκευασίας μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε πολλαπλές χρήσεις. Πιθανή επίσης είναι και η άποψη ότι τα μαγαρικά, ως είδος συσκευασίας, ανήκαν στον εξοπλισμό του πλοίου που τα μετέφερε. Στην περίπτωση αυτή τα σφραγίσματα δηλώνουν το πλοίο ή την «κοινοπραξία» των πλοίων που διακινούσε το εμπόριο του περιεχομένου τους. Κυκλικό σφράγισμα με τέσσερα γράμματα (Πί ν. 23, αριθ. 4), που βρέθηκε σε μαγαρικά χρησιμοποιημένα ως υλικό πλήρωσης θύλων στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης και σε μαγαρικό από τη Σιλίστρια, μπορεί πιθανώς να διαβαστεί ως ΘΕC(σαλο)Ν(ίκη). Αν η ανάγνωση είναι σωστή, τότε θα πρέπει να δεχθούμε ότι η πόλη αυτή έπαιζε κάποιο ρόλο παρεμβατικό στο εξαγωγικό της εμπόριο. Στην περίπτωση αυτή και αν δεχθούμε εκτεταμένο τον κρατικό

96. Ο Scorpan 1976, 169, δε δέχθηκε τον ισχυρισμό του Böttger ότι το σχήμα των υστερορωμαϊκών αμφορέων έχει σχέση με το περιεχόμενο, γιατί υποστήριξε, ορθά, ότι οι αμφορείς είχαν πολλαπλή χρήση. Η άποψη του Böttger μπορεί να έχει έμμεση εφαρμογή, γιατί κάθε τόπος παρήγε κάποιο συγκεκριμένο προϊόν. Αν δεχθούμε λοιπόν ότι το σχήμα των βυζαντινών μαγαρικών ήταν το «σήμα κατατεθέν» του τόπου παραγωγής, τότε έμμεσα συνάγουμε και το περιεχόμενό του.

97. Demangel - Mamboury 1939, 150-151, Iakobson 1951, 336, εικ. 7-9, Iakobson 1979, εικ. 44, Čangova 1959, 252-254, εικ. 7-8, Barnea 1967, εικ. 154-157.

98. Baraschi 1973, 541-544, Popescu 1976, αριθ. 181. Το όνομα «Λέων» εμφανίζεται σε σφραγίσματα μαγαρικών από την Κωνσταντινούπολη (Demangel - Mamboury 1939, εικ. 200:36,38) και τη Χερσόνα (Iakobson 1979, εικ. 44:1). Μετάλλινες σφραγίδες παρόμοιου τύπου, που θεωρήθηκαν σφραγίδες άρτου και χρονολογήθηκαν στον 5ο-6ο αι. βλ. στο Age of Spirituality, αριθ. 565.

παρεμβατισμό στο βυζαντινό εμπόριο, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι τα σφραγίσματα των μαγαρικών σχετίζονται τελικά με υπαλλήλους και υπηρεσίες του σέκρετου της θαλάσσης, επιφορτισμένες με τον έλεγχο του εμπορίου κρασιού και λαδιού και κατ' επέκταση με τον έλεγχο αυτής της ίδιας κατασκευής των πηλινων ειδών συσκευασίας⁹⁹. Από την άποψη αυτή τα σφραγίσματα μπορούν να ερμηνευθούν και ως ονόματα κατασκευαστών ή ως σήματα εργαστηρίων εξουσιοδοτημένων για την κατασκευή μαγαρικών.

Εν πάση περιπτώσει η περιορισμένη χρονικά αυτή συνήθεια, που σταματά να εμφανίζεται μετά τον 11ο αι., είναι ένδειξη αύξησης της παραγωγής και τυποποίησης και ελέγχου των ειδών συσκευασίας. Υπήρξε, αν κρίνει κανείς από τα ελληνικά γράμματα των σφραγισμάτων, συνήθεια —ορισμένων— βυζαντινών εργαστηρίων, που ακολουθεί μακρά παράδοση της αρχαιότητας. Η ανεύρεση μαγαρικών με σφραγίσματα επιτρέπει τη διαπίστωση της εμπορικής διακίνησής τους¹⁰⁰. Έτσι, σφραγίσματα από την Κωνσταντινούπολη βρέθηκαν να μοιάζουν με σφραγίσματα από τη Θεσσαλονίκη, τη Χερσώνα, το Σαρκέλ, την *Dinogetia*, το *Svišton* (Π ί ν. 23, αριθ. 1, 3, 5-6, 8-9), ενώ σφραγίσματα από τη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της *Dinogetia* είναι όμοια με σφραγίσματα από την Πρεσθλάβα, Σιλίστρια και από τη Χερσώνα (Π ί ν. 23, αριθ. 2, 4, 7).

Εκτός από τα σφραγίσματα, τα βυζαντινά μαγαρικά φέρουν συχνά γραπτές ή εγχάρακτες επιγραφές με ελληνικά, κυριλλικά ή και ρουνικά γράμματα ή άλλα διάφορα σχέδια¹⁰¹, που έγιναν με μυτερό όργανο μετά το ψήσιμο του πηλού, και έχουν σχέση με τον έμπορο ή τον ιδιοκτήτη τους ή τη χωρητικότητά τους ή ακόμη με το περιεχόμενο και τον παραλήπτη του εμπορεύματος. Ορισμένα από αυτά επαναλαμβάνονται σε ευρήματα διαφόρων περιοχών (Π ί ν. 23, αριθ. 10-16). Αν αυτό δεν είναι τυχαίο, σημαίνει πως το «μαρκάρισμα» των ειδών συσκευασίας είχε καθολική εφαρμογή, επειδή ακριβώς αυτά δεν πουλιόνταν μαζί με το περιεχόμενο εμπόρευμα, αλλά παρέμεναν στην κατοχή του ιδιοκτήτη τους για άλλες χρήσεις, αποκλεισμένης έτσι της περίπτωσης να ήταν το είδος συσκευασίας δηλωτικό του προϊόντος και του τόπου προέλευσής του¹⁰². Στη διαθήκη του ηγουμένου Σάββα (1127-1128) αναφέρεται ότι για την αγορά μαγαρικών διατίθενται *νομίσματα δύο κομνηνάτα*. Τούτο σημαίνει ότι τα μαγαρικά πουλιόνταν και άδεια για οικιακή-αποθηκευτική χρήση¹⁰³. Συχνά οι επιγραφές των μαγαρικών δεν είναι σχέδια ή ονόματα, αλλά επιγραφές επίκλησης θείας βοή-

99. Για την ιεραρχία και τις αρμοδιότητες των υπαλλήλων σε θέματα θαλάσσης στο Βυζάντιο, βλ. Ahrweiler 1961. Η επικρατέστερη σήμερα ερμηνεία για τα ονόματα στις σφραγίδες των αρχαίων θασιακών αμφορέων είναι ότι πρόκειται για ονόματα «επωνύμων αρχόντων», επιφορτισμένων με τον έλεγχο της κατασκευής των αμφορέων (Garlan 1979, 252).

100. Jakobson 1951, 336, Barnea 1967, 254, 257, γι' αυτό και θεωρήθηκε η Κωνσταντινούπολη ως πρωτεύουσα, ένα κέντρο κατασκευής και εξαγωγής μαγαρικών (Barnea 1980, 276).

101. Demangel - Mamboury 1939, 150-151, Popescu 1976, αριθ. 252-257, 260, Tudor 1981, αριθ. 23, 32.

102. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι Βενετοί έμποροι, που κυκλοφορούσαν στα λιμάνια της αυτοκρατορίας χωρίς να πληρώνουν φόρους, είχαν μία και μόνη υποχρέωση: όφειλαν για την εξασφάλιση της φορολογικής ατέλειαν να δηλώνουν τα εμπορεύματά τους στους κομερκιάρους, δίνοντας όρκο ότι ήταν δικά τους και ότι δεν ανήκαν σε άλλους ξένους εμπόρους (Μαλτέζου 1982, 80). Αυτό σημαίνει ότι στην εποχή αυτή (13ο-15ο αι.) δεν υπήρχε τυποποίηση συσκευασίας και ότι τα είδη συσκευασίας των προϊόντων δεν ήταν ενδεικτικά ούτε του περιεχομένου ούτε του τόπου προέλευσης ούτε του εμπορεύματος.

103. MM 6, 244, *ὕπερ ἐξωνήσεως πιθαρίων...*, *ὕπερ ἐξωνήσεως μαγαρικῶν νομίσματα δύο κομνηνάτα, ὕπερ ἐξωνήσεως σανιδίων νομίσματα τέσσαρα κομνηνάτα, ὕπερ ἐξωνήσεως πίσεως νομίσματα δύο κομνηνάτα, ὕπερ ἐξωνήσεως κεραμιδιῶν νομίσματα δύο*. Από το χωρίο δίνεται και η σχετική αγοραστική τιμή των μαγαρικών, που είναι ίδια με την τιμή της ρητίνης (πίσσας), που χρησίμευε για την εσωτερική επάλειψη αποθηκευτικών δοχείων, και των κεραμιδιών. Δυστυχώς, από το κείμενο δεν παραδίδονται και οι ποσότητες των υλικών. Με την ίδια αποθηκευτική έννοια «οκτώ μαγαρικά» (όχι «μαδαρηκά» = μαδέρια) καταμετρούνται μαζί με τέσσερις μικρούς πίθους στη διαθήκη του μοναχού Θεοδοσίου Σκαράνου (1270-1274), *Actes Xéropotamou*, 80, αριθ. 9.16.

θειας, (Κύριος Ἰησοῦς Χριστός), από το Πόρτο-Λάγο (Πί ν. 23, αριθ. 17), που έχουν σχέση με τις προληπτικές συνήθειες των Βυζαντινών να εύχονται για να μην ξυνίσει το περιεχόμενο στα δοχεία κρασί¹⁰⁴.

Εξαφάνιση των μαγαρικών

Τα βυζαντινά μαγαρικά από το 10ο αι., όπως είδαμε, εγκαταλείπουν τα παραδοσιακά σχήματα της αρχαιότητας, πιθανώς λόγω εμφάνισης νέου τύπου πλοίων, και σε σύγκριση με τους παλαιοχριστιανικούς αμφορείς είναι περιορισμένα και σε αριθμό παραδειγμάτων και σε ποικιλία σχημάτων. Τέλος, έχει παρατηρηθεί ότι εξαφανίζονται το 14ο αι.¹⁰⁵.

Η σταδιακή παρακμή του είδους αυτού συσκευασίας πρέπει, νομίζω, αρχικά να συσχετιστεί με τον περιορισμό των ορίων του βυζαντινού κράτους και των δυνατοτήτων ναυσιπλοΐας, την απώλεια παλιών κέντρων κατασκευής πήλινων εμπορικών δοχείων, όπως η Αίγυπτος και η Παλαιστίνη, αλλά κυρίως με το πέρασμα του εμπορίου στους Γενουάτες και Βενετούς, οι οποίοι εισήγαγαν και επέβαλαν νέες μεθόδους φορτοεκφόρτωσης και μεταφοράς προϊόντων¹⁰⁶. Ανάμεσα σ' αυτές σημαντικό ρόλο έπαιζαν τα είδη συσκευασίας, τα «βουτσία» (ξύλινα βαρέλια), τα οποία σε σύγκριση με τα ντόπια πήλινα μαγαρικά, που ήταν ένα παραδοσιακό της αρχαιότητας είδος συσκευασίας, είχαν μεγαλύτερη χωρητικότητα, παρείχαν ταχύτερη και οικονομικότερη φόρτωση και ασφαλέστερη μεταφορά. Ταυτόχρονα, τα ίδια ξύλινα δοχεία, έχοντας την άνω και κάτω επιφάνεια επίπεδη, μπορούσαν εύκολα να αποθηκευθούν, χρησιμοποιούνταν δηλαδή και ως αποθηκευτικά και ως μεταφορικά¹⁰⁷. Τη χαρακτηριστική βολή στην παραγωγή πήλινων μαγαρικών έδωσε η κατάληψη της Μικράς Ασίας και άλλων βυζαντινών εδαφών από τους Τούρκους, ενώ παράλληλα η εξέλιξη των μέσων μεταφοράς στη Δύση κατά το 14ο-15ο αι., επέτρεψε στους εμπόρους να μεταφέρουν σε μεγάλες αποστάσεις φτηνά και βαριά προϊόντα, όπως είναι τα τρόφιμα, γενικεύοντας ταυτόχρονα και τελειοποιώντας νέα είδη συσκευασίας σε νέες οικονομικές και εμπορικές βάσεις¹⁰⁸.

Τα ξύλινα βαρέλια, ως είδη συσκευασίας, δεν ήταν άγνωστα στην αρχαιότητα· αναφέρεται από το Στράβωνα ότι οι Ιλλυριοί *κομίζουσι... οἶνον ἐπὶ ξυλίνων πίθων ἄρμαμάξαις ἀναθέντες καὶ ἔλαιον*¹⁰⁹.

Στη Χρονογραφία του Μαλάλα και στο Πασχάλιον Χρονικόν, στην περιγραφή του μαρτυρίου του μίμου αγίου Γελασίνου ή Γελασίου του Ηλιουπολίτη, αναφέρεται μεγάλο ξύλινο βαρέλι, «βούττις» ή «βουττίον», που χρησίμευε ως σκηνικό σε σατυρική μιμική παράσταση χριστιανικού βαπτίσματος: *Συνέβη δέ... ἐν Ἡλιουπόλει τῆς Φοινίκης μαρτυρῆσαι τὸν ἅγιον Γε-*

104. ΒΒΠ Ε', 122, σημ. 4. Πρβλ. Tudor 1981, 421 κ.ε. Γεωπονικά Ζ', 14: «Επιγραφή αλάθευτη για να μην ξυνίξη ποτέ το κρασί. Του Αφρικανού: Είναι αδύνατο να ξυνίσει ποτέ το κρασί αν γράψουμε στο αγγείο ή στα πιθάρια τα εξής θεία ρήματα "Γεύσασθε και ιδετε ότι ο Χριστός ο Κύριος"». Το ίδιο αποτέλεσμα έχει αν γράψουμε τις λέξεις αυτές επάνω σε μήλο και το βάλουμε μέσ' στο κρασί» (μετάφραση, σ. 123).

105. Čangona 1959, 259. Συσχετίζει την εξαφάνισή τους με την επικράτηση των Τούρκων και υποθέτει ότι αντικαταστάθηκαν από δερμάτινα ασκιά.

106. Μετά τα εμπορικά προνόμια που εκχωρήθηκαν από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α' Κομνηνό στους Βενετούς (1082), ιδίως όμως μετά την εμπορική συνθήκη που υπέγραψαν οι Γενουάτες με το Μανουήλ Α' (1169) και με το Μιχαήλ Η' (1261).

107. Συχνά στα εμπορικά έγγραφα της Βενετίας αναφέρεται μεταφορά κρασιού με *botte* (βαρέλια). Thiriet, Régestes, π.χ. αριθ. 509 (έτος 1372), 2287 (έτος 1432), 2485 (έτος 1438). Το 1455 η Βενετία αποφάσισε να εισάγει μεγάλη ποσότητα ξυλείας για κατασκευή δοχείων μεταφοράς κρασιού (Thiriet 1959, 415).

108. Melis 1964.

109. Στράβων V, 1.8.

λάσιον· ἦν γὰρ μῖμος δεύτερος καὶ εἰσῆλθεν εἰς παιγνίδιον πανδήμου ἀγομένου. Καὶ πλήθους θεωροῦντος ἔβαλον αὐτὸν εἰς βοῦττιν μεγάλην βαλανείου γέμουσαν ὕδατος χλιαροῦ, καταγε-
λῶντες τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος καὶ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος. Ὁ δὲ αὐτὸς Γελάσιος ὁ μῖμος
βαπτισθεὶς καὶ ἀνελθὼν ἐκ τοῦ βοττίου καὶ φορέσας ἱμάτια λευκὰ οὐκέτι ἠνέσχετο θεατρίσαι,
λέγων ἐπὶ τοῦ δήμου ὅτι Χριστιανὸς εἰμι· εἶδον γὰρ δύναμιν θεοῦ φοβεράν ἐν τῷ βαπτίζεσθαι
με ἐν τῷ βοττίῳ καὶ Χριστιανὸς ἀποθνήσκω¹¹⁰. Ἡ «βούττις» αὕτη δε θα πρέπει νὰ νοηθεῖ
ὡς δοχεῖο μεταφοράς, ἀλλὰ ὡς δοχεῖο αποθήκευσης ὕδατος τῶν βαλανείων καὶ ὡς πρὸς
τὸ σχῆμα τοῦ θα πρέπει νὰ αποδεχθούμε τὴν περιγραφὴ τοῦ Ἑρῶνα Μαθηματικοῦ: *βούτης*
*ἢ ἡ ἄνω διάμετρος ποδῶν ς', ἡ δὲ κάτω ποδῶν η'*¹¹¹. Ἦταν δηλαδὴ κυλινδρoειδές, ξύλινο
δοχεῖο, στενότερο πάνω καὶ φαρδύτερο κάτω, ποὺ σχημάτιζε πλατιά βάση γιὰ τὴν καλύτερη
ἐδρασί του.

Τὰ βουτσία συχνὰ ἀναφέρονται στοὺς μεταγενέστερους βυζαντινοὺς αἰῶνες ὡς δοχεῖα
σχετιζόμενα με τὴ συγκομιδὴ σταφυλιῶν καὶ τὴν παραγωγὴ κρασιοῦ¹¹². Γι' αὐτὸ καὶ τὸ βου-
τοσίον ἦταν τὸ κατεξοχὴν κρασοβάρελο: *καὶ βασιλεύειν τὸ βουτζίν εἰς ὅλα τὰ ἀγγεῖα*, διατείνε-
ται ὁ ποιητὴς¹¹³. Ἦδη ἀπὸ τὸ 12ο αἰ. ἀναφέρονται τὰ βουτσία, μαζί με τὰ μαγαρικά, ὡς
σκεῦη μεταφοράς κρασιοῦ¹¹⁴. Καὶ ἐνῶ ἡ λέξη «μαγαρικόν» δὲν ἐμφανίζεται συχνὰ σὲ υστε-
ροβυζαντινὰ κείμενα, ἡ λέξη «βουτοσίον», με τὴ σημασίᾳ τοῦ ξύλινου βαρελιοῦ, συναντάται
συχνότατα σὲ υστεροβυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ κείμενα¹¹⁵, δηλώνοντας με τὸ στατιστι-
κὸ αὐτὸ φιλολογικὸ τρόπο τὴ σταδιακὴ ἐξαφάνισή τοῦ παραδοσιακοῦ πῆλινου εἶδους συ-
σκευασίας, ἡ ὁποία ἀρχαιολογικὰ ἔχει ἐπισημανθεῖ, καὶ τὴν αντικατάστασή του με τὸ πρα-
κτικότερο ξύλινο βαρέλι. Χαρακτηριστικὸ μάλιστα εἶναι ὅτι ἐνῶ, ὅπως εἶδαμε, στὰ βυζαντι-
νὰ χρόνια ἡ χωρητικότητὰ ἐνὸς ἐμπορικοῦ καραβιοῦ μετριοῦταν σὲ μαγαρικά, στὰ μεταβυζα-
ντινὰ χρόνια ἡ μέτρησή αὐτὴ γίνεται με «βουτσία» καὶ ἡ ἀλλαγὴ αὕτη οφείλεται σὲ ἰταλικὴ
ἐπίδραση¹¹⁶. Ἡ χωρητικότητὰ, καὶ τὸ μέγεθος κατὰ συνέπειαν, τῶν βουτσίων ἦταν διάφορη.

110. Μαλάλας, 314.13-315.1. Πρβλ. Πασχάλιον Χρονικόν, 513.3-11. Ὁ ἅγιος Κυπριανὸς εἰκονίζεται νὰ βαπτίζει-
ται μέσα σὲ πῖθο, σὲ μικρογραφία τοῦ χειρογράφου Par.gr. 510 με Ὁμιλίες τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ (880-883)
(Otoni 1929, πίν. XLVII).

111. Τὸ χωρίο εἰς Νικήτα Χωνιάτη, CB 907 (γλωσσάριο).

112. BBΠ Β'/II, 107. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, Ἐκθέσις (Vogt) II, 175.16-17: *καὶ δὴ τοῦ κουράτωρος*
προσφέροντος τὴν βούτην μετὰ τῶν σταφυλῶν. Τυπικόν Παντοκράτορος, 95, στ. 1108: *σταφυλῶν βουτία τρία, ροιῶν*
βουτία δύο καὶ λόγῳ σταφυλοζώμου ἀγριοσταφυλῶν βουτία τέσσαρα... Ἀκῶρως διαθήκης Γερασίου (13ου αἰ.),
41: *οἶνοβούτια ἰστ'.* Γεωργικός Νόμος, 106: *ὁ ἐν νυκτὶ κλέπτων οἶνον ἐκ τοῦ πίθου ἢ ἐκ ληνοῦ ἢ ἀπὸ βουτίου...*
Μοναστηριακὸν γράμμα (1869). Ph. Meyer 1894, 261.3: *ἓνα πατητήρι σταφυλιῶν, δύο παραβούταις μεσαιαῖς, δύο*
σταφυλοπαράβουτα, δύο βαρέλια τοῦ κρασιοῦ. Πρβλ. Du Cange Λεξ., λ. βούτα, βουτίον, βούττις, βουττίον, βου-
τζίον, παραβούτι κτλ. ΙΑ, λ. βουτοσί. Βλ. ἐπίσης τὰ μεσαιωνικὰ καὶ νεότερα κύρια ὀνόματα: Βουτσάς, Βουτσινάς,
Βουκικλάς (Τυπικόν Κεχαριτωμένης, 390, Dužben 1978, 291, Χαραλαμπίδης 1979, 109, Ξανθοῦδίδης, Μελετήματα,
424. Βλ. ἐπίσης τὴν περίπτωσή τοῦ ἱερομόναχου Δανιὴλ, πρώην βουτσά, Υπόσχεσις Δανιὴλ, 134). Συνώνυμο τοῦ
βουτοσίου εἶναι τὸ «βαρύλιον» (Actes Chilandar, 27.53) ἢ «βαρέλλι» (ΙΑ, λ. βαρέλλι), ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ λέξη *barella*.
«Bartiles» συχνὰ ἀναφέρονται σὲ ἰταλικά ἐγγράφα τοῦ 12ου-17ου αἰ. (Mannoni 1976, 232-234).

113. Διήγησις Ζυφομούστου, 62. Πρβλ. στ. 22-24: *Χριστέ μου, νὰ ἐγένετο βουτζὶ ἀντὶ ἡλίου, / πρὸς τὴν εὐρυχω-*
ρίαν τοῦ νὰ εἶχεν καὶ τὸ βάθος, / καὶ νὰ 'τον ὀλογέματον καλὸν κρασίον ἀκράτον. Στ. 29: *ὁ βουτζος νὰ ἐβρόντιζε*
καὶ ν' ἄστραπτεν ἡ κούπα. Στ. 104: *φόρεμα εἶχα τὸν ασκόν, καπᾶσιν μισοβουτζίν*.

114. Actes Lavra I, 352, ἀριθ. 67 (Σημείωμα Ἰωάννου Βελισσαριώτου 1196), 81-82: *τοῦτο μὲν διὰ μεγαρικῶν εἰσαγο-*
μένου ἐν τῇ βασιλεουσῇ... ἐμπορ... εἰσπράττεσθαι κατὰ δέκα μεγαρικά μεγαρικὸν ἐν, τοῦ δὲ διὰ πῖθων ἢ βαγενίων
τῶν καὶ βουτζίων λεγομένων... Πρβλ. καὶ τὸ ὄνομα τοῦ λιμανιοῦ στὴν περιοχὴ Κωνσταντινουπόλεως «εμπόριον τοῦ
Βουτίου» (Pargoire 1903, 472-473), ποὺ πιθανῶς δὲν ἔχει σχέση με κάποιο κύριο ὄνομα, ὅπως ἔχει υποστηριχθεῖ,
ἀλλὰ με τὰ «βουττία», «βουτσία».

115. Κριαράς Λεξ., λ. βουτοσίον, Παπαδάκης 1976, 47.

116. Schilbach 1970, 122, Ἐξοπλισμὸς καραβέλλας, 494.20: *θέλει εἶσταιν τοῦτον τὸ καράβιν βουτσίων ἑπτακο-*
σίων, τὸ πολὺν ὡς ἑπτακοσίων πενήντα. Χρονικὸν σουλτάνων, 108.16: *εἰς αὐτὰ τὰ καράβια ἤτονε ἓνα πολλὰ μεγάλο,*
ἕως ἐννιακόσῳ βουτσῶ. Τὸ κρασί πουλιόταν σὲ βουτσία στὴ Βενετία (Schilbach 1970, 144). Διαθήκη Γεωργίου Δε

Ο Schilbach υπολόγισε ότι η χωρητικότητα των βουτσίων ποίκιλλε από λιμάνι σε λιμάνι, που σημαίνει όχι αυστηρή τυποποίηση της κατασκευής τους. Έτσι, δέχθηκε ότι σε βυζαντινά λιμάνια η χωρητικότητα του βουτσίων υπολογιζόταν σε δύο μεγέθη, σε 442,909 λίτρα περίπου ή σε 1096,524 λίτρα, στην Αζοφική Θάλασσα σε 471,5 λίτρα, στη Βενετία σε 600,936 λίτρα, στην Κρήτη σε 470,702 λίτρα¹¹⁷. Σε σύγκριση με τα μαγαρικά, η χωρητικότητα των βουτσίων παρουσιάζεται πολλαπλάσια και είναι φανερό ότι τα δοχεία αυτά δε θα μεταφέρονταν, όπως τα μαγαρικά, στα χέρια, αλλά κυλιόμενα. Αυτό είναι επόμενο ότι επέτρεπε την ταχύτερη και οικονομικότερη φόρτωση των πλοίων.

Τα βουτσία χρησιμοποιούνταν, όπως περιγράφεται στο Βίο του οσίου Φιλαρέτου, και ως κυψέλες¹¹⁸ και επειδή ήταν άθραυστα προτιμούνταν για διάφορες χρήσεις στις πολεμικές επιχειρήσεις. Στο «Στρατηγικόν» του Μαυρικού και στα «Τακτικά» του Λέοντος ς' Σοφού, περιγράφεται ότι χρησιμοποιούνταν μαζί με τα πήλινα πιθάρια για την αποθήκευση πόσιμου ύδατος¹¹⁹. Ο Παχυμέρης, περιγράφοντας τη φονική συμπλοκή Καταλανών και Γενουατών στην Κωνσταντινούπολη το 1303, αναφέρει: *Γεννουϊτών δὲ αὐτόθεν κατ' αἰγιαλοὺς βούτζοις καὶ τάρπαις καὶ σανίσιν ἀσφαλισθέντων κύκλῳ*¹²⁰. Έμμεσα συνάγουμε από το χωρίο ότι οι Γενουάτες έμποροι, αν μη τι άλλο, πρόχειρα, είχαν στους παράλιους χώρους εναπόθεσης των εμπορευμάτων τους πολλά βουτσία. Ο Ιωάννης Κανανός, περιγράφοντας την άμυνα των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης στις επιθέσεις των Οθωμανών το 1442, γράφει ότι και *τὰς ταύλας ὅπου ἔτρώγαν καὶ τὰ τυμπάνια τῶν βουτζίων ἔδωσαν μὲ σχοινία, καὶ ἐβάσταζαν ἀντὶ σκουταρίων*¹²¹. «Τυμπάνια» εδώ πρέπει να εννοηθούν τα στρογγυλά καπάκια των ξύλινων βαρελιών, που δε θα ήταν μονόξυλα, αλλά θα αποτελούνταν από σανίδια ενωμένα με τραβέρσες και κομμένα κυκλικά στη διάμετρο της άνω επιφάνειας του βουτσίου. Στη δημώδη παράφραση της «Χρονικής διήγησης» του Νικήτα Χωνιάτη αναφέρονται και *βουτσία εὐκαιρα ἔχοντα πέτρες ἐντός, ἅτινα καὶ κυλιόμενα ἐποιοῦσαν κτύπον μέγαν*¹²². Από το χωρίο αυτό συνάγεται όχι μόνον το κυλινδροειδές ή βαρελοειδές σχήμα των βουτσίων, αλλά και σε συσχετισμό με το αντίστοιχο, πρωτότυπο κείμενο του Χωνιάτη ότι τα βουτσία ήταν οἶνων δοχεία *τυμπανοειδῆ ἐκ λύγων*¹²³, ήταν δηλαδή κατασκευασμένα από σανίδια λυγαριάς σε τυμπανοειδές σχήμα, όπως και τα σημερινά βαρέλια. Για την καλή εφαρμογή μάλιστα των συνενωμένων αυτών σανίδων, που σχημάτιζαν τα διογκωμένα τοιχώματα του δοχείου, θα χρησιμοποιούνταν είτε μετάλλινα στεφάνια είτε ξύλινες τραβέρσες (διαπήγματα)¹²⁴.

Cipris, 666.10-14: *Χρεωστει μοι ὁ Τριβηζάνος de Σαντρης ἐκ τῆς Περδαμούσας τὰ χρήματα τῆς τιμῆς τῶν ε' βουτζίων οἴνου, ἃ ἔδωκα αὐτῷ κομισιόνε εἰς Βενετίαν, οἵτινες οἶνοι ἐπωλοῦντο ἐν Βενετία, ὡς ἤκουσα μία κάρτα εἰς τὸ δουκάτον*. Πρβλ. Balletto 1981, 209. Thiriet, Régestes, 1164 (1404): "Une coque, d'une capacité d'au moins 500 botte, est envoyée à Alexandrie". Thiriet, Etudes, IX, 346-7, όπου αναφέρονται καίκια εμπορικά στο λιμάνι του Χάνδακα, με χωρητικότητα μετρημένη σε βουτσία (botte). Πατμιακοί κώδικες του τέλους του 12ου αι. αναφέρονται στην καταμέτρηση της χωρητικότητας των βυζαντινών πλοίων σε μόδιους (Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1980, αριθ. εγγρ. 56, 58-60). Όταν ο Χαλκοκονδύλης (II, 242) αναφέρει ως μέτρο χωρητικότητας των πλοίων τον «πίθον», νομίζω ότι εννοεί «ξύλινο βαρέλι» (βουτσίον), *ναὺς στρογγύλη, ἣν ἐναυπηγήσατο Ἰσμαήλης, ἐνακοσίων πίθων*.

117. Schilbach 1970, 275.

118. Βίος Φιλαρέτου, 127.30 και 135.4. Στα Γεωπονικά (15.2.20) και στις Ασσίξεις της Κύπρου (127, 198, 449) συχνά οι κυψέλες ονομάζονται «αγγεία».

119. Μαυρικού Στρατηγικόν, X4, 41-51, 348, 350. Λέοντος ς' Σοφού, Τακτικά, XV.75, στήλη 905.

120. Παχυμέρης II, 399.2-4.

121. Κανανός, 474.4-7.

122. Νικήτας Χωνιάτης, δημώδης παράφραση, 672.11B. Στο ίδιο κείμενο (458.6B) αναφέρεται και το «βουτζομάχαιρον», δηλαδή «επίμηκες ξίφος» (Νικήτας Χωνιάτης, 350.47), που θα πρέπει να εννοηθεί σαν το μακρύ μαχαίρι των παντοπωλών, με το οποίο κόβουν μέσα στα δοχεία ή στα βαρέλια και ανασύρουν από την άλμη κομμάτια τυρί.

123. Νικήτας Χωνιάτης, 507.50.

124. Η τεχνική αυτή λεπτομέρεια πιθανώς υποκρύπτεται στο στίχο, σύμφωνα με τον οποίο το βουτσίον *ἀεὶ δὲ πάντοτε φορεῖς βασιλικούς στεφάνους* (Διήγησις Ζυφομούστου, 63). Πρβλ. και τα νεότερα δημοτικά αινίγματα της

Αυτονόητο είναι ότι ξύλινα δοχεία δε διατηρούνται μέσα στο χώμα λόγω υγρασίας. Γι' αυτό τα ανασκαφικά ευρήματα δε συμβαδίζουν με την πλούσια φιλολογία. Σε βουτσίωνωστό-σο ανήκουν υπολείμματα ξύλινου δοχείου, που βρέθηκαν μαζί με κεραμική του 2ου-3ου αι. μ.Χ. δίπλα στο τείχος της Σόφιας και χρησίμευε πιθανώς για μεταφορά πίσσας¹²⁵ (Πί ν. 22, αριθ. 5). Το δοχείο αυτό, που δεν αποκλείεται να είναι και νεότερο, σύμφωνα με την αναπαράστασή του, έχει βαρελοειδές σχήμα, λεπτές σανίδες σχηματίζουν τα τοιχώματά του, ενώ στο άνω και στο κάτω μέρος διακρίνονται ανά δύο ξύλινες τραβέρσες, που πιάνουν τα σανίδια σ' όλη την περιφέρεια του δοχείου.

Χρήση

Επειδή τα μαγαρικά ήταν πήλινα δοχεία με τα οποία μεταφέρονταν και διακινούνταν στο εμπόριο τα βυζαντινά κρασιά¹²⁶, εκτός από τον ειδικό τρόπο φόρτωσής τους στα πλοία, είχαν και προσεκτικό πωματισμό (βούλωμα), που αφενός εξασφάλιζε τη στεγανότητα και αφετέρου απέκλειε τη νόθευση του μεταφερόμενου εμπορεύματος. Κανένα βυζαντινό μαγαρικό, όσο γνωρίζω, δε βρέθηκε βουλωμένο, υποθέτω όμως ότι για τη σφράγισή τους χρησίμευαν ή ξύλινα πώματα, δεμένα με ύφασμα ή δέρμα γύρω από το χείλος, ή στρογγυλά κομμένα όστρακα άχρηστων μαγαρικών ή άλλων μεγάλων πήλινων δοχείων, που στερεώνονταν στο χείλος με μάζα πηλού. Τέτοια όστρακα-βουλώματα βρήκα στην ανασκαφή του Πόρτο-Λάγο και στη Σύναξη Μαρωνείας στη Θράκη, ενώ παραδείγματα αμφορέων του β' μισού του 3ου αι. π.Χ., βουλωμένων με μάζα πηλού, είναι γνωστά από την Κύπρο¹²⁷.

Ευνόητο είναι ότι, όπως και οι αμφορείς της αρχαιότητας, έτσι και τα βυζαντινά μαγαρικά, εκτός από υγρά μετέφεραν και άλλα προϊόντα (μέλι, ξηρούς καρπούς και φρούτα, παστά ψάρια, ως και πολεμικό υλικό)¹²⁸. Τα μαγαρικά αυτά θα είχαν ευρύτερο στόμιο και θα έμοιαζαν με φορητά πιθάρια. Παράδειγμα τέτοιου μαγαρικού με επίμηκες ραβδωτό σώμα, δύο τοξωτές λαβές, κοντό λαιμό και φαρδύ στόμιο είναι γνωστό από την Κόρινθο (β' μισό 12ου αι.)¹²⁹.

Στα ευρύστομα αυτά εμπορικά δοχεία υποθέτω ότι ανήκαν τα «τζαρίκια»¹³⁰. Η λέξη προέρχεται από την ιταλική *giarra*, που ήταν εμπορικό δοχείο μεταφοράς προϊόντων και μονάδα όγκου (κυμαίνεται από 15,390 έως 60,662 λίτρα)¹³¹. «Τζαρίκια» μπορούν να χαρα-

Μακεδονίας: «Ο θεός μου ο Χατζηθόδωρος με δεκαοχτώ ζωνάρια» ή «ο θεός μου Κοντοπίθαρος ζουσμένους με σαράντα ζουνάρια» (Abbott 1969², 312).

125. Stančeva 1964, 147-8, εικ. 6.

126. Σημείωμα Ιωάννου Βελισσαριώτου (1196), *Actes Lavra I*, 352, αριθ. 67, όπου παρατίθεται μέρος προστάγματος, πιθανώς του Ισαακίου Β' (1193), σχετικά με την καταβολή της δεκάτης στα κρασιά που μεταφέρονταν στην Κωνσταντινούπολη *διὰ μεγαρικῶν εἰσαγομένου ἐν τῇ βασιλευούσῃ... εἰσπράττεσθαι κατὰ δέκα μεγαρικά μεγαρικόν ἔν*.

127. Dray - Du Plat Taylor 1937/9, πίν. 22:2. Κομμάτια από πήλινα αγγεία, που χρησίμευσαν για καπάκια αμφορέων, σημειώνει ο Alrözen 1975, 13 και Yassi Ada I, 160. Βλ. επίσης εν εκτάσει Bakirtzis, *Byzantine amphorae*, ό.π., σημ. 1.

128. *Actes Lavra I*, 54.14 (1101-1102): *μέλι (με)γαρικόν α'.* Για διατήρηση δημητριακών και μικρών ψαριών ομιλεί ο Iakobson 1951, 340. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις*, CB, 637: *ὕγροπίσιον μαγαρικά στρογγύλα τ', κερδέα μαγαρικά ν'.*

129. Stillwell MacKay 1967, 278, αριθ. 57.

130. BBΠ Β'/II, 106. *Actes Vazelon*, 102, αριθ. 139 (έτος 1432). Προσφέρουν στον Τίμιο Πρόδρομο κρασί υπέρ ψυχικής σωτηρίας και αφέσεως των αμαρτιών: *Σαητὰς τζαρίκια ε'... Μανούλης τζιρίκιν α'.*

131. Schilbach 1970, 128, 284. Σήμερα στην Κύπρο «ντζιάρρα» ονομάζεται πήλινο αλειφτό αγγείο για λάδι, χωρητικότητας 500-1000 οκάδων (Πανάρετος 1980, 64).

κτηριστούν πήλινα δοχεία από τη Χερσώνα και το Εσκή-Κερμέν (13ος αι.)¹³² (Πί ν. 22, αριθ. 3-4), αχλαδόσχημα με επίπεδο πάτο, κοντό λαιμό, ευρύ στόμιο και λαβές κολλημένες σχεδόν στους ώμους, που μοιάζουν σε γενικές γραμμές με *giarge* από την Aquileia, του 15ου-16ου αι.¹³³.

Τα μαγαρικά χρησιμοποιούνταν και για οικιακούς και αποθηκευτικούς σκοπούς. Τέτοια χρήση είχαν όσα βρέθηκαν στις χωματοκαλύβες της Dînogetia, στα σπίτια της Χερσώνας και στο κάστρο Σαράντα Κολόνες στην Κύπρο. Μαγαρικό (11ου-12ου αι.) που είχε χρησιμοποιηθεί ως κάδος απορριμμάτων, αναφέρεται από τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, στην περιοχή του Καυκάσου¹³⁴.

Άλλη δευτερεύουσα, αλλά πολύ διαδεδομένη, χρήση των μαγαρικών ήταν η ενσωμάτωσή τους μαζί με άλλου σχήματος μεγάλα αγγεία ως υλικό πλήρωσης στη θολοδομία. Η ρωμαϊκή αυτή τεχνική, που χρησιμοποιήθηκε και από τους μαϊστορες στην παλαιοχριστιανική περίοδο¹³⁵, συνεχίστηκε και στα μεταγενέστερα βυζαντινά χρόνια (κτίρια περιοχής Μαγγάνων, Μονή Λιβός, Kalenderhane στην Κωνσταντινούπολη, Αγία Σοφία στην Αχρίδα κ.ά.)¹³⁶. Στις περιπτώσεις αυτές η χρονολόγηση του μνημείου ή των επισκευών του —αν είναι γνωστά— δίνει και μια σχετική χρονολόγηση για τα αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν —ή και το αντίθετο— και τα οποία, αν δεν ήταν ειδική για το σκοπό αυτό παραγγελία-κατασκευή, όπως συνήθως στη ρωμαϊκή και υστερορωμαϊκή αρχαιότητα, είναι διάφορα άχρηστα αγγεία καθημερινής χρήσης¹³⁷. Όταν μάλιστα είναι και από την κατασκευή τους σκάρτα, όπως οι αμφορείς που χρησιμοποιήθηκαν ως υλικό πλήρωσης στο πρόπυλο της S. Maria in Cosmedin στη Ρώμη (8ος ή 9ος αι.)¹³⁸, τότε μαρτυρούν και τον τόπο κατασκευής τους, επειδή ακριβώς τα δοχεία αυτά δεν ήταν εμπορεύσιμα.

132. Iakobson 1979, εικ. 69:8,9.

133. Ceramiche di Aquileia 1977, αριθ. 152.

134. Iakobson 1951, 342.

135. Ballardini 1964, 28-31. De Angelis d'Ossat 1962, 135 κ.ε.

136. Demangel - Mamboury 1939, Macridy - Megaw - Mango - Hawkins 1964, Striker - Kuban 1975, Aleksova 1960.

137. Βλ. τις χρήσιμες παρατηρήσεις του Mazzucato 1970, 339 κ.ε. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης: τα μαγαρικά που χρησιμοποιήθηκαν κάτω από το δάπεδο του βόρειου και νότιου υπερώου είναι όλα ίδιου σχήματος και ίδιας μαζικής κατασκευής και ανήκουν στην αρχική φάση της εκκλησίας (688-690, Βυζαντινά 11, 178). Αντίθετα, τα μαγαρικά και άλλα πήλινα σκεύη που χρησιμοποιήθηκαν σε μεταγενέστερη φάση, για τη δημιουργία δαπέδου στο δυτικό υπερώο, είναι διάφορα άχρηστα δοχεία καθημερινής χρήσης.

138. Mazzucato 1976, 42, αριθ. 69, 70, Whitehouse 1980, 139.

Ονομασία

Ο Φ. Κουκουλές, σχολιάζοντας χωρία του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, όπου αναφέρεται η λέξη «λάγυνος»¹, γράφει: «Τα οινηρά ή υδροφόρα πήλινα αγγεία, ων η μέση χωρητικότης υπολογίζεται ενός Αττικού βίκου, καλεί «λαγύνους» ο Ευστάθιος, εξελληνίζων πως την λέξιν, διότι οι τότε Έλληνες, ως εξ εγγράφων φαίνεται, λαγύνας και λαγύνια και ουχί λαγύνους, έλεγον, ακριβώς ως ημείς νυν, οίτινες λαγύνας και λαῦνας και κατά τον υποκοριστικόν τύπον λαῦνια λέγομεν επίσης, ως οινηρά, υδροφόρα, αλλά και ελαιηρά δοχεία και μέτρα αυτάς μεταχειριζόμενοι. Ότι δ' η λαγύνα κατά τον ΙΒ' αιώνα και ελαιηρόν δοχείον ήτο και οιοφόρον και τροφίμων θήκη, περί τούτου αρκούντα μαρτύρια παρέχουσι τα σύγχρονα έγγραφα»².

Η λέξη συναντάται με ιδιαίτερη συχνότητα σε κατωιταλικά μεσαιωνικά ελληνικά έγγραφα, με την έννοια του οινηρού δοχείου και του μέτρου, π.χ. *ἴνα σὺ καὶ κληρονόμοι σου δουλεύσητε ὑπὲρ αὐτῆς κατ' ἔτος τῆς μονῆς, οἴνου λαγύνια ἔξ (1116). Οἴνου ἤγουν λ' λαγήνια (1141). Ἀφίω εἰς τὸν Ἅγιον Στέφανον τῶν Ἑρεμιτῶν σίτου μόδια πεντακόσια, κρασί λαγήνια χίλια καὶ τὸ ἄλογόν μου τὸ μαῦρον (1198). Μούστου λαγήνας δεκατέσσερα (1232)*³.

Αφήγηση του Δούκα, πῶς ο Γενουάτης, ολίγον ἔμπορος, ολίγον πειρατής, Φραγκίσκος Γατελούζος κατόρθωσε να εισέλθει το Νοέμβριο του 1354 στην Κωνσταντινούπολη και να αποκαταστήσει στο θρόνο τον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο, δίνει χρήσιμες πληροφορίες για το εμπόριο λαδιού την εποχή εκείνη και για το τι εννοούσαν οι Βυζαντινοί της εποχής του με τη λέξη «λαίνα». *Καὶ ἀνέμου σφοδροῦ πνέοντος νότου ὁ Φραντζήσκος σοφίζεται πανουργίαν τινά. Ἐν γὰρ ταῖς τριήρεσιν αὐτοῦ ἦσαν ἐλαιοδόχα ἄγγεῖα πολλὰ· ἦν γὰρ ἔχων ἀπὸ Ἰταλίας μερικὸν φορτίον ἐλαίου, ὃ καὶ πέπρακεν, καὶ τὰς λαῖνας κενὰς ἔφερε. κελεύσας οὖν τοὺς ἐρέτας, σύνδυο τὴν μίαν βαστάζοντες ἐν τῷ τοίχῳ τῆς πόλεως συνεθλᾶτον, καὶ ἤχος οὐκ ὀλίγος ἐξήρχετο, καὶ οὐ διέλιπον κρούοντες καὶ βοὴν ἀποτελοῦντες, ἕως οἱ φύλακες ἀκούοντες ἐπήδησαν ἔξυπνοι. ἐρωτήσαντες δὲ τίς ὁ θροῦς, οἱ τῶν τριήρεων ἀπεκρίναντο ὅτι «ἐμπορικὰ νῆα ἔσμεν φέροντες ἔλαιον πολὺ, τὰ μὲν ἐν τῇ Ποντικῇ θαλάσσει, τὰ δὲ ἐν αὐτῇ τῇ βασιλευούσῃ, καὶ παρεϊκήσαντες ἰδοὺ τὸ ἐν τῶν νηῶν συνεθλίβη. γενέσθω οὖν ἀγωγή τις ἐξ ὑμῶν πρὸς ἡμᾶς, καὶ πάντα τὸν καταλειφθέντα φόρτον ὡς ἀδελφοὶ διαμερισόμεθα, μόνον μὴ βλαβέντες τὰ σώματα*⁴.

Από το χωρίο αυτό συνάγεται ότι στα μέσα του 14ου αι., όταν οι πλουτοπαραγωγικές περιοχές για το Βυζάντιο είχαν χαθεί, το λάδι ήταν σπάνιο αγαθό και εισαγόταν από την Ιταλία σε πήλινα δοχεία, που ονομάζονταν «λαίνες». Τα εμπορικά αυτά είδη συσκευασίας δεν πουλιόνταν μαζί με το περιεχόμενο, αλλά παρέμεναν στην κατοχή του Γενουάτη μεταπράτη. Ο τύπος «λαίνα», που χρησιμοποιείται στο κείμενο του Δούκα, δεν είναι δημώδης

1. Στα μεσν. λαγύνα ή λαγήνα. Η πρώτη γραφή προέρχεται από την αρχ. «λάγυνος, ο» και η δεύτερη γραφή προέρχεται πιθανώς από το λατινικό «lagena-lagoena» (Liddell - Scott - Κωνσταντινίδης Λεξ., Chantraine Λεξ., λ. λάγυνος). Για τους λαγύνους της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας, βλ. Leroux 1913, Hilgers 1969, 61-65. Εἰς «λάγνηνον οἰνηράν», ὡς κατεχοχὴν αγγείον συμποσίων, εἶναι αφιερωμένα πολλά επιγράμματα της αρχαιότητας.

2. Κουκουλές 1950, Α', 97-98, ΒΒΠ Ε', 294.

3. Trinchera, Syllabus, 103.79, 170.129, 334, 246. Βλ. Kahane 1973, 6.

4. Δούκας, CB, 41.9-42.1 (πρβλ. το ίδιο χωρίο στην έκδοση Grecu, 67.28-69.11).

—αντί του λαγήνα— αλλά ακριβής απόδοση του ιταλικού εμπορικού όρου *laina*, που είναι γνωστός από τα κατάστιχα π.χ. των Γενοβέζων εμπόρων G. Badoer και F. Pegolotti, ως μονάδα μέτρησης αλλά και δοχείο λαδιού, που πουλιόταν στην Κωνσταντινούπολη, χωρητικότητας 5,680 ή 6,487 λίτρων⁵. Ήταν δηλαδή πολύ μικρότερο του μαγαρικού. Το συσχετισμό της λαγήνας με το μαγαρικό και τον αμφορέα σημειώνει, αν και έμμεσα, ο Ιωάννης Τζέτζης: *ἀμφορείς δὲ οἱ μαγαρικοὶ λάγυνοι*⁶.

Σχήμα

Ὡς υδροφόρο, οινηρό και μεταφοράς λαδιού πήλινο δοχείο, η λαγήνα-λαήνα θα έμοιαζε σε γενικές γραμμές, αν και μικρότερου μεγέθους, με το μαγαρικό. Θα ήταν δηλαδή κλειστό, στενόλαιμο αγγείο με δύο λαβές για τη μεταφορά. Σύμφωνα μάλιστα με τον Πτωχοπρόδρομο:

*δαμασκηναπιδόμηλα, δαμάσκηνα κροκάτα
τὰ λέγουν ἀνατολικά, τὰ λέγουν λαγηνάτα*⁷,

το σχήμα της λαγήνας θα ήταν, όπως τα δαμάσκηνα, σφαιρικό-ωοειδές, με στενότερο το άνω μέρος, όπου σχηματίζονταν ο λαιμός και το στόμιο.

Είναι δυνατό το γενικό αυτό σχήμα να συσχετιστεί με συγκεκριμένα δοχεία στα οποία να αποδοθεί και η ονομασία της λαγήνας - λαήνας; Ποια η σχέση μαγαρικών και λαγηνών; Τα βυζαντινά μαγαρικά, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, μετά το 10ο αι. απομακρύνθηκαν από τα παραδοσιακά σχήματά τους, παρουσίασαν γοργές εναλλαγές μορφής και εξαφανίστηκαν το 14ο αι., σταδιακά αντικαθιστούμενα από άλλα είδη συσκευασίας, που επέβαλαν οι Ιταλοί έμποροι· ένα από αυτά ήταν η «λαήνα».

Ποια εξέλιξη είχαν οι αμφορείς - μαγαρικά στη μεσαιωνική Ιταλία; Από έρευνες που έγιναν στη Ρώμη και την περιοχή της, έχει διαπιστωθεί ότι οι παραδοσιακής μορφής επιμήκεις ωοειδείς αμφορείς με αποστρογγυλεμένο ή κοφτό επίπεδο πάτο (βλ. επόμενο κεφάλαιο, σελ. 11) κατασκευάζονταν έως τον 8ο-9ο αι. Τελευταία χρονολογημένα γνωστά παραδείγματα είναι οι αμφορείς που βρέθηκαν χρησιμοποιημένοι ως υλικό πλήρωσης στο πρότυπο της S. Maria in Cosmedin (8ος ή 9ος αι.) (Πίνακ. 24, αριθ. 1). Ορισμένοι από αυτούς είναι από το ψήσιμό τους σκάρτοι, που σημαίνει ότι δοχεία αυτού του είδους κατασκευάζονταν στη Ρώμη⁸. Στα ίδια χρονικά περιθώρια (β' μισό 8ου ή μέσα 9ου αι.) χρονολογήθηκαν και τα παραδείγματα ωοειδών αμφορέων που βρέθηκαν στη S. Cornelia κοντά στη Ρώμη⁹.

Μετά την περίοδο αυτή και όπως έδειξε η ανασκαφή στη S. Cornelia, ήδη από τα μέσα του 9ου αι., εμφανίστηκε¹⁰ και κυριάρχησε στο 12ο-14ο αι., χωρίς αλλαγές στο σχήμα¹¹, άλλος τύπος πήλινου δοχείου για μεταφορά και διατήρηση υγρών προϊόντων, που στα ιταλικά ονομάστηκε *olla acquareia* και στα αγγλικά *globular amphora*¹² (Πίνακ. 24, αριθ. 2). Το δοχείο

5. Schilbach 1970, 117-118, 123.

6. Τζέτζης, Σχόλια Αριστοφάνη IV/1, Πλούτος, στ. 808.

7. Προδρομικά IV, 129c-d. Πρβλ. ΒΒΠ Ε', 108.

8. Mazzucato 1970, 357, Mazzucato 1977, 40 κ.ε., εικ. 67-70.

9. Whitehouse 1980, 154.

10. Ό.π., 155.

11. Mazzucato 1976, 20-21.

12. Mazzucato 1978/80, για δοχεία πήλινα και μετάλλινα του σχήματος αυτού και Whitehouse 1982, 320-321, όπου συνοπτική παρουσίαση των δύο τύπων αμφορέων.

αυτό, σε σύγκριση με τους αμφορείς του 8ου-9ου αι., είναι, κατά γενικότερα μεσαιωνικά πρότυπα, μικρότερο σε μέγεθος, έχει σώμα σφαιρικού σχήματος με βαθουλωμένο τον ομφαλό του πάτου ή κοφτό πάτο για να στέκεται μόνο του, που στενεύει στο άνω μέρος, σχηματίζοντας χαμηλό λαιμό. Δύο λαβές τοξωτές, πλατιές, πιάνουν στους ώμους και στο λαιμό. Τα δοχεία αυτά είναι, παρά τη μαζική παραγωγή τους, καλής κατασκευής, που σημαίνει εξελιγμένη τεχνική. Ο πηλός τους είναι καθαρός και τα τοιχώματά τους λεπτά, έως 2 χιλιοστά, που σημαίνει μείωση απόβαρου. Χαρακτηριστικά δοχεία του τύπου αυτού βρέθηκαν ως υλικό πλήρωσης των θόλων του Palazzo diaconale κοντά στη S. Maria in Cosmedin, που επισκευάστηκαν στα 1088-1118. Πολλά από αυτά βρέθηκαν σκάρτα, που σημαίνει ότι κατασκευάζονταν στη Ρώμη¹³.

Ο Ο. Mazzucato συσχέτισε την αλλαγή του σχήματος των δοχείων με αλλαγή στη λειτουργία τους και υπέθεσε ότι ο προορισμένος για μεταφορά και αποθήκευση υγρών προϊόντων αμφορέας μετατράπηκε σε οικιακό σκεύος, που χρησίμευε για τη μεταφορά στο σπίτι νερού ή κρασιού (*olla acquaria*)¹⁴. Ο D. Whitehouse, συγκρίνοντας το σφαιρικό σχήμα του ιταλικού δοχείου με το διευρυμένο στους ώμους μαγαρικό από το ναυάγιο Yassi Ada (625/6), διατύπωσε την άποψη ότι ο τύπος του δοχείου αυτού πρέπει να εισήχθη στη Ρώμη από το Αιγαίο¹⁵.

Εδώ παρατηρώ ότι ανάλογη αλλαγή στο μέγεθος και στο σχήμα των αμφορέων συναντάται και στον ελλαδικό χώρο, όχι βέβαια με την ίδια καθολικότητα. Ήδη στο κεφάλαιο για τα ωσειδή επιμήκη βυζαντινά μαγαρικά της 1ης ομάδας, διατύπωσα την άποψη ότι ο τύπος εμφανίζεται έως το 10ο αι. και κατόπιν, ακολουθώντας γενικότερα μεσαιωνικά πρότυπα, το μέγεθος γίνεται μικρότερο και το σχήμα σφαιρικό. Στην άποψη αυτή κατέληξα έχοντας υπόψη ομάδα αγγείων μεταφοράς υγρών μέσου μεγέθους, που παρουσιάζει στενές ομοιότητες με τα ιταλικά σφαιρικά αγγεία. Χαρακτηριστικά τους είναι το σφαιρικό σώμα με βαθουλωμένο συχνά ομφαλωτό πάτο, ο κυλινδρικός λαιμός και δύο πλατιές λαβές, που πιάνουν στους ώμους και στο λαιμό. Η εξωτερική επιφάνεια είναι είτε λεία είτε αυλακωτή είτε διακοσμημένη με σκούρο καφέ χρώμα σε γραμμικά θέματα. Αγγεία του τύπου αυτού βρέθηκαν στην Αθήνα (9ου-10ου και μέσα 12ου αι.), στην Κόρινθο (10ου-13ου αι.) και κυρίως στο Άργος (11ου-12ου αι.).

Αυτά που αναφέρονται ότι ανήκουν στον 9ο-10ο αι.¹⁶ (Πίνακ. 24, αριθ. 4), έχουν κοιλιά σφαιροειδή, με τοιχώματα παράλληλα ή ελαφρώς μειωμένα προς τα κάτω, λεία επιφάνεια και έμμεσα θυμίζουν τα ωσειδή επιμήκη μαγαρικά του 9ου αι. Σε ενδιαμέσο συνδετικό τύπο μπορούν να θεωρηθούν ότι ανήκουν μαγαρικά από την Αίγινα (9ου-10ου αι.)¹⁷.

Στο τέλος του 11ου-αρχές του 12ου αι. η κοιλιά του αγγείου παραμένει το ίδιο σφαιροειδής, με τοιχώματα παράλληλα ή ελαφρώς μειωμένα προς τα κάτω, ο πάτος είναι αποστρογγυλεμένος με βαθουλωμένο ομφαλό, που στο μέσο φέρει προεξέχουσα θηλή, οι ώμοι ριχτοί, ο λαιμός κυλινδρικός και οι λαβές πεπλατυσμένες, που πιάνουν στο άνω τρίτο του λαιμού και στην άκρη των ώμων. Η επιφάνεια των αγγείων είναι συνήθως ραβδωτή¹⁸ (Πίνακ. 24, αριθ. 3).

13. Mazzucato 1970, 356.

14. Mazzucato 1976, 20, σημ. 23.

15. Mallett - Whitehouse 1967, 138.

16. Agora V, 120, αριθ. M388-M389, πίν. 34, Ohly 1961/2, 17, πίν. 14b.

17. Alt-Ägina I:2, αριθ. 107-109.

18. Piérart - Thalmann 1980, 466, 469, αριθ. B10 στη σ. 478.

Στο α' μισό του 12ου αι. η κοιλιά των αγγείων γίνεται σχεδόν σφαιρική και ο λαιμός αναλογικά πιο κοντός. Οι λαβές ανυψώνονται ελαφρώς ψηλότερα από το σημείο επαφής τους με το λαιμό¹⁹ (Πί ν. 24, αριθ. 5).

Στο τέλος του 12ου και στις αρχές του 13ου αι. το σώμα των αγγείων απομακρύνεται από το σφαιρικό σχήμα και γίνεται ελαφρώς επίμηκες, ενώ το ύψος των λαβών χαμηλώνει. Η επιφάνειά τους φέρει γραπτή διακόσμηση με καστανοκόκκινο σκούρο χρώμα σε γραμμικά αφηρημένα σχέδια²⁰ (Πί ν. 24, αριθ. 6). Η διακόσμηση αυτή, που στολίζει διαφόρων σχημάτων αγγεία, συναντάται στην Κόρινθο από τα μέσα του 11ου έως το τέλος του 13ου αι.²¹. Ποιοτική ακμή της παρατηρείται στο α' μισό προς τα μέσα του 12ου αι., με μια πλούσια γραμμική θεματογραφία που ονομάστηκε «πρωτογεωμετρική», λόγω της ομοιότητας των διακοσμητικών θεμάτων της με θέματα της πρωτογεωμετρικής κεραμικής της Κορίνθου²². Γι' αυτό το λόγο και δεν αμφισβητήθηκε η «πελοποννησιακή» προέλευση της κεραμικής αυτής.

Τα αγγεία του τέλους του 13ου αι. είναι συχνά κακοφτιαγμένα και κακοψημένα και διακοσμημένα πλούσια αλλά πρόχειρα με την ίδια τεχνική²³.

Τα αγγεία της κατηγορίας αυτής, παρά τις αφετηρίες που μπορεί να έχουν από τα ωσειδή επιμήκη βυζαντινά μαγαρικά του 9ου-10ου αι., παρουσιάζουν ομοιότητες με ανάλογα αγγεία της Ιταλίας που περιγράψαμε, όχι μόνον ως προς το σχήμα και τα χρονικά πλαίσια που εμφανίζονται, αλλά και ως προς τη σκούρα καστανοκόκκινη γραμμική διακόσμηση. Η διακόσμηση αυτή, γνωστή κατά την υστερορωμαϊκή αρχαιότητα, συναντάται στις κεντρικές και νότιες επαρχίες της Ιταλίας και στην περίοδο 9ος-13ος αι. Ο D. Whitehouse διατύπωσε αρχικά την άποψη για ισλαμική προέλευση της διακόσμησης αυτής, αργότερα όμως την αναίρεσε²⁴. Ο Mazzucato, που συνέκρινε ήδη τα διακοσμημένα αυτά ιταλικά αγγεία με στάμνα από την Κόρινθο, διατύπωσε την υπόθεση ότι η περιοχή όπου αναπτύχθηκε η τεχνική αυτή της διακόσμησης, περιλαμβάνεται στη λεκάνη της Μεσογείου²⁵. Η ανάπτυξή της στο νότιο ελλαδικό χώρο δείχνει πως η διάδοσή της υπήρξε πλατύτερη απ' όσο αρχικά πιστευόταν.

Οι ομοιότητες ανάμεσα στα ιταλικά και νοτιοελλαδικά αυτά αγγεία μεταφοράς είναι τόσο φανερές, που επιτρέπουν να υποστηριχθεί μια στενή σχέση τους, χωρίς να είναι δυνατό προς το παρόν ακόμη να διαπιστωθεί αν και ποια ομάδα υπήρξε πρότυπο για την άλλη. Είναι πολύ πιθανό ο τύπος αυτός του σφαιρικού δοχείου μεταφοράς να ήταν διαδεδομένος σ' ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο, αν κρίνει κανείς από την επιβίωση του σχήματος στην Κρήτη και στην Κύπρο²⁶.

19. Ό.π., 470, 473, αριθ. C2-C4. Πρβλ. Frantz 1938, 464, αριθ. D4, εικ. 28 (μέσα 12ου αι.), Stillwell MacKay 1967, 279, αριθ. 59 (12ος αι.).

20. Piérart - Thalmann 1980, 473, αριθ. D9-D11.

21. Stillwell MacKay 1967, 279-280.

22. Ό.π., 285 κ.ε. Για το χαρακτηριστικό επώνυμο της ομάδας, βλ. Robinson 1960, 234, σημ. 22.

23. Stillwell MacKay 1967, 280.

24. Whitehouse 1969, 141, Whitehouse 1980, 146.

25. Mazzucato 1976, 15.

26. Περίδου 1980, 92, πίν. XLVII:1,4. Χαρακτηριστικό κυπριακό πήλινο δοχείο με σφαιρική κοιλιά για μεταφορά κρασιού ή νερού των αγγειοπλασθειών του Κόρνου, που νομίζω ότι είναι απόγονος της μεσαιωνικής λαγήνας, ονομάζεται «κούζος», «κούζα», «κούζιν» (Ασσίζαι, 494, Μαχαιράς, 544, 547, 554. Για την προέλευση της λέξης από το αραβικό kūza = σταμνί, κανάτα, βλ. Καραποτόσογλου 1982, 268). Πρβλ. παρόμοιου σχήματος πήλινα αγγεία από την Κρήτη (Βασιλειάδης 1975, εικ. 327, 334, 348). Η λέξη «λαήνι» ή «λαήνα» αναφέρεται σε κρητικές πηγές του 17ου αι. ως δοχείο μεταφοράς νερού (Παπαδάκης 1976, 47).

Τα συμπεράσματα που προέκυψαν εξετάζοντας τα κείμενα και το σχήμα των δοχείων αυτών μεταφοράς υγρών, που μοιάζουν σε γενικές γραμμές με τα μαγαρικά, είναι όμως ως προς το μέγεθος μικρότερα, έχουν σταθερό στρογγυλό σχήμα και σαφείς σχέσεις με την Ιταλία, δικαιολογούν, ελπίζω, μια πρόταση ταυτισμού τους με τη λαγήνα - λαήνα.

Χρήση

Η λαγήνα - λαήνα αναφέρεται ως υδροφόρο, οινηρό, κυρίως όμως μεταφοράς λαδιού δοχείο²⁷. Γι' αυτό και θα έφερε, σύμφωνα με τις υποδείξεις των «Γεωπονικών», εσωτερική επάλειψη με γύψο ή μούργα²⁸. Σε μικρογραφία του κώδ. 652 (10ος αι.) της Βιβλιοθήκης Morgan, Νέα Υόρκη, με θέμα τον καθαρισμό του ελαίου, εικονίζεται ραβδωτή λαγήνα με χαρακτηριστικό σφαιρικό σώμα²⁹ (Πί ν. 40α).

Μικρότερου μεγέθους από τα μαγαρικά, οι λαγήνες θα χρησιμοποιούνταν ανετότερα όχι μόνον ως εμπορικά δοχεία συσκευασίας αλλά και ως οικιακά σκεύη, για τη μεταφορά του νερού π.χ. από τη βρύση ή το πηγάδι στο σπίτι, και για τη μεταφορά ζεστού νερού, όπως εικονίζεται στην παράσταση της Γεννήσεως στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό Θεσσαλονίκης (1310-20)³⁰. Με αυτή την έννοια εξάλλου επέζησε η ονομασία έως τα νεοελληνικά χρόνια³¹. Στο παραδοσιακό σπίτι της Ίμβρου, όπως το περιέγραψε ο Α. Πασαδαίος, υπάρχει στο χαγιάτι ειδική κόγχη στον τοίχο, όπου τοποθετούσαν τις λαγήνες και γι' αυτό λεγόταν «λαηνουστάτης»³².

Η μεταφορά της λαγήνας ήταν ευκολότερη και γινόταν όπως και του μαγαρικού: είτε στον ώμο, όπως περιγράφεται από το Μαχαιρά³³ και όπως εικονίζεται στα ψηφιδωτά της Μονής της Χώρας (1315-1320/1)³⁴ (Πί ν. 40β) και σε μικρογραφία χειρογράφου με παραστάσεις της Ουράνιας Κλίμακας του Ιωάννη της Κλίμακος (Princeton Univ. Lib. Garret MS 16, με χρονολογία 1081) με προσωποποίηση της Υπακοής³⁵, είτε στο γοφό είτε και στο κεφάλι³⁶.

Για το φόρτωμά τους στα πλοία δεν έχουμε, όσο ξέρω, συγκεκριμένες πληροφορίες, το πιθανότερο όμως είναι να φορτώνονταν στα πλοία σε στοίβες, όπως τα μαγαρικά.

Βολική ως προς το σχήμα και το μέγεθος η λαγήνα, αναφέρεται σε έγγραφο του 1421 μαζί με άλλα υλικά κατασκευής φρεάτων να περιέχει λινέλαιον³⁷.

Λόγω επίσης του όγκου που κατελάμβαναν οι λαγήνες και του μικρού βάρους, χρησιμοποιήθηκαν και ως υλικά πλήρωσης θόλων (Ρώμη: S. Paolo fuori le mura (chiostro), S. Maria in Cosmedin (palazzo diaconale))³⁸.

27. Ζωναρά Λεξ.: Λήκυθος έλαιοδόχον άγγεϊον ή λαγύνιον.

28. Γεωπονικά, 9.19.10-11: κάλλιστα γάρ φυλάξει τὸ έλαιον ὕελος, ψυχρὰ φύσει οὐσα· χαίρει γάρ τῷ ψυχρῷ ή τοῦ έλαιου φύσις. Εἰ δέ μή ὑέλινά σκεύη, εἰς καινὰ κεράμια βεβαμμένα ἔνδοθεν γύψῳ ἢ ἀμόργῃ ἔμβαλε.

29. Weitzmann 1971, 147, εικ. 126. Πρβλ. Weitzmann 1935, πίν. XL1:233.

30. Ευγγόπουλος 1964, εικ. 9 και Τσιτουρίδου 1986, πίν. 19.

31. Πετρόπουλος 1952/3, 81.

32. Πασαδαίος 1973, 26. Το ίδιο και στη Λήμνο (Μέγας 1968/9β, εικ. 13). Στη Θράκη η κάμαρη του σπιτιού όπου τοποθετούνταν οι λαήνες, ονομαζόταν «λαγηνοκάμαρα» (Μέγας 1968/9α, 22, πίν. Η:2).

33. Μαχαιράς, 492.18: και ἔπαιρνεν κάθε πουρνὸν ἕναν λαγήνιν γάλαν εἰς τὸν νόμον του εἰς τὴν Λευκωσίαν και ἔποῦλεν το.

34. Underwood, Kariye, 2, 235, εικ. 117.

35. Martin 1954, 27, εικ. 35, πίν. XI. Λαγήνιον στον ώμο εικονίζεται να μεταφέρει η Ρεβέκκα σε μικρογραφία της Πεντατεύχου του Ashrunham (7ος αι.) (Weitzmann 1977, πίν. 46).

36. Thomson 1879, II, 34. Hampe - Winter 1965, πίν. 2:3-4.

37. Ιωακείμ Ιβηρίτης 1921, 6 (849): λαγινίου ἑνὸς λινελαιίου.

38. Mazzucato 1970, 342, 356.

Επειδή τα δοχεία αυτά δεν είχαν επίπεδη βάση για να στέκονται μόνα τους όρθια, χρησιμοποιούσαν προφανώς και στα βυζαντινά χρόνια ειδικές βάσεις πήλινες ή ξύλινες στην απλούστερη μορφή ή και μετάλλινες με κυκλική υποδοχή, όπου καθόταν το κάτω μέρος του δοχείου, σαν τις «αγγοθήκες» ή «incitegae» της αρχαιότητας³⁹. Αυτή πιστεύω πως ήταν η χρήση της ορειχάλκινης τετράποδης παλαιοχριστιανικής βάσης που βρέθηκε από το Γ. Σωτηρίου στην ανασκαφή της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου στην Έφεσο, και όχι βάση λυχνίας, όπως έχει υποστηριχθεί⁴⁰. Στα παλιά αγροτικά σπίτια της Κύπρου υπάρχει και σήμερα ακόμη ξύλινη σανίδα με κυκλικές οπές για παρόμοια χρήση, όπου τοποθετούνται στη σειρά οι «κορύπες» (αγγεία μεταφοράς νερού με αποστρογγυλεμένο πάτο) και λέγεται «κορυποστάς» ή «κουρουπαστάς» ή «κορυποστάτης»⁴¹.

*Το σπίτι βρίθει από χαρά
καθώς λαγήνι πλήρες γάλακτος στον ήλιο.
Αντρέας Εμπειρικός, Ενδοχώρα*

39. Αθήναιος, Ε', 210C: 'Η δ' ὑπ' Ἀλεξανδρέων καλουμένη ἀγγοθήκη τρίγωνός ἐστι, κατὰ μέσον κοίλη, δέχουσα δυναμένη ἐντιθέμενον κεράμιον, ἔχουσι δὲ ταύτην οἱ μὲν πένητες ξυλίνην, οἱ δὲ πλούσιοι χαλκὴν ἢ ἀργυρᾶν. Πρβλ. ευρήματα Αθηνών, αρχών 5ου αι. π.Χ. (Sparkes - Talcott 1974⁴, εικ. 13). Hilgers 1969, 36. Daremberg - Saglio Dictionnaire, λ. incitega (E. Pottier). Πρωτότυπος στην κατασκευή και πολυτελής «λαγηνοστάτης» εικονίζεται σε ελεφάντινο πλακίδιο της Συλλογής Dumbarton Oaks με θέμα τη Γέννηση (Weitzmann 1972, αριθ. 20). Ο Rudolf 1979, 302, υποστηρίζει ότι πήλινες κυκλικές αγγοθήκες (τέλους 6ου-αρχών 7ου αι.), που βρέθηκαν σε ανασκαφή κοντά στους Αλιείς Ερμιονίδας, χρησίμευαν ως βάσεις για το πλάσιμο των αμφορέων ή για τη χάραξη των αυλακώσεων τους στο εργαστήριο.

40. Σωτηρίου 1921/2, 187, εικ. 60:7, 61.

41. Παπαχαράλαμπος 1968, πίν. V:α, XXVII:δ.

Ονομασία

«Στάμνος, ο» (ίστημι) είναι αρχαία ονομασία αγγείων διάφορου κλειστού σχήματος, που έχοντας επίπεδη βάση μπορούσαν να στέκονται όρθια μόνα τους. Έχει επίσης διατυπωθεί και η άποψη ότι είναι μια άλλη ονομασία του τυπικού αμφορέα της αρχαιότητας¹.

Ο συσχετισμός αυτός στάμνου και αμφορέα εμφανίζεται σε κείμενα βυζαντινών χρόνων, όπου όμως αντί της ονομασίας «στάμνου», προτιμάται το υποκοριστικό της λέξης, «σταμνίον»: *Σταμνία· τὰ Θάσια κεράμια, οἱ δὲ καὶ τὰ Χῖα καὶ τὰ Μενδαῖα*². *Ἀμφορεὺς· ὁ ἁσκός, ἣ τὸ δίδωτον σταμνίον, τὸ ἑκατέρωθεν αἰρόμενον*³. *Ἀμφορεὺς λέγε, μὴ στάμνος, μηδὲ μετρητής, εἰ καὶ τινες*⁴.

Όπως στην αρχαιότητα, έτσι και στα βυζαντινά χρόνια το σταμνίον ήταν δοχείο μεταφοράς και αποθήκευσης κρασιού κυρίως⁵, αλλά και λαδιού ή νερού ακόμη, χωρίς βέβαια να αποκλειστούν και άλλες χρήσεις, όπως αυτή της αποθήκευσης παστών κρεάτων⁶, που επιβάλλει σχήμα αγγείου ευρύστομο και βαρελοειδές.

Τα σταμνία ήταν κυρίως πήλινα, γι' αυτό συγκαταλέγονται μαζί με τα κορύπια, τα λαγήνια και τα πιθάρια στα κεραμικά αγγεία⁷. Υπήρχαν όμως, όπως και στην αρχαιότητα, και χάλκινα σταμνία, που ονομάζονταν «χαλκοστάμνια»⁸.

Σχήμα

Εφόσον τα σταμνία ήταν κλειστά δοχεία μεταφοράς υγρών, που μπορούσαν να στέκονται μόνα τους όρθια, να αποθηκευθούν δηλαδή, ευνόητο είναι ότι έμοιαζαν σε γενικές γραμμές με τα μαγαρικά και τα λαγήνια, με τη διαφορά ότι αντί του αποστρογγυλεμένου είχαν κοφτό πάτο.

Σταμνία λοιπόν με κοντό, ελαφρώς ραβδωτό σώμα, πλατύ, κοφτό, επίπεδο πάτο, ψηλό, κυλινδρικό λαιμό και δύο λαβές, που πιάνουν στη βάση του λαιμού και κάτω από το χείλος, βρέθηκαν μαζί με κοντόχοντρα μαγαρικά του 10ου αι. ως υλικό πλήρωσης θόλων κτισμάτων εποχής του Βασιλείου Α' (867-886), στα Μάγγανα Κωνσταντινούπολης⁹ (Πί ν. 25, αριθ. 1).

Αντίθετα, σταμνίον με μακρουλό αυλακωτό σώμα, που μοιάζει με οξυπύθμενο μαγαρικό,

1. Richter - Milne 1935, 9. Amyx 1958, 190-5.

2. Φωτίου Λεξ.

3. Ζωναρά Λεξ.

4. Θωμάς Μάγιστρος, Εκλογή, 15.2.

5. Ακολουθία οσίου Σάββα, 66: *Ὁ δὲ κελλαρίτης προτίθησι ἐν τῷ ναῷ ἄρτους γ', ἐξ ὧν ἐσθίομεν ἐν τῇ τραπέζῃ, ὡσαύτως καὶ στάμνον, μεστὸν οἴνου τοῦ καλλίστου, καὶ σίτον ἐκ τοῦ ὠρείου*. Πρβλ. ΒΒΠ Β'/II, 104-105.

6. Παιδιόφραστος διήγησις, στ. 375-376: *Παστώνουν καὶ φυλάσσουν με δι' ὅλου γὰρ τοῦ χρόνου / καὶ βάνουν με εἰς τὸ σταμνὶν καὶ μέσα εἰς πιθάριν*.

7. Du Gange Λεξ., λ. σταμίον, Σούδα, λ. χοῖδια. Πρβλ. Ζηκίδης 1906, 620-624.

8. Philippaki 1967, σ. XIX, Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Έκθεσις, 676.8: *χαλκοσταμνίου γανωτοῦ ἐνός, Διαθήκη ηγουμένου Σάββα, 245: χαλκοστάμνιν*, Διαθήκη Θεοδώρου Καραβά (1314), Actes Chilandar, 61, αριθ. 27.54: *χαλκοστάμνια δύο*. Χαλκοστάμνιον είναι το κλειστό δοχείο που εικονίζεται στην παράσταση της Σαμαρείτιδος στον εξωνάρθηκα της Μονής Τιμίου Προδρόμου κοντά στις Σέρρες (14ος αι.). Ξυγγόπουλος 1973, πίν. 47.

9. Demangel - Mamboury 1939, πίν. 198:3.

και δύο χαρακτηριστικά μεγάλες, τοξωτές λαβές, που πιάνουν στους ώμους και στο λαιμό και μοιάζουν με τις λαβές μαγαρικών από τα Κύθηρα και την ανατολική Αδριατική (βλ. ομάδα 4 των μαγαρικών), βρέθηκε στο Άργος (τέλη 11ου-αρχές 12ου αι.)¹⁰ (Π ί ν. 25, αριθ. 2).

Σ' ένα τρίτο μέσο σχήμα, που είναι και το κανονικότερο, ανήκει σταμνίον με ελαφρώς ωοειδές σχήμα, κοφτό επίπεδο πάτο, ψηλό λαιμό και δύο τοξωτές μεγάλες λαβές, που πιάνουν στην άκρη των ώμων και κάτω από το στόμιο. Ζεύγη λεπτών χαρακτών γραμμών φέρει στους ώμους και κοντά στη βάση. Προέρχεται από τα Σκόπια και χρονολογήθηκε στο 14ο-15ο αι.¹¹ (Π ί ν. 25, αριθ. 3).

Εκτός από τους τρεις αυτούς χαρακτηριστικούς τύπους, διακρίνονται ορισμένες κατηγορίες σταμνίων, που είτε έχουν κοινά χαρακτηριστικά γνωρίσματα είτε προέρχονται από συγκεκριμένους χώρους παραγωγής και διάδοσής τους.

Σταμνίον με ωοειδές σώμα, ριχτούς ώμους, στενό λαιμό και δύο πλατιές λαβές, που πιάνουν στην άκρη των ώμων και στο στόμιο, σχηματίζοντας κάτω από το χείλος χαρακτηριστικό δακτύλιο, βρέθηκε στην *Dinogetia*, χρονολογήθηκε στον 11ο-12ο αι. και θεωρήθηκε προϊόν άγνωστου βυζαντινού εργαστηρίου¹². Τον ίδιο χαρακτηριστικό δακτύλιο φέρει σταμνίον με σφαιροειδές σώμα και ψηλό λαιμό από το *Targoviste* της Βουλγαρίας, που χρονολογήθηκε στο 12ο-13ο αι. και θεωρήθηκε, λόγω του μεγέθους (ύψ. 28,2 εκ.) και της καλής κατασκευής, αγγείο οικιακής χρήσης¹³. Στο 12ο-13ο αι. χρονολογείται σταμνίον της ίδιας κατηγορίας από τη Γρατινή Ροδόπης, με πλατύτερο στόμιο από τα προηγούμενα (Π ί ν. 41α), στο 13ο-14ο αι. σταμνίον που χρησιμοποιήθηκε ως υλικό πλήρωσης θόλου στην εκκλησία της Παναγίας στο χωριό *Veljusa* της Γιουγκοσλαβίας, ενώ σταμνίον με τον ίδιο χαρακτηριστικό δακτύλιο, μεγαλύτερων όμως διαμέτρων και με στενότερη βάση, ανασύρθηκε από ναυάγιο του Βόρειου Αιγαίου (Π ί ν. 41β) και ανήκε είτε στον εξοπλισμό του πλοίου είτε στο εμπορικό του φορτίο¹⁴. Τα πέντε αυτά σταμνία, παρά τις επιμέρους διαφορές του σχήματός τους, ανήκουν στην ίδια ομάδα, που χαρακτηριστικό γνώρισμά της έχει το δακτύλιο που συνδέει τις λαβές κάτω από το χείλος.

Σταμνία με ελαφρώς διευρυμένο στους ώμους σώμα, επίπεδο κοφτό ή βαθουλωτό με θηλή πάτο, κυλινδρικό λαιμό και δύο πλατιές λαβές βρέθηκαν στη *S. Cornelia*, βόρεια της Ρώμης και χρονολογήθηκαν στο β' μισό του 8ου ή στα μέσα του 9ου αι.¹⁵ (Π ί ν. 25, αριθ. 4). Σταμνία ίδιου σχήματος ή περισσότερο ωοειδή, βρέθηκαν χρησιμοποιημένα μαζί με ωοειδή αμφορέα στο πρόπυλο της *S. Maria in Cosmedin* στη Ρώμη (8ου-9ου αι.): τα σταμνία αυτά ήταν σκάρτα από κατασκευής τους, που σημαίνει ότι κατασκευάστηκαν στη Ρώμη¹⁶.

Με το σχήμα των ιταλικών σταμνίων μοιάζει εφυαλωμένο αγγείο της Συλλογής *Dumbarton Oaks* (Π ί ν. 25, αριθ. 6), με εγχάρκτη διακόσμηση μυθολογικών θεμάτων, που προέρχεται από την *Al Mina* της Βόρειας Συρίας, λιμάνι στις εκβολές του ποταμού Ορόντη, που άκμασε κατά τη διάρκεια της λατινικής περιόδου της Αντιόχειας (1097-1268). Το σταμνίον αυτό χρονολογείται στο 13ο αι.¹⁷.

10. Piérart - Thalmann 1980, 477, αριθ. B1.

11. Bajalović-Hadžić-Pešić 1981, εικ. XIV:1.

12. Barnea 1980, 276, εικ. XXII:4.

13. Čangova 1959, 258, εικ. 14.

14. Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής. Για το σταμνίον από τη *Veljusa*, βλ. Miljković-Pepk 1981, πίν. 37.

15. Whitehouse 1980, 138-139, αριθ. 74,82 και 1982, 318-320, εικ. 6:5-6, όπου και εφυαλωμένα ανάλογα παραδείγματα.

16. Mazzucato 1977, 40, 42, αριθ. 69-70.

17. Patterson - Ševčenko 1974, 353, σχέδ. στη σ. 354:A.

Σταμνία ίδιου σχήματος, με κοφτό επίπεδο ή και βαθουλωτό στενότερο πάτο, βρέθηκαν στο Atlit¹⁸ (Π ί ν. 25, αριθ. 5) και μπορούν να συσχετιστούν ως προς το διευρυμένο στους ριχτούς ώμους σώμα και στο φαρδύ και ψηλό λαιμό με σταμνία που απεικονίζονται σε μικρογραφίες ανατολικών χειρογράφων: σε μικρογραφία του αραβικού χειρογράφου Α.ΕΦ. 10 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Βιέννης (περίπου 1240), όπου εικονίζεται φίδι να βγαίνει μέσα από σταμνίον για να δαγκώσει τον Tulunus (Π ί ν. 41γ), και σε μικρογραφία του συριακού χειρογράφου αριθ. 7170 του Βρετανικού Μουσείου (περίπου 1220), με θέμα το Μυστικό Δείπνο¹⁹.

Παρόμοιου περίπου σχήματος, ως προς τον ψηλό λαιμό και το φαρδύ στόμιο, αλλά μικρότερου μεγέθους, με σώμα σχεδόν σφαιρικό και βαθουλωτό με θηλή πάτο, είναι το σταμνίον που χρησιμοποιούνταν στο κάστρο Σαράντα Κολόνες στην Πάφο, στις αρχές του 13ου αι.²⁰.

Σφαιρικό σώμα έχουν τα σταμνία που σχετίζονται περισσότερο με λαγήνια παρά με μαγαρικά, όπως το σταμνίον στο Museo di Roma, που φέρει εξωτερικά εφυάλωση (Π ί ν. 26, αριθ. 1) ή το σταμνίον από την Tarquinia, με γραπτές παραστάσεις μυθικών όντων, κενταύρων, φιδιών, που χρονολογείται γύρω στο 1300²¹, ή το σταμνίον από την Κόρινθο (τέλος 10ου-αρχές 11ου αι.)²² (Π ί ν. 26, αριθ. 2). Τα αγγεία αυτά, που λόγω του μεγέθους και της διακόσμησής τους μπορούν να θεωρηθούν οικιακά ή επιτραπέζια, μοιάζουν με τα λαγήνια ως προς το σφαιρικό σώμα, τον κυλινδρικό λαιμό και τις δύο λαβές και διαφέρουν από αυτά ως προς τον επίπεδο κοφτό αντί του αποστρογγυλεμένου πάτου.

Ιδιαίτερου σχήματος μορφής σταμνία, που προορίζονταν για μεταφορά υγρών με υποζύγια ή άμαξες ή και για οικιακή χρήση²³, έχουν βρεθεί στη Βουλγαρία, στη Ρουμανία, στα βόρεια παράλια της Μαύρης Θάλασσας. Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα από την Πλίσκα, που χρονολογήθηκαν στον 8ο-9ο αι., έχουν ύψος 24 και 30 εκ., σχήμα αχλαδοειδές, λαιμό κυλινδρικό με χωνοειδές στόμιο και λαβές τοξωτές, μεγάλες ως προς τις αναλογίες του δοχείου (Π ί ν. 26, αριθ. 3).

Στον 9ο-10ο αι. τα δοχεία αυτά εμφανίζονται ψηλότερα (50-60 εκ.), το σώμα στενεύει, ο λαιμός γίνεται ψηλότερος, το στόμιο χωνοειδές και οι λαβές πλατιές, που απότομα σηκώνονται από τους ώμους και πιάνουν στο μέσο του λαιμού. Ορισμένα από αυτά είναι εφυαλωμένα. Βρέθηκαν στην Πρεσθλάβα (10ου αι.), στη Χερσώνα (9ου-10ου αι.) και στο Σαρκέλ (έως τον 11ο αι.) (Π ί ν. 26, αριθ. 5). Ο Α. Ιakobson τα θεωρεί είδη οικιακής χρήσης, γιατί βρέθηκαν άφθονα στα μεσαιωνικά σπίτια της Χερσώνας.

Το ίδιο σχήμα επέζησε έως το 12ο αι., σε θησαυράριο από το χωριό Ελένα κοντά στο Καζανλάκ, αλλά η επιβίωση αυτού του σχήματος έως το 12ο αι. θεωρείται από την J. Čangova αναχρονιστική.

Στο 12ο-13ο αι. τα σταμνία αυτά, όπως εμφανίζονται στα άνω στρώματα της Χερσώνας (12ος-13ος αι.) και στο Εσκή-Κερμέν, μαζί με μαγαρικά του 12ου-13ου αι., έχουν μία ή δύο λαβές και φαρδύ σώμα, που ενίοτε στους ώμους φέρει λεπτές αυλακώσεις.

18. Johns 1936, εικ. 14:11,12. Από το ίδιο κάστρο προέρχεται σταμνίον (ό.π., εικ. 14:8) ωοειδούς σχήματος, που ως προς το βαθουλωτό πάτο μοιάζει με τα ιταλικά παραδείγματα, ως προς το χαμηλό όμως λαιμό και τον τρόπο που οι λαβές πιάνουν κοντά στο χείλος, τα βυζαντινά μαγαρικά.

19. Weitzmann 1971, 39, εικ. 20, Leroy 1964, πίν. 88:3 και 96:3, όπου μικρογραφία του ίδιου χειρογράφου με θέμα την καλή Σαμαρείτιδα.

20. Megaw 1971, 125, εικ. 3:8.

21. Mazzucato 1978/80, 116-117.

22. Stillwell MacKay 1967, 274, αριθ. 37· πρβλ. και τα μικρότερου μεγέθους, αριθ. 39 και 61.

23. Čangova 1959, 254-255, Dončeva-Petkova 1977, 77 κ.ε., Comşa 1967, εικ. 120, Ιakobson 1951, 337-338, 342, 353, Ιakobson 1979, 33, εικ. 14, σ. 72, εικ. 43.

Στο 13ο-14ο αι. επανέρχεται το ψηλό επίμηκες σχήμα, που στενεύει στο κάτω μέρος, έχει στενό λαιμό και φέρει δύο λαβές, που συγκλίνουν στο στόμιο του δοχείου. Τα παραδείγματα όμως δεν είναι πολλά (Πί ν. 26, αριθ. 4).

Εκτός από τα μεγάλα μεγέθους σταμνία, που χρησίμευαν για μεταφορά ή και για αποθήκευση προϊόντων, υπάρχουν, όπως είδαμε, και μικρότερα μεγέθη, που η διακοσμημένη επιφάνειά τους δείχνει πως ήταν αποκλειστικά οικιακά σκεύη²⁴.

Ανάμεσα στα μικρού μεγέθους «σταμνία», ενδιαφέρον παρουσιάζουν τρεις τύποι: στον πρώτο τύπο ανήκουν δοχεία με τρεις λαβές, όπως αυτό του τέλους του 12ου αι. από την Κόρινθο²⁵. Από τις τρεις λαβές οι δύο είναι αντιδιαμετρικά τοποθετημένες, πιάνουν στο λαιμό και στους ώμους και χρησίμευαν για τη μεταφορά του σταμνίου. Η τρίτη λαβή, που είναι τοποθετημένη ανάμεσα στις δύο άλλες, βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο, αρχίζει από τους ώμους, καταλήγει στην κοιλιά και είναι σαφής ένδειξη της αποθηκευτικής χρήσης του δοχείου, αφού χρησίμευε για να το γέρνουν, προκειμένου να αδειάσει το υγρό περιεχόμενό του, χωρίς να το ανασηκώσουν από το σημείο όπου ήταν τοποθετημένο, ή ακόμη και να μεταφέρεται το δοχείο άδειο.

Στο δεύτερο τύπο ανήκουν δοχεία με μία ή τρεις λαβές και μία σωληνοειδή προχοή στο ύψος του ώμου (Κόρινθος, Χερσώνα, Coconi)²⁶ και αντιδιαμετρικά τοποθετημένη προς τη μία ή την τρίτη μεσαία λαβή. Η προχοή είναι ένδειξη όχι μόνον αποθηκευτικής αλλά και οικιακής ενίοτε επιτραπέζιας χρήσης του δοχείου.

Στον τρίτο τύπο ανήκουν δοχεία που φέρουν στη βάση του λαιμού ή στη βάση της προχοής διάτρητο διάφραγμα, που εμπόδιζε την είσοδο στο δοχείο ξένων στερεών σωμάτων, διατηρούσε το περιεχόμενο (κρασί) καθαρό, κανόνιζε την εκροή και παρήγαγε τον κελαρισμό του πινομένου υγρού²⁷. Γι' αυτό πιστεύω ότι τα δοχεία αυτά ονομάζονταν «βομβυλιόι»²⁸.

Χρήση

Η ονομασία «σταμνίον» δεν αποδίδεται σε αγγεία συγκεκριμένης χρήσης, αλλά σε γενικό σχήμα κλειστών δοχείων, που κύριο χαρακτηριστικό τους είναι ο κοφτός επίπεδος ή βαθουλωτός πάτος. Αγγεία αυτού του γενικού σχήματος εμφανίζονται σε τρία μεγέθη, που αντιστοιχούν όχι μόνο σε διαφορετικές χρήσεις αλλά και σε διαφορετικές, πιθανότατα, επιμέρους ονομασίες. Τα μεγαλύτερα μεγέθη, που είναι και τα κατεξοχήν σταμνία, τα οποία σύμφωνα με τις γραπτές πηγές σχετίζονται με τα μαγαρικά και τα λαγήνια, προορίζονταν α) για τη μεταφορά υγρών προϊόντων αλλά και άλλων τροφών σε μεγάλες αποστάσεις, με διάφορα μέσα μεταφοράς (πλοία, υποζύγια, άμαξες) και β) για αποθήκευση, όπως δείχνει και το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τους, ο επίπεδος πάτος. Τα μεσαίου μεγέθους σταμνία προορίζονταν για τη μεταφορά υγρών από τον άνθρωπο σε μικρές αποστάσεις, όπως π.χ. νερού από το πηγάδι ή τη βρύση στο σπίτι ή κρασιού από το κελάρι στην τράπεζα, καθώς και για διάφορες αποθηκεύσεις, ενώ μικρού μεγέθους για οικιακή χρήση, στην οποία συμπεριλαμβάνεται και η επιτραπέζια.

Επειδή λοιπόν δε γνωρίζουμε πώς γινόταν η τυποποίηση μεγεθών στην παραγωγή των βυ-

24. Carevec II, 41, εικ. 28, Constantinescu 1972, πίν. XXXI:2,5.

25. Stillwell MacKay 1967, 278, αριθ. 58 και σ. 285, αριθ. 81.

26. Ό.π., 274, αριθ. 38, σ. 287, αριθ. 87, 88, Jakobson 1979, 116, εικ. 72:8, Constantinescu 1972, 116, εικ. 53:1.

27. Κεραμόπουλλος 1926, 127, εικ. 2, Stillwell MacKay 1967, 276, αριθ. 50, σ. 282, αριθ. 69, σ. 287-288, αριθ. 90.

28. ΒΒΠ ΣΤ', 540, Κουκουλές 1915/6, 330-331, Κουκουλές 1950, Α', 225.

ζαντινών αγγείων και οι χρήσεις τους από τους ανθρώπους δεν είναι καθορισμένες, αλλά υπαγορεύονται από τις εκάστοτε ανάγκες, είναι επόμενο τα σταμνία του α' μεγέθους να μην μπορούν να διαχωριστούν πολύ καλά από αυτά του β' μεγέθους.

Ως προς τον τρόπο μεταφοράς σταμνίων μεγάλου μεγέθους με υποζύγια, ενδεικτική είναι τοιχογραφία με θέμα σκηνές από το βίο του αγίου Γερασίμου του Ιορδανίτου στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό Θεσσαλονίκης (περί το 1310-20)²⁹. Στην παράσταση αυτή εικονίζεται υποτακτικός του αγίου να οδηγεί γάιδαρο, φορτωμένο με τέσσερα σταμνία —διακρίνονται τρία δεμένα στα πλευρά του (Πί ν. 42α). Τα δοχεία, που περιείχαν νερό, εικονίζονται στην τοιχογραφία άωτα, με κοφτό επίπεδο πάτο, ενώ ο υποτακτικός που συμπορεύεται, κρατά κανάτι με τριφυλλόσχημο στόμιο, με το οποίο γέμιζε τα σταμνία ή μοίραζε το νερό. Στην παράσταση δηλαδή αυτή αποδίδεται μια επαγγελματική σκηνή του καθημερινού βίου των Βυζαντινών, το επάγγελμα του «νεροπούλη»³⁰.

Τα σταμνία του μεσαίου μεγέθους μεταφέρονταν από τις λαβές, κρατώντας τότε με το ένα χέρι τη μία λαβή και τότε με το άλλο χέρι την άλλη. Μεταφέρονταν επίσης στον ώμο ή στο γοφό³¹.

Κτιστή βάση, κόγχη του τοίχου ή οριζόντιο σανίδι με τις κυκλικές υποδοχές, όπου τοποθετούνταν τα υδροφόρα σταμνία του σπιτιού, ονομάζεται «σταμνολόγος», «σταμνοστάτης», «σταμνοθήκη» κτλ.³². Με αυτή εξάλλου τη χρήση και με την ονομασία της «στάμνας» επέζησε το δοχείο στα νεοελληνικά χρόνια³³.

Το μεγάλο σχετικά μέγεθος των σταμνίων, η χοντρή κοιλιά και ο στενός λαιμός τους έκαναν τα δοχεία αυτά, μαζί με τα μαγαρικά και τα λαγήνια, κατάλληλα να χρησιμοποιηθούν ως υλικό πλήρωσης θόλων (Μάγγανα Κωνσταντινούπολης, πρότυπο S. Maria in Cosmedin Ρώμης, Αγία Σοφία Αχρίδας, Παρηγορήτισσα Άρτας, εκκλησία της Παναγίας στη Veljusa)³⁴.

*Εσύ σταμνίν κ' εγώ άνθρωπος, κάλλιαν μου τύχην έχεις,
εσύ να σύρνης κρύον νερόν στης λυγερής τα χείλη.
Δημῶδες άσμα μέσων χρόνων*

29. Ξυγγόπουλος 1964, εικ. 119-120 και Τσιτουρίδου 1986, πίν. 71.

30. Όπως και το επάγγελμα του κρασοπούλη, ήταν από τα πιο διαδεδομένα στη βυζαντινή κοινωνία (Laiou - Thomadakis 1977, 120). Τα επαγγέλματα αυτά, με την ίδια ονομασία επέζησαν στην Κύπρο. Χαρακτηριστικές παλιές φωτογραφίες νεροπούληδων δημοσίευσε ο Keshishian 1978, 96. Πρβλ. Winter - Hampe 1965, πίν. 40:1-2, για τον τρόπο μεταφοράς σταμνίων με υποζύγια στη Σικελία.

31. Μέγας 1968/9α, πίν. Β:2. Thomson 1879, II, 18.

32. Μέγας 1968/9γ, 107, 109.

33. Θυμήσου το γνωστότατο νεοελληνικό δημοτικό τραγούδι: «μη μαλώνεις καλέ μάνα / που 'σπασα καινούργια στάμνα», όπου αναφέρεται και η μεταφορά του δοχείου στον ώμο και η αντικατάστασή του από την άθραυστη βαρέλα.

34. Demangel - Mamboury 1939, εικ. 198:3, Mazzucato 1970, 375, Aleksova 1960, 206, Ορλάνδος 1963, 41-42, εικ. 36, Miljković-Peppek 1981, πίν. 36.

Ονομασία

Στο 12ο κεφάλαιο των «Τακτικῶν» του Λέοντος ς' Σοφού, περιγράφονται τα εφόδια που οφείλει να έχει μαζί του ο στρατιώτης στις εκστρατείες: *Χρὴ οὖν καὶ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ πολέμου ἕκαστον στρατιώτην ἐν ταῖς σέλλαις αὐτῶν ἐπιφέρεισθαι ὕδωρ εἰς τὰ λεγόμενα φλασκία, καὶ παξιμάδιν ἐν τῷ σελλοπουγγίῳ*¹. Τα φλασκία, ως ατομικά δοχεῖα μεταφοράς πόσιμου νερού, μνημονεύονται ως απαραίτητο συμπλήρωμα της στρατιωτικής πολεμικής εξάρτησης, και στο «Στρατηγικόν» του Μαυρικίου: *Οἷς καὶ ἀναγκαῖόν ἐστι ἐν φλασκίοις ὕδωρ ἐπιφέρεισθαι διὰ τὸ ὡς εἰκὸς λιποθυμεῖν τοὺς τραυματίας. Χρὴ παραγγελθῆναι ἕκαστον στρατιώτην, ὥστε ἐν τῷ κινεῖν πρὸς παράταξιν ἐν τῷ σελλοπουγγίῳ αὐτοῦ μίαν ἢ δευτέραν λίτραν ἄρτου ἢ ἀλφίτου ἢ πίστου ἐψητοῦ ἢ κρέους ἔχειν, καὶ φλασκὸν μικρὸν ἐν τῇ ἀργαβίᾳ ὕδατος γέμον καὶ μὴ οἶνου διὰ τε τὰς τυχερὰς περιστάσεις καὶ τὰς ἀπαντώσας χρείας*².

Το «φλασκίον» είναι υποκοριστικό της λατινικής λέξης «flasca», που θεωρεῖται ελληνικής προέλευσης και σημαίνει δοχεῖο κατασκευασμένο από δέρμα για μεταφορά κρασιού³. Τέτοια δερμάτινα δοχεῖα εννοεῖ και ο βυζαντινὸς ποιητὴς λέγοντας «ωραίας πετζοφλάσκας», φλασκία, δηλαδή, κατασκευασμένα από πετσί (=δέρμα)⁴. Βεβαίως το μέγεθός τους ήταν διάφορο. Από τον Πορφυρογέννητο αναφέρονται «ζυγοφλάσκια τριμετραία», δερμάτινα δηλαδή φλασκία οίνου σε ζευγάρια, για φόρτωση στα υποζύγια, που χωρούσαν τρία μέτρα οίνου, δηλαδή 20-30 λίτρα⁵. Τα μικρά μεγέθη, που ήταν ατομικά σκεύη, μιμούνταν στον πληρό και στο μέταλλο, γιατί και «φλασκία πῆλινα» και «φλασκία γανωτά» αναφέρονται⁶.

Ο Hilgers διαχωρίζει τη «flasca» από το «flasco», που το ταυτίζει με τον ελληνικό «φλάσκωνα», «εἶδος ποτηρίου» κατά τον Ησύχιον⁷. Εξ ου και «κιβίσσιον» ή «κιβύσιον» = «φλασκίον»⁸.

Συγγενής και προς τη δεύτερη αυτή άποψη είναι η ερμηνεία της λέξης, που προκύπτει από το συσχετισμό στίχων και εικονογράφησης ενός βυζαντινού δημώδους ποιήματος, «Τα εἰδέα των δώδεκα μηνῶν»⁹, στον κώδικα Constantinopolitanus Serail 35 (1461): ο μήνας Νοέμβριος περιγράφεται να *ἐβάστα γοῦν καὶ εἰς τὸν ὦμον του ταγάριν καὶ φλασκάκιν*. Στην αντίστοιχη μικρογραφία (Πί ν. 42β) εικονίζεται νέος άντρας αγρότης να κρατά στον ώμο

1. Λέοντος ς' Σοφού, Τακτικά, κεφ. 12.123 (840). Πρβλ. κεφ. 12.63 (821): *Ἀναγκαῖον δέ ἐστι τοὺς λεγομένους δεσποτάτους καὶ εἰς φλασκία ὕδωρ βαστάζειν διὰ τοὺς πολλάκις λιποθυμοῦντας τραυματίας*. Χρονικόν Μορέως, στ. 8209: *ἔπαρε φλασκή, καὶ ἄμε εἰς τὸν κάστρον*.

2. Μαυρικίου Στρατηγικόν, II, 9.28-30 και VII, A, 10.2-6.

3. Hilgers 1969, 183.

4. Διήγησις Ζυφομούστου, στ. 106.

5. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Ἐκθεσις, 463.16 και II, 509. Schilbach 1970, 271. Μιχαήλ Χωνιάτης, επιστολή «τω οσιωτάτῳ κυρ Ησαΐα τῳ Αντιοχείτῃ», Β', 137: *ἀπεστάλη τῇ ἀγιωσύνῃ σου ἐλαίου ἀσκός πλήρης, χωρῶν δώδεκα ξέστας ἄττικους*. Σε νεοελληνικό δημοτικό τραγούδι της Μακεδονίας αναφέρονται «βουβαλοτόμαρα» για τη μεταφορά λαδιού, μεγάλα φλασκία δηλαδή, κατασκευασμένα από τομάρι βουβαλιού.

6. Du Cange Λεξ., λ. φλασκίον. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Ἐκθεσις, 676.8.

7. Hilgers 1969, 183.

8. Ζωνάρι Λεξ., λ. κιβύσιον και κισσύβιον· *ποιμενικὸν ποτήριον*. Πρβλ. Σχόλια Θεοκρίτου, I, 27 και Κουγέας 1912/3, 249. Πιθανῶς ἴδιο ἢ παρεμφερές δοχεῖο είναι το «κιμίσσιον» ή «κισσίμιον» (Du Cange Λεξ.). Σούδα, λ. *πυτίνη οὖν, ὅπερ λέγεται παρ' ἡμῖν φλασκίον*.

9. Eideneier 1979, 383, στ. 32 και εικ. σ. 391.

του ταγάρι και πίσω από αυτό να μισοδιακρίνεται όχι δερμάτινο, αλλά βαρελοειδές ξύλινο ή ξύλινο και δερμάτινο σκεύος, σαν το λατινικό «cupella» ή «cupula»¹⁰. Ίδια ερμηνεία διατηρήθηκε και στην Κάτω Ιταλία, όπου η λέξη «flaskúci» σημαίνει «specie di barilotto per vino da portarsi in campagna»¹¹. Το σχήμα του δοχείου αυτού ταιριάζει περισσότερο με την επόμενη «ασκοδάβλα» παρά με το δερμάτινο «φλασκίον».

Συνώνυμο του «φλασκίου» ή ονομασία παρεμφερούς δοχείου είναι η «ασκοδάβλα». Η λέξη συναντάται στα «Τακτικά» του Λέοντος ς' Σοφού να χρησιμοποιείται σε ορισμένα χειρόγραφα αντί του «φλασκίου»: *εἰς τὰς λεγομένας ἀσκοδάβλας* αντί του *εἰς τὰ λεγόμενα φλασκία*¹². Το ότι η ασκοδάβλα ήταν δοχείο μεταφοράς πόσιμου νερού των οδοιπόρων διασαφηνίζεται από τον Ιωάννη Τζέτζη, ο οποίος χρησιμοποιεί τη λέξη αυτή για να ερμηνεύσει τον αρχαίο «φακόν», που ήταν είδος πεπλατυσμένου ατομικού δοχείου, σαν το νεότερο παγούρι¹³. Οι ασκοδάβλες ήταν διάφορου μεγέθους, κατά τη μαρτυρία του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *μικραί τε καὶ μεγάλαι*. Ο Reiske, ερμηνεύοντας ετυμολογικά τη λέξη, δίνει περιγραφή του σκεύους, έχοντας υπόψη του πιθανώς παραδοσιακά δοχεία: «Ασκοδάβλα». «Sunt enim in formam tympanorum aut cymbalorum vel sphaerarum dimidiarum cum lato fundo orbiculari. Nam δαβλίν, ταβλίν, ταυλίν, Arabicum tavul, tympanum significat»¹⁴.

Η λέξη «ασκοδάβλα» διατηρήθηκε και στα νεότερα χρόνια, δηλώνοντας κυρίως δοχεία διαφόρων χρήσεων κατασκευασμένα από δέρμα¹⁵.

Σχήμα

Από τα κείμενα προκύπτει ότι «φλασκίον» και «ασκοδάβλα» είναι παρεμφερή βυζαντινά δερμάτινα δοχεία μεταφοράς πόσιμου νερού και κρασιού, που συχνά για το ένα δινόταν η ονομασία του άλλου. Και τα μεν φλασκία ήταν κατασκευασμένα εξ ολοκλήρου από δέρμα, ενώ οι ασκοδάβλες έφεραν ξύλινο κυλινδρικό σκελετό, που έδινε στο δοχείο σταθερό τυμπανοειδές σχήμα.

Δοχεία κατασκευασμένα από δέρμα δε γνωρίζω να έχουν διασωθεί από τη βυζαντινή εποχή. Είναι φανερό όμως ότι τα νεότερα παραδοσιακά φλασκία δε διαφέρουν από τα βυζαντινά. Κατασκευάζονται από τους βοσκούς και τους κτηνοτρόφους από τομάρι κατσικιού συνήθως και συγκεκριμένα από κομμάτι του στήθους και το λαιμό του ζώου. Μετά από πολυήμερη επεξεργασία, όταν το δέρμα αποκτήσει στιλπνότητα και ρόδινη απόχρωση, δένεται σφιχτά στο κάτω μέρος, ενώ στο πάνω επιρράβεται διπλό ξύλινο διάτρητο κομβίο, που παίζει ρόλο επιστομίου. Το φλασκί αυτό, που έχει την ιδιότητα να κρατά το νερό δροσερό, δένεται στα δύο άκρα με ιμάντα και φέρεται στον ώμο ή και μέσα στο ταγάρι¹⁶. Το σχήμα ενός φλασκίου γεμάτου νερό ή κρασί μοιάζει με το σχήμα της νεροκολοκύθας, είναι δηλαδή σφαιροειδές και στενόλαιμο. Γι' αυτό η κολοκύνθη η λαγυνοφόρος, που παράγει τις νεροκολοκύθες,

10. Hilgers 1969, πίν. 1.

11. Rohlf's Lex.

12. Du Cange Λεξ., λ. ασκοδάβλα.

13. Τζέτζης, Σχόλια Αριστοφάνη IV/1, 301, Πλούτος, 61: *φακός ὕδατος· εἶδος ὑδατόχου ἀγγείου ἐνοδίου, ὃ ἀγροικικῶς παρ' ἡμῖν ἀσκοδαῦλα λέγεται. καὶ ἐπεφέρετο παρὰ τοῦ Σαούλ, ὅτε ἐδίωκε τὸν Δαβίδ*.

14. Κωνσταντίνος Πορφυρογεννήτος, Έκθεσις, 467,1 και II, 522.

15. Ιστορικόν Λεξ., λ. ασκοδάβλα, Ξανθουδίδης, Μελετήματα, 308-310.

16. Στο Στρατηγικόν του Μαυρικίου αναφέρεται ότι οι στρατιώτες έφεραν το φλασκίον μέσα στα σακκιδιά τους: *φλασκίον μικρόν ἐν τῇ ἀργαβίᾳ* (VII, A, 10.4-5). Η «αργαβία» αποδίδεται στη γερμανική μετάφραση του κειμένου με το Sack (σ. 237). Αυτό σημαίνει ότι ο συγγραφέας του Στρατηγικού στη συγκεκριμένη περίπτωση εννοούσε πέτσινο φλασκίον.

ονομάζεται στην ελληνική δημόδη γλώσσα και «φλασκιά»¹⁷. Εφόσον το φλασκίον ήταν κατασκευασμένο εξ ολοκλήρου από δέρμα, είναι επόμενο το σχήμα του να μην ήταν σταθερό, αλλά να προσαρμοζόταν ανάλογα με τον τρόπο που μεταφερόταν¹⁸.

Αντίθετα, οι ασκοδάβλες είχαν σταθερότερο τυμπανοειδές σχήμα και η μόνη παραλλαγή του σχήματος γινόταν στα δερμάτινα τοιχώματά τους, τα οποία διογκώνονταν όταν το δοχείο ήταν γεμάτο, ή η μία πλευρά ήταν διογκωμένη, όταν η άλλη, κατά τη μεταφορά, ακουμπούσε στο πλευρό του ανθρώπου ή στη ράχη του υποζυγίου.

Ένα τέτοιο σχήμα δοχείου είναι δυνατό να αποδοθεί και σε φύλλα μετάλλου και στον πηλό. Οι μεσαιωνικές μάλιστα πήλινες ασκοδάβλες που έχουν διασωθεί, δίνουν μια εικόνα των πρωτότυπων δοχείων.

Πήλινα φλασκία ατομικής χρήσης βρέθηκαν στην Κόρινθο. Το καλύτερο σωζόμενο παράδειγμα είναι κατασκευασμένο από καστανοκόκκινο πηλό, έχει ύψος 15,4 και διάμετρο 13,8 εκ. Έχει σώμα κυλινδρικό, ελαφρώς κυρτό και μεγάλες τοξωτές πεπλατυσμένες λαβές, που πιάνουν στο άνω μέρος του ψηλού λαιμού και στην άκρη των ώμων. Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται με σκούρα καφέ εφυάλωση¹⁹.

Πήλινες ασκοδάβλες-φλασκία βρέθηκαν στα βόρεια παράλια της Μαύρης Θάλασσας (Χερσών, Ταυρική) και χρονολογήθηκαν στον 8ο-9ο αι.²⁰ (Πί ν. 27, αριθ. 1-2). Τα δοχεία αυτά είναι τυμπανοειδή, με διογκωμένη την εξωτερική πλευρά, επίπεδη, ελαφρώς κοίλη ή κυρτή την εσωτερική πλευρά, κυλινδρικό λαιμό και δύο λαβές, που πιάνουν στους ώμους και στο λαιμό του δοχείου. Η εξωτερική πλευρά κοσμείται με ομόκεντρους εγχάρακτους κύκλους ή χαραγές, που σχηματίζουν κύκλο. Οι ασκοδάβλες αυτές θεωρούνται ντόπια προϊόντα, γιατί βρέθηκαν μήτρες τους. Οι μήτρες δείχνουν επίσης μαζική παραγωγή.

Ασκοδάβλες - φλασκία από τη Βουλγαρία (Τσάρεβets (Πί ν. 27, αριθ. 3), Χάσκοβο, Πέρνικ, Πλίσκα κ.ά.), που χρονολογήθηκαν από το 10ο-14ο αι., σχολίασε ο I. Džambon²¹, ο οποίος χώρισε τυπολογικά τα δοχεία του 10ου-11ου αι., που έχουν τη μία πλευρά επίπεδη και την άλλη διογκωμένη, σε δύο ομάδες: α) δοχεία με δύο λαβές και β) δοχεία με δύο τρυπημένα αυτιά, αντί των λαβών, απ' όπου και κρεμόταν το δοχείο²², και υποστήριξε ότι τα πρώτα χρησιμοποιήθηκαν ως επιτραπέζια, ενώ τα δεύτερα για μεταφορά υγρών. Στα δοχεία του 12ου-14ου αι., που έχουν και τις δύο πλευρές τους κανονικά διογκωμένες και είναι περισσότερο διακοσμημένα με εγχάρακτες γραμμές και σχέδια, ανάγλυφα κορδόνια και εφυάλωση, παρατήρησε ότι εκτός από τις δύο λαβές έχουν χαμηλά πόδια, στα οποία και στηρίζονται. Στις παρατηρήσεις αυτές έχω να προσθέσω ότι τα διακοσμημένα δοχεία με πόδια είναι σαφώς επιτραπέζια σκεύη, μιμούνται παρόμοιου σχήματος πολυτελέστερα μετάλλινα δοχεία²³ και θα μπορούσαν να ταυτιστούν με τα βυζαντινά «κρουντήρια»²⁴.

17. Δημητράκος Λεξ. και Παπαδάκης 1976, 45.

18. Δερμάτινο φλασκίον είναι το δοχείο που έχει ακουμπήσει δίπλα του ο Άβελ σε μικρογραφία της Πεντατεύχου του Ashbrunham (7ος αι.), Weitzmann 1977, πίν. 44.

19. Corinth XI, 42, αριθ. 64, πίν. III:B,a.

20. Jakobson 1979, 38, εικ. 19, Parchina 1974, 60, εικ. 3, Pletniéva - Nikolaienko 1976, 286, εικ. 6:9 (τέλους 9ου-α' μισού 10ου αι.).

21. Džambon 1978, 45-47.

22. Πρβλ. πήλινο φλασκίον από Coconi (Ρουμανία). Η εξωτερική πλευρά παρουσιάζεται διογκωμένη και η εσωτερική επίπεδη. Στο κάτω μέρος σχηματίζεται είδος λοξής βάσης (:), ενώ στο άνω μέρος δε φέρει λαβές, αλλά δύο οπές για ανάρτηση από ιμάντα (Constantinescu 1972, 124, πίν. XXXVIII:1).

23. Όπως το ασημένιο δοχείο στο Μουσείο Ερμιτάζ (Λένινγκραντ), που φέρει σφραγίσματα του αυτοκράτορα Κωνσταντός Β' (641-651) (Bank 1977/8, εικ. 90). Μετάλλινο δοχείο ίδιου σχήματος απεικονίζεται στην παράσταση του Μυστικού Δείπνου στη Μονή Πετράκη (Λαζαρίδης 1965, πίν. 115).

24. Ψευδο-Κωδινός, 287: *᾽Οσαύτως καὶ οἱ τὰ κρυντήρια φέροντες παροινοχόοι ἔφιπποι καὶ αὐτοὶ ἐντὸς τοῦ παλατίου εἰσέρχονται*. Ο εκδότης του κειμένου J. Verpeaux μετάφρασε τη λέξη ως «les boissons fraîches» (= αναψυκτικά

Πήλινες ασκοδάβλες βρέθηκαν και στο Άργος μέσα σε πηγάδι, που σημαίνει ότι χρησίμευαν για την άντληση νερού²⁵ (Π ί ν. 27, αριθ. 6). Τα δοχεία αυτά έχουν φαρδύ τύμπανο, ιδιαίτερα διογκωμένη την εξωτερική πλευρά, ελαφρώς κοίλη την εσωτερική, λαιμό κυλινδρικό και δύο λαβές, που πιάνουν στους ώμους και στο λαιμό. Εξωτερικά φέρουν γραμμική διακόσμηση με καστανοκόκκινο χρώμα, όμοια με αυτήν των λαγηνίων που προέρχονται από την ίδια περιοχή. Χρονολογήθηκαν στις αρχές του 12ου αι.

Τρεις ασκοδάβλες, που χρονολογούνται στην ίδια εποχή με τις προηγούμενες, βρέθηκαν μαζί με άλλα βυζαντινά αγγεία καθημερινής χρήσης σε αποθήκη ή πηγάδι, μέσα στην κόγχη του Ιερού Βήματος μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής στο Κεφαλάρι του Άργους²⁶ (Π ί ν. 43α).

Παρόμοιου σχήματος σχεδόν και χρήσης πήλινα δοχεία μεταφοράς υγρών βρέθηκαν στην περιοχή της Ρώμης. Στο Κάστρο Porciano (1000-1520) βρέθηκε πήλινο δοχείο με ιδιαίτερα διογκωμένη εξωτερική πλευρά και επίπεδη εσωτερική, χωρίς διαμόρφωση τυμπάνου, με χαμηλό στόμιο στο άνω μέρος και εκατέρωθέν του δύο πεπλατυσμένες λαβές (Π ί ν. 28, αριθ. 4). Το αγγείο αυτό θεωρήθηκε αρχικά από τον D. Whitehouse ως «*amphora like vessel*» και κατόπιν ως «*costrel*»²⁷.

Πήλινο δοχείο του 12ου-13ου αι., που μοιάζει ως προς το σχήμα με το προηγούμενο, βρέθηκε στο Casale Laurentiano²⁸ (Π ί ν. 28, αριθ. 3). Φέρει μία λαβή αντιδιαμετρικά τοποθετημένη ως προς το στόμιο, που είναι πρωτοτυπία, και χρησίμευε για τη μεταφορά και φόρτωση-ξεφόρτωση του δοχείου στο υποζύγιο. Τρίτο δοχείο, που χρονολογήθηκε από τον O. Mazzucato στο 14ο-15ο αι., βρίσκεται στο Museo di Roma και μοιάζει με τα προηγούμενα ως προς την ιδιαίτερα εξογκωμένη, σφαιρική σχεδόν εξωτερική πλευρά, φέρει χαμηλό λαιμό, χοντρό στόμιο και δύο τοξωτές λαβές, που πιάνουν στους ώμους εκατέρωθεν του στομίου²⁹ (Π ί ν. 28, αριθ. 5). Τα πήλινα δοχεία της Ρώμης έχουν κοινό χαρακτηριστικό σφαιροειδές σχεδόν σχήμα, με κοφτή, επίπεδη εσωτερική πλευρά, που ερχόταν σε επαφή με το υποζύγιο, όταν το δοχείο φορτωνόταν, ή χρησίμευε ως βάση, όταν αποθηκευόταν.

Σχήμα δοχείου, που ένας από τους σκοπούς του είναι η αποθήκευση και μεταφορά δροσερού πόσιμου νερού, επόμενο είναι να έχει μακρά παράδοση σε περιοχές που μαστίζονται από λειψυδρία, όπως οι χώρες της Μέσης Ανατολής, όπου έχει παρατηρηθεί ότι πήλινα φλασκία ή ασκοδάβλες κατασκευάζονται συνεχώς από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού έως τις μέρες μας³⁰. Παραδείγματα παλαιοχριστιανικών (5ου-6ου αι.) και πρώιμων ισλαμικών

ποτά). Ο ασφαλής όμως συσχετισμός της ονομασίας με συγκεκριμένο αγγείο και όχι με ποτό γίνεται από τους στίχους και την εικονογράφησή τους στο χειρόγραφο με τα «Ειδέα των δώδεκα μηνών» (Eideneier 1979, 402). Στο μήνα Ιούλιο γράφει: *κρυοντήριν είχαν με κρασίν και έπινεν έκ τούτου*. Στην αντίστοιχη μικρογραφία εικονίζεται δίωτο πεπλατυσμένο δοχείο, διακοσμημένο, μεταλλικό μάλλον, με τέσσερα πόδια, ίδιου σχήματος με τα δοχεία που εξετάζουμε. Ανάλογο σχήμα είχε και νεότερο πήλινο αγγείο από τη Θεσσαλονίκη, που φέρει την επιγραφή «παγονιέρα» (Κυριαζόπουλος 1969, αριθ. 61). Πρβλ. τα νεότερα παγούρια (π.χ. Hampe - Winter 1965, εικ. 8).

25. Piérart - Thalmann 1980, 463, 470 και 480, αριθ. B37-B39.

26. Κριτζάς 1973/4, 245, πίν. 167γ.

27. Mallett - Whitehouse 1967, 138, αριθ. 15. Whitehouse 1982, 323. «Costrels» ονομάζονται παραδοσιακά σκεύη μεταφοράς υγρών στην Αγγλία, ανάλογης λειτουργίας περίπου με τις ασκοδάβλες. Φέρονταν από δύο λαβές ή φορτώνονταν στα υποζύγια. Τα δοχεία αυτά είχαν δύο οπές: μία στο άνω μέρος για το γέμισμα και μία στο κάτω για το άδειασμα, χωρίς να κατεβαίνει το δοχείο από το ζώο. Τα δοχεία αυτά ήταν σε χρήση γύρω στο 1300 και συνεχίζουν να εμφανίζονται έως το 1800 περίπου (πληροφορίες Dr. Butler, Leeds).

28. Mazzucato 1979, 77, αριθ. 43.

29. Mazzucato 1978/80, 119, εικ. 6. Πρβλ. ατομικό πήλινο φλασκίο (16ου-17ου αι.) από την περιοχή Este (Ceramica in Este 1975, 95).

30. Samaria III, 173. Πρβλ. όσα σημειώνει ο Warren 1978, για τις ομοιότητες σύγχρονων πήλινων κρητικών και μινωικών φλασκίων.

(7ου-8ου αι.) χρόνων παρουσιάζουν διάφορους τύπους σχημάτων, που ήταν εν χρήσει³¹ (Π ί ν. 27, αριθ. 4-5 και Π ί ν. 28, αριθ. 1). Πεπλατυσμένο σχήμα με κυρτές ανισομερώς και τις δύο πλευρές, σχεδόν σφαιροειδές σχήμα με ψηλό λαιμό, που μιμείται δερμάτινο φλασκίο, σχήμα με ιδιαίτερα διογκωμένη τη μία πλευρά. Τα τελευταία αυτά δοχεία, που φορτώνονταν σε υποζύγια, αναφέρεται ότι κατασκευάζονταν στον τροχό σε δύο κομμάτια, τα οποία ενώνονταν, χωρίς στο σημείο ραφής να σχηματίζεται έστω και στενό τύμπανο.

Ατομικό σκεύος είναι το πήλινο φλασκίον που βρέθηκε, μαζί με άλλα αγγεία και νομίσματα του Κώνσταντος Β', στη σπηλιά του Κόρνου στην Κύπρο και χρονολογήθηκε γύρω στο 650³² (Π ί ν. 28, αριθ. 2). Η παραγωγή παρόμοιων αγγείων θα υπήρξε συνεχής στην Κύπρο και στους επόμενους αιώνες, γιατί η έννοια του πήλινου δοχείου με πεπλατυσμένη πλευρά, που φορτώνεται στο υποζύγιο, επέζησε στη νεότερη κυπριακή κεραμική με το γνωστό ως «βάττα καμηλαρίσιμη» αγγείο μεταφοράς υγρών με τις καμήλες³³.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα του σχήματος των πήλινων φλασκίων της περιοχής αυτής είναι ότι οι δύο λαβές στερεώνονται αποκλειστικά στους ώμους και δεν πιάνουν το λαιμό του αγγείου. Ως προς τη διακόσμηση, εκτός από τις ομόκεντρες αυλακίες, που βοηθούν και στο ασφαλέστερο πιάσιμο του αγγείου, συναντώνται και απλά γραμμικά γραπτά σχέδια.

Χρήση

Τα πήλινα δοχεία μεταφοράς υγρών της ομάδας αυτής χωρίζονται, σύμφωνα με το σχήμα τους αλλά και τη χρήση τους, σε δύο-κατηγορίες: στα πεπλατυσμένα δοχεία, που φέρονταν κρεμασμένα με ιμάντα από τον ώμο των αγροτών και των οδοιπόρων (φλασκία)³⁴, και στα δοχεία με τη λιγότερο ή περισσότερο διογκωμένη εξωτερική πλευρά³⁵, που φορτώνονταν στα άλογα των καβαλάρηδων ή στα υποζύγια, κρεμασμένα από τις σέλες ή τα σαμάρια, και μπορούν να ονομαστούν «ασκοδάβλες».

Σ' αυτά τα τελευταία παραδείγματα παρατηρείται ο κατακόρυφος άξονας λαιμού-στομίου να έχει διαφορετική γωνία κλίσης από τον κατακόρυφο άξονα του δοχείου, έτσι ώστε με την κλίση προς τα έξω, που έπαιρνε το δοχείο στα πλευρά του ζώου, το στόμιο παρέμενε όρθιο και το περιεχόμενο δεν μπορούσε να χυθεί.

Οι δερμάτινες ασκοδάβλες, λόγω του υλικού και της διαδικασίας κατασκευής τους, δεν μπορούν να χαρακτηριστούν δοχεία μεταφοράς ευρείας κυκλοφορίας, όπως τα μαγαρικά, οι λαήνες και τα σταμνία, αλλά μάλλον ήταν προσωπικά ή και οικιακά σκεύη περιορισμένου αριθμού, που η χρήση τους απαιτούσε ιδιαίτερη προσοχή και καλή συντήρηση, γιατί η αντικατάστασή τους δεν ήταν εύκολη.

Γι' αυτό, οι πήλινες απομιμήσεις τους —που δεν παρουσίαζαν τα προβλήματα αυτά, ήταν μόνον εύθραυστες, μπορούσαν όμως εύκολα ν' αντικατασταθούν— υπήρξαν προϊόντα μαζικής παραγωγής εργαστηρίων, πολύ δε περισσότερο, αφού και ο Α. Iakobson αναφέρει και μήτρες κατασκευής τους. Υπάρχουν παραδείγματα όπου η μίμηση του σχήματος στον πηλό

31. Fitzgerald 1931, πίν. XXX:33, Delougaz - Haines 1960, 36, Baramki 1944, 80-81, εικ. 5:10,13,14.

32. Catling - Dikigoropoulos 1970, 48, εικ. 3:13.

33. Πιερίδου 1980, 93.

34. Πρβλ. το αβαρικό φλασκίον (6ου-9ου αι.) με την αυλακωτή περιφέρεια, όπου έπιανε ο ιμάντας ανάρτησης (Gyula 1970, 78). Το ίδιο χαρακτηριστικό της αυλακωτής περιφέρειας συναντάται και σε φλασκία της αρχαιότητας και των νεότερων χρόνων (Hampe - Winter 1962, 111, εικ. 56-57).

35. Η διαφοροποίηση των δύο τύπων σημειώνεται ήδη στη μυκηναϊκή κεραμική (Furumark 1941, τύποι αγγείων 186 και 187).

υπήρξε απόλυτη· όχι μόνο στο γενικό σχήμα της μεταφερόμενης ασκοδάβλας με την ιδιαίτερα διογκωμένη πλευρά, αλλά και στις λεπτομέρειες· ασκοδάβλα από το Κεφαλάρι του Άργους αποδίδει, διακοσμητικά βέβαια, με ανάγλυφο κορδόνι και λοξές γραπτές γραμμές, την άκρη του σχοινιού που πέφτει στο λαιμό του δοχείου και με το οποίο ήταν δεμένο το κάλυμμα του στομίου της ασκοδάβλας (Π ί ν. 43α).

Αυτή η πιστή μίμηση του σχήματος και των λεπτομερειών ενός δοχείου σε διαφορετικό υλικό κατασκευής, που θυμίζει πολλά σημερινά δοχεία από πλαστικό, όπως π.χ. νταμιτζάνες (βενετ. *damegiana*), οι οποίες μιμούνται τις παλιότερες γυάλινες όχι μόνο στο σχήμα και στο μέγεθος αλλά και στο πλέγμα χόρτου που προστατευτικά τις περιέβαλλε, είναι μια απόδειξη πόσο βραδεία είναι η εξέλιξη του σχήματος ενός σκεύους που η χρησιμότητά του είναι μόνο χρηστική.

Τα πήλινα φλασκία, που μπορούν να ταυτιστούν με τα «κουτρούβια» οίνου, που αναφέρει ο Πτωχοπρόδρομος³⁶, είναι εύκολο να μιμηθούν και στο μέταλλο, συνδέοντας με κόλληση δύο φύλλα χαλκού. Τέτοια δοχεία δε διασώθηκαν, όσο ξέρω, από τα βυζαντινά χρόνια. Δε νομίζω όμως ότι θα ήταν διαφορετικά από τα νεότερα, όπως αυτά της Μητροπόλεως Ξάνθης, με τα οποία μετέφεραν άλλοτε, περασμένα σε ιμάντες, νάμα, κρασί, δηλαδή, για τη Θεία Ευχαριστία (Π ί ν. 43β).

Και το ξύλο είναι υλικό με το οποίο μιμήθηκαν τις ασκοδάβλες. Τα δοχεία αυτά, που διαφέρουν από τις ασκοδάβλες ως προς τα ξύλινα, ελαφρώς διογκωμένα τοιχώματα, υπήρξαν πολύ διαδεδομένα στα νεότερα χρόνια, κυρίως σε κτηνοτροφικούς και ορεινούς τόπους, και ονομάζονται «τσότρες», «τσίτσες». Ένα τέτοιο δοχείο πιστεύει ο Φ. Κουκουλές ότι περιγράφεται από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης³⁷.

36. Προδρομικά, III, 314: *ἐκεῖνοι πάντα τὸ γλυκὺν μετὰ τῶν κουτρουβίων*. Πρβλ. Μπακιρτζής 1982, 528.

37. ΒΒΠ Β'/II, 107-108, Κουκουλές 1950, Α', 225. Ο ίδιος συσχετισμός εις Corinth XI, 42. Πρβλ. Wace - Thompson 1914, 51.

Καὶ μὴ πιεῖν θέλοντα κώθων ἐλκύει.
Μιχαήλ Ψελλός

Ονομασία

Η «σίτλα» (λατιν. *situla*)¹ ή «σίκλα» ήταν είδος φορητού σκεύους, με το οποίο κυρίως αντλούσαν και μετέφεραν νερό: *Γυναικεῖον ἀγγεῖον, ᾧ χρῶνται πρὸς τὰς ἀρύσεις τῶν ὑδάτων ἢ τὰς νῦν σίτλας* (Ουλπιανός) ή *Κατασχοῦσα τὰ σχοινία τῆς σίτλας ἐβόησεν ἐν τῷ φρέατι* (Βίος αγίας Ευπραξίας) ή *τὸ σχοινίον ἐν ᾧ ἡ σίτλα ἐδέδετο* (Πάπας Γρηγόριος Α΄)². Κατά κανόνα ήταν μετάλλινη, αναφέρονται όμως και ξύλινες και πήλινες σίτλες³.

«Κώθων» είναι αρχαία ονομασία είδους ανοιχτού ποτηρίου στρατιωτών και ναυτῶν⁴. Γι' αυτό «κωθωνίζω» σήμαινε «μεθώ» και «κωθωνιστήριον» «καπηλειό»⁵. Η λέξη χρησιμοποιείται και από αρχαῖζοντες βυζαντινούς συγγραφείς, κυρίως με το υποκοριστικό της «κωθώνιον»⁶ και με τη σημασία είδους επιτραπέζιου ποτηρίου⁷ ή φορητού εκστρατευτικού σκεύους για άντληση νερού⁸ ή φορητού εκκλησιαστικού σκεύους αγιασμού⁹. Σημειώθηκε επίσης ότι σε χειρόγραφα της «Φιλοθέου Ιστορίας» του Θεοδωρήτου Κύρου οι λέξεις «βαυκάλιον» ή «καυκάλιον» ή «καυκίον ξύλινον» ή «ποτήριον ποιμενικόν» χρησιμοποιούνται ως ταυτόσημες με τον «κώθωνα εκ ξύλου πεποιημένον»¹⁰. Στα «Γεωπονικά» αναφέρεται ως σκεῦος μέσα στο οποίο έθεταν αίμα μαζί με μικρά κομμάτια μοσχарίσιου κρέατος¹¹. Μετάλλινο κατά κανόνα το «κωθώνιον», χάλκινο βέβαια, αλλά και ασημένιο, αναφέρεται και ως πήλινο και ως ξύλινο και ως κρυστάλλινο¹².

1. Chantaine Λεξ., λ. σίτλα, Hilgers 1969, 77-79 και 282.

2. Τα χωρία εις Du Cange Λεξ., λ. σίτλα.

3. Ευχολόγιον, 656: *σίτλαν ἢ ἐπιχύτην, χαλκᾷ εἴτε κεράμει.*

4. Liddell - Scott - Κωνσταντινίδης Λεξ., λ. κώθων, Agora XII, 70.

5. Φωτίου Λεξ.: *κωθωνίσαι· μεθύσαι*. Ζωναρά Λεξ.: *ἐκωθωνίζον*. *ἔπινον, ἐμέθουν*. Sophocles Λεξ., λ. κωθωνιστήριον.

6. Du Cange Λεξ., λ. κωθώνιον. *Κώθων ἐστὶν κωθώνιον*, Λεξικόν σχεδωγραφικόν, έκδ. Boissonade, Ανέκδοτα, 386, στ. 397. Πρβλ. Stephanus Θησ., λ. κωθώνιον.

7. Ψελλός, Επιστολή προς κάπηλον, 504: *ἡρίθμει γοῦν μοι καὶ τὰς τραπέζας καὶ δνόματα ποτηρίων τοῦ σοῦ πατρός ἀνεδίδασκε, τὸ θηρίκλειον, τὸ δακτυλωτόν, τὸν κώθωνα, τὸν Ἡρακλέα, τὸν ἐλέφαντα· δνόματα δὲ ταῦτα μεγίστων ποτηρίων, φιλόσοφε, οὐ ζῶων.*

8. Ψευδο-Κωδινός, 211.27-212.2: *Καὶ κατὰ μὲν τὸ παλαιὸν ἐκτὸς τῆς πόλεως ἀκολουθῶν τῷ βασιλεῖ ἔφερε κωθώνιον μετὰ ἀλύσεως, ὡς ἂν, εἰ ἐν χρειᾷ γένοιτο ποιεῖν αὐτὸν ἀπὸ βρύσεως ἢ ποταμοῦ, δῶ τοῦτο καὶ πῆν.*

9. Ψευδο-Κωδινός, 240.17-26 και 241.8-18: *Καὶ μετὰ τὴν ἀπόλυσιν ἔρχεται ὁ πρωτοπαππᾶς καὶ ἐκ πλαγίων αὐτοῦ ὁ τε ἀρχιδιάκονος καὶ ὁ πρωτοψάλτης, εἰ ἄρεστιν, ἢ ἕτερός τις τῶν ἐχόντων ὀφφίκιον, φέρων ὁ μὲν ἀρχιδιάκονος τὸν σταυρόν, ὁ δὲ σκεῦος τὸ κοινῶς οὕτω καλούμενον οἰνοχεῖον κωθώνιον ἔχον ἐντὸς μετὰ ἀγιάσματος... Ἐπειτα ὁ πρωτοπαππᾶς τὸν μὲν σταυρόν δίδωσι τῷ ἀρχιδιάκονῳ· τὸ κωθώνιον δὲ ἀπὸ τοῦ πρωτοψάλτου λαβὼν, καὶ τοῦ ἀγιάσματος διὰ τῶν δακτύλων ὡς ἔθος ἀψάμενος, περιχρίει τὸ μέτωπον τοῦ βασιλέως καὶ τοὺς ὀφθαλμούς. Μεταλαμβάνοντος δὲ ἐπειτα ἀγιάσματος ἀπὸ τοῦ κωθωνίου πάντες αὐθις βοῶσι τὸ πολυχρόνιον. Στις παραπάνω περιπτώσεις ἡ λέξη κωθώνιον αποδόθηκε στη γαλλικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου με τὴ λέξη «coupe».*

10. Leroy-Molingen 1965, 213.

11. Γεωπονικά, 20.10: *Αἷμα μόσχου καὶ μόσχεα κρέα λίαν κατατέμνων βάλλε εἰς κωθώνιον, καὶ ἔασον ἐπὶ ἡμέρας ἰ' μεθ' ἃς αὐτὸ δελέαζε.*

12. Επίγραμμα τοῦ Ψελλοῦ εἰς κώθωνα γυναικὸς ἀργυροῦν, στο Μαρκιανὸ κώδικα 524 (Νέος Ἑλληνομνήμων 8 (1911), 180). *Κωθώνια ἀργυρὰ μικρὰ ἀπὸ κείμενα παπύρων* (Δημητράκος Λεξ., λ. κωθώνιον). Σχόλια Ἀριστοφάνη (Jones - Wilson 1969), 149, Ιππεῖς, 600: *«Κώθων είδος εκπώματος οστρακίνου, ἢ είδος ποτηρίου Λακωνικοῦ καὶ*

Σχήμα

Οι δύο λοιπόν αυτές ονομασίες αφορούν φορητά ή αντλητήρια σκεύη μικρού μεγέθους, που είχαν μεταξύ τους σχήμα συγγενές. Και ως προς τη «σίτλαν», δε θα διέφερε στην απλούστερή της μορφή από τους σημερινούς «κουβάδες», με τους οποίους αντλούν ακόμη νερό από τα πηγάδια. Με αυτή τουλάχιστον τη μορφή, έχοντας πλατύ επίπεδο πάτο και κινητή τοξωτή λαβή, εικονίζεται σε μικρογραφία του χειρογράφου Paris Gr. 519, Ομιλίες του Γρηγορίου Ναζιανζηνού (880-883), με θέμα «Ο Ιησούς και η καλή Σαμαρείτις»¹³ (Πί ν. 44). Πρόσθετη κωνική βάση έχει η σίτλα που κρατά η Παναγία στην παράσταση του Ευαγγελισμού στους Αγίους Αναργύρους Καστοριάς¹⁴ (Πί ν. 48β). Αντίθετα, στο ίδιο περίπου σχήμα αλλά χωρίς κινητή λαβή, με δύο θηλιές για τα άγγιστρα του σχοινιού στερεωμένες στο χείλος του σκεύους, εικονίζεται σε μικρογραφία του χειρογράφου Παντοκράτορος 61 (9ου αι.) με το ίδιο θέμα¹⁵ (Πί ν. 45). Οι πληροφορίες μας για το σχήμα του βυζαντινού «κωθωνίου» δεν είναι τόσο καθαρές. Από τα χωρία που προαναφέρθηκαν και σύμφωνα με τα οποία το «κωθώνιον» χρησίμευε ως επιτραπέζιο σκεύος για πόση, ως φορητό εκστρατευτικό σκεύος για άντληση και πόση νερού ή ως φορητό εκκλησιαστικό σκεύος αγιασμού, έμμεσα συνάγεται ότι ήταν ανοιχτού σχήματος αγγείο, μολοντί και η αντίθετη άποψη δεν είναι δυνατό να αποκλειστεί. Μόνο στην περίπτωση που χρησιμοποιούνταν για να τοποθετούν μέσα σ' αυτό, σύμφωνα με τα «Γεωπονικά», αίμα και κρέας, ήταν ασφαλώς ανοιχτό, ευρύστομο, περιφερές και σχετικά βαθύ αγγείο. Βέβαια, η άποψη ότι το «κωθώνιον» ήταν κλειστό σκεύος έχει διατυπωθεί από τη Leroy-Molinghen, επειδή η ονομασία του εμφανίζεται ως ταυτόσημη με το «βαυκάλιον», που, κατά πάσα πιθανότητα, αναφέρεται σε κλειστού σχήματος, σαν τα σημερινά μπουκάλια, αγγεία. Η ερμηνεία αυτή του «βαυκάλιου», ωστόσο, δεν μπορεί να είναι κατηγορηματική, κυρίως όσον αφορά τη σχέση του με τα «καυκάλια», «καυκία», που, κυρίως τα δεύτερα, ήταν ημισφαιρικά, ανοιχτά αγγεία χωρίς βάση¹⁶. Συνεπώς και η άποψη ότι το βυζαντινό «κωθώνιον» ήταν κλειστό αγγείο δεν μπορεί να υποστηριχθεί κατηγορηματικά.

Αν συσχετίσουμε την πληροφορία των πηγών ότι το «κωθώνιον» ήταν φορητό εκστρατευτικό σκεύος για την άντληση και πόση νερού, με ημισφαιρικό, ανοιχτό δοχείο με κινητή λαβή, που εικονίζεται σε μικρογραφία του χειρογράφου Χλουντώφ (9ου αι.) με θέμα «Ο Μωυσής πατάσσει την πέτραν»¹⁷ (Πί ν. 46), όπως επίσης και σε μικρογραφία του χειρογράφου 463 της Μονής Ιβήρων (12ου-13ου αι.) με θέμα «Ο Ιωάσαφ καταπαύων την δίψαν του εις την έρημον», να το κρατά από την κινητή λαβή ο Ιωάσαφ και να αντλεί νερό από τον ποταμό¹⁸ (Πί ν. 47α), είναι δυνατό, με επιφύλαξη βέβαια, να αποδώσουμε σ' αυτά την ονομασία του

στρατιωτικού· επειδή μεριστόν ύδωρ ελάμβανον οι ναύται, κώθωνας είχαν». Leroy-Molingen 1965, 213 (PG 82, 1316 B-C): *Ἐφερον (μοναχός με τους μαθητές του οδοιπορούντες προς το Σινά) δὲ ἐπὶ τῶν ὤμων... καὶ κώθωνα ἐκ ξύλου πεποιημένον καὶ σπογγιὰν συμρίνθῳ προσδεδεμένην ὅπως, εἴ ποτε βαθύτερον εὗροιεν ὕδωρ, ἀνιμῆσαιτο μὲν τῇ σπογγίᾳ, ἀποθλίψαντες δὲ εἰς τὸν κώθωνα ἀποπίοιεν*. Κατάστιχον σκευοφυλακείου Μεγάλης Εκκλησίας (1316), 566: *κωθώνιον κρυστάλλινον, ὃ μετεσκευάσθη εἰς κρατῆρα, ἔχον βάσιν ἀργυροδιάχρυσον*.

13. Nersessian 1962, εικ. 8.

14. Πελεκανίδης 1953, πίν. 15α.

15. Dufrenne 1966, πίν. 6.

16. ΒΒΠΕ', 156, όπου τα «καυκία», «καυκάλια» και «βαυκάλια» θεωρούνται ανοιχτά ποτήρια. Πρβλ. Θαβώρης 1972, 208. Η λέξη «καυκίον» συναντάται από το 2ο αι. μ.Χ. (Σακελλαρίου-Σωτηρούδη 1979, 366).

17. Ščepkina 1977, 76. Πρβλ. Nersessian 1970, 51, εικ. 237, όπου σε μικρογραφία του χειρογράφου Londres Add. 19.352 (11ου αι.), φ. 148α, με θέμα τον ψαλμό CVI, εικονίζονται δύο άντρες να κρατούν στα χέρια τους παρόμοιοι σχήματος σκεύη χωρίς κινητή λαβή.

18. Θησαυροί Αγίου Όρους Β', 88, εικ. 126. Πρβλ. το μεταλλινό δοχείο που κρατά η Σαμαρείτιδα, σε τοιχογραφία του νάρθηκα της Μονής Προδρόμου (14ος αι.) κοντά στις Σέρρες (Ξυγγόπουλος 1973, πίν. 47).

«κωθώνιου». Χαρακτηριστικό του σκεύους, όπως εικονίζεται στις μικρογραφίες, είναι η έλλειψη βάσης. Το ίδιο χαρακτηριστικό είχε και το κρυστάλλινο κωθώνιον που αναφέρεται στο «κατάστιχο του σκευοφυλακείου της Μεγάλης Εκκλησίας» (1396), το οποίο, αφού μετασκευάστηκε σε «κρατήρα», απόκτησε βάση «αργυροδιάχρυσον»¹⁹. Σε τοιχογραφία του τέλους του 13ου αι., στο νάρθηκα του καθολικού της Μονής Βλαχέρνας κοντά στην Άρτα, που έχει θέμα τη λιτάνευση εικόνας της Παναγίας Οδηγήτριας στην Κωνσταντινούπολη, εικονίζονται σκηνές καθημερινού βίου αγοράς²⁰. Ανάμεσα σ' αυτές εμφανίζεται γριά γυναίκα με ποδήρες ρούχο, κεφαλόδεσμο και σάλι γύρω από το πρόσωπο, να φέρει οκτώ σκεύη, κωθώνια πιθανότατα, πιασμένα με άγγιστρα σε αλυσίδα περασμένη γύρω από το λαιμό της (Πί ν. 47β). Τα σκεύη είναι μετάλλινα, ωσειδούς σχήματος, με ελαφρώς διογκωμένο το κάτω μέρος της κοιλιάς, χωρίς λαιμό, με βάση σχηματισμένη από άλλο φύλλο μετάλλου και λαβή τοξωτή κινητή. Η επιφάνεια των σκευών δεν είναι διακοσμημένη, όλα όμως φέρουν διπλή εγχάρακτη γραμμή στο ύψος της κοιλιάς.

«Κωθώνιον» λοιπόν, σύμφωνα με την άποψη αυτή, θα πρέπει να ονομαστεί το χάλκινο σκεύος (ύψ. 0,12 και διαμ. 0,16 μ.) που βρέθηκε σε ναυάγιο του κόλπου Nin της ανατολικής Αδριατικής²¹ (Πί ν. 29, αριθ. 1). Μοιάζει με το κακκάβιον του ναυαγίου Yassi Ada (625/6) στο σχήμα και στον τρόπο κατασκευής του από φύλλα χαλκού. Σώζει επίσης τη λαβή του, που είναι μετάλλινη ράβδος τετράγωνης διατομής, γυρισμένη τοξοειδώς, με διαμορφωμένα τα δύο άκρα σε άγγιστρα, τα οποία πιάνουν σε θηλιές συνδεδεμένες με καρφιά κάτω από το χείλος. Το «κωθώνιον» αυτό χρονολογήθηκε συμβατικά από τον Z. Brusić όχι ωριότερα από τον 5ο αι.

Όμοιο σχήμα με το «κωθώνιον» της Nin έχει χάλκινο σκεύος που βρέθηκε στο ναυάγιο στο Serçe Liman (αρχές 11ου αι.)²² (Πί ν. 29, αριθ. 2), όπως επίσης και τα νεότερα παραδοσιακά εκκλησιαστικά σκεύη περιφοράς αγιασμού (κοινώς «μπακράτσια»)²³. Αναλογικά λοιπόν μπορεί να δεχθεί κανείς ότι και οι βυζαντινοί πρόγονοι αυτών των εκκλησιαστικών σκευών, που κατά τον Ψευδο-Κωδινό ονομάζονταν επίσης «κωθώνια», είχαν κι αυτά παρόμοιο ανοιχτό, ευρύστομο, περιφερές, με μία τοξωτή κινητή λαβή, σχήμα. Μετάλλινο σκεύος με αυτά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, που περιείχε όξος και χολή, εικονίζεται να κρατά μαζί με άλλα όργανα του μαρτυρίου η αγία Παρασκευή, σε μικρογραφία του χειρογράφου με Ομιλίες του Γρηγορίου Ναζιανζηνού (Par. Gr. 510, 880-883)²⁴.

Χρήση

Ως αντλητήρια από πηγάδια σκεύη και ταυτόχρονα ως σκεύη μεταφοράς νερού για λάτρα στο σπίτι, χρησίμευαν κατά κύριο λόγο οι «σίτλες», οι οποίες είχαν βεβαίως και άλλες οικιακές χρήσεις, σχετικές με την καθαριότητα, και εκκλησιαστικές χρήσεις²⁵. Όπως εικονί-

19. MM 2, 566. Βλ. υποσημ. 12.

20. Achimastou-Potamianou 1981, εικ. 14 και 17.

21. Brusić 1972, 247, πίν. II:2 και III:6.

22. Bass - van Doorninck 1978, εικ. 5.

23. Ανδριώτη Λεξ., λ. μπακράτσι (τουρκ. Bakrac).

24. Nersessian 1962, 202, εικ. 3.

25. Βίος Θεοδώρου Συκεώτου, 42.32-35: *Ὁ δέ, διερευνήσας εἰς τὸν ἀρμαρίτην καὶ εἰς τὸν συντακτίτην αὐτοῦ ἀργυροκόπον, εὗρεν ὅτι ἀπὸ σίτλας τινὸς ἐταιρίδος ἦν (το δισκοποτήριον) γεγονότα. Πρβλ. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, Ἐκθεσις, 468.4-6: σιτλολέκανα ἀργυρὰ καὶ ἐπιχυτάρια μετὰ ἐνδυμάτων λόγῳ τοῦ βασιλέως, καὶ ἕτερα ἀσπρόχαλκα καὶ γανωτὰ λόγῳ ἀρχόντων καὶ εὐγενῶν προσφύγων, ὅπου «σιτλολέκανα» σημαίνει ρηχές σίτλες σαν λεκάνες, χωρίς κινητή λαβή. Ευχολόγιον, 659: βάλλεται χλιαρὸν ὕδωρ εἰς σίτλαν ἢ ἐπιχύτην.*

ζονται σε παραστάσεις, οι «σίτλες» ήταν πλατιές, με επίπεδο πάτο και τοξωτή κινητή λαβή. Το δοχείο αυτό μεταφοράς, ο κοινός «κουβάς», και με την ονομασία «σίκλα» επέζησε στη νεότερη Κύπρο²⁶. «Σίκλα» επίσης, «σίκλον», «σιούκλα» ή «σούγλος» ονομάζεται μέτρο ξηρών καρπών, κρασιού και ρακής²⁷.

Το «κωθώνιον» ήταν ένα βαθύ μεταλλικό σκεύος, ευρύστομο και περιφερές, μέσου ή μικρού μεγέθους, που χρησίμευε για μεταφορά, άντληση και πόση νερού ή κρασιού. Βέβαια, το κωθώνιον θα χρησίμευε και για τη μεταφορά καρπών, και με τη χρήση αυτή εικονίζεται σε μικρογραφία του χειρογράφου 3 της Συλλογής Dumbarton Oaks (1084), πρώην Παντοκράτορος 49, με θέμα τη «Γέννηση του Δαβίδ», όπου η θεραπαινίδα προσφέρει στη λεχώ φρούτα ή αυγά (σύμβολο γονιμότητας), κρατώντας με λευκό μαντήλι μεταλλικό «κωθώνιον»²⁸. Αλλά και για την εναπόθεση, προετοιμασία ή και ζέσταμα μερίδας φαγητού θα χρησίμευε πιθανώς το κωθώνιον, έχοντας δηλαδή την ίδια λειτουργία με τις σημερινές στρατιωτικές καρβάνες.

Ως προς το υλικό, τον τρόπο κατασκευής και το σχήμα σε γενικές γραμμές, η σίτλα λιγότερο και το κωθώνιον περισσότερο, έμοιαζαν με το κακκάβιον, με το οποίο και διατηρούσαν σχέση μεγέθους. Πρώτο μέγεθος είναι το κακκάβιον, μαγειρικό σκεύος με δύο αντωπές λαβές, δεύτερο η σίτλα, σκεύος αντλητήριο και μεταφοράς, με οικιακές και εκκλησιαστικές χρήσεις και τρίτο το κωθώνιον, σκεύος αντλητήριο και μεταφοράς, με επιτραπέζια χρήση. Η σίτλα και το κωθώνιον, λόγω του μικρότερου μεγέθους και βάρους, είχαν μία κινητή τοξωτή λαβή.

26. Σακελλάριος, Κυπριακά, Β', 783. «Σίκλος» ή «σίσκλος», στην Κεφαλληνία (πληροφορία Μ. Αχειμάστου).

27. Πετρόπουλος 1952/3, 84. Στην Κρήτη «σικλί» ονομάζεται ο κάδος άντλησης νερού (Παπαδάκης 1976, 48).

28. Nersessian 1965, εικ. 3, Dufrenne 1981, 130, εικ. 1. Πρβλ. Babić G. 1961, 172, για παρόμοιες προσφορές σε παραστάσεις Γεννήσεως της Παναγίας.

ΑΠΟΘΗΚΕΥΤΙΚΑ ΔΟΧΕΙΑ

ΠΙΘΟΣ - ΠΙΘΑΡΙΟΝ

*Καὶ ὅσα θέλεις κένωνε εἰς πίθον τρυπημένον.
Πτωχοπρόδρομος*

Ονομασία

Το κατεξοχήν πλήν αποθηκευτικό δοχείο των Βυζαντινών ονομαζόταν με την αρχαία λέξη «πίθος» ή συνηθέστερα με τους υποκοριστικούς τύπους «πιθάριον» και «πιθόπουλον»¹. Το «πιθάριον» συναντάται ήδη στον Ησύχιο ως συνώνυμο της αρχαίας «πιθάκνης» ή «φιδάκνης»². Η «πιθάκη», όπως παρατηρεί ο D. Amyx, αν και συχνά συγχέεται στα αρχαία χωρία με τον «πίθον», θεωρητικά θεωρείται ότι αναφέρεται σε αποθηκευτικό σκεύος μέσου μεγέθους, μεταξύ πίθου και αμφορέα³. Οι ίδιες σημασιολογικές παρατηρήσεις γίνονται και στη χρήση της λέξης στα βυζαντινά χρόνια. Η λέξη «πιθάκη» έχει θησαυριστεί από βυζαντινούς Λεξικογράφους και χρησιμοποιείται από αρχαίζοντες βυζαντινούς συγγραφείς: άλλοτε ως συνώνυμο του «πίθου», πιο κατηγορηματικά όμως ως μικρότερου μεγέθους από τον πίθο αποθηκευτικό δοχείο και κατά συνέπεια συνώνυμο του «πιθαριού»⁴. Η διαφορά «πίθου» και «πιθαριού», αν και συχνά δε φαίνεται στα κείμενα, δεν έγκειται στο σχήμα, αλλά στο μέγεθος. Θεωρητικά μόνον μπορούμε να υποθέσουμε ότι «πίθοι» ήταν τα μεγάλα αποθηκευμένα στους πιθώνες δοχεία, που μετά την τοποθέτησή τους ήταν αδύνατο να μετακινηθούν, ενώ «πιθάκια», ίδιου σχήματος αλλά μικρότερου μεγέθους αποθηκευτικά, που η μεταφορά και η μετακίνησή τους ήταν ευκολότερη⁵. Πτωχοπροδρομικοί στίχοι αναφέρονται δια μα-

1. ΒΒΠ Β' / II, 107, Γράμμα εκδοτήριον (1232/3), 57: *πιθόπουλα πέντε καὶ μέγας [πίθος] εἷς*. Διαθήκη Θεοδοσίου Σκαράνου μοναχού (1270/4), Actes Xéropotamou, 80, αριθ. 9.16: *πιθόπουλα δ', μαγαρηκά ὀκτώ*.

2. Ησύχιος: *φιδάκη· πιθάριον μικρὸν στενόν*.

3. Amyx 1958, 170.

4. Φωτίου Λεξ.: *πιθάκη· μικρὸς πίθος ὃν οἱ παλαιοὶ φιδάκην λέγουσιν*. Ζωνάρα Λεξ.: *πιθάκη· ὁ μικρὸς πίθος*. Τζέτζης, Σχόλια Αριστοφάνη IV.1, 132, 329, Πλούτος, στ. 546α: «*πιθάκνης· πίθου*». Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης επίσης, αναφερόμενος στο θαύμα του αγίου Φιλοθέου, που μετέβαλε το νερό ποταμού σε οἶνον με τη βοήθεια του σταυρού, διακρίνει τον πίθο από την πιθάκη: *οὐ πίθοι, γάρ, οὐδὲ πιθάκναι, οὐδὲ ἀμφορεῖς, οὐδὲ λάγνοι, οὐδὲ βίκοι, ποτάμιον δὲ ὅλον οἶνω βλύζον διὰ τοῦ Φιλοθέου, προῤῥέει τοῖς ἡξιωμένοις τοιοῦτου τέρατος*, εις Κουκουλέ 1950, Α', 33.

5. Η μετρολογία των βυζαντινών πιθαριών είναι άγνωστη. Υποθέτω ότι και σ' αυτό το σχήμα θα υπήρχαν τρία ή τέσσερα μεγέθη. Τα ονομαστά πιθάκια της Αίνου κατασκευάζονταν στα νεότερα χρόνια σε τέσσερα μεγέθη: *πιθάκια γενί-ντουλιά* (800 οκάδων), *μεσοπίθαρα* ή *εναμισάρια* (400 οκάδων), *μπαταλέλες* (200 οκάδων) και *εβδομηντάρες* (70 οκάδων) (Παπαθανάση-Μουσιοπούλου 1980, 114).

κρών σε κατασκευασμένο από κόκκινο πηλό «πιθάριν», ως κατεξοχήν αποθηκευτικό δοχείο του οίνου:

*Ἰδού, Χριστέ, ψυχorraγῶ, καὶ κἄν ἄς ἐκοινώνουν,
καὶ κἄν νὰ μ' ἐναμάτιζαν κἄν ἓνα πιθαράκιν,
καθὼς περ τὰ εὐλόγησες ἄλλοτε εἰς τὸν γάμον.
Πιθάριν μου γλυκύτατον, λιθάριν λυχνιτάριν,
πιθάριν μου ἐκλαμπρότατον, καλῶς ἱστορημένο,
τῆς λύπης ἢ παρηγοριᾶ καὶ τῆς χαρᾶς ἢ δόξας,
αὐθεντικὸν τὸ σχῆμα σου, φιλόσοφος ἢ γνώμη.
Καλῶς ἐπλάσθης ἐξ ἄρχῃς εἰς χρῶμα τοῦ ρωδίου,
ὥς γοῦν τὸ ρῶδιον δροσερὸν κοκκινοπορφυρίζει
καὶ γέμει τὴν γλυκύτητα, τὸν δρόσον τοῦ λαιμοῦ μου⁶.*

Χάλκινο δοχείο με ανάγλυφες εξωτερικά διακοσμήσεις, που δώρισε γεμάτο νομίσματα ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος στην ερωμένη του Σκλήραινα, ονομάζεται από τον Ψελλό «πίθος»⁷. Ἐνα τέτοιο δοχείο εικονίζεται σε μικρογραφία του χειρογράφου Londres Add. 19.352 (11ου αι.)⁸ (Πί ν. 26).

Σχήμα

Το σχῆμα του πίθου δεν άλλαξε σε γενικές γραμμές από τα προϊστορικά έως τα νεότερα χρόνια, γιατί ως σκευός αποκλειστικά αποθηκευτικό και με μεγάλη διάρκεια χρήσης λόγω υψηλής αντοχής, κράτησε αναλλοίωτη μέσα στους αιώνες την ίδια λειτουργία⁹. Τα βυζαντινά λοιπόν πιθάρια δεν απομακρύνονται από τα παραδοσιακά μακρουλά ή στρογγυλά σχήματα που έχουν αρχαιότεροι και νεότεροί τους πίθοι. Η επιλογή του ενός ή του άλλου σχήματος έχει —θεωρητικά μόνο— σχέση, νομίζω, με το χώρο και τον τρόπο της αποθήκευσής τους: τα μακρουλά πιθάρια έχουν σχέση με στενό και ψηλό αποθηκευτικό χώρο, ενώ τα στρογγυλά με φαρδύ και χαμηλό.

Στο άνω μέρος του πιθαριού σχηματίζεται στενός και χαμηλός ή σχεδόν ανύπαρκτος λαιμός και στόμιο σχετικά ευρύ, για να διευκολύνεται η κίνηση των αντλητηρίων οργάνων. Το χεῖλος του στομίου παρουσιάζεται παχύτερο από τα τοιχώματα της κοιλιάς και με επίπεδη άνω επιφάνεια, για να δέχεται πέτρινο, πήλινο ή ξύλινο καπάκι και για να μη σπάζει κατά τη χρήση, όταν επάνω του προσκρούουν διάφορα σκεύη μεταφοράς ή αντλητήρια όργανα.

Στο κάτω μέρος του πιθαριού σχηματίζεται εξωτερικά ογκώδης κοφτή απόληξη, που προστατεύει το σκευός από τα χτυπήματα στις μετακινήσεις, ή χονδροειδές έμβολο σαν κομβίο, που βοηθά και στη μεταφορά του. Εσωτερικά, στο κάτω μέρος του πιθαριού, σχηματίζεται βαθιά ή ρηχή κοιλότητα, όπου κατακάθονται τα αιωρούμενα μέσα στα υγρά που αποθηκεύονται ξένα σωματίδια. Με τον τρόπο αυτό παρέχεται η δυνατότητα να αντλείται το καθαρό υγρό έως το τέλος και να καθαρίζεται ευκολότερα το δοχείο όταν αδειάσει.

Αν και ολόκληρα βυζαντινά πιθάρια ή κομμάτια τους πολύ συχνά βρίσκονται είτε τυχαία είτε στις ανασκαφές, το είδος αυτό της κεραμικής δεν έχει προκαλέσει την προσοχή των

6. Διήγησις Ζυφομούστου, στ. 45-54. Πρβλ. στ. 109: *πισάσκιν τὸ προσκέφαλον, ἐγκόλπιν πιθαράκιν*.

7. Χρονογραφία Ι, 144 (LVII.2).

8. Nersessian 1970, 33, εικ. 107. Μετάλλινα δοχεία χρησίμευαν και ως θησαυράρια για την απόκρυψη θησαυρών (Morrisson 1981, 323).

9. Podzuweit 1979, 205, Hampe - Winter 1962, Πανάρετος 1980, 63.

ανασκαφών¹⁰, γιατί ούτε έντονες τυπολογικές διαφορές ούτε διακοσμητικό ενδιαφέρον παρουσιάζει. Περιστασιακά και δειγματοληπτικά γίνονται απλές μνείες ή δίνονται περιγραφές πιθαριών ή κομματιών τους, χωρίς μεγάλες δυνατότητες για ακριβή χρονολόγηση. Μόνον, όσο ξέρω, η εργασία του Α. Jakobson παρουσιάζει τυπολογικά και χρονολογικά τα πιθάρια που βρέθηκαν σε ανασκαφές μεσαιωνικών οικισμών της Μαύρης Θάλασσας, και της οποίας τα συμπεράσματα συνοψίζονται ως εξής¹¹:

Μια ομάδα πίων του 8ου-9ου αι. χαρακτηρίζεται από τις οριζόντιες αυλακωτές ταινίες της εξωτερικής επιφάνειάς τους (Π ί ν. 30, αριθ. 1), που το πλάτος τους ποικίλλει στα παραδείγματα που δημοσιεύονται, από 6-23 εκ. και που, κατά την άποψη του Jakobson, προσέδιδαν στους πίκους σταθερότητα κατά τις μετακινήσεις τους. Η τεχνική αυτή είναι γνωστό ότι είχε ήδη εφαρμοστεί νωρίτερα σε μικρότερα αγγεία μεταφοράς, στους αμφορείς της ύστερης αρχαιότητας και των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Οι πίκτοι της ομάδας αυτής κράτησαν από την προηγούμενη εποχή το ωοειδές σχήμα, διαφέρουν όμως ως προς τις οριζόντιες αυλακωτές ταινίες και το τριγωνικής διατομής στόμιο, αντί του ογκώδους στομίου με την έντονη εκφορά, που συναντάται σε παλιότερα παραδείγματα. Στην ομάδα αυτή ανήκουν μεγάλοι πίκτοι και μικρότερα πιθάρια.

Παράλληλα με τους πίκους της προηγούμενης ομάδας, εμφανίζονται στον 8ο-9ο αι. παρόμοιου ωοειδούς σχήματος μεγάλοι πίκτοι, που διαφέρουν από τους προηγούμενους ως προς τα οριζόντια ανάγλυφα πήλινα στεφάνια (φυτιλάκια) που, κατά την άποψη του Jakobson, ενισχύουν τα τοιχώματα στις ραφές των ενώσεων των πήλινων λωρίδων, με τις οποίες κατασκευαζόταν το σώμα των πίων (Π ί ν. 30, αριθ. 2). Χαρακτηριστικοί πίκτοι του τύπου αυτού βρέθηκαν σε μεσαιωνικό οικισμό κοντά στο χωριό Πολιάνα (πρώην Μαρκούρ, Ρωσία): ένας έχει ύψος 1,92 και ο άλλος 2,15 μ. Οι ραβδώσεις ποικίλλουν από 5-6 ή 7-9 εκ. Το πάχος των τοιχωμάτων τους είναι 3-4 εκ. και η χωρητικότητά τους 1.100 και 1.400 λίτρα. Στην άνω επιφάνεια του χείλους φέρουν εγχάρακτα πριν από το ψήσιμο μονογράμματα. Η τεχνική αυτή κατασκευής των πίων με ανάγλυφα στεφάνια είναι γνωστή σε περιοχές γύρω από τη Μαύρη Θάλασσα, τη Γεωργία και την Αρμενία και διατηρήθηκε στη νεότερη κεραμική παράδοση της Κρήτης, του ελλαδικού χώρου και της Βαλκανικής¹².

Τρίτη ομάδα πίων, που συναντάται στον 8ο-9ο αι., διαφέρει από τις προηγούμενες ως προς το σφαιροειδές ή αχλαδοειδές σχήμα του σώματος και το ψηλό, χωνοειδές στόμιο, που σχηματίζει ευδιάκριτο λαιμό. Οι πίκτοι αυτοί έχουν λεία επιφάνεια του σώματος και φέρουν στο άνω μέρος του σώματος και στη βάση του λαιμού είτε ανάγλυφες κυματιστές γραμμές είτε ανάγλυφη πλεξούδα είτε ελαφρή, εμπεστή με χτένι, ευθεία ή τεθλασμένη γραμμοσκία (Π ί ν. 30, αριθ. 3-4).

Στην ίδια εποχή, κυρίως όμως στον 9ο αι., ανάγονται πίκτοι από κόκκινο πηλό, ατρακτοειδούς ή ωοειδούς σχήματος, με τριγωνικό σε διατομή στόμιο, κοντό έμβολο και λείο σώμα, χωρίς αυλακωτές ταινίες ή ανάγλυφα στεφάνια (φυτιλάκια), με ελαφρή μερικές φορές εμπεστή γραμμοσκία (Π ί ν. 31, αριθ. 1). Στην άνω επιφάνεια του χείλους φέρουν συχνά χαράγματα. Πίκτοι αυτού του τύπου επικράτησαν των προηγούμενων σε μια περίοδο ανόδου της βιοτεχνικής παραγωγής στην Ταυρίδα, λόγω καλύτερης επεξεργασίας και μεγαλύτερης αντοχής.

10. Stillwell MacKay 1967, 301.

11. Jakobson 1966, 182-202, Jakobson 1979.

12. Hampe - Winter 1962, πίν. 9 (Κρήτη), εικ. 28, 53, πίν. 21 (Μεσσηνία), Bajalović-Hadži-Pešić 1981, πίν. XIV, εικ. 49 (Βελιγράδι). Παρόμοιου τύπου πιθάρια εκτίθενται στο Λαογραφικό Μουσείο Καστοριάς.

Γι' αυτό, μέσα σε σπίτια του 10ου αι. στη Χερσώνα συναντώνται πίθοι του τύπου αυτού, οι οποίοι φέρουν συχνά στην άνω επιφάνεια του χείλους αδέξια κυματιστή γραμμή ή διαμπερείς οπές για τα καρφιά του καπακιού ή και επιγραφές, όπως ένας πίθος από το Κατσί-Καλιόν στο Μουσείο του Μπαχτσισαράι, που φέρει εγγράκτο το όνομα *CHMEΩN*¹³.

Στον 11ο αι. η Χερσώνα βρίσκεται σε παρακμή, με περιορισμένη την κεραμική βιοτεχνική παράδοση. Μόνο στο 12ο αι. κτίζονται ξανά τα σπίτια και δημιουργούνται οι ανάγκες για χρήση αποθηκευτικών πύθων. Τότε, στις αποθήκες των σπιτιών τοποθετούνται πίθοι στη σειρά για αποθήκευση δημητριακών, λαδιού και αλίπαστων ψαριών. Οι πίθοι αυτοί (ύψ. 1,50 οι μεγαλύτεροι και 0,80 μ. οι μικρότεροι) διαφέρουν από τους ατρακτοειδείς-ωοειδείς πύθους του 9ου-10ου αι. ως προς το σφαιροειδές σώμα, τον καθαρά σχηματισμένο λαιμό, την ογκώδη απόληξη του πάτου και το πλατύ αναδιπλωμένο σαν γιακάς στόμιο (Πί ν. 31, αριθ. 2-3). Οι πίθοι της ομάδας αυτής έχουν συνήθως ανάγλυφη πλεξούδα στους ώμους και στο λαιμό ή αυλακώσεις στο άνω μέρος του σώματος και κυματιστές γραμμές ή στρογγυλά αποτυπώματα στο χείλος. Το πάχος των τοιχωμάτων τους κυμαίνεται στα 1,5-2 εκ. Ο πηλός είναι ανοιχτός κόκκινος. Αν και δε βρέθηκαν κλίβανοι κατασκευής τους στη Χερσώνα, θεωρούνται από τον Iakobson ντόπια κεραμικά.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα, τέλος, πύθων του 15ου αι. είναι αυτοί που βρέθηκαν στην αποθήκη του πρίγκιπα Ισαάκ στο Μαγκούπ. Είναι σφαιροειδείς (μέγ. διάμ. 1 μ. περίπου), με φαρδύ λαιμό, στενό πάτο (διάμ. 0,13 μ.) και ογκώδες, πλάγια εξέχον στόμιο. Μερικοί φέρουν ραβδώσεις (πλ. 2 εκ.), όπως αυτοί του 8ου-9ου αι. Ο πηλός είναι ανοιχτός κόκκινος με μαρμαρυγία και χρυσίζουσα αντανάκλαση¹⁴.

Πιθάρια, που το σχήμα τους αντιστοιχεί περίπου στους προηγούμενους τύπους του Iakobson, απεικονίζονται σε βυζαντινές παραστάσεις, κυρίως του εν Κανά γάμου. Ατρακτοειδή πιθάρια με ογκώδες στόμιο, πλατιά βάση και ζωνάρια οριζόντια στο λαιμό και στο μέσο της κοιλιάς εικονίζονται σε μικρογραφία του Ευαγγελισταρίου της Παλατινής Βιβλιοθήκης της Πάρμας, αριθ. 5 (τέλος του 11ου αι.)¹⁵. Παρόμοιου σχήματος πιθάρια, με ζωνάρια στην κοιλιά αλλά χωρίς βάση, εικονίζονται σε εικόνα του 11ου-12ου αι. της Μονής Σινά, με σκηνές των θαυμάτων και των Παθών του Χριστού¹⁶ και στην παράσταση του εν Κανά γάμου στο Dečani (14ος αι.)¹⁷ (Πί ν. 49). Λεία επιφάνεια και ογκώδες στόμιο έχουν τα πιθάρια που εικονίζονται σε μικρογραφία αρμενικού Τετραευαγγέλου του 13ου αι., στη Freer Gallery of Art (Ουάσιγκτον), αριθ. 32.18¹⁸.

Ωοειδή πιθάρια με ογκώδες χείλος και ανάγλυφη πλεξούδα στο λαιμό εικονίζονται σε μικρογραφία του Ευαγγελισταρίου της Κρατικής Βιβλιοθήκης του Λένινγκραντ (Gr. 21), του 9ου αι.¹⁹ (Πί ν. 50), όπως και ωοειδή πιθάρια με καθαρά σχηματιζόμενο λαιμό, στην παράσταση του εν Κανά γάμου στην Αγία Σοφία Τραπεζούντας (1250-1260)²⁰.

13. Πρβλ. πίθο από το Veliko Tırnovo (Carevec II, 40, εικ. 27).

14. Iakobson 1953, 410, εικ. 25. Κομμάτια πιθαριού με χρυσίζουσα αντανάκλαση του πηλού βρέθηκαν μέσα σε μεταγενέστερο βόθρο στην παλαιοχριστιανική βασιλική Ποδοχωρίου Παγγαίου.

15. Lazarev 1967, πίν. 241.

16. Σωτηρίου 1956/8, 125, αριθ. 148.

17. Bajalović-Hadžić-Pešić 1981, εικ. 20.

18. Nersessian 1963, εικ. 168, πίν. 60.

19. Likhachova 1977, πίν. 5.

20. T. Rice 1968, εικ. 62. Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών στη δεκαετία 1250-1260 και κυρίως πλησιέστερα προς το 1250, βλ. Lafontaine-Dosogne 1981, 391.

Χαρακτηριστικό αχλαδοειδές σχήμα έχουν τα πιθάρια που εικονίζονται σε μικρογραφία των Ευαγγελίων της Ματίλδης, κόμισσας της Τοσκάνης, χειρογράφου γραμμένου και ιστορημένου στη Βόρεια Ιταλία τον 11ο αι.²¹. Τα πιθάρια αυτά έχουν σχηματισμένο λαιμό και δακτύλιους με κυματιστές γραμμές στη βάση του λαιμού και στο σώμα.

Τυπικά σφαιροειδή πιθάρια, με λεία επιφάνεια, καθαρά σχηματισμένο κοντό λαιμό, ζωνάρια στους ώμους και εγχάρακτα γράμματα εικονίζονται στον κώδικα 5 της Μονής Ιβήρων (13ου αι.)²², ενώ τα πιθάρια που εικονίζονται στα ψηφιδωτά της Μονής της Χώρας (1315-1320/1)²³ (Πί ν. 40β) και στο Τετραευάγγελο Α76 της Μονής Μεγίστης Λαύρας (14ου αι.)²⁴, είναι σφαιρικού σχήματος, με λεία επιφάνεια, σωληνοειδή λαιμό και ογκώδες στόμιο.

Υπάρχουν επίσης και παραστάσεις πιθαριών που δεν έχουν τα αντίστοιχά τους παραδείγματα, όπως αυτά που απεικονίζονται στις τοιχογραφίες του Καλενιέ (περίπου 1413) και είναι ψηλόλιγνα, με υπερβολικά ψηλό και στενό λαιμό, και μοιάζουν στο σχήμα με υστερορωμαϊκά μυροδοχεία²⁵.

Αν και στο κατά Ιωάννη Ευαγγέλιο (2.6) αναφέρεται ότι τα δοχεία, μέσα στα οποία το νερό θαυμασίως μετατράπηκε σε κρασί, ήταν *λίθιναι ύδρϊαι ἕξ κατὰ τὸν καθαρισμὸν τῶν Ἰουδαίων κείμεναι*, τα αντίστοιχα δοχεία που απεικονίζονται στις βυζαντινές παραστάσεις, μιμούνται τα γνωστά στους ζωγράφους της εποχής εκείνης πήλινα πιθάρια. Για να παραμένουν όμως οι ζωγράφοι πιστοί και στο κείμενο του Ευαγγελίου, παρατηρούμε ότι σε ορισμένες παραστάσεις οι επιφάνειες των πίθων σχηματίζουν «νερά», υποδηλώνοντας έτσι τη λίθινη υφή τους.

Μια δεύτερη επίσης παρατήρηση είναι η χρωματική διαφοροποίηση των πιθαριών σε ορισμένες παραστάσεις (Ευαγγελιστάριο Κρατικής Βιβλιοθήκης Λένινγκραντ, Gr. 21, 9ου αι. - τοιχογραφίες Αγίας Αικατερίνης Θεσσαλονίκης, αρχές 14ου αι. - Τετραευάγγελο Α76 Μονής Μεγίστης Λαύρας, 14ου αι.): σε ανοιχτό καφέ, γαλάζιο ή πράσινο απεικονίζονται ορισμένα πιθάρια της παράστασης, σε κόκκινο άλλα πιθάρια της ίδιας παράστασης. Τι σημαίνει η διαφοροποίηση αυτή; Ότι άλλα πιθάρια ήταν λίθινα και άλλα ήταν πήλινα; Η διαφοροποίηση αυτή μάλλον υποδηλώνει ότι το περιεχόμενο των πρώτων πιθαριών είναι νερό, ενώ των υπόλοιπων κρασί. Βλέπουμε δηλαδή ότι με τον τρόπο αυτό υλοποιείται η θαρραλέα πρωτοβουλία της βυζαντινής εικονογραφίας να αποτυπώσει εικαστικά ες αεί τη στιγμή του θαύματος εν τω γίγνεσθαι. Στις περισσότερες, ωστόσο, παραστάσεις του εν Κανά γάμου όλα τα πιθάρια είναι αποκλειστικά κόκκινα και η απόχρωση αυτή μάλλον αποδίδει το περιεχόμενο του σκεύους, παρά την υφή του πηλού τους²⁶.

Λίθινα πιθάρια, σαν τις υδρίες του ευαγγελικού κειμένου, ασφαλώς θα υπήρχαν και στα βυζαντινά χρόνια. Δύο μαρμάρινα παραδείγματα βρέθηκαν στο μεσοπόλεμο στη Μονή Βλατάδων Θεσσαλονίκης, θαμμένα στη γη, κατά τον καθαρισμό ερειπίων της βόρειας πτέρυγας των κελιών²⁷. Ο πρώτος πίθος έχει σχήμα σφαιροειδές, ύψος από το έδαφος 0,89 και διάμε-

21. Rough 1973, πίν. XI. Πρβλ. νεότερα πιθάρια από την Κρήτη, Hampe - Winter 1962, πίν. 11.

22. Θησαυροί Αγίου Όρους Β', 52, εικ. 38.

23. Underwood, Kariye, 2, 235, αριθ. 117.

24. Θησαυροί Αγίου Όρους Γ', 54, εικ. 43.

25. T. Rice 1968, πίν. XXXII.

26. Ο Underwood, Kariye, 1, 119, περιγράφοντας την παράσταση του εν Κανά γάμου, αναφέρεται σε «earthenware jars» (πήλινα πιθάρια).

27. Ξυγγόπουλος 1935, 359, Ξυγγόπουλος 1952, 51-52, Στογιόγλου 1971, εικ. 51. Βλ. επίσης μαρμάρινο πιθάρι (ύψ. 0,33 μ.) στο χωριό Türme (Τουρκία), JÖB 36 (1986), 126 (Mango).

τρο 0,57 μ. (Π ί ν. 51α). Λείπει ο λαιμός και το χείλος. Η βάση του λαιμού λειάνθηκε αργότερα και χρησίμευσε ως στόμιο. Η επιφάνεια του μαρμάρου είναι δουλεμένη αδρά, περισσότερο στο κάτω μέρος και φαίνεται ότι το τμήμα αυτό του πύθου καθόταν σε κάποια περίοδο μέσα στη γη. Σχεδόν στη στάθμη του εδάφους διακρίνεται απαρχή επεξεργασίας για διάνοιξη κυκλικής οπής απορροής, που δεν έχει ολοκληρωθεί. Στο άνω μέρος του πύθου διακρίνεται οριζόντια εγκοπή, μήκ. 15 και πλ. 2 εκ., που δημιουργήθηκε από μακροχρόνια τριβή στο σημείο αυτό. Στον ώμο υπάρχει χαραγμένη η χρονολογία ζ' ΦΝΕ (= 1047) μέσα σε *tabula ansata*, μήκ. 22,5 και πλ. 7,5 εκ. Σε μεταγενέστερη εποχή χαράχθηκε στον ώμο επίσης και σε πολύ χαμηλό ανάγλυφο, μονόγραμμα των Παλαιολόγων. Το Β, που διακρίνεται καθαρά, έχει ύψος 22 εκ.

Ο δεύτερος πύθος έχει σχήμα αχλαδοειδές, διογκωμένο στους ώμους, ύψος από το έδαφος 0,90 και διάμετρο 0,90 μ., με χαμηλό στόμιο, διαμ. 0,73 μ., και χείλος που εξέχει προς τα έξω (Π ί ν. 51β). Στεφάνη ελαφρώς κυρτή με κλίση προς τα έξω, πλ. 0,13-0,14 μ., όπου διακρίνονται τέσσερις οπές, διαμ. 1 εκ., για τα καρφιά του ξύλινου καλύμματος και χαραγμένη η χρονολογία ζ' ΨΙΗ (= 1210). Το στόμιο σε ορισμένα σημεία έχει ραγίσει· σε ένα μάλιστα σημείο έχει σπάσει σε μήκος 0,17 μ., όπου μετρήθηκε το πάχος του τοιχώματος του πύθου στο σημείο αυτό και βρέθηκε 1-1,5 εκ. Η επιφάνεια του πύθου είναι αδρά δουλεμένη και περισσότερο αμελής στο κάτω μέρος.

Τα μαρμάρινα αυτά πιθάρια είναι πιθανώς έργα της ύστερης αρχαιότητας, που έχουν μεταφερθεί στη Μονή Βλατάδων από αλλού, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για τις ανάγκες της βυζαντινής μονής. Όπως είναι δοχεία λαξευμένα σε μονόλιθο μάρμαρο, είχαν, λόγω ιδιαίτερα υψηλής αντοχής, συνεχείς χρήσεις.

Χρήση

Τα πιθάρια ως αποθηκευτικά δοχεία κρασιού, λαδιού, δημητριακών, αλεύρου, παστών ψαριών και κρεάτων, αποξηραμένων φρούτων κτλ. σε μεγάλες ποσότητες, ήταν άμεσα συνδεδεμένα με την οικιακή οικονομία²⁸. Γι' αυτό και χαρακτηριστικά η παροιμία *ἐκ πίθῳ* (πίθου) *ἀντλείς* λεγόταν για όσους ζούσαν σε αφθονία υλικών αγαθών²⁹.

Εκτός από τα πήλινα ή μαρμάρινα πιθάρια, σημαντικό ρόλο στις αποθηκευτικές ανάγκες έπαιζαν και οι κτιστές μέσα στο έδαφος πιθόσχημες δεξαμενές των «ωρειών», που ήταν κατά κανόνα μεγάλων διαστάσεων και χρησίμευαν κυρίως για την αποθήκευση δημητριακών³⁰. Τέτοιοι κτιστοί χώροι βρέθηκαν στη Ρωμαϊκή Αγορά των Αθηνών, την Κόρινθο, τη Χαλκίδα, τη Θήβα, την Πάτμο³¹. Ο τρόπος κατασκευής τους ήταν ο ακόλουθος: άνοιγαν στο έδαφος ευρείς λάκκους, μέσα στους οποίους έκτιζαν με λίθους, πλίνθους και ασβεστοκονίαμα πιθό-

28. ΒΒΠ Β' / II, 107, Τζέτζης, Σχόλια Αριστοφάνη IV / II, 405, Νεφέλαι, 98α: *ὁ μὲν Σωκράτης δύο πίθους εἶχεν ἐν τῇ οἰκίᾳ, τὸν μὲν σίτου, οἶνον δὲ ἄτερον*.

29. Σχόλια Θεοκρίτου Χ, 13. Πρβλ. το ρηθέν του Ιωάννου Χρυσοστόμου *πολλοὶ γοῦν καὶ πίθους ὀλοκλήρους ἐκένωσαν, πένητι μὲν οὐδὲ κύαθον δόντες* (PG 61, 344) και τη βυζαντινὴ παροιμία: *Ἀπὸ τοῦ γεύματος τὸν πίθον* (ΒΠΠ Ε', 62) ἢ *μικρὸν γεῦμα παμπλήρους πίθου*, που αναφέρεται σε συνοδικό σημείωμα του πατριάρχη Λέοντος Στυππῆ (1134-1143) (Ράλλη-Ποτλή, Σύνταγμα, Ε', 80) ἢ και τους στίχους του Κωνσταντίνου Μανασσῆ (3457 και 4835) *καὶ γάρ τοι καὶ μικρότατον γεῦμα τὸν ὅλον πίθον, ὡς ἐκ θαλάττης κύαθον, ὡς ἀπὸ πίθου γεῦμα*.

30. Ορλάνδος 1958², 75.

31. Σταυρόπουλος 1930/1, 4, Ορλάνδος 1964, 16, Corinth XVI, 132, Λαζαρίδης 1965, 295, Φαράκλας 1968, 210, Ορλάνδος 1970, 112, εικ. 85.

σχημη δεξαμενή. Τον κενό χώρο εξωτερικά γέμιζαν με χώμα ή στις επιμελότερες περιπτώσεις με άμμο ή λίθους και έχριαν το εσωτερικό με αμμοκονία ή κουρασάνι. Το στόμιο του πίθου εξείχε από το έδαφος λίγα εκατοστά και δεχόταν για καπάκι βαριά λίθινη πλάκα. Στις περιπτώσεις που οι διαστάσεις του πίθου ήταν μεγάλες, σχηματιζόταν κτιστό σκαλοπάτι, που εξείχε από την εσωτερική επιφάνειά του και βοηθούσε την κάθοδο και την άνοδο του επιφορτισμένου με τον καθαρισμό του³².

Σε έγγραφο του 1196 της Μονής Μεγίστης Λαύρας, όπου περιλαμβάνεται μέρος προστάγματος, πιθανώς του Ισαακίου Β' (Οκτώβριος 1193), σχετικά με την καταβολή της δεκάτης στα κρασιά που μεταφέρονταν στην Κωνσταντινούπολη, αναφέρονται μαζί με τα μαγαρικά και πίθοι ως δοχεία μεταφοράς κρασιού³³. Πιθάρι μικρού μεγέθους με εξογκωμένη σφαιροειδή κοιλιά, πλατύ λαιμό και ευρύ στόμιο βρέθηκε στο ναυάγιο Yassi Ada (625/6)³⁴, που σημαίνει ότι τέτοιου σχήματος δοχεία συνηθίζονταν να φορτώνονται στα πλοία. Σαφώς, όμως, το πιθάρι αυτό δεν είναι είδος συσκευασίας κρασιού, αλλά ανήκε στον εξοπλισμό του πλοίου και χρησίμευε πιθανώς για αποθήκευση πόσιμου νερού.

Στα «Γεωπονικά» περιλαμβάνονται χρήσιμες πρακτικές οδηγίες για την κατασκευή των πίθων, τη διευθέτησή τους στους αποθηκευτικούς χώρους και το σωστό τρόπο συντήρησής τους³⁵. Στο κεφάλαιο 2 του βιβλίου ς', «Περί οينوθήκης, και πίθων εδρασμού», περιγράφεται ο κατάλληλος χώρος για τοποθέτηση πίθων από πλευράς προσανατολισμού και ευκрасίας: *Ὁ οἶκος ὁ ὑποδεχόμενος τοὺς πίθους, ἐν μὲν τοῖς εὐδινοῖς πρὸς ἀνατολὴν καὶ ἄρκτον θυρίδα ἔχῃ, ἐν δὲ τοῖς ψυχροτέροις πρὸς μεσημβρίαν... Τοὺς δὲ πίθους ἐδραστήον ἐν ξηροῖς τόποις. Δίνονται ἐπίσης οδηγίες για τον τρόπο διευθέτησής τους μέσα στους πιθώνες: *Τοὺς δὲ πίθους ἐδραστήον μὴ ψαύοντας ἀλλήλων, ποδιαίου μέτρου μεταξύ καταλιμπανομένου, ἵνα καὶ οἱ τῆς οἰνοθήκης ἐπιμελούμενοι ῥαδίαν ἔχωσι τὴν ἐπὶ τοὺς ἐνδοτέρους πίθους εἴσοδον, καὶ ἵνα, ἐὰν εἷς πίθος τραπῇ, μὴ συνεπισπάσῃται τοὺς πλησίον. Τὴν εἰκόνα αὐτῆς τοῦ κειμένου συναντά κανείς στους βυζαντινούς πιθώνες του Διδυμοτείχου (Πί ν. 52). Οι ημιυπόγειοι αυτοί, λαξευμένοι στο μαλακό ημίβραχο, αποθηκευτικοί χώροι, ήταν τα κατώγια των βυζαντινών οικιών του Διδυμοτείχου³⁶. Φέρουν στο δάπεδο και στα τοιχώματα λαξευμένες υποδοχές στη σειρά για τη διευθέτηση των πίθων, με τον τρόπο που αναφέρεται στο κείμενο των «Γεωπονικών». Στο ίδιο κεφάλαιο δίνονται οδηγίες και εξηγούνται οι λόγοι για τους οποίους οι πίθοι πρέπει να τοποθετούνται κατά ένα ποσοστό μέσα στο έδαφος: *Τοὺς δὲ πίθους ἐδραστήον ἐν ξηροῖς τόποις, ὥστε κατὰ γῆς εἶναι τὰ δύο μέρη αὐτῶν, ἐὰν ἀσθενῇ καὶ λεπτὸν καὶ ἄτροφον ἢ χώρα φέρῃ τὸν οἶνον, ἐὰν δὲ δυναμικὸν καὶ πάχος ἔχοντα, τὸ ἥμισυ αὐτῶν, ὑποβλητέον δὲ ἐκάστῳ πίθῳ ἄμμον ἄδραν καὶ διάξηρον... τὸ δὲ λοιπὸν χώματι πληρωτέον ἐξοπτηθέντι χρησίμως ὑπὸ ἡλίου.***

Ένα ευαίσθητο σημείο των πίθων που τοποθετούνταν εν μέρει ή ολόκληροι μέσα στο έδαφος, ήταν η μόνωσή τους από την υγρασία του χώματος, η οποία, όταν ερχόταν μονίμως σε επαφή με τα εξωτερικά τοιχώματα του πίθου επηρέαζε το περιεχόμενό του μέσω του φυσικού φαινομένου της διαπήδησης. Για να προστατευθεί λοιπόν ο πίθος από την υγρασία του

32. Παρόμοιας κατασκευής αποθηκευτικά ορύγματα αποκαλύφθηκαν και στον Ξηροπόταμο Δράμας (ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, 342). Πρβλ. Κοφο 1983.

33. Actes Lavra I, 352, αριθ. 65.81-83.

34. Yassi Ada I, 186, εικ. 8-21.

35. Γεωπονικά, 171-175.

36. Bakirtzis 1980, 147-148, εικ. 4,5,7, σχέδ. Ι. Για τους μοναστηριακούς πιθώνες, βλ. Ορλάνδος 1958², 75. Πρβλ. τα πιθάρια στο κατώι σπιτιού από τη Λήμνο (Μέγας 1968/9β, 78, 83, εικ. 9, 14).

εδάφους λαμβάνονταν τα εξής μέτρα: επεχρίετο εσωτερικά κάθε χρόνο ή κάθε δύο χρόνια με πίσσα (πεύκου)³⁷, γυαλιζόταν εξωτερικά ο πίθος κατά την κατασκευή του, κατά την τοποθέτησή του μέσα στο έδαφος και, για να μην έρχεται σε επαφή με το υγρό χώμα, παρεμβιζόταν γύρω γύρω, όπως υποδεικνύεται και στα «Γεωπονικά», ξηρή άμμος ή, όπως είδαμε στα κτιστά πιθάρια, λίθοι, οι οποίοι επέτρεπαν την υγρασία του εδάφους να στραγγίζει προς τα κάτω και να μην έρχεται σε μόνιμη επαφή με τα τοιχώματα του πίθου. Για τον ίδιο σκοπό χρησιμοποιούνταν συχνά όστρακα κολλημένα με κουρασάνι στα εξωτερικά τοιχώματα των πίθων, που δεν επέτρεπαν την υγρασία του χώματος να φθάσει τριχοειδώς στα δοχεία³⁸ (Πί ν. 53α). Το πρόβλημα της υγρασίας ήταν τόσο σημαντικό, ώστε τα «Γεωπονικά» υποδεικνύουν *ἐὰν δὲ ἀγρίους οἰκῶμεν τόπους, τὸ ἔδαφος πλίνθοις καταστρωτέον εἰς ὕψος ἀνάγοντας, καὶ ἐπὶ τοῦ καταστρώματος τοὺς πίθους ἐδραστέον ὑποβάλλοντας τὴν ἄμμον*.

Στο ίδιο κεφάλαιο των «Γεωπονικών» συνιστάται οι πιθώνες να είναι απομακρυσμένοι από διάφορους άλλους οικιακούς χώρους και καθαροί: *Ὁ οἶκος ὁ ὑποδεχόμενος τοὺς πίθους... πόρῳ δὲ ἔστω τῆς ληνοῦ, καὶ ἀπηλλάχθω πάσης δυσωδίας... Οὐ συγκατακλειστέον δὲ ταῖς οἰνοθήκαις τῶν δυσωδῶν οὐδέν, οἶον βυρσικὴν δυσωδίαν, τυρούς, σκόροδα, ἔλαιον, σῦκα, σκεύη ἀχρεῖα... κεχωρίσθαι δὲ δεῖ τὴν οἰνοθήκην καὶ ἀπὸ λάκκου, καὶ ἱπποστασίου, καὶ ἀφεδρῶνος, καὶ ἀχυρῶνος, καὶ ἀρτοκοπίου, καὶ βαλανείου*.

Στο επόμενο 3ο κεφάλαιο του ίδιου βιβλίου των «Γεωπονικών», «Περὶ κατασκευῆς πίθων», δίνονται χρήσιμες πληροφορίες για τον πηλό, τον τρόπο κατασκευῆς, το σχῆμα και το μέγεθος των πίθων: *Γῆ οὐ πᾶσα ἐπιτήδειος πρὸς κεραμεῖαν, ἀλλὰ τῆς κεραμίτιδος γῆς οἱ μὲν προκρίνουσι τὴν πυρρὰν τὸ χρῶμα, οἱ δὲ τὴν λευκὴν, οἱ δὲ ἀμφοτέρας συμμιγνύουσι*. Πιθάρια από λευκό πηλό, όσο ξέρω, δεν έχουν βρεθεί, εκτός από μικρού μεγέθους φορητά αποθηκευτικά δοχεία. Τα πιθάρια, όπως τα γνωρίζουμε από τα ευρήματα, είναι κατασκευασμένα από χοντρό κόκκινο πηλό ή λεπτότερο καστανό. *Τινὲς μὲν οὖν ἀρκοῦνται τῇ δοκιμασίᾳ τοῦ καλῶς κεκεραμευμένου πίθου, τῷ κρουσθέντι αὐτὸν ἀποδοῦναι ἤχον τινα ὀξύν καὶ τορόν. Οὐκ ἔστι δὲ τοῦτο αὐταρκες, ἀλλὰ χρὴ τὸν κατασκευάζοντα παρεῖναι τῇ κεραμείᾳ, καὶ ὅπως ὁ πηλὸς καλῶς εἰργασμένος εἴη προνοῆσαι, καὶ μὴ πρὶν ἐᾶσαι ἐπὶ τὸν τροχὸν ἀναβιβᾶσαι, πρὶν τὸν πηλὸν διαδειξαι ὅποιος ἔσται ὁ πίθος ὀπτηθείς*. Οι πληροφορίες της παραγράφου αυτής είναι ενδεικτικές για την παραγωγή και τη διάθεση των πίθων³⁹. Οι πίθοι δεν πωλούνταν, όπως άλλα μικρότερα πήλινα αγγεία, στα παζάρια ή και σ' αυτά τα κεραμικά εργαστήρια, έτοιμοι, όπου η δοκιμή του ήχου, για να διαπιστωθεί αν το αγγείο είναι καλά ψημένο και όχι ραγισμένο, ήταν αρκετή για τον αγοραστή προκειμένου να το αγοράσει. Τα πιθάρια δίνονταν παραγγελία στα αγγειοπλαστεία και ο πελάτης όφειλε να παρακολουθεί από κοντά όλη τη μακρά διαδικασία κατασκευῆς τους, που σημαίνει ότι αν σε οποιαδήποτε φάση κατασκευῆς ο πίθος παρουσίαζε ελάττωμα ή αχρηστευόταν δεν ήταν υπεύθυνος γι' αυτό ο αγγειοπλάστης, αλλά ο πελάτης. Με τον τρόπο αυτό κατοχυρώνονταν έναντι του ιδιώτη τα συμφέροντα του κεραμικού εργαστηρίου, το οποίο, για την κατασκευή ενός τόσο

37. Γεωπονικά, 174-175: *Τοὺς καινοὺς πίθους ἀπὸ τῆς καμίνου ληφθέντας εὐθέως πισσωτέον, τοὺς δὲ παλαιούς, τῇ τοῦ κυνὸς ἐπιτολῇ. καὶ τινες μὲν κατ' ἐνιαυτὸν, τινὲς δὲ παρ' ἐνιαυτὸν αὐτοὺς πισσοῦσι. κάλλιον δὲ πισσοῦν, ὅταν ἡ δξυνος γένηται, ἢ ἀπορῶν ἡ ἐγκειμένη πίσσα*. Πρβλ. ΒΒΠ Ε', 293, Hampe - Winter 1962, 69, πίν. 41.

38. Πίθοι με παρόμοια μονωτική επένδυση βρέθηκαν στη ρωμαϊκή Αγορά Αθηνών (Σταυρόπουλος 1930/1, 4), στον αυλόγυρο της Μονῆς Πετράκη Αθηνών, ύψ. 1,35, πλ. 1,20, διάμ. στομίου 0,72 μ. (Λαζαρίδης 1973/4, 182). Με τον τρόπο αυτό ενισχυόταν και η στερεότητα του πίθου.

39. Πρβλ. Iakobson 1966, 202.

μεγάλου αγγείου, όπως ο πίθος, και άφθονη πρώτη ύλη (πηλός) δαπανούσε και ολόκληρο το προσωπικό θα έπρεπε να απασχολήσει με την επίβλεψη του αρχιμάστορα, σταματώντας κάθε άλλη παραγωγή. Έμμεσα γίνεται σαφές ότι το βυζαντινό κεραμικό εργαστήριο ως οικονομική μονάδα δεν είχε το κεφάλαιο, και πιθανώς ούτε την οργάνωση, να αντιμετωπίσει οικονομικά από μόνο του την παραγωγή πίων. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα νεότερα χρόνια στην Κύπρο και η μεταφορά του πύθου από το εργαστήριο στον τόπο χρήσης του γινόταν με την ευθύνη του αγοραστή και όχι του κατασκευαστή, γιατί υπήρχε πιθανότητα ο πίθος κατά τη μεταφορά του να ραγίσει. Γι' αυτό παρατήρησε ο Iakobson ότι τα μονογράμματα και τα ονόματα που χαράσσονταν πριν το ψήσιμο στο χείλος ή στο άνω μέρος των πίων, προκειμένου να φαίνονται όταν τα δοχεία αυτά ήταν θαμμένα στο έδαφος, είναι των ιδιοκτητών και όχι των βιοτεχνών⁴⁰. Βέβαια, δεν μπορεί να αποκλειστεί και η άλλη άποψη, ότι είναι των πιθαράδων, ιδίως αν σκεφθεί κανείς ότι τα συνεργεία των τεχνιτών αυτών ήταν και μετακινούμενα και εγκαθίσταντο προσωρινά τους θερινούς μήνες κοντά σε τόπους με κατάλληλες χωματερές και σε τόπους χρήσης πιθαριών⁴¹. Πόσο τεχνική και σύνθετη ήταν η διαδικασία παραγωγής πίων φαίνεται και από την αρχαία παροιμία που βάζει στο στόμα του Σωκράτη ο Πλάτων: *ἐν τῷ πύθῳ τὴν κεραμεῖαν ἐπιχειρεῖν μανθάνειν*, λεγόταν για όσους επιχειρούν τα δυσκολότατα, χωρίς προηγουμένως να έχουν την απαιτούμενη γνώση και εμπειρία⁴².

Οὐ πάντας δὲ τοὺς πύθους ἐπὶ τὸν τροχὸν ἀναβιβάζουσιν οἱ κεραμεῖς, ἀλλὰ τοὺς μικροὺς τοὺς μέντοι μείζους χαμαὶ κειμένους ὀσημέραι ἐν θερμῷ οἰκήματι ἐποικοδομοῦσι, καὶ μεγάλους ποιοῦσιν. Μόνον τα μικρά πιθάρια στήνονταν στον τροχό. Η διαδικασία αυτή και ο συσχετισμός της με αρχαία μινωική παράδοση περιγράφεται από το Στέφανο Ξανθουδίδη, όπως την παρακολούθησε ο ίδιος στα πιθαράδικα της Κρήτης, όπου μέχρι σήμερα διατηρείται ζωντανή η κεραμική αυτή παράδοση⁴³. Η κατασκευή των μεγάλων πιθαριών επιτυγχανόταν με πλήινες λωρίδες, που τοποθετούνταν η μία πάνω στην άλλη⁴⁴.

Οὐ μικρὸν δὲ τῆς κεραμείας ἐστὶ μέρος ἡ ὀπησις, δεῖ δὲ μήτε ἔλαττον, μήτε πλεον, ἀλλὰ μεμετρημένως τὸ πῦρ ὑποβάλλειν διὰ τοῦτο τινες, τὴν τῆς τοσαύτης κατασκευῆς δυσκολίαν παραιτούμενοι, τοῖς παλαιοῖς χρῶνται πύθοις, ὃ μάλιστα βλάπτει τοὺς οἶνους. Αναφερόμενος ο συγγραφέας του κεφαλαίου αυτού των «Γεωπονικῶν» στο ψήσιμο των πίων, τονίζει ότι είναι μια από τις δυσκολότερες φάσεις της όλης διαδικασίας παραγωγής, κατά τη διάρκεια της οποίας ο πίθος υπήρχε πιθανότητα να αχρηστευθεί από το λίγο ή πολύ ψήσιμο, από τη χαμηλή ή δυνατή φωτιά. Για τους μεγάλους πύθους, που συχνά τοποθετούνταν μέσα στο έδαφος πριν κατασκευαστούν γύρω από αυτούς τα θεμέλια του σπιτιού, κτίζονταν ειδικοί φούρνοι, οι οποίοι και κατεδαφίζονταν για να βγει από μέσα το ψημένο πιθάρι, εργασία που απαιτούσε τη συνεχή παρουσία του αρχιμάστορα. Απ' εδώ νομίζω ότι προέρχεται και η βυζαντινή παροιμία *ἐὼ σὲ ἔκτισα φοῦρνε, ἐὼ ἵνα σὲ χαλάσω*, που εκστόμιζε ο πατριάρχης Μιχαήλ Κηρουλάριος (1043-1058) κατά του Ισαακίου Α' Κομνηνού (1057-1059), εννοώντας ότι αυτός

40. Ό.π., 201-202.

41. Όπως γινόταν στην Κύπρο (Πιερίδου 1980, 91), όπου πιστεύει ότι τα ονόματα σε κυπριακούς πύθους είναι ονόματα πιθαράδων.

42. Πλάτων, Γοργίας, 514E. Πρβλ. Πρωταγόρας, 324E και Λάχης, 187B.

43. Ξανθουδίδης, Μελετήματα, 62-66. Πρβλ. Βογιατζόγλου 1972.

44. Hampe - Winter 1962, πίν. 5-7, Πιερίδου 1980, 91. Τα νεότερα πιθάρια της Αίνου αποτελούνταν από τέσσερα μέρη: το κάτω, που ονομαζόταν «γλαστρί», πάνω του τοποθετούσαν το «μπόλι», κατόπιν το «κιούπι» και τέλος το «ξεχειλώμα» (στόμιο) (Παπαθανάση-Μουσιοπούλου 1980, 114).

ανέβασε τον Κομνηνό στο θρόνο, αυτός θα τον κατεβάσει⁴⁵. Τόσο δύσκολο ήταν, αλλά και δαπανηρό και τόσο μεγάλη μαστορική τέχνη απαιτούσε το ψήσιμο των πιθαρίων, ώστε, όπως μαρτυρεί ο συγγραφέας αυτού του κεφαλαίου των «Γεωπονικών», πολλοί προτιμούσαν να μην παραγγέλλουν νέους, αλλά να χρησιμοποιούν τους παλιούς πίθους, οι οποίοι όμως, συμπληρώνει, ήταν κατώτερης ποιότητας δοχεία για το καλό κρασί. Το φαινόμενο αυτό της μακροχρόνιας χρήσης πιθαρίων μαρτυρείται και στη διαθήκη του κτίτορος της Μονής Θεοτόκου Κοτεινής (1247), όπου καταμετρούνται «πιθάρια αρχαία τριάκοντα»⁴⁶, αλλά και στη Χερσώνα, όπου σφαιροειδής πίθος του 8ου-9ου αι. βρέθηκε σε αποθήκη κατοικίας, δίπλα σε τυπικό όψιμο μεσαιωνικό πίθο του 12ου-13ου αι.⁴⁷. Ακριβώς αυτή η μακροχρόνια χρήση των δοχείων αυτών τα καθιστά δύσκολο να χρονολογηθούν.

Καλλίους δὲ οἱ πίθοι τῶν εἰς γαστέρα ἐξωγκωμένων οἱ μακρότεροι, καὶ μάλιστα τὰ στόματα ἀνεωγμένα ἔχοντες. τὰ δὲ χεῖλη τῶν πίθων ποιητέον ἔξω ἐπινεύοντα, ἵνα ὅταν τῇ τέφρᾳ ἐπιχρίωμεν αὐτούς, μὴ ἐμπίπῃ τι εἰς τὸν πίθον ἀνοιζάντων ἡμῶν, ἀλλ' ἐκκυλίηται ἔξω. εὐθύς δὲ θερμούς ἔτι ὄντας πισσωτέον. Δυστυχώς δεν εξηγεί ο συγγραφέας για ποιους λόγους οι «μακρότεροι» πίθοι είναι καλύτεροι «των εἰς γαστέρα ἐξωγκωμένων». Υποθέτω, γιατί μεταφέρονται πιο εύκολα, τοποθετούνται περισσότεροι στον ίδιο χώρο —αρκεί να υπάρχει μαλακό έδαφος για την τοποθέτησή τους μέσα σ' αυτό—, το υγρό περιεχόμενό τους, έχοντας μικρότερη ελεύθερη επιφάνεια, προστατεύεται καλύτερα από τους μύκητες που αναπτύσσονται σ' αυτή, και λόγω των σχεδόν κατακόρυφων τοιχωμάτων τους δεν κρατούν υγρασία. Όσον αφορά την ερμηνεία των χειλέων με την έντονη εκφορά προς τα έξω, που είναι χαρακτηριστικό περισσότερο των υστερορωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών πίθων παρά των μεσαιωνικών, των οποίων, όπως είδαμε, τα χεῖλη έχουν διατομή τριγωνική, πληροφορούμαστε ότι προκειμένου να πισσωθούν εσωτερικά οι πίθοι, θερμαίνονταν εξωτερικά με ζεστή στάχτη.

Ἔστωσαν δὲ οἱ πίθοι μὴ μεγάλοι· οὐκ ἐπὶ πλέον γὰρ ἐν τοῖς τοιούτοις ἀναζει, ἅτε μὴ στενωχωρούμενον, πλεονάζον δὲ αὐτὸ ἑαυτῷ ἐπανίσταται, καὶ οὐ μόνον τὴν ὁσμὴν ἀλλὰ καὶ τὸ ἄνθος ἀποπτύει, τὰ δὲ μικρὰ ἀγγεῖα πολὺ καὶ πρὸς φυλακὴν καὶ καλλιοινίαν συμβάλλεται. διὰ τοῦτο μικροὺς χρὴ κατασκευάζειν πίθους. εἰ δὲ φθάσαιμεν παλαιούς πίθους ἔχειν μεγάλους, τὸν ἀσθενέστερον καὶ χείρονα ἐγγέωμεν εἰς αὐτούς, οἱ δὲ τοὺς μικροὺς τὸν κρείττω. Εἰδὼ σαφῶς διαχωρίζονται οἱ μεγάλοι πίθοι ἀπὸ τα μικρότερα πιθάρια και υποστηρίζεται ὅτι οἱ μικρότεροι ἦταν καταλληλότεροι για την παρασκευή και αποθήκευση καλοῦ κρασιού. Η πληροφορία αυτή συσχετίζεται με αυτήν του Ορειβάσιου, ὅτι οἶνων οἱ παχεῖς καὶ δυσώδεις καὶ αὐστηροὶ κακόχυμοι, οἷός ἐστιν ὁ φαῦλος Βιθυνὸς ὁ ἐν τοῖς μεγάλοις κεραμίσις· ὁ γὰρ ἐν τοῖς μικροῖς οὔτε εὐχημὸς ἐστιν οὔτε κακόχυμος, ἀλλὰ μέσος⁴⁸.

Πιθάρια τοποθετούνταν όχι μόνο στους αποθηκευτικούς κατοικήσιμους χώρους αλλά και στους αγρούς, όπου χρησίμευαν για αποθήκευση ποτιστικού νερού, ιδίως όταν κοντά στο χωράφι δεν υπήρχε πηγή, πηγάδι ή τρεχούμενο νερό. Η συνήθεια αυτή βέβαια είναι αρχαιότητα, γι' αυτό και συχνά η σύγχρονη βαθιά μηχανική καλλιέργεια ανακαλύπτει στους αγρούς πιθάρια διαφόρων εποχών. Μια νομική διαφορά που προκύπτει ανάμεσα στην κλασική αρχαιότητα και στα βυζαντινά χρόνια, σχετική με αυτά τα πιθάρια των χωραφιών, είναι η ακόλουθη: στην κλασική αρχαιότητα τα πιθάρια, όπως τα κτίσματα και τα δέντρα, ήταν αναπό-

45. Κεδρηνός, 2.643.

46. Διαθήκη Μαξίμου, 282 και Τυπικόν Κοτεινής, 332.36.

47. Iakobson 1966, 192.

48. Ορειβάσιος, 3.16.18 (79.20).

σπαστα μέρη της γης και πουλιόνταν μαζί της⁴⁹. Στα «Βασιλικά» όμως αναφέρεται ότι τα δοχεία αυτά αν και κατορωρυγμένα... οὐκ εἰσὶ τοῦ ἀγροῦ ἀλλὰ τῆς ἐξοπλίσεώς ἐστι⁵⁰.

Τα πιθάρια ως δοχεία αποθήκευσης νερού σε άνδρους τόπους αναφέρονται και στο «Στρατηγικόν» του Μαυρικίου, όπου δίνονται οδηγίες για τη διατήρηση του πόσιμου αυτού νερού για μεγάλο χρονικό διάστημα⁵¹.

Τα πιθάρια όταν ράγιζαν δεν αχρηστεύονταν, αλλά επιδιορθώνονταν με μολύβδινους συνδέσμους, οι οποίοι δεν επέτρεπαν να ανοίξει το δοχείο και χρησιμοποιούνταν εφεξής για αποθήκευση δημητριακών και άλλων ξηρών προϊόντων. Οι επιδιορθώσεις αυτές των πίων με μολύβδινους συνδέσμους δείχνουν ότι η αντικατάσταση ενός πίου ούτε εύκολη ούτε φθηνή ήταν. Τα «Βασιλικά» επίσης περιλαμβάνουν διάταξη, όπου φαίνεται ότι οι πίοι που χρησιμοποιούνταν για εποχιακούς αποθηκευτικούς σκοπούς, ήταν συχνά ενοικιασμένοι⁵², που σημαίνει ότι η κατοχή απλώς και μόνον πίων ήταν την εποχή εκείνη κεφάλαιο.

Για μακροχρόνια διατήρηση κρασιών δε χρησίμευαν τα πιθάρια, αλλά τα βαγένια⁵³, που ήταν ογκώδη ξύλινα βυτία οίνου, τοποθετημένα μονίμως σε υπόγειους χώρους, τα «βαγενάρεια»⁵⁴ (Π ι ν. 53β). Τα βαγένια συγχέονται με τα «βουτσία»⁵⁵, γιατί έχουν την ίδια τεχνική κατασκευής, την ίδια μορφή και την ίδια εν γένει χρήση, διαφέρουν όμως από αυτά ως προς το μέγεθος: τα βουτσία ήταν ταυτόχρονα μεταφοράς και αποθηκευτικά δοχεία, άρα μέσου ή μικρού μεγέθους, ενώ τα βαγένια ήταν μεγάλων διαστάσεων και αμετακίνητα από τις αποθήκες. Γι' αυτό και πρέπει να εννοηθεί ότι περιφερόμενα συνεργεία μαστόρων τα κατασκεύαζαν επί τόπου⁵⁶. Ο Α. Ορλάνδος αναφέρει την περίπτωση των βαγενίων της Μονής Μεγά-

49. Amyx 1958, 168.

50. Βασιλικά, 19.8.17: *Καὶ ὅτι οὐδὲν ἐστὶ τοῦ ἀγροῦ, ὃ μὴ ἦνται τῇ γῇ. πολλὰ δὲ ἐστὶ τοῦ οἴκου μὴ ἠνωμένα αὐτῷ οἶον μοχλοὶ, κλεῖς κλειθρα, εἰσὶ τινα κατορωρυγμένα, καὶ ὁμοῦ οὐκ εἰσὶ τοῦ ἀγροῦ ἢ τοῦ ἐποικίου· ὥς τὰ οἰνηρὰ σκευὴ καὶ ὁ μάδης. ταῦτα γὰρ τῆς ἐξοπλίσεώς ἐστι.*

51. Μαυρικίου Στρατηγικόν, Χ4, 41-51 (σ. 348, 350): *Εἰ δὲ ἀπόρως πρὸς τὸ ὕδωρ ὁ τόπος ἔχει μὴδὲ ῥυτοῦ ἐν αὐτῷ ὄντος, μὴδὲ ἐν ὀρύγματι εὐρισκομένου, δεῖ ἢ πῖθους ὁστρακίνοους ἢ βουττία τελείας προευνεπιζῆν καὶ γεμίζειν ὕδατος καὶ κόχλακας ἐν αὐτῷ ποταμίους ῥίπτειν, εἰς τὸ αὐταρκέσαι μέχρι τῆς τοῦ χειμῶνος ὥρας, καὶ φθάσαι κινστέρνα οἰκοδομηθῆναι, καὶ ὁμβριον ὑποδέχεται ὕδωρ. Ἴνα δὲ μὴ ὡς εἰκὸς ὅζῃ ἀκίνητον μένον τὸ ὕδωρ ἐν τοῖς ἀγγείοις, δεῖ ἐπιτόνια γίνεσθαι ἐν τοῖς ἀγγείοις καὶ δοχεῖα μικρὰ παρατίθεσθαι αὐτοῖς, ἵνα κατ' ὀλίγον ἀποστάζον τὸ ὕδωρ ἐν αὐτοῖς κίνησιν προσδέχεται. Ἄμα δὲ τοῦ πληροῦσθαι τὰ δοχεῖα, πάλιν ἀποκενοῦν ἐν τοῖς πῖθις ἥτοι βουττίοις τοῦτο, ἵνα διὰ τῆς κινήσεως ταύτης διαπνέεται τὸ ὕδωρ καὶ μὴ ἀφανίζεται. Στο χωρίο αὐτὸ προτείνω τὴν ἐξῆς διόρθωσιν: Ἀντὶ «ἀποκενοῦν ἐν τοῖς πῖθις ἥτοι βουττίοις τοῦτο» προτείνω, σε συνδυασμὸ με τὴν γραφὴν ὁρισμένων χειρογράφων τοῦ κειμένου, «ἀποκενοῦν ἐν τοῖς πῖθις ἢ τοῖς βουττίοις τοῦτο», γιατί «πῖθος» καὶ «βουττίον» εἶναι διαφορετικὰ δοχεῖα, πῆλινο τὸ πρῶτο, ξύλινο τὸ δεύτερο, καὶ δὲν εἶναι δυνατόν ἡ μία ονομασία νὰ ἐπεξηγήσῃ τὴν ἄλλη. Ἡ παράθεσίς τους διαζευκτικῶς, ὡς συναντάται καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ χωρίου, εἶναι νομίζω ὀρθότερη.*

52. Βασιλικά, 20.1.19 (8.867.8): *Εἰ καὶ ἐν ἀγνοίᾳ μισθῶσω πῖθους κεκλασμένους, καὶ ἐκχυθῇ ὁ οἶνος, εἰς τὸ διαφέρειν ἐνέχομαι. Ἐμίσθωσά σοι πῖθους, ἀγνοῶν τούτους τετρηθῆσαι ἥτοι σαθροῦσθαι. ὁ ἀποτιθέμενος ἐν αὐτοῖς οἶνος ὑπὸ σοῦ, διέρρουσε.*

53. Κριαράς Λεξ., λ. βαγένι, βαγιόνι. Ἡ λέξη, κατὰ τὸν G. Meyer 1894/5Π, 15, παράγεται ἀπὸ τὸ σλαβικὸ «vagan» καὶ κατὰ τὸ Ν. Πολίτη 1901, 21, ἀπὸ τὸ λατινικὸ «vagina». Actes Lavra I, 150, ἀριθ. 18, 28 (1014): *τῶν τε οἰκημάτων καὶ πάντων τῶν ὄντων ἐν αὐτῇ ἡγουν βαγενίων...*, ὁ.π., 167, ἀριθ. 22.17 (1017): *βαγενὴν καὶ ζευγάριν*, Actes Zographou, 34, ἀριθ. 14.14 (1299): *βαγενίων τριῶν μικρῶν, ὧν τὸ ἐν οἶνῳ πλήρες*, Actes Chilandar, 61, ἀριθ. 27.53 (1314): *βαγένια ἐπτά, βουδίνας πέντε*. Πρβλ. Δανιήλ Μοσχοπολίτου Λεξ., λ. βαένι.

54. Ορλάνδος 1958², 75. Διαθήκη μοναχῆς Νυμφοδώρας (1145), Actes Xéropotamou, ἀριθ. 30.29-30: *δύο κελία καὶ εἰ τι εὐρίσκειται ἐντὸν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ τοῖς κελίοις, ἢ ἐν τῷ βαγεναρίῳ, βιβλὸς ἢ σκεῦος οἶον δὴποτε ἢ βουτζῆ ἥτοι βουτζόπουλον...* Πρβλ. τὸ «βαγεναρίο» στὸ αστικὸ σπῆτι τοῦ Τυρνάβου (Μέγας 1968/9γ, 156-157).

55. Actes Lavra I, 352, ἀριθ. 67.82: *βαγενίων τῶν καὶ βουτζίων λεγομένων.*

56. «Βαγενάρης» ονομάζεται καὶ ὁ κατασκευαστὴς βαγενίων καὶ ὁ ἀρμόδιος γιὰ τὴν ἐπιστάσις τῆς οἰναποθήκης μοναχός. Βλ. Κριαράς Λεξ., λ. βαγενάρης. «Βαγενάς» ἀναφέρεται ὡς συνηθισμένο κύριο ὄνομα στὰ υστεροβυζαντινὰ χρόνια καὶ σημαίνει τὸν κατασκευαστὴ βαγενίων (Laiou-Thomadakis 1977, 120, Mazal 1968, 95, Δημητράκου Λεξ., λ. βαγενάς, PLP, λ. Βαγενάς).

λου Σπηλαίου, που έφερε καθένα ιδιαίτερο όνομα⁵⁷. Τα ξύλινα βαγένια είχαν την ιδιότητα όχι μόνο να χωρούν μεγάλες ποσότητες κρασιού⁵⁸ αλλά και να τις διατηρούν σφραγισμένες για μακρά χρονικά διαστήματα⁵⁹. Στη γνωστή για τα καλά κρασιά της Κύπρο αναφέρονται με θαυμασμό από περιηγητές κρασιά 30-100 ετών⁶⁰.

57. Ορλάνδος 1958², 75.

58. Στράβων V, 1.12: τοῦ δ' οἴνου τὸ πλῆθος μὴνύουσιν οἱ πίθοι· οἱ ξύλινοι γὰρ μείζους οἰκῶν εἰσί. (πίθοι = jars, μεταφράζει ο H.L. Jones II, 333). Διαθήκη Θεοδοσίου Σκαράνου μοναχού (1270/4), Actes Xéropotamou, αριθ. A9. 12-13: βαγένια μεγάλα δύο ἑξακοσίων μέτρων, ἕτερα δ' τῶν ἀπὸ σ' μέτρων, ἕτερα μικρὰ δύο. 600 μέτρων = 4.920 λίτρων, 200 μέτρων = 1.640 λίτρων (κατὰ Schilbach 1970, 271, μοναστηριακόν μέτρον = 8.200 λίτρα). Το 1806 ο Φρ. Πουκεβίλ (σ. 92) είδε στη Νάουσα (Μακεδονία) ξύλινα βαρέλια κρασιού, που χωρούσαν τρεις χιλιάδες μεζούρες από δώδεκα οκάδες η καθεμιά (= 4.608 κιλά).

59. Ph. Meyer 1894, 169.18-19: οἱ δὲ Ἁγιορεῖται βαγένια ἔχουσι μέγιστα καὶ οὐσίας καὶ γλυκοπάλαια.

60. Excerpta Cypria, 242 (C. van Bruyn, 1683), Αριστείδου 1978/9, 27-28, Φλουρέντζος 1977, 19 (O. Préfat, 1546).

Ονομασία

Συχνά στα βυζαντινά κείμενα και στα έγγραφα αναφέρονται οι «βυτίνες» ή τα «βυτίνια» ή τα «βυτινάρια», τα οποία, κατά το Φ. Κουκουλέ, ήταν διαφόρου χωρητικότητας μικρά φορητά πιθάρια με δύο λαβές και φαρδύ στόμιο, μέσα στα οποία έθεταν τυρί, βούτυρο, αλίπαστα αλλά και σαπούνι¹.

Στην αρχαιότητα «βυτίνη» ή «πυτίνη» ονομαζόταν πήλινο λαγήνι ή φλασκή καλυμμένο με πλέγμα ιτιάς ή λυγαριάς². Το πλέγμα αυτό προστάτευε το πήλινο δοχείο από τα χτυπήματα αλλά και βοηθούσε να διατηρείται το περιεχόμενό του σε σταθερότερη θερμοκρασία. Οι «βουδίνες», που αναφέρονται μαζί με βαγένια και άλλα δοχεία και σκεύη στη διαθήκη του Θεοδώρου Καραβά (1314), είναι πιθανότατα μικρά φορητά πιθάρια³.

Η ονομασία και η χρήση του δοχείου διατηρήθηκαν μέχρι τα νεότερα χρόνια⁴: «βυτίνια» στην Κύμη λέγεται πήλινο αγγείο, όπου θέτουν βούτυρο, στην Τήνο σύκα, στην Πάρο τυρί αλατισμένο, «βουτίνια» ή «μπουτίνια» στην Ήπειρο είναι μικρό πιθάρι για βούτυρο, τυρί ή αλίπαστα και «μπουτίνια» στη Σάμο μικρός ξύλινος κάδος για τυρί και ελιές⁵.

Άλλο είδος αποθηκευτικού δοχείου για τρόφιμα διατηρημένα στο ξύδι ή στην άλμη (τουρσιά) ονομαζόταν κατά το Σχολιαστή του Πλούτου του Αριστοφάνη «κουρελός»⁶. Ο Ν. Κονομής συσχέτισε γλωσσικά την ονομασία αυτή με άλλες ονομασίες αγγείων, «κουνενός», «κουνενά» (Κρήτη), «κουνενί» (Κως). Η ονομασία διατηρήθηκε στην Κύπρο, όπου σημαίνει μικρό πιθάρι με φαρδύ στόμιο για «χαλούμια» (τυρί σε άλμη), χωρητικότητας 4-6 οκάδων. «Κουρελλός» επίσης ονομαζόταν και μεγαλύτερο δοχείο, αλειφτό εσωτερικά, για 15-20 οκάδες λάδι, ενώ «κουρελλίν», μικρότερο, για 6-8 οκάδες λάδι⁷. Στην Ίμβρο «κουρελός» ή «μπουτούτσ(ι)» είναι πήλινο δοχείο με χαμηλό λαιμό και δύο λαβές, συνήθως ύψ. 40, πλ. 30-35 και διαμ. στομίου 15-20 εκ.⁸.

Τρίτο αποθηκευτικό σκεύος ήταν το «κουρούπιν» ή «κορύπιον», το οποίο αναφέρεται και

1. ΒΒΠ Β' / II, 106. Στα σχόλια του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης στην Ιλιάδα σημειώνεται: *Βίκους τά... οίνοδόχα αγγεία, οἱ κεῖνται καὶ ἐπὶ μειζόνων ὀστρακίων σκευῶν... ὁ δὲ τοιοῦτος ταριχευτικὸς βίκος καὶ ἀμφορεὺς ἂν λέγοιτο... ὃν δηλαδὴ βίτιναν οἱ κοινολεκτοῦντές φασι* (εἰς Κουκουλέ 1950, Α', 96). Somavera Θησ. «βυτίνια: salatioio», Μιχαήλ Χωνιάτης, Επιστολή «τω οσιοτάτω κυρ Ησαΐα τω Αντιοχείτῃ», 137: *Ἀπεστάλη τῇ ἀγωγῇ σου... καὶ σάπωνος βητινάρια τέσσαρα, ὧν τὸ ἕν βραχύτερον τῶν λοιπῶν*. Κουμανούδη Συναγωγή, λ. β(υ)τινάριον, Ιστορικόν Λεξ., λ. βυτίνια.

2. Liddell - Scott - Κωνσταντινίδης Λεξ., λ. βυτίνη και πυτίνη, Πολυδεύκης Ζ', 174: *καὶ πυτίνας πλέκειν*, Ησύχιος: *πυτίνη πλεκτή, λάγυνος. ἐπλεκον δὲ ταύτας ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ οἱ δεσμῶται, καὶ σφυρίδας, καὶ τὰ τοιαῦτα ἢ ἡ ἀμῖς*. Φωτίου Λεξ., *πυτίνη ἄσκος μικρός*. Για την αμίδα, βλ. Αγορά XII, 8 και 231.

3. Actes Chilandar, 61, αριθ. 27.55: *βαγένια ἐπτά, βουδίνας πέντε...*

4. Δημητράκου Λεξ., λ. βυτίνη.

5. Κουκουλέ 1950, Α', 96-97.

6. Σχόλια Αριστοφάνη (Dübner), Πλούτος 812: *ὀξίς = Τὸ τοῦ ὀξους ἀγγεῖον. ἄγγος ὀξους δεκτικόν. λοπάδιον = ὁ λεγόμενος κουρελός*. Πρβλ. ὁ.π., 586: *ὁ λ. κουρουλός ἤγουν κουκούμερον*. Κουρουλός = κουρελός (;), Κουκούμερον = κουκούμιον (;).

7. Κονομής 1953, 160, Πανάρετος 1944, 71, Πανάρετος 1980, 64, Στυλιανού 1978, όπου ο «κουρελλός» είναι πήλινο αλειφτό αγγείο με μία λαβή τοξωτή πάνω από το στόμιο για τη μεταφορά.

8. Ανδριώτης 1973, 510.

ως πήλινο αλειφτό για ελιές, παντζάρια, άλλες ρίζες, φύλλα, και ως γυάλινο για φάρμακα και άλλα δηλητήρια⁹. «Κουρούπι», «κουρούπα», «κουρουπάκι» σημαίνουν στη νεότερη Κρήτη μικρό σταμνί ή πιθάρι για ανθόγαλο και μυζήθρα, όχι πάνω από 5-7 οκάδες¹⁰, ενώ στην Κύπρο «κορύπα» σημαίνει υδροφόρο στενόλαιμο, με σφαιρική κοιλιά και χωρίς λαβές αγγείο, ανάλογο με τη λαήνα, η οποία είναι μεγαλύτερη και έχει λαβές¹¹.

Σχήμα

Κοινό χαρακτηριστικό των τριών αυτών αποθηκευτικών δοχείων είναι το μικρότερο μέγεθός τους σε σύγκριση με τους πίθους ή τα πιθάρια. Σημαντικές μεταξύ τους διαφορές σχήματος δεν είναι δυνατό προς το παρόν να διευκρινιστούν. Θεωρητικά μόνον μπορούμε να πούμε ότι οι τρεις ονομασίες αντιστοιχούν σε τρία διαφορετικά μεγέθη αποθηκευτικών δοχείων μέσης ή μικρής χωρητικότητας και συγγενούς χρήσης. Το μικρό, ωστόσο, μέγεθός τους και η ποικίλη στην πράξη χρήση τους οδηγούν στην πολυμορφία σχημάτων, η οποία δυσκολεύει τις ταυτίσεις.

Και τα τρία είδη δοχείων, λόγω του μικρού μεγέθους, έχουν επίπεδους πάτους για να τοποθετούνται στα ράφια ή στα δάπεδα των αποθηκευτικών χώρων. Στα μεγαλύτερα από αυτά χρήσιμες είναι οι οριζόντιες κυρίως λαβές, για να διευκολύνεται η μεταφορά τους.

Τα χαρακτηριστικά αυτά έχει δοχείο (ύψ. 21,8-22,3, διάμ. χείλους 14,2, διάμ. βάσης 13,1, διάμ. σώματος 22,5 εκ.) που βρέθηκε μαζί με εφυσωμένη κεραμική του 10ου αι. στην Αγία Ειρήνη Κωνσταντινούπολης¹² (Πί ν. 33, αριθ. 2). Φέρει δύο οριζόντιες χοντρές λαβές και το χείλος σχηματίζει εσωτερικά υποδοχή για καπάκι.

Ολόκληρο αποθηκευτικής χρήσης δοχείο που προέρχεται από τη Ρωμαϊκή Αγορά Αθηνών¹³, μοιάζει με τα σταμνία μεταφοράς ως προς το ψηλό σώμα (ύψ. 36,3 εκ.) και τις δύο κατακόρυφες λαβές στους ώμους, διαφέρει όμως από αυτά ως προς τον ιδιαίτερα πλατύ λαιμό και το ευρύ στόμιο (12,8 εκ.) (Πί ν. 32, αριθ. 2). Τα χαρακτηριστικά αυτά του σχήματος σχετίζονται λιγότερο με μεταφορές και περισσότερο με αποθήκευση τροφίμων, που η εισαγωγή και η εξαγωγή τους από το δοχείο θα έπρεπε να γινόταν εύκολα. Το δοχείο φέρει ελαιοπράσινη εφυσάλωση και κάτω από τις λαβές ανάγλυφο δακτύλιο με σχοινοειδή διακόσμηση, που συναντάνται κατεξοχήν στα πιθάρια. Χρονολογείται στο 13ο-15ο αι.

Δεύτερο παράδειγμα από την Αθήνα προέρχεται από επίχωση αρχαίας δεξαμενής βόρεια του Ηφαιστείου, στο χώρο της κλασικής Αγοράς, και είναι κομμάτι χείλους και ώμου ευρύστομου (διάμ. κατά υπολογισμό 30,5 εκ.) αποθηκευτικού δοχείου¹⁴. Το χείλος είναι κάθετο, με οριζόντια στεφάνη και δύογωνιώδεις εκβαθύνσεις κάτω από αυτή· στον ώμο είναι στερεωμένη οριζόντια καμπύλη λαβή. Κάτω από το χείλος εγχάρακτη κυματιστή γραμμή. Το δοχείο θα είχε δεύτερη λαβή αντιδιαμετρικά τοποθετημένη και επίπεδο πάτο. Χρονολογήθηκε στο 10ο-11ο αι.

9. ΒΒΠ Β' / II, 107, Du Cange Λεξ., λ. κορίπιον, κουρούπη, κουρούπι (εις Appendix ad Glossarium) και σταμνιον, Διαθήκη ηγουμένου Σάββα (1127/8), MM VI.245 και 246: *κουρούπια τρανά ύάλινα τρία, κουρούπιν ύάλινον θηρικού ως έξαγίων πενήκοντα ή έλαττον* (δηλαδή 221,55 γραμμαρίων, Schilbach 1970, 272). Rohlf's Λεξ., λ. κουρούπι-Kurupi: vaso o pianere rotto o senza manico. Kurupa... donna corta e grossa.

10. Ξανθουδίδης, Μελετήματα, 354, Πετρόπουλος 1952/3, 75. Πρβλ. «τυρί κουρουπιαστό» της Κρήτης (Παπαδάκης 1976, 47 και Παπαδάκης 1978, 57).

11. Σακελλάριος 1890/1, Β', 605, Πανάρετος 1944, 71, Πανάρετος 1980, 64. Hampe - Winter 1962, 84, εικ. 52.

12. Peschlow 1977/8, 409, αριθ. 116.

13. Ορλάνδος 1964, 55, αριθ. 123.

14. Frantz 1938, 461, αριθ. 87.

Από το Ιερό Παλάτιο της Κωνσταντινούπολης προέρχονται δύο κομμάτια από αποθηκευτικά δοχεία¹⁵. Το πρώτο είναι ευρύστομο, φέρει στους ώμους δύο κατακόρυφες στρογγυλές λαβές και κάτω από αυτές οριζόντιες ραβδώσεις (Π ί ν. 32, αριθ. 4). Αντίθετα, το δεύτερο έχει ιδιαίτερα στενό στόμιο, κωνικό λαιμό με πυκνές αυλακώσεις εξωτερικά και δύο ογκώδεις, στρογγυλής διατομής, λαβές, που αρχίζουν από το στόμιο, υψώνονται πάνω από αυτό, κάμπτονται απότομα και καταλήγουν στους ώμους (Π ί ν. 32, αριθ. 3). Μολονότι το σχήμα αυτό των λαβών συναντάται και σε μαγαρικά του 11ου-13ου αι., ο πλατύς κωνικός λαιμός και το στενό στόμιο οδηγούν σε σχήμα αγγείου αποθηκευτικού υγρών.

Αποθηκευτική χρήση θα είχαν ορισμένα από τα «τσουκάλια» που παραθέτει η L. Dončeva-Petkova, και κυρίως αυτά που φέρουν χτυπητή σικτική διακόσμηση¹⁶, που μιμείται πλέγμα χόρτου, με το οποίο θα ήταν καλυμμένα για προστατευτικούς λόγους και για διατήρηση σταθερής θερμοκρασίας αποθηκευτικά δοχεία του τύπου αυτού.

Άλλος τύπος μικρότερων από τα πιθάρια αποθηκευτικών δοχείων είναι με επίπεδο πάτο, αλλά χωρίς λαβές. Χαρακτηριστικά παραδείγματα προέρχονται από την Πλίσκα (ύψ. 37,5 εκ.), Πρεσθλάβα (ύψ. 42 εκ.), Targoviste (ύψ. 52 εκ.)¹⁷ (Π ί ν. 32, αριθ. 1). Τα δοχεία αυτά μοιάζουν στο αχλαδοειδές σχήμα του σώματος και στο χαμηλό χείλος με τα πιθάρια, αλλά διαφέρουν από αυτά ως προς τον επίπεδο πάτο. Εξωτερικά είτε είναι λεία είτε φέρουν ραβδώσεις, που διευκολύνουν το πιάσιμο με τα δύο χέρια κατά τη μεταφορά τους.

Από την Αγορά των Αθηνών προέρχεται ένα κομμάτι αποθηκευτικού δοχείου (διάμ. στομίου κατά υπολογισμό 37 εκ.), που σώζει το προεξέχον χείλος με την επίπεδη στεφάνη και μέρος του σώματος με σχοινοειδή διακόσμηση σε οριζόντιο δακτύλιο, κάθετα στελέχη και εγχάρακτες γραμμές¹⁸. Δεν είναι γνωστό αν το δοχείο έφερε λαβές. Χρονολογήθηκε στο τέλος του 11ου-αρχές 12ου αι.

Κομμάτια από το άνω μέρος δύο αποθηκευτικών δοχείων βρέθηκαν στο Ιερό Παλάτιο της Κωνσταντινούπολης¹⁹. Το πρώτο έχει λεία επιφάνεια και ελαφρώς διογκωμένο σώμα, που καταλήγει πάνω σε απλό παχύτερο χείλος, υπογραμμισμένο εξωτερικά από εγχάρακτη γραμμή (διάμ. στομίου 12,2 εκ.) (Π ί ν. 33, αριθ. 1). Το δεύτερο έχει στόμιο χωρίς έντονη διαμόρφωση χείλους, διαμ. 11 εκ., και σώμα φουσκωτό στο μέσο (Π ί ν. 32, αριθ. 5). Εξωτερικά υπάρχει απλός δακτύλιος και κάθετο στέλεχος με σχοινοειδή διακόσμηση. Και των δύο δοχείων λείπει το κάτω μέρος και η βάση.

Αποθηκευτική χρήση θα είχαν και ορισμένα μικρού μεγέθους δοχεία χωρίς λαβές, που επειδή βρέθηκαν με καμένη την εξωτερική επιφάνειά τους ερμηνεύθηκαν ως σκεύη μαγειρικής. Παράδειγμα είναι το δοχείο από τον Άγιο Πολύευκτο Κωνσταντινούπολης (ύψ. 16 και διάμ. χείλους 12 εκ.), του τέλους του 10ου και αρχών του 11ου αι., με σφαιροειδές σώμα, επίπεδο πάτο και όρθιο, ελαφρώς καμπύλο εσωτερικά καιγωνιώδες εξωτερικά χείλος, που δε συνήθίζεται στα μαγειρικά σκεύη²⁰ (Π ί ν. 33, αριθ. 3).

Στην ίδια ομάδα αποθηκευτικών δοχείων ανήκει και χειροποίητο, κυλινδρικό αγγείο με

15. T. Rice 1958, σχέδ. 24D και 24E. Αναφέρονται ως «water-pots» (δοχεία νερού).

16. Dončeva-Petkova 1977, 52, σχέδ. 12:141,144, σ. 56, σχέδ. 13:165.

17. Ό.π., 195-196, εικ. 31:371, 374, 376. Πρβλ. Jakobson 1979, 61, εικ. 33:1.

18. Frantz 1938, 440, αριθ. A11. Κομμάτια αποθηκευτικών δοχείων με παρόμοια διακόσμηση βρέθηκαν και στα Πάτερμα Ροδόπης (Μπακιρτζής - Ζήκος 1981, 29).

19. T. Rice 1958, σχέδ. 22C και 22E. Αναφέρονται ως «beaker» (μεγάλο, φαρδύ ποτήρι) το πρώτο και ως «beaker» ή «jug» (κανάτι) το δεύτερο.

20. Harrison - Firatli 1966, 238, εικ. H:4.

ευρύ στόμιο (ύψ. 15,5 και διάμ. χείλους και βάσης 12,5 εκ.) από το Άργος, που χρονολογήθηκε στο τέλος του 11ου-αρχές του 12ου αι.²¹ (Πί ν. 33, αριθ. 4).

Χρήση

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι τα μεγέθη των μεσαίων ή μικρών αποθηκευτικών σκευών είναι διάφορα και χωρίς προχωρημένες γνώσεις για τη μετρολογία τους δεν είναι δυνατό να καταλήξει κανείς σε προτάσεις ομαδοποίησής τους. Οι ονομασίες βέβαια δεν έχουν παρά έμμεση σχέση με τα μεγέθη. Τα μεγέθη, όπως και τα σχήματα, έχουν σχέση με τις χρήσεις και ως προς αυτές είδαμε ότι οι βυτίνες (βυτίνια, βουδίνες, βυτινάκια) ήταν δοχεία για αλίπαστα, τυρί, βούτυρο, σαπούνι, οι κουρελοί για λαχανικά (τουρσιά) και τα κουρούπια για ελιές και υγρά. Στην πράξη βέβαια, όπως και η νεότερη χρήση των σκευών δείχνει, οι χρήσεις δεν ήταν αυστηρά καθορισμένες και όταν ο Φ. Κουκουλές αναφέρεται στο «κουρουπιαστό κρέας»²², εννοείται το κρέας που πάστωναν και διατηρούσαν μέσα σε κουρούπια, σε δοχεία, δηλαδή, που κάθε άλλο παρά μικρού μεγέθους θα ήταν. Γι' αυτό μόνο θεωρητικά μπορούμε να πούμε ότι οι βυτίνες, οι κουρελοί και τα κουρούπια είναι ονομασίες τριών αποθηκευτικών δοχείων, μέσου, μικρού και μικρότερου μεγέθους: βυτίνες, δηλαδή, μπορούν να ονομαστούν τα τρία δοχεία από την Πλίσκα, Πρεσθλάβα και Targoniste, που έρχονται σε μέγεθος αμέσως μετά τα πιθάρια, και κουρούπι το μικρό χειροποίητο δοχείο από το Άργος.

Όσον αφορά τα γυάλινα κουρούπια για φάρμακα και δηλητήρια, έχω τη γνώμη ότι το σχήμα τους θα ήταν όμοιο με τις νεότερες κυπριακές κορύπες, που είναι δοχεία μεταφοράς νερού ή κρασιού, σφαιροειδή στο σώμα, με στενό ψηλό λαιμό και χωρίς λαβές²³. Αυτό το τελευταίο χαρακτηριστικό τις διαφοροποιεί από τις κυπριακές λαγίνες. Τέτοιο γυάλινο δοχείο εικονίζεται να κρατά ο ιατρός άγιος Κύρος σε τοιχογραφία στην εκκλησία των Αγίων Αναργύρων Καστοριάς (12ος αι.)²⁴.

21. Piérart - Thalmann 1980, 480, αριθ. B42.

22. ΒΒΠ Ε', 62.

23. Βλ. υποσημ. 11. «Κορυπαστάς» ή «κουρουπαστάς» ή «κορυποστάτης» ονομάζεται το οριζόντιο σανίδι με τις κυκλικές οπές, όπου τοποθετούν τις κορύπες (Χατζηϊωάννου, Τα εν διασπορά, 26).

24. Πελεκανίδης 1953, πίν. 22β. Πρβλ. παράσταση αγίου Κύρου στην εκκλησία του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια-Κουβαρά Αττικής (1232), όπου ο ιατρός άγιος κρατά παρόμοιου σχήματος γυάλινο αγγείο με λαβές (Coubbaraki-Pansélinou 1976, 101, εικ. 56a).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στις σελίδες που προηγήθηκαν, εκτός από τις παρατηρήσεις και τα προβλήματα για κάθε επιμέρους σκεύος και δοχείο, δόθηκε η ευκαιρία να γίνουν και ορισμένες γενικότερες σκέψεις για την κεραμική καθημερινής χρήσης του Βυζαντίου.

Τα συμπεράσματα αυτά μπορούν να συνοψιστούν στα ακόλουθα:

1. Τα μαγειρικά σκεύη, τα μεταφορικά και αποθηκευτικά δοχεία είναι τα ευτελέστερα και πολυπληθέστερα βυζαντινά αγγεία καθημερινής χρήσης και έχουν σχέση με την παρασκευή, τη μεταφορά και την αποθήκευση της τροφής. Μέσα από τις ονομασίες, τα σχήματα και τις χρήσεις τους προβάλλεται περισσότερο ο αγροτικός και εμπορικός χαρακτήρας του Βυζαντίου και λιγότερο ο αστικός. Μελέτη ανάλογη των επιτραπέζιων και άλλων οικιακών σκευών θα δείξει τις πραγματικές διαστάσεις και τις ιδιομορφίες της βυζαντινής πόλης, όπως αυτή διαμορφώθηκε μετά τον 9ο αι.

2. Τα βυζαντινά τσουκαλολάγηνα σε σύγκριση με τα αντίστοιχα αγγεία της αρχαιότητας παρουσιάζουν χαμηλή ποιότητα στην κατασκευή, περιορισμένη ποσότητα στην παραγωγή και μικρή ποικιλία σχημάτων.

3. Και στις τρεις κατηγορίες σκευών και δοχείων που μελετήθηκαν, συναντώνται μεγάλα μεγέθη, που έχουν αποκλειστικά ειδικές χρήσεις, και μικρότερα μεγέθη, που παρουσιάζουν πολλαπλές χρήσεις. Όσο περισσότερες χρήσεις έχει ένα αγγείο, τόσο λιγότερα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σχήματος έχει. Μεγάλος αριθμός αγγείων πολλαπλών χρήσεων συναντάται σε αγροτικές περιοχές.

4. Η φόρμα των βυζαντινών τσουκαλολάγηνων ακολουθεί κατά κανόνα αρχαιότερα πρότυπα και παρουσιάζει αργή εξέλιξη. Τούτο είναι επόμενο για αγγεία αποκλειστικά χρηστικά, αφού το σχήμα σ' αυτά είναι συνάρτηση της χρήσης. Εμφανείς αλλαγές στο σχήμα ή εμφάνιση νέων σχημάτων ερμηνεύονται είτε ως ξένες επιδράσεις (λαγήνες) είτε ως προσαρμογές σε νέες ανάγκες (μαγαρικά) είτε ακόμη ως απευθείας μιμήσεις αρχαίων προτύπων, μέσα στο πνεύμα της «αρχαιοφιλίας», που χαρακτηρίζει τις βυζαντινές «αναγεννήσεις» (σαλτσάρια).

5. Περισσότερο αργή είναι η εξέλιξη της φόρμας στα μετάλλινά σκεύη και δοχεία. Οι μεταλλικές αυτές φόρμες συχνά αποδόθηκαν στον εύπλαστο πηλό (χυτροκακκάβια). Πήλινα αγγεία επίσης μαρτυρούν σχήματα βυζαντινών δοχείων, που λόγω του φθαρτού υλικού τους δεν έχουν διασωθεί (φλασκία, ασκοδάβλες).

6. Μολονότι τα σχήματα των αγγείων καθημερινής χρήσης ήταν κοινά σ' ολόκληρο το βυζαντινό μεσαιωνικό χώρο, παρατηρούνται συχνά ιδιομορφίες και πρωτοτυπίες τοπικών εργαστηρίων, που έχουν σχέση είτε με ξένες επιδράσεις είτε με προηγμένο οικονομικό και πνευματικό επίπεδο αστικών και εμπορικών κέντρων. Η διάδοση των αγγείων γινόταν είτε με το εμπόριο είτε με μετακινήσεις τεχνιτών. Περιοχές απομονωμένες συνέχισαν την παραγωγή αγγείων σε παραδοσιακά συντηρητικά πρότυπα, γνωστά από την κεραμική παραγωγή στους υστερορωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς αιώνες.

7. Η απόδοση βυζαντινών ονομασιών σε συγκεκριμένα σχήματα σκευών και δοχείων γίνεται με κάθε δυνατή επιφύλαξη, γιατί η ονομασία έχει άμεση σχέση με τη χρήση και έμμεση, μέσω της χρήσης, με το σχήμα. Γι' αυτό, όσο οι χρήσεις ενός αγγείου είναι περιορισμένες, τόσο η απόδοση της ορθής ονομασίας είναι πιθανότερη.

Όπως έγραψα και στην εισαγωγή, το βιβλίο αυτό αποσκοπεί επίσης και στο να προσφέρει στοιχεία για την ανάπτυξη μιας σελίδας του βυζαντινού καθημερινού βίου, για τον οποίο και οι γνώσεις μας είναι περιορισμένες και οι δυνατότητες της τεχνοκρατούμενης εποχής μας για την κατανόησή του ανεπαρκείς. Δε θα 'ταν άσκοπο λοιπόν να τελειώσω με τις σκέψεις του Σπ. Ζαμπέλιου, που σχολιάζοντας στα μέσα του περασμένου αιώνα μεσαιωνικά ελληνικά έγγραφα της Ιταλίας (Ιταλοελληνικά 137), δώρισε το ρόλο αυτό της ανάπτυξης του καθημερινού βίου του Βυζαντίου στην έμπνευση του καλλιτέχνη και όχι στη μέθοδο του επιστήμονα: *Ἐπιτήδειός τις ζωγράφος ἡδύνατο ἐκ τοῦ καταλόγου τῆς προικοδοσίας νὰ ἐξάγῃ ἰδέαν ἀκριβῆ τοῦ ἱματισμοῦ, τῶν ἐθίμων, καὶ τῶν χρειωδεστέρων οἰκιακῶν σκευῶν τοῦ καιροῦ ἐκείνου, πρὸς ἱστορικὴν ἀντιτύπωσιν καὶ ἐξεικόνισιν τῆς τότε ἰταλοελληνικῆς κοινωνίας.*

ΠΗΛΟΦΑΓΟΣ ΚΥΘΡΟΚΛΑΣΤΗΣ ΕΓΡΑΨΕΝ
(σκωπτικό χάρagma εκ Πλωτινιόπολης)*

* Ε. Σκαρλατίδου, Ανασκαφές στην αρχαία Πλωτινιόπολη, Πρακτικά Συμποσίου «Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη», Ξάνθη - Κομοτηνή - Αλεξανδρούπολη, 5-9 Δεκεμβρίου 1985, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 111.

BYZANTINE TSOUKALOLAGENA

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE NAMES,
SHAPES AND USES OF FIREPROOF COOKING POTS,
TRANSPORT VESSELS AND STORAGE CONTAINERS

As with so many things this book was first conceived to fill a need, which was quite simply my inability to give Byzantine pots their correct names, to describe their shapes functionally and to record their uses. The theme of the book is therefore the related problems of the utensils and containers used by the Byzantines in their daily lives, and in particular those connected with the preparation, transport and storage of food: fireproof cooking pots, transport vessels and storage containers. These vessels differed from other everyday utensils like table and household wares in that they had a limited variety of shapes, were larger in size and were usually undecorated. Most of them were also cheaper and generally more roughly made; they were collectively styled *tsoukalolagena* by Ptochoprodromos (II, 50) and Nicetas Choniates (148. 4-6) in his popular paraphrase, and I have therefore used this term in the title of the book.

Byzantine pottery is a relatively unknown chapter of Byzantine Archaeology. The few existing studies are concerned with the glazed wares, and the first systematic treatise on them was published in 1930 by D. Talbot Rice. Plain Byzantine pottery for everyday use has not been studied in spite of the fact that it constitutes the major part of the excavated material; it is often described as undiagnostic and has remained unexploited for archaeological purposes. During the last few decades, however, Byzantine Archaeology has itself been influenced by the rapid development in methods brought about by New Archaeology and has turned to the careful collection of even this class of material. As a result pottery finds have been frequently published in recent years, chiefly in excavation reports, from Constantinople, Greece, the Balkans, the Black Sea, Asia Minor, Cyprus, the countries of the Middle East and Italy.

Excavated pottery is fragmentary and costs time and money to join and restore, but whole pots are found in shipwrecks on the seabed. When a shipwreck is excavated systematically, therefore, like the 12th c. wreck near Alonnisos in the Northern Sporades or the 11th c. wreck off the coast of Asia Minor (Serçe Liman) near Rhodes, we can expect a fine harvest of pots and utensils that either formed part of the ship's equipment or were its cargo.

Another source of pots is the vaults of churches or other buildings, in which large everyday vessels were used as filling in the wall construction.

I use the term *tsoukalolagena* chiefly to refer to clay vessels, but it also covers related metal utensils and containers belonging to the period from the Isaurians/Macedonians (9th/10th c.) to the Palaeologans (13th/15th c.). During this time Byzantine pottery, under the influence of the East, became more differentiated from that of late antiquity in its forms, method of fabrication and decorative motifs and techniques, and developed its own distinct character. It not only to some degree influenced Italian pottery in the 14th c. but continued to survive alongside Islamic pottery throughout the long post-Byzantine period, and in the sense of Byzance après Byzance to the creation of what we nowadays call the "folk pottery of the Balkans". Hence comparisons

of Byzantine pots with modern folk utensils and vessels are particularly useful, because medieval names, shapes and uses have been preserved by slow-moving, conservative tradition into the present age. Between the 9th and 15th c. there were undoubtedly spontaneous changes and foreign influences in Byzantine pottery, but in the absence of a sufficient body of published material we cannot at present provide answers to these questions and have been obliged in this book to turn to older examples.

In order to relate the different Byzantine utensils and vessels to Byzantine names and uses, we have to study them in the light of the written evidence and representations. This is the lesson to be learnt from the work already done on vases in Classical Archaeology.

Although the systematic gathering of all the literal information about utensils and vessels in everyday use contained in Byzantine texts has not yet advanced to the same point as W. Hilgers's study of Roman utensils and vessels based on Latin sources, nevertheless a useful literary basis does exist in the painstaking multi-volume work by Phaidon Koukoules, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*. In spite of the excessively severe criticism it has received, mainly because it did not take sufficient account of the new elements that penetrated the Byzantine body during the course of its development and modified its character over the centuries (Mango 1981a, 50), it will continue to be a basic reference work until the results of new studies make its revision necessary. It is of course true that the literary sources Koukoules has drawn on for Byzantine utensils and vessels, while they cover a broad spectrum of Byzantine life, have not so far been confirmed or checked by the archaeological finds, and this remains a weakness in Koukoules's fundamental work.

For the names, uses and shapes of utensils and vessels Byzantine commentaries on ancient texts are useful, for they often give the Byzantine name alongside the ancient one for a known kind of pot. The popular paraphrases of Byzantine works in an archaistic language, like that of the *Χρονική Διήγησις* by Nicetas Choniates, which enable the terms to be collated, afford valuable comparisons. Useful information can also be extracted from the verses of poets and the texts of writers possessing folkloric interest, like Ptochoprodromos, Eustathius of Thessalonica and Michael Psellos. The Byzantine Lexicographers are also a rich source of relevant information, in spite of the frequently voiced opinion that they did not know what the ancient object they were translating looked like (Agora XII, 4). Chronicles and lives of saints often contain lively descriptions of utensils and containers that were in use. Another group of interesting texts is the bills of sale, wills, account books, books of monastic rules, etc., which contain lists of utensils, vessels and other objects. These sources, in addition to the names, give indirect hints about the uses of these objects and the material they were made of, because clay and metal utensils are described in separate groups.

In all these sources, of course, there is the problem of the archaistic and demotic forms of the language used by the Byzantines: for example, which names for the utensils and containers, archaistic or demotic, did the Byzantines use in daily life? A very useful book on this question is Emm. Kriaras's *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας, 1100-1669*.

Nevertheless, the philological information is less than we would expect. Comparing the Byzantine texts with the wealth of information in the ancient Greek and Latin texts we receive the impression that the Byzantines never looked at the world around them and had no interest in describing it, preoccupied as they were with moral enquiries and theological perplexities.

Although the illustrations of utensils and containers in illuminations, ikons, frescos and mosaics provide evidence for the relation between shape and function, there is some doubt as to their absolute usefulness, for we cannot be sure whether or to what extent the Byzantine artist in his various depictions was illustrating contemporary everyday reality or was copying earlier originals going back to antiquity (Mango 1981a, 50-51). This chapter in our research is one without end, but still the portrayal of a pot in any period at least means that its shape and function were understood at the time.

How then was such disparate material to be organized and what methods could be employed to deal with it? As a first step I proceeded to make a classification of cooking, transport and storage vessels on the basis of the information afforded by finds, written sources and representations.

These three categories were divided into separate groups by shape, size and use, and an attempt was made at the same time to give each shape its Byzantine name; this name forms the title of each chapter.

Every chapter is divided into three parts according to Name, Shape and Function. The first part compares and examines passages from texts that give information about the name, and often the function, of a utensil or vessel. In the second part each shape is analysed functionally together with its variations, and references are given to sources and illustrations that assist in relating shape and use. The third section of each chapter treats the functions of a utensil or container with the help of finds, sources and representations. Where the number of finds allows, there is a typological study based on the variations of the shape and their uses, as well as a discussion of the problems of provenance and chronology.

In concluding I should, properly speaking, make some reference to its utility. Instead, let me recall an old story: in 1829 Panofka published a book with the title, *Recherches sur les véritables noms des vases grecs et sur leur différents usages d'après les témoignages des auteurs et des monuments anciens*. His optimistic conclusion, that he had restored things to their place, somewhat naturally provoked criticism, which indeed was not slow in coming a few years afterwards from Gerhard and, in particular, Letronne.

Today, a century and a half later, during which time important studies like those by Richter - Milne and Amyx have appeared on the subject, not only have the problems posed by Panofka not been fully resolved, they have in fact altered. This book, therefore, will be very fortunate, not if it succeeds in solving any problems, but if it can pose new ones and thus assist Byzantinists in the better interpretation of an excavation, and at the same time draw back the curtain on the fascinating scene of daily life among the Byzantines.

FIREPROOF COOKING VESSELS

Chytra - tsoukka - tsoukalion

The Byzantines called their most characteristic cooking pot a *chytra* in the archaistic and a *tsoukka* in the demotic language, since it exactly resembled the Italian *zucca* (= pumpkin) in form. The shape of the base makes it possible to distinguish two different ways in which tsoukalia were used: those with a flat bottom were set directly on the glowing embers in the hearth, and those with a round bottom rested on metal cooking-stands (*pyrostates*) or portable braziers. The grooves on the outside were also functional, making it easier to handle.

Apart from the shape of the bottom, Byzantine tsoukalia can be divided into two categories according to the form of the handles:

a. Tsoukalia with one handle; this was convenient for moving the pot horizontally with one hand and served chiefly for changing its position in the hearth. A single handle is thus usually found on flat bottomed tsoukalia, which were also the smallest.

b. Tsoukalia with two handles; these were convenient for moving the pot vertically with both hands and lifting it on and off the cooking-stand or brazier. Two handles are therefore found on round-bottomed tsoukalia, which were generally larger than the one-handled examples. Tsoukalia with very small or no handles were moved when hot by means of a *dilabis* or *oxylabe* (anc. *pyagra*, mod. tongs).

The neck of the tsoukalion was narrower than the rim to prevent the contents spilling while it was being carried. For this reason the rim was often made with an internal ledge to take a lid (*epikythrion*) of the same diameter.

Byzantine tsoukalia can thus be divided into two types according to shape and function:

A. Tsoukalia with flat bases

1. With no handle (P l s. 1; 2, nos 1-3)
2. With one handle (P l s. 2, nos 4-6; 3)
3. With two handles (P l s. 4-5)

B. Tsoukalia with round bottoms and two handles (P l s. 6-8)

Taking into account the localities where the two types of tsoukalia have been found, the different manners of their use and their different qualities, we suggest that those with flat bottoms were associated with a rural way of life, and those with round bottoms with an urban one.

In addition to preparing food, tsoukalia were used for heating water, concocting medicines, poisons and other chemical preparations, as storage vessels, for drawing water and for preserving food in cold wells. They were also used at funerals, as lamps (*kythrokandeles*) and in naval warfare.

Kakkabos - kakkabion (P l. 9)

Kakkaboi or *kakkabia* were deep fireproof cooking pots resembling the chytres - tsoukalia in function and general shape (*chytrókakkabia*), but differing from them in size and the material they were made from: the *kakkabia* were of copper and generally of large or medium size, with two handles or one bucket handle, and were related to cauldrons, which were also made of metal.

In addition to cooking, *kakkabia* served for heating water in large quantities and mixing mortar for building walls. They were also used on warships (*kakkabopyrphoroi*).

Tegania (P l. 10)

Tegania, shallow open cooking utensils, were made of tinned copper, iron or clay, the latter being the cheapest. The clay Byzantine *tegania* were, according to the finds, vessels with open sloping sides, slightly curved bottoms and one large or two small handles. The copper example in the Archaeological Museum of Komotini is a typical medieval metal *tegania* (P l. 37β-γ). They were used for frying dry foods with the help of oil or fat, or parching pulses and dried fruits. The pan was set on the hearth on a cooking-stand or on its sides or in a more makeshift fashion on two stones. The two small or one long handle enabled it to be removed safely from the fire. A wooden kitchen implement called a *teganostrophon* or *teganostrophion* was used to turn whatever was being fried or parched. The *tegania* used to make *sphougaton* (a kind of omelette) was called a *sphougateron*.

Stegnaton (katsarola) (P l. 11, nos 1-2)

The *stegnaton* is often mentioned together with the *tegania* and refers to a tinned copper saucepan. The shape of the *stegnaton* occurs among the surviving open clay cooking vessels of average shape, being neither deep like the tsoukalia nor shallow like the *tegania*. The characteristic shape of these pots, indicating their function as cooking vessels, is moderately deep, with nearly vertical sides and a flat base nearly equal in diameter to the rim, which helped to heat the pot better. The large heating surface shows that *stegnata* were also used for oven cooking. Vessels of kindred form, mostly without handles, can be confused with table or kitchen utensils having approximately the same shape, and called *mouchroutia* or *minsouria*; these were chiefly used for carrying food from the hearth to the table, or even for drinking wine in large quantities.

Klibanos or klibanion and gastra or gastrion (P l. 11, nos 3-6)

Manuel Moschopoulos says that the *klibanos* was a metal utensil which was made redhot over a fire and then bread was baked on it. Similar shieldshaped utensils with the same purpose are used today in rural and poor communities. Another and better known way of using the *klibanos*, whether of metal or clay, was as a heated cover for a stone or clay base that was first preheated on a fire and on which the so-called *klibanikios* or *klibanites bread* was baked. These clay bases were round, with a diameter of ca. 20 cm, a flat bottom and a raised edge, and they have been found in excavations; these, I suggest, were the *gastres* or *gastria*. The *klibanos* and *gastra* were also used for roasting small portions of meat.

Saltsarion or saltseron - gararion or gareron (P l s. 12-13)

By the word *perichymata* the Byzantines meant the ordinary sauces that were served chiefly with boiled dishes. One kind of sauce was the *garos* or *garon*. To prepare or serve sauces and *garoi* they used special utensils called *saltsaria* or *saltsera*, *gararia* or *garera*. Although Koukoules believed that these utensils were kinds of bottles, these names were applied by the Byzantines to self-heating clay utensils (chafing dishes). They were shaped like inverted cones and had a

place for the fire in the lower part and a deep open dish (*skoutellion*) for the food in the upper part. They were portable and were placed on the table during banquets.

Byzantine saltsaria have been found in different regions. Although there are no great differences in their shape, they exhibit local peculiarities, which leads one to suppose that they did not all come from the same centre of production.

Ch. Morgan, who made a study of the Byzantine glazed pottery from the excavations at Corinth (P l. 12, nos 1-4), classified these vessels by shape and in part by their decoration into three types. According to his comparative Table (p. 57), which shows the Corinth material divided into groups according to shape and decoration, it appears that the saltsaria with simple decoration are represented by only a few examples, while those with elaborate relief, painted and incised decoration comprise the bulk of the material. For this reason the typology of the saltsaria from Corinth, insofar as the material from this area is fragmentary, should be based more on the decoration than the shapes of the vessels. Both the saltsaria with elaborate relief decoration and the plain ones of local red clay are thought to be the products of Corinthian workshops.

The Athenian saltsaria come under those from Corinth, which was probably their provenance. By contrast, the saltsaria from Aigina with simple glazing are considered to be products of a local Aiginitan workshop.

The saltsaria found in Constantinople (P l. 13, nos 1-3) exhibit common traits in terms of their white clay, thin walls, fine craftsmanship, careful but simple impressed and painted decoration and absence of relief representations. These features establish the Constantinople saltsaria as luxury utensils and place them in a group with a common provenance that is probably Constantinople itself or some other large pottery centre nearby.

8th-10th c. saltsaria were found at Bucov (Rumania); coarsely made and with simple incised decoration under the glaze (P l. 13, no 4), they were made of local clay by Byzantine craftsmen from some Byzantine pottery centre.

Two new saltsaria from private collections in Cyprus (P l. 13, no 5), shown here for the first time, give a picture of these utensils, which were in use on the island.

Of the three fragments of saltsaria in the Museo di Roma only one was complete enough to restore. This vessel differs from the rest in its small size, single handle and flat cut-off base (P l. 13, no 6). The decoration shows that it was made in a workshop in Rome or its environs.

In function the saltsarion was a clever combination of portable brazier and cooking pot, the latter holding some tasty condiment for the food (sauce or *garum*) that was eaten hot and at the same time providing the dinners with a little warmth.

Saltsaria made their appearance in the Byzantine world for only a limited period, according to the evidence from excavations, in the period of the Macedonian and Ducas dynasties until Alexius I Comnenus (1081-1118). We do not, however, know whether this was due to some Byzantine culinary practice in fashion at the time or simply to the lack of finds of well dated earlier and later saltsaria. One is, however, struck by the resemblance they bear to Late Bronze Age utensils from Beycesultan (1450-1050/1000 BC).

As with the recurrence of the shape, there is also a similarity in the relief representations decorating portable Hellenistic braziers and Byzantine saltsaria from Corinth. The resemblances are so close that it could well be argued that the Byzantine utensils directly copied the idea of the decoration and to some extent the subjects from Hellenistic originals. This phenomenon is not unique to the medieval pottery of the Peloponnese; the passion for antiques in this region is connected not only with the revival of the arts and classical studies in the period of the Macedonians but with the economic and intellectual flowering of the Peloponnese during the 9th-10th c.

***Eschara - aroula - phokion* (P l. 14)**

The *culinary eschara* mentioned by Eustathius of Thessalonica, was both a metal cooking utensil on which meats, fish, etc., were roasted and also a portable cooking brazier like the *escharai* of antiquity. The *eschara* is also met with under the name of the Latin derivative *aroula* (Lat. *ara*). *Aroules* were not just the low, built hearths of the kitchen or monastic hostels, but portable

braziers with some religious function, as depicted for example in an illumination in the 9th c. "Christian Topography" of Cosmas Indicopleustes (Vatican Library codex no 699) (P l. 37a). The medieval version of the ancient *eschara* or the Latin derivative *aroula* was the *phokion*, from the Venetian *fogo*, meaning a portable heating and cooking utensil. The modern portable braziers, called *phougoudes*, *phouphoudes*, *phokoudes* or *phouvoudes*, are linguistically reckoned to have come from the medieval *phokion*, but in shape and use they resemble the similar utensils of antiquity, of which they may be considered the descendants. A characteristic type of *phougou* is the one with a movable grate resting on an internal flange. The connecting link between the old and the modern utensils are the Byzantine *saltsaria*, which were a combination of a portable brazier (*phokion*) and an open dish; thus they resembled in form, and to some extent in use, both the ancient *eschares* and the modern *phougoudes*. The Byzantine *phokia*, therefore, were similar to the *saltsaria*, with the difference that the bottom of the dish was perforated and thus formed a grate for the fuel and not a dish to heat the food.

TRANSPORT VESSELS

Amphoreus - kouphon - magarikon

The characteristic earthenware vessel for transporting wine or oil over long distances by land or sea was in antiquity generally called an *amphoreus*, in the Early Christian period a *kouphon* and in the Byzantine period a *magarikon* (*megarikon*), the latter originally being an epithet signifying that the *amphoreus* came from Megara.

Byzantine *magarika*, like the *amphorae* of antiquity, had shapes designed for carrying and for loading onto ships. Their bulk, size and weight were no more than could be carried by one man. The loading was done in just the same way as in antiquity: the *magarika* were stowed in tiers in the ship's holds (P l. 15). Byzantine *magarika* can be divided according to the shape of the body and the handles, which were related to the method of stowing, into two basic types encompassing all known examples: squat or spherical and elongated or oblong; the spherical ones were stowed in wide holds and the elongated ones in narrow holds. This method of stowing *magarika* of the same type together led to an important standardization in their production.

Byzantine *magarika* can be divided according to their shape into seven groups (P l s. 16-21; 22, nos 1-2), of which the first three contain examples of *amphorae*, while the remaining groups have shapes typical of the 10th-14th c.

The stamps and incised marks (P l. 23) on the shoulders and handles of 9th/10th-11th c. *magarika* have many likely interpretations. They are useful in enabling us to trace the commercial movement of *magarika*.

From the 10th c. onwards the traditional shapes of antiquity are abandoned and Byzantine *magarika* diminish in number until they finally disappear, to be replaced by other kinds of container introduced by the Italian merchants, like the wooden *boutsia* (P l. 22, no 5), for example, which had greater capacity and offered faster, more economical loading and safer transport. Another kind of earthenware container was the *tzarikion* (It. *giarra*) (P l. 22, nos 3-4).

Magarika were also used for domestic and storage purposes, and were widely employed as filling material in the construction of vaulting.

Lagena - laena - lagenion (P l. 24)

Clay wine or water containers of medium size were called *lagenes* or *lagenia*. The *lagena* was smaller than the *magariko* and spherical or ovoid in shape. In the middle of the 14th c. Genoese merchants imported oil from Italy to Constantinople and Pontus in clay containers called *laenes*. In the middle of the 9th c. the traditional ovoid shape of *amphora* in the Rome region changed and a new type of smaller *amphora* with a spherical body appeared, which became predominant in the 12th-14th c. A similar change in the size and shape of transport containers is apparent in Greece (Corinth, Argos, Athens, 9th-13th c.). These containers, in spite of their origins in the ovoid-oblong Byzantine *magarika*, had similarities to the corresponding spherical *amphorae* of Italy, not only in regard to their shape and the date when they first appeared but in their

dark red-brown linear decoration, the growth of which in the south of Greece shows that its distribution was wider than had been thought. A relationship between the Southern Greek and Italian transport vessels is obvious, but it is not possible to tell which group was the model for the other. The name of *lagenae* can be given to these vessels.

The *lagenae* - *laena* is mentioned as a vessel used for water and wine, and especially for transporting oil. For this reason it also had an inside coating of plaster or dregs. Smaller in size than the *magarika*, *lagenae* were more convenient to use not only as commercial containers but as household utensils. *Lagenae* were also used as filling material in vault construction.

***Stamnos* - *stamnion* (P l s. 25-26)**

In the Byzantine period as in antiquity *stamnia* were vessels for transporting and storing wine, chiefly, but also oil and even water, and they may have had other uses as well. *Stamnia* were mainly of clay, although bronze ones also existed (*chalkostamnia*).

Stamnia were closed vessels and could stand upright by themselves (P l. 41α-β). They thus resembled the *magarika* and *lagenae* in general lines, with the difference that they had flat instead of rounded bottoms. *Stamnia* came in three sizes. The largest were for transporting liquids over great distances by various means and for storage. Medium-sized ones were used to transport liquids by men over short distances and for different kinds of storage; and the small ones were for household use. Three types of small *stamnia* are of interest: those with three handles, with one or three handles and a tubular spout, and *stamnia* with a perforated diaphragm inside the base of the neck or the spout. The latter were called *bombylioi*.

The relative large size of the *stamnia*, and their wide bellies and narrow necks made these vessels suitable for use as filling material in the building of vaults.

***Phlaskion* - *askodabla* (P l s. 27-28)**

Phlaskion was the name used both for personal jars for carrying drinking water or wine and for large containers for carrying wine or oil on pack animals. Their main feature was that they were made of leather. The shape of the small personal *phlaskia* was also reproduced in clay and metal.

The name *askodabla* was given to a container similar to the *phlaskion*. The difference between them was that the former was made entirely of leather while the latter had a cylindrical wooden frame with leather sides, which gave the container a stable drumlike form.

According to the earthenware examples that have survived, *phlaskia* were round and flattened with one or both sides slightly curved, and were carried by country people and travellers slung over the shoulder by a strap (P l. 42α). The clay *phlaskia*, which can be identified with the *koutroubia* for wine, and which were used in the home simply for carrying wine (P l. 43β), did not have a flat base. Vessels with a similar round, flattened shape, two handles, flat base and sometimes a spout were for household or table use and called *kryonteria*.

The clay *askodablae*, on the other hand, were drumlike containers with the outer side more or less convex and the inner one slightly concave or curved, a cylindrical neck and two handles; they were loaded onto the riders' mounts or onto pack animals, slung from the saddles or pack-saddles, and nowadays are known as *tsotres* or *tsitses*.

***Sitla* or *sikla* - *kothonion* (P l. 29)**

The *sitla* was a sort of portable metal, wooden or clay utensil used for drawing and carrying water and for other domestic or religious purposes. The shape was the same, to judge from various representations, as the present-day *koubades*.

The *kothonion* was also a portable vessel, usually of metal; in general use it served for drawing water, in religious function for blessing with holy water and in the home as a kind of large drinking cup for the table. It was also used for carrying dried fruit and for holding, preparing and heating portions of food. Apart from metal *kothonia*, there is also mention of clay, wooden and crystal examples. The view that the *kothonion* was a closed vessel is not borne out by the evidence. It was more probably an open vessel, usually of metal, with one handle and a slightly rounded bottom, resembling in its shape and the way it was made the modern *mpakratsia*. In terms of

fabric, way of manufacture and general shape, they resembled kakkabia —the sitla less so and the kothonion more so— to which they were also related in size.

STORAGE VESSELS

Pithos - pitharion (P l s. 30-31)

The clay storage vessel par excellence of the Byzantines was called a *pithos*, *pitharion* or *pithopoulon*. The difference between a pithos and a pitharion lays not in the shape but the size. Pithoi were large vessels stored in *pithones* and could not be moved once they had been placed in position, while pitharia, which were similar in shape but smaller in size, could be more easily moved and transported.

The shapes of the Byzantine pitharia were not far from the elongated or round shapes of the pithoi that preceded and followed them. Being exclusively storage containers with a long life due to their great strength, they preserved their form unchanged over the centuries. The lack of published and well-dated excavation material makes it impossible to propose a scheme of typological development for Byzantine pitharia at present. Pithoi found in excavations of medieval settlements in South Russia have made it possible to offer some useful observations about the shapes encountered in that region. Similar pithos shapes are found in Byzantine frescos, mosaics and illuminations.

For storage purposes, in addition to clay pitharia, they also employed, more rarely, marble ones (P l. 51α-β) and pithos-shaped built cisterns, as well as wooden barrels.

The “Geoponica”, a 10th c. Byzantine anthology of earlier treatises on agriculture, provides useful information about the manufacture of pithoi, their disposition in storerooms and their proper maintenance. Taken in conjunction with finds and other texts, this information gives a picture of the important part these vessels played in the everyday life of the Byzantines.

Bytina - kourelos - kouroupi (P l s. 32-33)

Bytines or *bytinia* or *bytinaria*, *koureloi* and *kouroupia* or *korypia* were storage jars smaller in size than pithoi or pitharia. Without detailed knowledge about their metrology it is not possible to make any concrete proposals for their classification. We can only say that theoretically these names correspond to three different sizes of storage vessel of medium or small capacity and related function.

Translation: W.W. Phelps

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΣΚΕΥΩΝ, ΔΟΧΕΙΩΝ ΚΑΙ ΕΡΓΑΛΕΙΩΝ

Αγγοθήκη 94
αμφορεύς 70, 90, 95
άρουλα 66
ασκοδάβλα 100
ασκός 95

Βαγένιον 120, 122
βαρέλι 86
βάττα 104
βαυκάλιον 106, 107
βομβυλιός 98
βουδίνα 122, 125
βουτσίων 84
βουττίον 85
βούττις 85
βυτίνα 122
βυτινάριον 122, 125
βυτίνη 122
βυτίνιον 122, 125

Γαράριον 55
γαρερόν 55
γάστρα 53
γαστρίον 53

Διλάβιν 35

Επικύθριον 35
εσχάρα 44, 64, 66, 67

Ζυγοφλάσκια 100

Ιπνός 66

Κακκάβιον 41, 44, 108, 109
κακκαβόπουλον 45, 51
κάκκαβος 44
κανάτι 99
κατζίον 66
κατσαρόλα 51
καυκάλιον 106, 107
καυκίον 106, 107
κιβίσσιον 100
κιβύσιον 100
κλιβάνιον 53
κλίβανος 53
κορύπα 94, 123

κορύπιον 95, 122
κορυποστάς 94
κορυποστάτης 94
κουβάς 107
κουνενά 122
κουνενί 122
κουνενός 122
κούπα 51
κουρελός 122
κουρούπιν 122
κουτρούβιον 105
κούφον 70
κρεάγρα 46
κρίβανος 53
κρυοντήριν 102
κυθροκακκάβιον 42
κυθροκαντήλα 43
κυψέλη 86
κωθώνιον 46, 106

Λαγήνα 89, 125, 127
λαγήνιον 76, 89, 95, 97, 98, 99, 103, 122
λάγυρος 89
λαήνα 89, 104, 123
λαηνουστάτης 93
λάσανον 33
λέβης 31, 32, 44, 47
λοπάς 48

Μαγαρικόν 56, 70, 85, 90, 91, 93, 95, 97, 98, 99, 104, 126
μαγείρισσα 32, 40
μαστραπάς 51
μεγαρικόν 71
μιλ(λ)ιάριον 34, 44
μινσούριν 52
μουχρούτιν 52
μπακράτσι 108
μπογάνα 53
μπόντσα 53
μπουτούτσι 122
μπουτίνα 122

Νταμιτζάνα 105

Οξυλάβη 35

Πετζοφλάσκας 100
πιθάκη 110
πιθάριον 86, 95, 110, 122, 123
πιθόπουλον 110
πίθος 110, 123
πλακίν 53
ποτήριον 106
πυράγρα 35
πύραυλος 67
πυροστάτης 33, 41, 42, 44, 46, 49
πυροστιά 33, 66
πυτίνη 122

Σαλτσάριον 55, 69, 126
σαλτσερών 55
σίκλα 106
σίτλα 106
σκουτέλλιον 55
σπαθίον 71
σταμνίον 90, 95, 104, 123
σταμνοθήκη 99
σταμνολόγος 99
στάμνος 95
σταμνοστάτης 99
στεγνάτον 51
σφυγγατερόν 50
σχάρα 66

Τάγηνον 48
τζαρίκιον, 87
τζουκαλόπουλον 42
τηγάνιον 48, 51
τήγανον 48
τήγανος 44
τηγανοστρόφιον 49
τρουλλίον 44
τσερέπα 53
τσιμπίδα 35
τσιτσα 105
τσότρα 105
τσουκάλιον 31, 45, 51, 69

τσουκαλολάγηνα 11
τσούκκα 31, 40, 49, 51
τυμπάνιον 86

Φακός 101
φλασκίον 100, 126
φλάσκων 100
φουγού 64, 67, 68
φουφού 67, 68
φωβού 67, 68
φωκίον 34, 66, 67
φωκού 67, 68

Χαλκοστάμνιον 95
χαλκοτζούκαλα 51
χαλκοτζύκιον 41
χάλκωμα 32, 51
χειρνιδόξεστον 51
χύτρα 31, 44
χυτροκακκάβιον 44, 46, 126
χυτρόπους 33, 67

Brazier 66, 67
chafing dish 55
costrel 103
crepulja 54
cupella 101
cupula 101
damegiana 105
flasca 100
flasco 100
flaskúci 101
giarra 87
incitega 94
laina 90
maltiz 64
olla acquaria 90
scaldasalsa 55
situla 106
stennáto 51
testo 54

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ

Τα περισσότερα σχέδια (Πί ν. 1-33) είναι αντίγραφα από δημοσιευμένα σχέδια ή φωτογραφίες, που αναφέρονται μέσα στις παρενθέσεις. Επειδή η κλίμακα των σχεδίων δεν είναι ενιαία, σημειώνεται στον κατάλογο που ακολουθεί, το ύψος και ενίοτε η διάμετρος των εικονιζόμενων σκευών ή δοχείων (σε εκατοστόμετρα). Στις περιπτώσεις που δε δίνεται κανένα στοιχείο μεγέθους, σημαίνει ότι η αντιγραφή έγινε από φωτογραφία. Στο τέλος του λήμματος σημειώνεται η σελίδα του κειμένου, όπου γίνεται λόγος για το αντίστοιχο αγγείο.

ΤΣΟΥΚΑΛΙΑ ΜΕ ΕΠΙΠΕΔΗ ΒΑΣΗ ΚΑΙ ΧΩΡΙΣ ΛΑΒΗ (ΟΜΑΔΑ Α1) (Πί ν. 1)

1. Πρεσθλάβα, 10ος αι., υ: 14,5 (Dončeva-Petkova 1977, εικ. 10:90), σ. 36.
2. Vran (Βουλγαρία), 9ος-10ος αι., υ: 5,3 (ό.π., εικ. 11:12), σ. 36.
3. Κωνσταντινούπολη, τέλη 10ου-αρχές 11ου αι., υ: ± 13,5 (Harrison - Firatli 1966, εικ. Η:3), σ. 36.
4. Πάτερμα, Ροδόπη, 13ος αι., υ: 14,1 (Μπακιρτζής - Ζήκος 1981, σχέδ. 4:1), σ. 36.
5. Πάτερμα, Ροδόπη, 13ος αι., υ: 14 (ό.π., σχέδ. 4:2), σ. 36.

ΤΣΟΥΚΑΛΙΑ ΜΕ ΕΠΙΠΕΔΗ ΒΑΣΗ ΚΑΙ ΧΩΡΙΣ ΛΑΒΗ, ΟΜΑΔΑ Α1 (1-3), ΜΕ ΜΙΑ ΛΑΒΗ, ΟΜΑΔΑ Α2 (4-6) (Πί ν. 2)

1. Ribnica (Γιουγκοσλαβία), 11ος-12ος αι., υ: ± 18 (Bajalović-Hadži-Pešić 1981, εικ. II:1), σ. 36.
2. Prilep (Γιουγκοσλαβία), 13ος αι., υ: ± 12,8 (ό.π., εικ. IV:1), σ. 36.
3. Stalač (Γιουγκοσλαβία), 14ος-15ος αι., υ: ± 13,8 (ό.π., εικ. V:1), σ. 36.
4. Prilep (Γιουγκοσλαβία), 13ος αι., υ: ± 14 (ό.π., εικ. IV:4), σ. 38.
5. Peč (Γιουγκοσλαβία), 14ος-15ος αι., υ: ± 13,2 (ό.π., εικ. X:1), σ. 38.
6. Βελιγράδι, 14ος-15ος αι., υ: ± 17,5 (ό.π., εικ. X:4), σ. 38.

ΤΣΟΥΚΑΛΙΑ ΜΕ ΕΠΙΠΕΔΗ ΒΑΣΗ ΚΑΙ ΜΙΑ ΛΑΒΗ (ΟΜΑΔΑ Α2) (Πί ν. 3)

1. Κωνσταντινούπολη, 9ος-10ος αι., υ: 10,5 (Peschlow 1977/8, εικ. 18:20), σ. 36.
2. Κωνσταντινούπολη, 9ος-10ος αι., υ: 10,4 (ό.π., εικ. 8:86), σ. 37.
3. Κωνσταντινούπολη, 10ος-11ος αι., υ: ± 17 (Hayes 1980, εικ. 24), σ. 37.
4. Κωνσταντινούπολη, 12ος αι., υ: ± 16 (Talbot Rice 1958, εικ. 22A), σ. 37.
5. Κωνσταντινούπολη, 12ος αι., υ: ± 12 (ό.π., εικ. 22B), σ. 37.
6. Θάσος, 10ος-11ος αι., υ: 11,6, σ. 37.

ΤΣΟΥΚΑΛΙΑ ΜΕ ΕΠΙΠΕΔΗ ΒΑΣΗ ΚΑΙ ΔΥΟ ΛΑΒΕΣ (ΟΜΑΔΑ Α3) (Πί ν. 4)

1. Serçe Liman, αρχές 11ου αι., υ: 19 (Bass - van Doorninck 1978, εικ. 6), σ. 38.
2. Dinogetia (Ρουμανία), 11ος-12ος αι. (Barnea 1967, εικ. 163:5), σ. 38.
3. Κόρινθος, τέλη 10ου-μέσα 11ου αι., υ: 17,1 (Stillwell MacKay 1967, εικ. 3:99), σ. 38.
4. Άργος, α' μισό 12ου αι., υ: 18 (Piérart - Thalmann 1980, πίν. X:C1), σ. 38.

ΤΣΟΥΚΑΛΙΑ ΜΕ ΕΠΙΠΕΔΗ ΒΑΣΗ ΚΑΙ ΔΥΟ ΛΑΒΕΣ (ΟΜΑΔΑ Α3) (Πί ν. 5)

1. Garvan (Βουλγαρία), 10ος αι., υ: 23,2 (Dončeva-Petkova 1977, εικ. 13:165), σ. 34, 38.
2. Πρεσθλάβα, 10ος αι., υ: 13 (ό.π., εικ. 13:166), σ. 38.
3. Πρεσθλάβα, 10ος αι., υ: 17,5 (ό.π., εικ. 10:104), σ. 38.
4. Πλίσκα, 9ος-10ος αι., υ: 11 (ό.π., εικ. 13:169), σ. 38.
5. Gigen (Βουλγαρία), 10ος αι., υ: 10 (ό.π., εικ. 10:103), σ. 38.

ΤΣΟΥΚΑΛΙΑ ΜΕ ΑΠΟΣΤΡΟΦΥΛΕΜΕΝΗ ΒΑΣΗ ΚΑΙ ΔΥΟ ΛΑΒΕΣ (ΟΜΑΔΑ Β) (Πί ν. 6)

1. Κωνσταντινούπολη, τέλη 10ου-αρχές 11ου αι., υ: ± 18 (Harrison - Firatli 1966, εικ. Η:2), σ. 39.
2. Κωνσταντινούπολη, 9ος-10ος αι., υ: ± 12,1 (Peschlow 1977/8, εικ. 18:121), σ. 39.
3. Κόρινθος, 10ος αι., υ: 16,9 (Stillwell MacKay 1967, εικ. 2:92), σ. 39.
4. Άργος, β' μισό 12ου αι., υ: 21,5 (Piérart - Thalmann 1980, πίν. Χ:D7), σ. 39.
5. Κόρινθος, τέλη 12ου αι., υ: 16,2 (Stillwell MacKay 1967, εικ. 5:121), σ. 39.
6. Κόρινθος, τέλη 12ου-αρχές 13ου αι., υ: 22 (ό.π., εικ. 4:118), σ. 39.

ΤΣΟΥΚΑΛΙΑ ΜΕ ΑΠΟΣΤΡΟΦΥΛΕΜΕΝΗ ΒΑΣΗ ΚΑΙ ΔΥΟ ΛΑΒΕΣ (ΟΜΑΔΑ Β) (Πί ν. 7)

1. Κόρινθος, 13ος αι., υ: ± 16 (Stillwell MacKay 1967, 5:126), σ. 39.
2. Κόρινθος, β' μισό 13ου αι., υ: 19,1 (ό.π., εικ. 5:127), σ. 39.
3. Κόρινθος, τέλη 13ου-αρχές 14ου αι., υ: 18,2 (ό.π., εικ. 5:132), σ. 40.
4. Κόρινθος, τέλη 13ου-αρχές 14ου αι., υ: 18,2 (ό.π., εικ. 5:128), σ. 40.
5. Κόρινθος, 10ος αι., υ: 21 (ό.π., εικ. 2:94), σ. 34, 40.
6. Άργος, τέλη 11ου-αρχές 12ου αι., υ: 15 (Piérart - Thalmann 1980, πίν. Χ:B45), σ. 34, 40.

ΤΣΟΥΚΑΛΙΑ ΚΥΠΡΟΥ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ (Πί ν. 8)

1. Πάφος, αρχές 13ου αι., υ: 14,3 (Megaw 1971, εικ. 3:5), σ. 40.
2. Πάφος, αρχές 13ου αι., υ: 26 (ό.π., εικ. 3:6), σ. 40.
3. Λευκωσία, β' μισό 14ου αι., υ: 25 (Megaw 1937/9, εικ. 7:A18), σ. 40.
4. Λευκωσία, μέσα 16ου αι., υ: 27 (ό.π., εικ. 22:C34), σ. 40.
5. Atlit, 13ος αι. (Johns 1934, πίν. LVII:3), σ. 41.

ΚΑΚΚΑΒΙΑ-ΧΥΤΡΟΚΑΚΚΑΒΙΑ (Πί ν. 9)

1. Κακκάβιο, Yassi Ada, αρχές 7ου αι., υ: 29,5 (Yassi Ada I, εικ. 12-3:MF3), σ. 45.
2. Χυτροκακκάβιο, Χερσών, παλαιοχριστιανικοί χρόνοι, υ: 10,3 (Romančuk 1976, εικ. 3:1), σ. 46.
3. Χυτροκακκάβιο, Βελιγράδι, τέλη 11ου αι. (Marjanović-Vujović 1974, σ. 186, σχέδ. 6), σ. 46.

ΤΗΓΑΝΙΑ (Πί ν. 10)

1. Κωνσταντινούπολη, 10ος-11ος αι., δ: ± 19,5 (Hayes 1980, εικ. 23:7), σ. 48.
2. Πάφος, αρχές 13ου αι., δ: 27 (Megaw 1971, εικ. 2:7), σ. 48.
3. Atlit, 13ος αι., δ: ± 25 (Johns 1936, εικ. 14:5), σ. 49.
4. Μολδαβία, 15ος-16ος αι. (Busuioc 1975, εικ. 55), σ. 50.

ΣΤΕΓΝΑΤΑ, ΚΛΙΒΑΝΙΑ ΚΑΙ ΓΑΣΤΡΙΑ (Πί ν. 11)

1. Στεγνάτον, Al Mina, 9ος-10ος αι. (Lane 1938, εικ. 5:G), σ. 51.
2. Στεγνάτον, Tuscania, 13ος-14ος αι., δ: 14,6 (Whitehouse 1972, εικ. 8:7), σ. 51.
3. Γαστρίον (čepulja), Ribnica (Γιουγκοσλαβία), 11ος αι., δ: ± 24 (Minić 1974, πίν. III:10), σ. 54.
4. Ιπνός, Αγορά Αθηνών, μέσα 6ου αι. π.Χ., υ: 19 (Agora XII, εικ. 19:2026-2027), σ. 54.
5. «Το σημερινόν κλιβάνιον» (Κουκουλές 1950, Α', πίν. Β:2), σ. 53.
6. «Μπόντσα με τη γάστρα», Θεσσαλία (Μέγας 1968/9γ, εικ. 12), σ. 53.

ΣΑΛΤΣΑΡΙΑ Ή ΣΑΛΤΣΕΡΑ - ΓΑΡΑΡΙΑ Ή ΓΑΡΕΡΑ (Πί ν. 12)

1. Κόρινθος, 9ος-10ος αι., υ: 12,5 (Corinth XI, εικ. 24:A), σ. 56.
2. Κόρινθος, α' μισό 11ου αι., υ: 14 (ό.π., εικ. 24:B), σ. 56.
3. Κόρινθος, α' μισό 11ου αι., υ: 12,7 (ό.π., εικ. 24:C), σ. 56.
4. Κόρινθος, β' μισό 11ου αι., υ: 12,2 (ό.π., εικ. 24:D), σ. 58.
5. Αίγινα, 10ος-αρχές 11ου αι., υ: 20 (Alt-Ágina I:2, εικ. 28:147), σ. 60.
6. Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, υ: 14,9 (η τομή του αγγείου δημοσιεύεται κατά ευγενή άδεια της διεύθυνσης του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών), σ. 60.

ΣΑΛΤΣΑΡΙΑ Ή ΣΑΛΤΣΕΡΑ - ΓΑΡΑΡΙΑ Ή ΓΑΡΕΡΑ (Πί ν. 13)

1. Κωνσταντινούπολη, 9ος-10ος αι., υ: 11,3 (Peschlow 1977/8, εικ. 10:81), σ. 61.
2. Κωνσταντινούπολη, 9ος-10ος αι., υ: 10,4 (ό.π., εικ. 10:85), σ. 61.
3. Κωνσταντινούπολη, 9ος-10ος αι., υ: 13,6 (ό.π., εικ. 10:84), σ. 61.
4. Βυκον (Ρουμανία), 9ος αι. (Comşa 1978, εικ. 89, κατ' αποκατάσταση), σ. 61.
5. Ίδρυμα Πιερίδη, Λάρνακα, υ: 16 (η τομή του αγγείου δημοσιεύεται κατά ευγενή άδεια του Ιδρύματος Πιερίδη, Λάρνακα), σ. 62.

6. Ρώμη, 10ος-11ος αι., υ: 8,3 (Mazzucato 1972, εικ. 84), σ. 63.

ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΦΟΥΓΟΥΔΕΣ ΚΑΙ BYZANTINA ΦΩΚΙΑ (Πί ν. 14)

1. Φουγού, Μουσείο Αλικαρνασσοῦ, μεταβυζαντινά ή νεότερα χρόνια, υ: 21,5 (Leonard 1973, πίν. 1:18-19), σ. 68.
2. Φουγού, Συρακούσες, υ: 16,5 (Kapitän 1980, εικ. 5), σ. 68.
3. Φωκίον, Αίγινα, 10ος-αρχές 11ου αι., υ: 13,8 (Alt-Ägina I:2, πίν. 28:149), σ. 69.
4. Φωκίον, Βυκον (Ρουμανία), 9ος αι. (Comşa 1978, εικ. 90), σ. 69.

ΣΤΟΙΒΑΓΜΑ ΜΑΓΑΡΙΚΩΝ (Πί ν. 15)

ΜΑΓΑΡΙΚΑ 1ης ΟΜΑΔΑΣ: α) 1-3, ΕΠΙΜΗΚΗ ΩΘΕΙΔΗ (8ος-9ος αι.), β) 4-6, ΕΠΙΜΗΚΗ ΡΑΒΔΩΤΑ (9ος-11ος αι.) (Πί ν. 16)

1. Yassi Ada, αρχές 7ου αι., υ: μέσος όρος 45,3 (Bass 1962, εικ. 6:b), σ. 75.
2. Κωνσταντινούπολη, 8ος-9ος αι., υ: ± 59 (Striker - Kuban 1975, εικ. 15), σ. 75.
3. Χερσών, 8ος-9ος αι., υ: ± 57 (Romančuk 1981, εικ. 4:4), σ. 75.
4. Αίγινα, 9ος-10ος αι., υ: 55,5 (Alt-Ägina I:2, πίν. 22:108), σ. 76.
5. Χερσών, 9ος-10ος αι. (Iakobson 1950, εικ. 60), σ. 76.
6. Mljet (ανατ. Αδριατική), υ: ± 38 (Brusić 1979, πίν. I:4), σ. 76.

ΜΑΓΑΡΙΚΑ 2ης ΟΜΑΔΑΣ: α) 1-2, ΑΧΛΑΔΟΣΧΗΜΑ (9ος αι.), β) 3-6, ΚΟΝΤΟΧΟΝΤΡΑ ΣΤΡΟΓΓΥΛΑ (9ος-11ος αι.) (Πί ν. 17)

1. Πάφος, αρχές 9ου αι., υ: 57,1 (Megaw 1971, εικ. 5:22), σ. 76.
2. Άργος, 9ος αι., υ: 36,5 (Piérart - Thalmann 1980, πίν. IV:A'/3), σ. 76.
3. Λήμνος, 10ος-11ος αι., υ: 38 (Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής, αριθ. 3680), σ. 77.
4. Αχρίδα, τέλη 10ου-αρχές 11ου αι., υ: 45 (Aleksova 1960, σχέδ. T1:1), σ. 77.
5. Serçe Liman, αρχές 11ου αι., υ: 41 (Bass - van Doorninck 1978, εικ. 9), σ. 77.
6. Χερσών, 9ος-10ος αι., υ: ± 54 (Iakobson 1951, εικ. 6:28), σ. 77.

ΜΑΓΑΡΙΚΑ 3ης ΟΜΑΔΑΣ (9ος-11ος/12ος αι.): α) 1-3, ΟΞΥΠΥΘΜΕΝΑ ΜΕΓΑΛΑ, β) 4-6, ΟΞΥΠΥΘΜΕΝΑ ΜΙΚΡΑ (Πί ν. 18)

1. Βόρεια παράλια Μαύρης Θάλασσας, 9ος-10ος αι., υ: ± 56 (Iakobson 1979, εικ. 43:1c), σ. 78.
2. Πρεσθάβα, 10ος-11ος αι., υ: 61 (Čangova 1959, εικ. 4:3), σ. 78.
3. Dinogetia (Ρουμανία), 11ος-12ος αι. (Barnea 1967, εικ. 159:3), σ. 78.
4. Χερσών, 9ος-11ος αι., υ: ± 44 (Romančuk 1981, εικ. 6:5), σ. 78.
5. Κωνσταντινούπολη, 9ος αι., υ: 30 (Demangel - Mamboury 1939, εικ. 198:5), σ. 78.
6. Mljet (ανατ. Αδριατική), υ: ± 30 (Brusić 1979, πίν. I:8), σ. 78.

ΜΑΓΑΡΙΚΑ 4ης ΟΜΑΔΑΣ (9ος/10ος-12ος/13ος αι.): ΑΧΛΑΔΟΣΧΗΜΑ ΜΕ ΥΨΩΜΕΝΕΣ ΛΑΒΕΣ (Πί ν. 19)

1. Χερσών, 10ος-11ος αι., υ: ± 50 (Iakobson 1979, εικ. 68:1), σ. 79.
2. Χερσών, 10ος-11ος αι., υ: ± 42,5 (ό.π., εικ. 68:2), σ. 80.
3. Κωνσταντινούπολη, 9ος αι., υ: 43,5 (Demangel - Mamboury 1939, εικ. 198:1), σ. 79.
4. Αντικύθηρα, 12ος αι., υ: 41 (Coldstream 1972, εικ. 18), σ. 79.
5. Atlit, 13ος αι., υ: ± 50 (Johns 1936, εικ. 14:10), σ. 80.
6. Χερσών, 12ος-13ος αι., υ: ± 50 (Romančuk 1981, εικ. 6:7), σ. 80.

ΜΑΓΑΡΙΚΑ 5ης ΟΜΑΔΑΣ (12ος-13ος αι.): ΑΤΡΑΚΤΟΕΙΔΗ ΜΕ ΥΨΩΜΕΝΕΣ ΛΑΒΕΣ (Πί ν. 20)

1. Σωζόπολη, 11ος-12ος αι., υ: ± 63 (Čangova 1959, εικ. 11), σ. 80.
2. Dinogetia (Ρουμανία), β' μισό 11ου-12ος αι. (Barnea 1967, εικ. 159:4), σ. 80.
3. Dinogetia (Ρουμανία), β' μισό 11ου-12ος αι. (ό.π., εικ. 159:5), σ. 80.
4. Αντικύθηρα, υ: 61 (Coldstream 1972, εικ. 87:19), σ. 80.
5. Βλαδιμίρ του Βελίνσκ (Ρωσία), 12ος αι., υ: ± 39 (Iakobson 1951, εικ. 10:35), σ. 80.
6. Χερσών, 12ος-13ος αι., υ: α) ± 27, β) ± 36 (Romančuk 1981, εικ. 6:8-9), σ. 80.
7. Πάφος, αρχές 13ου αι. (Megaw 1972, εικ. 27), σ. 80.

ΜΑΓΑΡΙΚΑ 6ης ΟΜΑΔΑΣ (12ος-13ος αι.): α) 1-4, ΚΟΝΤΟΧΟΝΤΡΑ ΣΤΡΟΓΓΥΛΑ ΜΕ ΥΨΩΜΕΝΕΣ ΛΑΒΕΣ, β) 5-7, ΕΝΔΙΑΜΕΣΟΙ ΤΥΠΟΙ (11ος-12ος αι.) (Πί ν. 21)

1. Χερσών, 12ος-13ος αι., υ: ± 59 (Iakobson 1979, εικ. 69:1), σ. 81.
2. Μπαλακλάβα (νότια Ρωσία), 12ος-13ος αι., υ: ± 49 (ό.π., εικ. 69:4), σ. 81.

3. Μεσημβρία, 12ος-13ος αι., υ: $\pm 55-57$ (Čangona 1959, εικ. 12), σ. 81.
4. Πάφος, αρχές 13ου αι., υ: 46,6 (Megaw 1971, εικ. 3:3), σ. 81.
5. Dinogetia (Ρουμανία), 11ος-12ος αι. (Barnea 1967, εικ. 159:6), σ. 81.
6. Μεσημβρία, 11ος-12ος αι., υ: ± 34 (Čangona 1959, εικ. 13), σ. 81.
7. Hvar (ανατ. Αδριατική), 11ος-12ος αι., υ: ± 40 (Brusić 1979, πίν. IV:4), σ. 81.

ΜΑΓΑΡΙΚΑ 7ης ΟΜΑΔΑΣ (ΤΕΛΗ 13ου-ΑΡΧΕΣ 14ου αι.): ΑΤΡΑΚΤΟΕΙΔΗ ΕΠΙΜΗΚΗ - ΤΖΑΡΙΚΙΑ ΚΑΙ ΒΟΥΤΣΙΟΝ (Πί ν. 22)

1. Μαγαρικό, Μυστράς, αρχές 14ου αι., υ: 45 (σχέδ. σύμφωνα με τον Πί ν. 39α), σ. 81.
2. Μαγαρικό, Κραπαϊ (ανατ. Αδριατική), υ: ± 38 (Brusić 1979, πίν. V:3), σ. 82.
3. Τζαρίκιον, Χερσών, 13ος αι., υ: ± 56 (Iakobson 1979, εικ. 69:8), σ. 88.
4. Τζαρίκιον, Εσκή-Κερμέν (νότια Ρωσία), 13ος αι., υ: ± 43 (ό.π., εικ. 69:9), σ. 88.
5. Βουτσίον, Σόφια, 2ος-3ος αι. ή νεότερο (Stančeva 1964, εικ. 6), σ. 87.

ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΧΑΡΑΓΜΑΤΑ ΜΑΓΑΡΙΚΩΝ (Πί ν. 23)

Σφραγίσματα:

- 1: Svichton (Čangona 1959, εικ. 7:5)· 2: Χερσών (Iakobson 1979, εικ. 44:8)· 3: Σαρκέλ (ό.π., εικ. 44:14a)· 4: Σιλίστρια (Čangona 1959, εικ. 7:2)· 5: Χερσών (Iakobson 1979, εικ. 44:2)· 6: Κωνσταντινούπολη (Demangel - Mamboury 1939, εικ. 200:37)· 7: Πρεσθάβα (Čangona 1959, εικ. 7:4)· 8-9: Κωνσταντινούπολη (Demangel - Mamboury 1939, εικ. 201:53, 63), σ. 82.

Χαράγματα:

- 10-12: Θεσσαλονίκη· 13: Πλίσκα (Čangona, εικ. 8:13)· 14-16: Κωνσταντινούπολη (Demangel - Mamboury 1939, εικ. 201:61, 200:6, 201:54)· 17: Πόρτο-Λάγο (Θράκη), σ. 83.

ΛΑΓΗΝΕΣ - ΛΑΗΝΕΣ - ΛΑΓΗΝΙΑ (Πί ν. 24)

1. Ρώμη, 8ος-9ος αι., υ: 46 (Mazzucato 1977, εικ. 68), σ. 90.
2. S. Cornelia, Ρώμη, τέλη 8ου-αρχές 9ου αι., υ: $\pm 29,4$ (Whitehouse 1980, εικ. 9:86), σ. 90.
3. Άργος, τέλη 11ου-αρχές 12ου αι., υ: 32,2 (Piérart - Thalmann 1980, πίν. VI:B10), σ. 91.
4. Αθήνα, 9ος-10ος αι., υ: 29,5 (Agora V, M338), σ. 91.
5. Άργος, α' μισό 12ου αι., υ: 27 (Piérart - Thalmann 1980, πίν. X:C3), σ. 92.
6. Άργος, β' μισό 12ου αι., υ: 24,5 (ό.π., πίν. X:D11), σ. 92.

ΣΤΑΜΝΙΑ (Πί ν. 25)

1. Κωνσταντινούπολη, 9ος αι., υ: 38 (Demangel - Mamboury 1939, εικ. 198:3), σ. 95.
2. Άργος, τέλη 11ου-αρχές 12ου αι., υ: 42 (Piérart - Thalmann 1980, πίν. V:B1), σ. 96.
3. Σκόπια, 14ος-15ος αι., υ: 80 (Bajalović-Hadži-Pešić 1981, εικ. XIV:1), σ. 96.
4. S. Cornelia, Ρώμη, τέλη 8ου-μέσα 9ου αι., υ: 30,4 (Whitehouse 1980, εικ. 7:74), σ. 96.
5. Atlit, 13ος αι., υ: 44,5 (Johns 1936, εικ. 14:11), σ. 97.
6. Al Mina (Συρία), 13ος αι., υ: 53,3 (Patterson-Ševčenko 1974, σχέδ. 354:A), σ. 96.

ΣΤΑΜΝΙΑ (Πί ν. 26)

1. Ρώμη, 13ος αι. (Mazzucato 1978/80, εικ. 4), σ. 97.
2. Κόρινθος, τέλη 10ου-αρχές 11ου αι., υ: 24,5 (Stillwell MacKay 1967, πίν. 64:37), σ. 97.
3. Πλίσκα, 8ος-9ος αι., υ: 24 (Čangona 1959, εικ. 4:6), σ. 97.
4. Σελιτριάνοβο (Ρωσία), 13ος-14ος αι. (Iakobson 1951, εικ. 13), σ. 98.
5. Tiritaki, Χερσών, Σαρκέλ, 9ος-10ος αι., υ: $\pm 53, 50, 58$ (ό.π., εικ. 10:31, 30, 32), σ. 97.

ΠΗΛΙΝΑ ΦΛΑΣΚΙΑ ΚΑΙ ΠΗΛΙΝΕΣ ΑΣΚΟΔΑΒΛΕΣ (Πί ν. 27)

1. Ταυρική, 8ος-9ος αι., υ: ± 25 (Iakobson 1979, εικ. 19:1), σ. 102.
2. Χερσών, 8ος-9ος αι., υ: $\pm 27,5$ (ό.π., εικ. 19:3), σ. 102.
3. Carevec (Βουλγαρία), 13ος-14ος αι. (Džambov 1978, 47), σ. 102.
4. Khirbat El Mefjer, μετά τον 8ο αι. (Baramki 1933, εικ. 5:10), σ. 104.
5. Khirbat Al-Karak, 7ος-8ος αι. (Delougaz - Haines 1960, πίν. 57:5), σ. 104.
6. Άργος, αρχές 12ου αι., υ: 25,2 (Piérart - Thalmann 1980, πίν. IX:B37), σ. 103.

ΠΗΛΙΝΑ ΦΛΑΣΚΙΑ ΚΑΙ ΠΗΛΙΝΕΣ ΑΣΚΟΔΑΒΛΕΣ (Πί ν. 28)

1. Khirbat El Mefjer, μετά τον 8ο αι. (Baramki 1944, εικ. 5:14), σ. 104.
2. Σπήλαιο Κόρνου, Κύπρος, μέσα 7ου αι., υ: 21 (Catling - Dikigoropoulos 1970, εικ. 3:13), σ. 104.

3. Casale Laurentiano, Ρώμη, 12ος-13ος αι., υ: $\pm 27,5$ (Mazzucato 1979, εικ. 43), σ. 103.
4. Castelo Porciano, Ρώμη, 1000-1520, υ: ± 15 (Mallet - Whitehouse 1967, εικ. 10:15), σ. 103.
5. Ρώμη, 14ος-15ος αι. (Mazzucato 1978/80, εικ. 6), σ. 103.

ΚΩΘΩΝΙΑ (Πί ν. 29)

1. Nin (ανατ. Αδριατική), 5ος αι. και μετά, υ: 12 (Brusić 1972, πίν. III:6), σ. 108.
2. Serçe Liman, αρχές 11ου αι., υ: 16 (Bass - van Doorninck 1978, εικ. 5), σ. 108.

ΠΙΘΟΙ (Πί ν. 30)

1. Γκοτσαρνόε (νότια Ρωσία), 8ος-9ος αι., υ: ± 175 (Iakobson 1966, εικ. 3:2), σ. 112.
2. Πολιάνα, 8ος-9ος αι., υ: 192 (ό.π., εικ. 5:1), σ. 112.
3. Σεβαστούπολις, 8ος-9ος αι., υ: ± 137 (ό.π., εικ. 1:3), σ. 112.
4. Χερσών, 8ος-9ος αι., υ: ± 143 (Iakobson 1979, εικ. 16:4), σ. 112.

ΠΙΘΟΙ (Πί ν. 31)

1. Μουσείο Χερσώνος, 9ος αι., υ: 135 (Iakobson 1966, εικ. 7:4), σ. 113.
2. Χερσών, 12ος-13ος αι., υ: ± 130 (ό.π., εικ. 8:1), σ. 113.
3. Χερσών, 12ος-13ος αι., υ: ± 150 (Iakobson 1979, εικ. 71:3), σ. 113.

ΒΥΤΙΝΕΣ - ΚΟΥΡΕΛΟΙ - ΚΟΥΡΟΥΠΙΑ (Πί ν. 32)

1. Πρεσθλάβα, 10ος αι., υ: 42 (Dončeva-Petkova 1977, εικ. 31:374), σ. 124.
2. Αθήνα, 13ος-15ος αι., υ: 36,3 (Ορλάνδος 1964, εικ. 103), σ. 123.
3. Κωνσταντινούπολη, 11ος-13ος αι., υ: $\pm 23,5$ (Talbot Rice 1958, σχέδ. 24E), σ. 124.
4. Κωνσταντινούπολη, δ: ± 14 (ό.π., σχέδ. 24D), σ. 124.
5. Κωνσταντινούπολη, δ: 11 (ό.π., σχέδ. 22E), σ. 124.

ΒΥΤΙΝΕΣ - ΚΟΥΡΕΛΟΙ - ΚΟΥΡΟΥΠΙΑ (Πί ν. 33)

1. Κωνσταντινούπολη, δ: 12,2 (Talbot Rice 1958, σχέδ. 22C), σ. 124.
2. Κωνσταντινούπολη, 10ος αι., υ: 21,8-22,3 (Peschlow 1977/8, εικ. 18:116), σ. 123.
3. Κωνσταντινούπολη, τέλη 10ου-αρχές 11ου αι., υ: 16 (Harrison - Firatli 1966, εικ. H:4), σ. 124.
4. Άργος, τέλη 11ου-αρχές 12ου αι., υ: 15,5 (Piérart - Thalmann 1980, πίν. IX:B42), σ. 125.

LIST OF FIGURES

Most of the figures (P l s. 1-33) are copied from published drawings or photographs, whose references are given in parentheses. Since the scale of the drawings differs, the list that follows gives the height and sometimes the diameter of the pots and containers illustrated (in centimetres). Where no indication of size is given, it means that the copy was made from photograph. The page in the text where the vessel in question is discussed is given at the end of each entry.

TSOUKALIA WITH A FLAT BASE AND NO HANDLE (GROUP A1) (P l. 1)

1. Preslav, 10th c., h: 14.5 (Dončeva-Petkova 1977, fig. 10:90), p. 36.
2. Vran (Bulgaria), 9th-10th c., h: 5.3 (op. cit., fig. 11:122), p. 36.
3. Constantinople, end 10th-beginning 11th c., h: ± 13.5 (Harrison - Firatli 1966, fig. H:3), p. 36.
4. Paterma, Rhodopi, 13th c., h: 14.1 (Μπακιρτζής - Ζήκος 1981, fig. 4:1), p. 36.
5. Paterma, Rhodopi, 13th c., h: 14 (op. cit., fig. 4:2), p. 36.

TSOUKALIA WITH A FLAT BASE AND NO HANDLE, GROUP A1 (1-3); WITH ONE HANDLE, GROUP A2 (4-6) (P l. 2)

1. Ribnica (Yugoslavia), 11th-12th c., h: ± 18 (Bajalović-Hadžić-Pešić 1981, fig. II:1), p. 36.
2. Prilep (Yugoslavia), 13th c., h: ± 12.8 (op. cit., fig. IV:1), p. 36.
3. Stalač (Yugoslavia), 14th-15th c., h: ± 13.8 (op. cit., fig. V:1), p. 36.
4. Prilep (Yugoslavia), 13th c., h: ± 14 (op. cit., fig. IV:4), p. 38.
5. Peč (Yugoslavia), 14th-15th c., h: ± 13.2 (op. cit., fig. X:1), p. 38.
6. Belgrade, 14th-15th c., h: ± 17.5 (op. cit., fig. X:4), p. 38.

TSOUKALIA WITH A FLAT BASE AND ONE HANDLE (GROUP A2) (P l. 3)

1. Constantinople, 9th-10th c., h: 10.5 (Peschlow 1977/8, fig. 18:120), p. 36.
2. Constantinople, 9th-10th c., h: 10.4 (op. cit., fig. 8:86), p. 37.
3. Constantinople, 10th-11th c., h: ± 17 (Hayes 1980, fig. 24), p. 37.
4. Constantinople, 12th c., h: ± 16 (Talbot Rice 1958, fig. 22A), p. 37.
5. Constantinople, 12th c., h: ± 12 (op. cit., fig. 22B), p. 37.
6. Thasos, 10th-11th c., h: 11.6, p. 37.

TSOUKALIA WITH A FLAT BASE AND TWO HANDLES (GROUP A3) (P l. 4)

1. Serçe Liman, beginning 11th c., h: 19 (Bass - van Doorninck 1978, fig. 6), p. 38.
2. Dinogetia (Rumania), 11th-12th c. (Barnea 1967, fig. 163:5), p. 38.
3. Corinth, end 10th-mid 11th c., h: 17.1 (Stillwell MacKay 1967, fig. 3:99), p. 38.
4. Argos, 1st half 12th c., h: 18 (Piérart - Thalmann 1980, pl. X:C1), p. 38.

TSOUKALIA WITH A FLAT BASE AND TWO HANDLES (GROUP A3) (P l. 5)

1. Garvan (Bulgaria), 10th c., h: 23.2 (Dončeva-Petkova 1977, fig. 13:165), p. 34, 38.
2. Preslav, 10th c., h: 13 (op. cit., fig. 13:166), p. 38.
3. Preslav, 10th c., h: 17.5 (op. cit., fig. 10:104), p. 38.
4. Pliska, 9th-10th c., h: 11 (op. cit., fig. 13:169), p. 38.
5. Gigen (Bulgaria), 10th c., h: 10 (op. cit., fig. 10:103), p. 38.

TSOUKALIA WITH A ROUNDED BASE AND TWO HANDLES (GROUP B) (P l. 6)

1. Constantinople, end 10th-beginning 11th c., h: ± 18 (Harrison - Firatli, fig. H:2), p. 39.
2. Constantinople, 9th-10th c., h: ± 12.1 (Peschlow 1977/8, fig. 18:121), p. 39.
3. Corinth, 10th c., h: 16.9 (Stillwell MacKay 1967, fig. 2:92), p. 39.
4. Argos, 2nd half 12th c., h: 21.5 (Piérart - Thalmann 1980, pl. X:D7), p. 39.
5. Corinth, end 12th c., h: 16.2 (Stillwell MacKay 1967, fig. 5:21), p. 39.
6. Corinth, end 12th-beginning 13th c., h: 22 (op. cit., fig. 4:118), p. 39.

TSOUKALIA WITH A ROUNDED BASE AND TWO HANDLES (GROUP B) (P l. 7)

1. Corinth, 13th c., h: ± 16 (Stillwell MacKay 1967, fig. 5:126), p. 39.
2. Corinth, 2nd half 13th c., h: 19.1 (op. cit., fig. 5:127), p. 39.
3. Corinth, end 13th-beginning 14th c., h: 18.2 (op. cit., fig. 5:132), p. 40.
4. Corinth, end 13th-beginning 14th c., h: 18.2 (op. cit., fig. 5:128), p. 40.
5. Corinth, 10th c., h: 21 (op. cit., fig. 2:94), p. 34, 40.
6. Argos, end 11th-beginning 12th c., h: 15 (Piérart - Thalmann 1980, pl. X:B45), p. 34, 40.

TSOUKALIA FROM CYPRUS AND THE EASTERN MEDITERRANEAN (P l. 8)

1. Paphos, beginning 13th c., h: 14.3 (Megaw 1971, fig. 3:5), p. 40.
2. Paphos, beginning 13th c., h: 26 (op. cit., fig. 3:6), p. 40.
3. Nicosia, 2nd half 14th c., h: 25 (Megaw 1937/9, fig. 7:A18), p. 40.
4. Nicosia, mid 16th c., h: 27 (op. cit., fig. 22:C34), p. 40.
5. Atlit, 13th c. (Johns 1934, pl. LVII:3), p. 40.

KAKKABIA - CHYTROKAKKABIA (P l. 9)

1. Kakkabio, Yassi Ada, beginning 7th c., h: 29.5 (Yassi Ada I, fig. 12-3:MF3), p. 45.
2. Chytrokakkabio, Cherson, Early Christian period, h: 10.3 (Romančuk 1976, fig. 3:1), p. 46.
3. Chytrokakkabio, Belgrade, end 11th c. (Marjanović-Vujović 1974, p. 186, fig. 6), p. 46.

TEGANIA (P l. 10)

1. Constantinople, 10th-11th c., d: ± 19.5 (Hayes 1980, fig. 23:7), p. 48.
2. Paphos, beginning 13th c., d: 27 (Megaw 1971, fig. 2:7), p. 48.
3. Atlit, 13th c., d: ± 25 (Johns 1936, fig. 14:5), p. 49.
4. Moldavia, 15th-16th c. (Busuioac 1975, fig. 55), p. 50.

STEGNATA, KLIBANIA AND GASTRIA (P l. 11)

1. Stegnaton, Al Mina, 9th-10th c. (Lane 1938, fig. 5:G), p. 51.
2. Stegnaton, Tuscania, 13th-14th c., d: 14.6 (Whitehouse 1972, fig. 8:7), p. 51.
3. Gastrion (crepulja), Ribnica (Yugoslavia), 11th c., d: ± 24 (Minić 1974, pl. III:10), p. 54.
4. Ipnos, Athenian Agora, mid 6th c. BC, h: 19 (Agora XII, fig. 19:2026-2027), p. 54.
5. "The klibanion of today" (Κουκουλές 1950, A', pl. B:2), p. 53.
6. "Bontsa with the gastra", Thessaly (Μέγας 1968/9γ, fig. 12), p. 53.

SALTSARIA OR SALTSERA - GARARIA OR GARERA (P l. 12)

1. Corinth, 9th-10th c., h: 12.5 (Corinth XI, fig. 24:A), p. 56.
2. Corinth, 1st half 11th c., h: 14 (op. cit., fig. 24:B), p. 56.
3. Corinth, 1st half 11th c., h: 12.7 (op. cit., fig. 24:C), p. 56.
4. Corinth, 2nd half 11th c., h: 12.2 (op. cit., fig. 24:D), p. 58.
5. Aigina, 10th-beginning 11th c., h: 20 (Alt-Āgina I:2, fig. 28:147), p. 60.
6. Byzantine Museum of Athens, h: 14.9 (the profile of the vessel is published with the kind permission of the Byzantine Museum of Athens), p. 60.

SALTSARIA OR SALTSERA - GARARIA OR GARERA (P l. 13)

1. Constantinople, 9th-10th c., h: 11.3 (Peschlow 1977/8, fig. 10:81), p. 61.
2. Constantinople, 9th-10th c., h: 10.4 (op. cit., fig. 10:85), p. 61.
3. Constantinople, 9th-10th c., h: 13.6 (op. cit., fig. 10:84), p. 61.
4. Bucov (Romania), 9th c. (Comşa 1978, fig. 89, restored), p. 61.
5. Pierides Foundation, Larnaca, h: 16 (the profile of the vessel is published with the kind permission of the Pierides Foundation, Larnaca), p. 62.

6. Rome, 10th-11th c., h: 8.3 (Mazzucato 1972, fig. 84), p. 63.

RECENT PHOUGOUDES AND BYZANTINE PHOKIA (P l. 14)

1. Phougou, Museum of Halicarnassus, post-Byzantine or later, h: 21.5 (Leonard 1973, pl. 1:18-19), p. 68.
2. Phougou, Syracuse, h: 16.5 (Kapitän 1980, fig. 5), p. 68.
3. Phokion, Aigina, 10th-beginning 11th c., h: 13.8 (Alt-Ägina I:2, pl. 28:149), p. 69.
4. Phokion, Bucov (Rumania), 9th c. (Comşa 1978, fig. 90), p. 69.

STOWAGE OF MAGARIKA (P l. 15)

MAGARIKA OF THE 1st GROUP: a) 1-3, ELONGATED OVOID (8th-9th c.); b) 4-6, ELONGATED GROOVED (9th-11th c.) (P l. 16)

1. Yassi Ada, beginning 7th c., h: average 45.3 (Bass 1962, fig. 6:b), p. 75.
2. Constantinople, 8th-9th c., h: ± 59 (Striker - Kuban 1975, fig. 15), p. 75.
3. Cherson, 8th-9th c., h: ± 57 (Romančuk 1981, fig. 4:4), p. 75.
4. Aigina, 9th-10th c., h: 55.5 (Alt-Ägina I:2, pl. 22:108), p. 76.
5. Cherson, 9th-10th c. (Iakobson 1950, fig. 60), p. 76.
6. Mljet (East Adriatic), h: ± 38 (Brusić 1979, pl. I:4), p. 76.

MAGARIKA OF THE 2nd GROUP: a) 1-2, PIRIFORM (9th c.); b) 3-6, SHORT SQUAT (9th-11th c.) (P l. 17)

1. Paphos, beginning 9th c., h: 57.1 (Megaw 1971, fig. 5:22), p. 76.
2. Argos, 9th c., h: 36.5 (Piérart - Thalmann 1980, pl. IV:A'/3), p. 76.
3. Lemnos, 10th-11th c., h: 38 (Archaeological Museum of Komotini, no 3680), p. 77.
4. Ochrid, end 10th-beginning 11th c., h: 45 (Aleksova 1960, fig. T1:1), p. 77.
5. Serçe Liman, beginning 11th c., h: 41 (Bass - van Doorninck 1978, fig. 9), p. 77.
6. Cherson, 9th-10th c., h: ± 54 (Iakobson 1951, fig. 6:28), p. 77.

MAGARIKA OF THE 3rd GROUP (9th-11th/12th c.): a) 1-3, LARGE POINTED-BASE; b) 4-6, SMALL POINTED-BASE (P l. 18)

1. North coast of the Black Sea, 9th-10th c., h: ± 56 (Iakobson 1979, fig. 43:1c), p. 78.
2. Preslav, 10th-11th c., h: 61 (Čangova 1959, fig. 4:3), p. 78.
3. Dinogetia (Rumania), 11th-12th c. (Barnea 1967, fig. 159:3), p. 78.
4. Cherson, 9th-11th c., h: ± 44 (Romančuk 1981, fig. 6:5), p. 78.
5. Constantinople, 9th c., h: 30 (Demangel - Mamboury 1939, fig. 198:5), p. 78.
6. Mljet (East Adriatic), h: ± 30 (Brusić 1979, pl. I:8), p. 78.

MAGARIKA OF THE 4th GROUP (9th/10th-12th/13th c.): PIRIFORM WITH HIGH HANDLES (P l. 19)

1. Cherson, 10th-11th c., h: ± 50 (Iakobson 1979, fig. 68:1), p. 79.
2. Cherson, 10th-11th c., h: ± 42.5 (op. cit., fig. 68:2), p. 80.
3. Constantinople, 9th c., h: 43.5 (Demangel - Mamboury 1939, fig. 198:1), p. 79.
4. Antikythera, 12th c., h: 41 (Coldstream 1972, fig. 18), p. 79.
5. Atlit, 13th c., h: ± 50 (Johns 1936, fig. 14:10), p. 80.
6. Cherson, 12th-13th c., h: ± 50 (Romančuk 1981, 6:7), p. 80.

MAGARIKA OF THE 5th GROUP (12th-13th c.): OVAL POINTED WITH HIGH HANDLES (P l. 20)

1. Sozopoli, 11th-12th c., h: ± 63 (Čangova 1959, fig. 11), p. 80.
2. Dinogetia (Rumania), 2nd half 11th-12th c. (Barnea 1967, fig. 159:4), p. 80.
3. Dinogetia (Rumania), 2nd half 11th-12th c. (op. cit., fig. 159:5), p. 80.
4. Antikythera, h: 61 (Coldstream 1972, fig. 87:19), p. 80.
5. Vladimir Volynski (Russia), 12th c., h: ± 39 (Iakobson 1951, fig. 10:35), p. 80.
6. Cherson, 12th-13th c., h: a) ± 27 , b) ± 36 (Romančuk 1981, fig. 6:8-9), p. 80.
7. Paphos, beginning 13th c. (Megaw 1972, fig. 27), p. 80.

MAGARIKA OF THE 6th GROUP (12th-13th c.): a) 1-4, SHORT, SQUAT, ROUND WITH HIGH HANDLES; b) 5-7, INTERMEDIATE TYPES (11th-12th c.) (P l. 21)

1. Cherson, 12th-13th c., h: ± 59 (Iakobson 1979, fig. 69:1), p. 81.
2. Balaclava (S. Russia), 12th-13th c., h: ± 49 (op. cit., fig. 69:4), p. 81.
3. Mesemvria, 12th-13th c., h: $\pm 55-57$ (Čangova 1959, fig. 12), p. 81.
4. Paphos, beginning 13th c., h: 46.6 (Megaw 1971, fig. 3:3), p. 81.

5. Dinogetia (Rumania), 11th-12th c. (Barnea 1967, fig. 159:6), p. 81.
6. Mesembria, 11th-12th c., h: ± 34 (Čangova 1959, fig. 13), p. 81.
7. Hvar (East Adriatic), 11th-12th c., h: ± 40 (Brusić 1979, pl. IV:4), p. 81.

MAGARIKA OF THE 7th GROUP (END 13th-BEGINNING 14th c.): ELONGATED OVAL POINTED WITH HIGH HANDLES - TZARIKIA AND BOUTSION (P l. 22)

1. Magariko, Mystras, beginning 14th c., h: 45 (drawing according to P l. 39a), p. 81.
2. Magariko, Krapanj (East Adriatic), h: ± 38 (Brusić 1979, pl. V:3), p. 82.
3. Tzarikion, Cherson, 13th c., h: ± 56 (Iakobson 1979, fig. 69:8), p. 88.
4. Tzarikion, Eski-Kermen (S. Russia), 13th c., h: ± 43 (op. cit., fig. 69:9), p. 88.
5. Boutsion, Sofia, 2nd-3rd c. or later (Stančeva 1964, fig. 6), p. 87.

STAMPS AND INCISED MARKS ON MAGARIKA (P l. 23)

Stamps:

- 1: Svichtov (Čangova 1959, fig. 7:5); 2: Cherson (Iakobson 1979, fig. 44:8); 3: Sarkel (op. cit., fig. 44:14a); 4: Silistria (Čangova 1959, fig. 7:2); 5: Cherson (Iakobson 1979, fig. 44:2); 6: Constantinople (Demangel - Mamboury 1939, fig. 200:37); 7: Preslav (Čangova 1959, fig. 7:4); 8-9: Constantinople (Demangel - Mamboury 1939, fig. 201:53, 63), p. 82.

Incised marks:

- 10-12: Thessaloniki; 13: Pliska (Čangova, fig. 8:13); 14-16: Constantinople (Demangel - Mamboury 1939, fig. 201:61, 200:6, 201:54); 17: Porto-Lago (Thrace), p. 83.

LAGENES - LAENES - LAGENIA (P l. 24)

1. Rome, 8th-9th c., h: 46 (Mazzucato 1977, fig. 68), p. 90.
2. S. Cornelia, Rome, end 8th-beginning 9th c., h: ± 29.4 (Whitehouse 1980, fig. 9:86), p. 90.
3. Argos, end 11th-beginning 12th c., h: 32.5 (Piérart - Thalmann 1980, pl. VI:B10), p. 91.
4. Athens, 9th-10th c., h: 29.5 (Agora V, M388), p. 91.
5. Argos, 1st half 12th c., h: 27 (Piérart - Thalmann 1980, pl. X:C3), p. 92.
6. Argos, 2nd half 12th c., h: 24.5 (op. cit., pl. X:D11), p. 92.

STAMNIA (P l. 25)

1. Constantinople, 9th c., h: 38 (Demangel - Mamboury 1939, fig. 198:3), p. 95.
2. Argos, end 11th-beginning 12th c., h: 42 (Piérart - Thalmann 1980, pl. V:B1), p. 96.
3. Skopje, 14th-15th c., h: 80 (Bajalović-Hadžić-Pešić 1981, fig. XIV:1), p. 96.
4. S. Cornelia, Rome, end 8th-mid 9th c., h: 30.4 (Whitehouse 1980, fig. 7:74), p. 96.
5. Atlit, 13th c., h: 44.5 (Johns 1936, fig. 14:11), p. 97.
6. Al Mina (Syria), 13th c., h: 53.5 (Patterson-Ševčenko 1974, fig. 354:A), p. 96.

STAMNIA (P l. 26)

1. Rome, 13th c. (Mazzucato 1978/80, fig. 4), p. 97.
2. Corinth, end 10th-beginning 11th c., h: 24.5 (Stillwell Mackay 1967, pl. 64:37), p. 97.
3. Pliska, 8th-9th c., h: 24 (Čangova 1959, fig. 4:6), p. 97.
4. Selitriano (Russia), 13th-14th c. (Iakobson 1951, fig. 13), p. 98.
5. Tiritaki, Cherson, Sarkel, 9th-10th c., h: 53, 50, 58 (op. cit., fig. 10:31, 30, 32), p. 97.

CLAY PHLASKIA AND ASKODABLES (P l. 27)

1. Tavriki, 8th-9th c., h: ± 25 (Iakobson 1979, fig. 19:1), p. 102.
2. Cherson, 8th-9th c., h: ± 27.5 (op. cit., fig. 19:3), p. 102.
3. Carevec (Bulgaria), 13th-14th c. (Džambov 1978, 47), p. 102.
4. Khirbat El Mefjer, after the 8th c. (Baramki 1944, fig. 5:10), p. 104.
5. Khirbat Al-Karak, 7th-8th c. (Delougaz - Haines 1960, pl. 57:5), p. 104.
6. Argos, beginning 12th c., h: 25.2 (Piérart - Thalmann 1980, pl. IX:B37), p. 103.

CLAY PHLASKIA AND ASKODABLES (P l. 28)

1. Khirbat El Mefjer, after the 8th c. (Baramki 1944, fig. 5:14), p. 104.
2. Cave of Kornos, Cyprus, mid 7th c., h: 21 (Catling - Dikigoropoulos 1970, fig. 3:13), p. 104.
3. Casale Laurentiano, Rome, 12th-13th c., h: ± 27.5 (Mazzucato 1979, fig. 43), p. 103.
4. Castelo Porciano, Rome, 1000-1520, h: ± 15 (Mallet - Whitehouse 1967, fig. 10:15), p. 103.

5. Rome, 14th-15th c. (Mazzucato 1978/80, fig. 6), p. 103.

KOTHONIA (P l. 29)

1. Nin (East Adriatic), 5th c. and later, h: 12 (Brusić 1972, pl. III:6), p. 108.

2. Serçe Liman, beginning 11th c., h: 16 (Bass - van Doorninck 1978, fig. 5), p. 108.

PITHOI (P l. 30)

1. Gotsarnoe (S. Russia), 8th-9th c., h: ± 175 (Iakobson 1966, fig. 3:2), p. 112.

2. Poliana, 8th-9th c., h: 192 (op. cit., fig. 5:1), p. 112.

3. Sevastopol, 8th-9th c., h: ± 137 (op. cit., fig. 1:3), p. 112.

4. Cherson, 8th-9th c., h: ± 143 (Iakobson 1979, fig. 16:4), p. 112.

PITHOI (P l. 31)

1. Cherson Museum, 9th c., h: 135 (Iakobson 1966, fig. 7:4), p. 113.

2. Cherson, 12th-13th c., h: ± 130 (op. cit., fig. 8:1), p. 113.

3. Cherson, 12th-13th c., h: ± 150 (Iakobson 1979, fig. 71:3), p. 113.

BYTINES - KOURELOI - KOUROUPIA (P l. 32)

1. Preslav, 10th c., h: 42 (Dončeva-Petkova 1977, fig. 31:374), p. 124.

2. Athens, 13th-15th c., h: 36.3 (Ορλάνδος 1964, fig. 103), p. 123.

3. Constantinople, 11th-13th c., h: ± 23.5 (Talbot Rice 1958, fig. 24E), p. 124.

4. Constantinople, d: ± 14 (op. cit., fig. 24D), p. 124.

5. Constantinople, d: 11 (op. cit., fig. 22E), p. 124.

BYTINES - KOURELOI - KOUROUPIA (P l. 33)

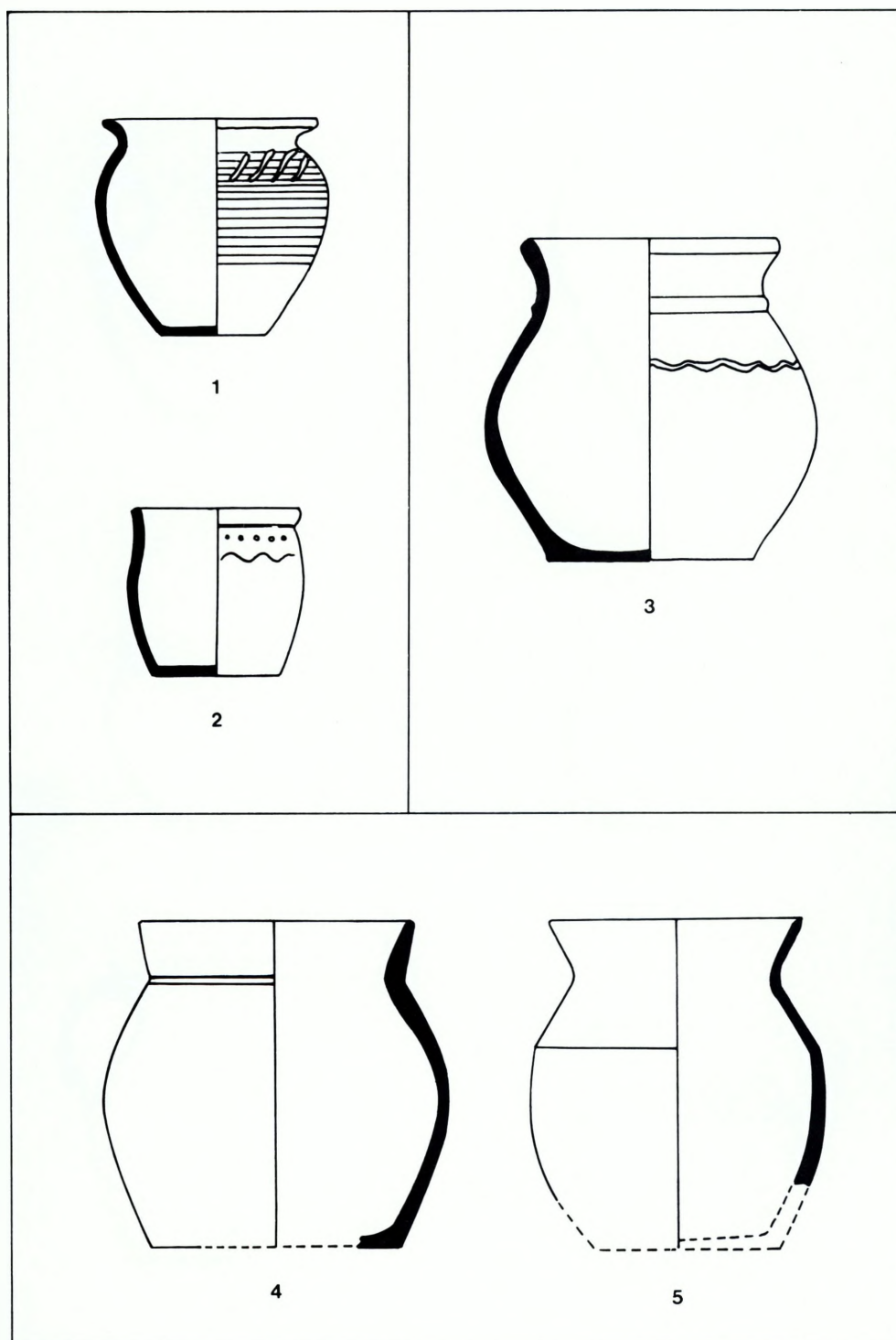
1. Constantinople, d: 12.2 (Talbot Rice 1958, fig. 22C), p. 124.

2. Constantinople, 10th c., h: 21.8-22.3 (Peschow 1977/8, fig. 18:116), p. 123.

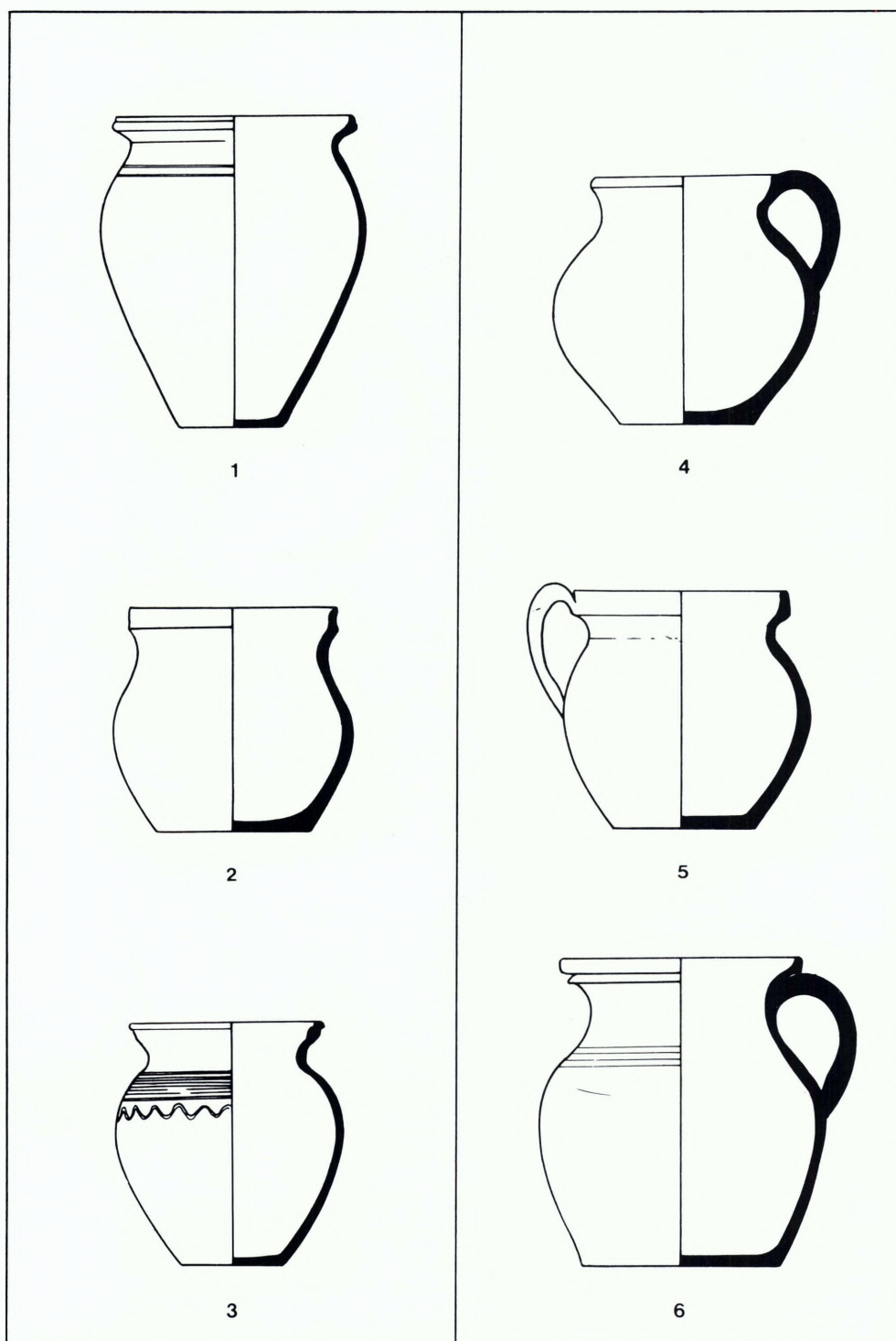
3. Constantinople, end 10th-beginning 11th c., h: 16 (Harrison - Firatli 1966, fig. H:4), p. 124.

4. Argos, end 11th-beginning 12th c., h: 15.5 (Piérart - Thalmann 1980, pl. IX:B42), p. 125.

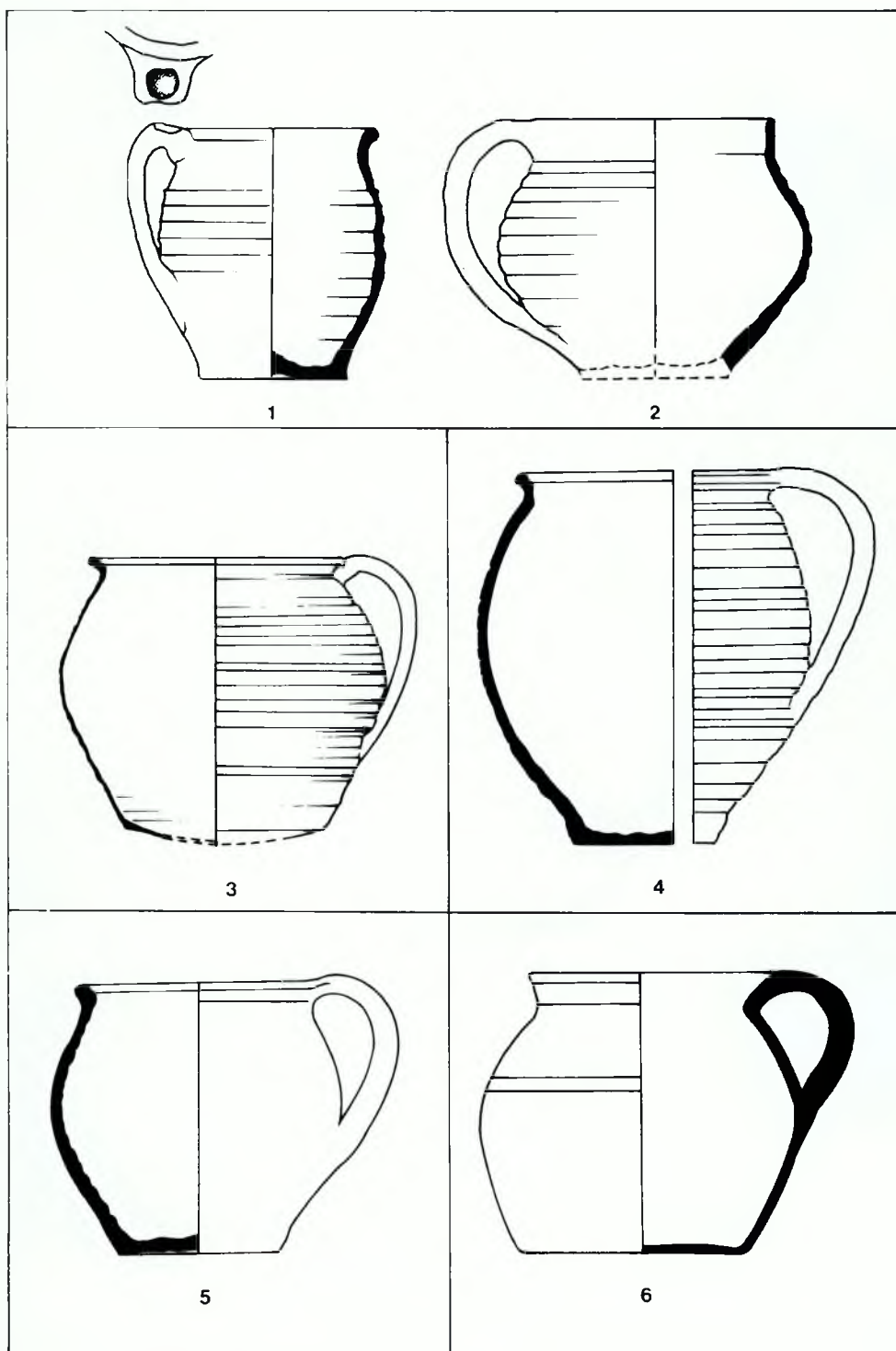
ΠΙΝΑΚΕΣ

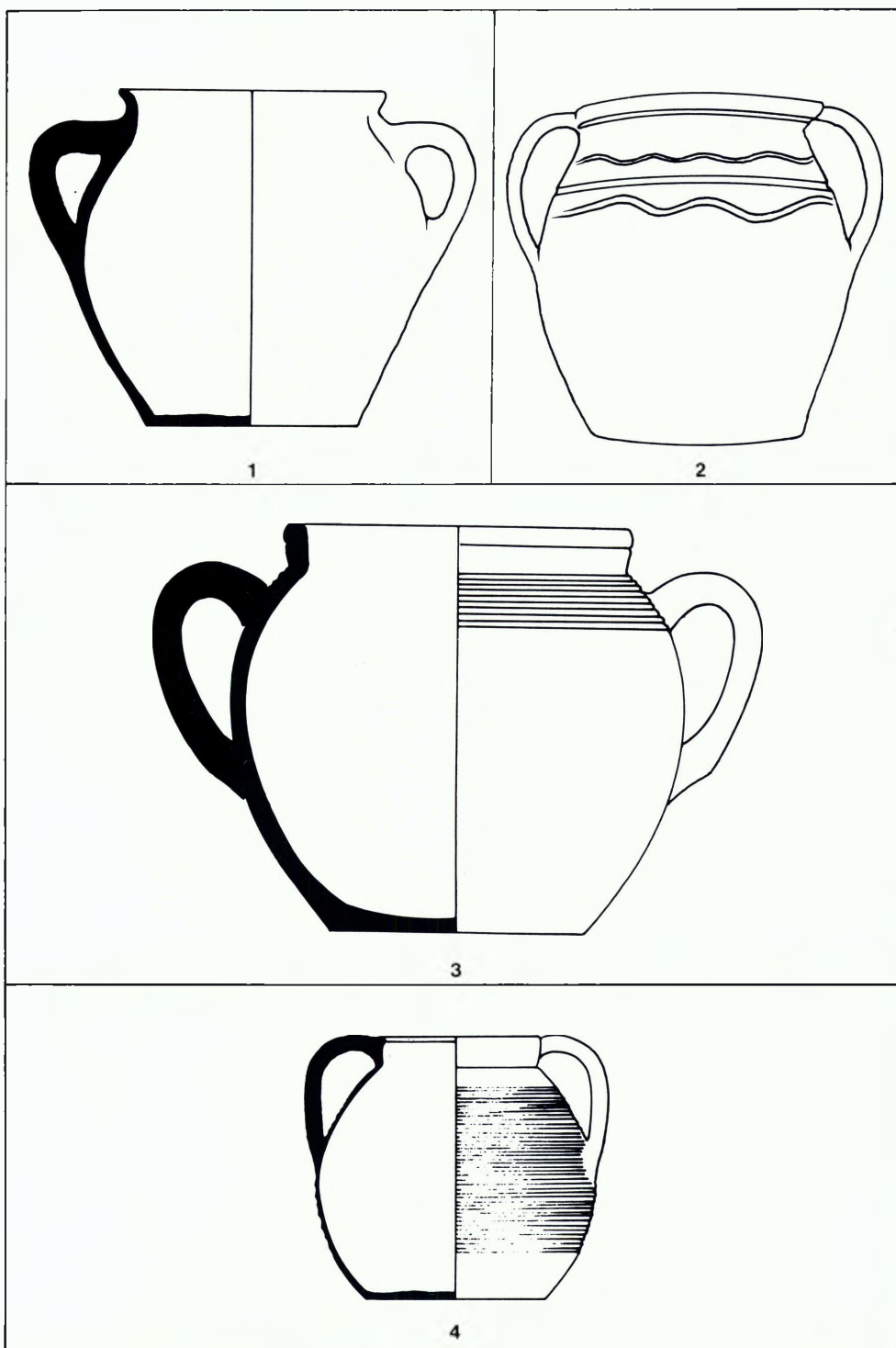
Τσουνκάλια με επίπεδη βάση και χωρίς λαβή (ομάδα Α1).

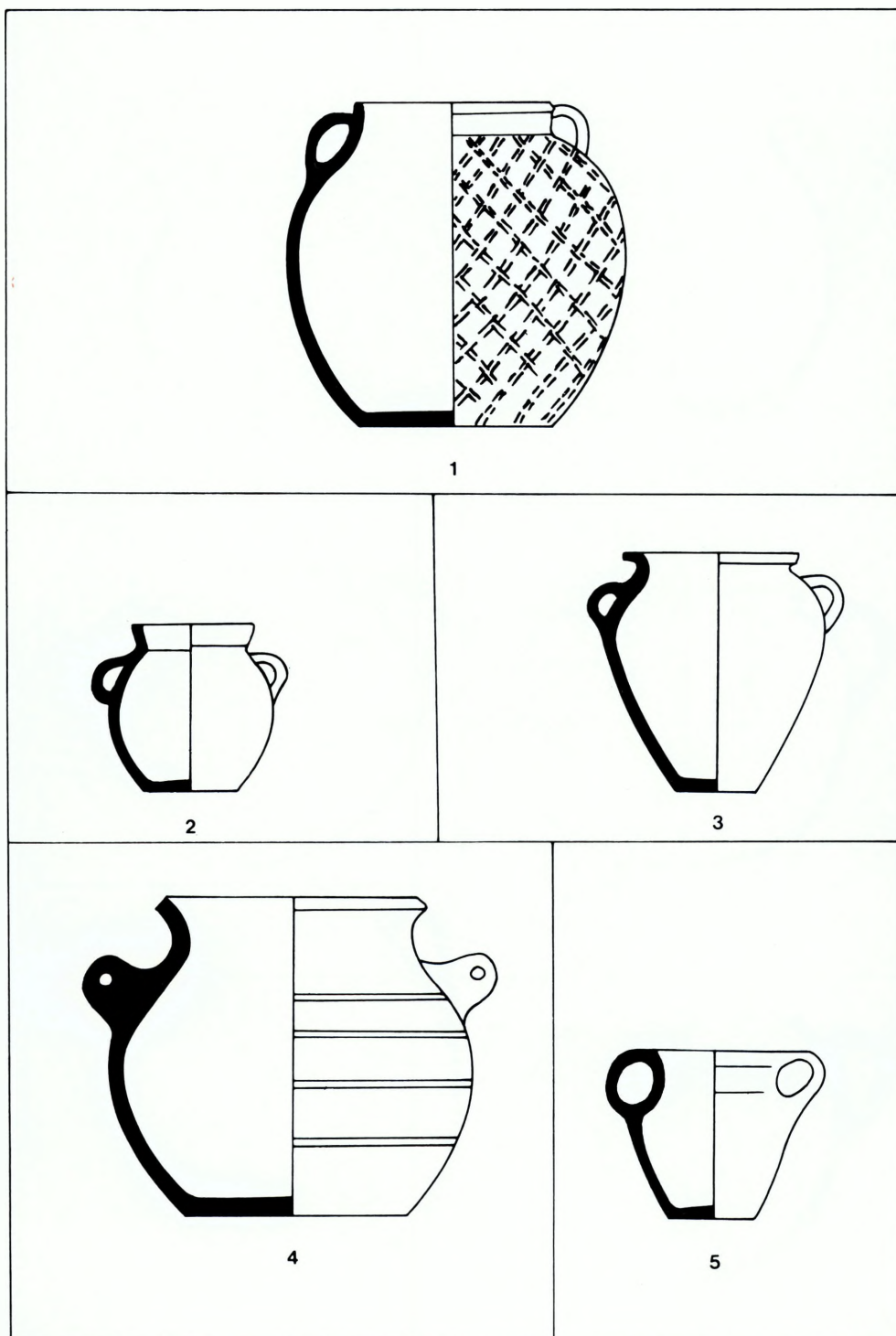
Τσουκάλια με επίπεδη βάση και χωρίς λαβή, ομάδα Α1 (1-3), με μία λαβή, ομάδα Α2 (4-6).

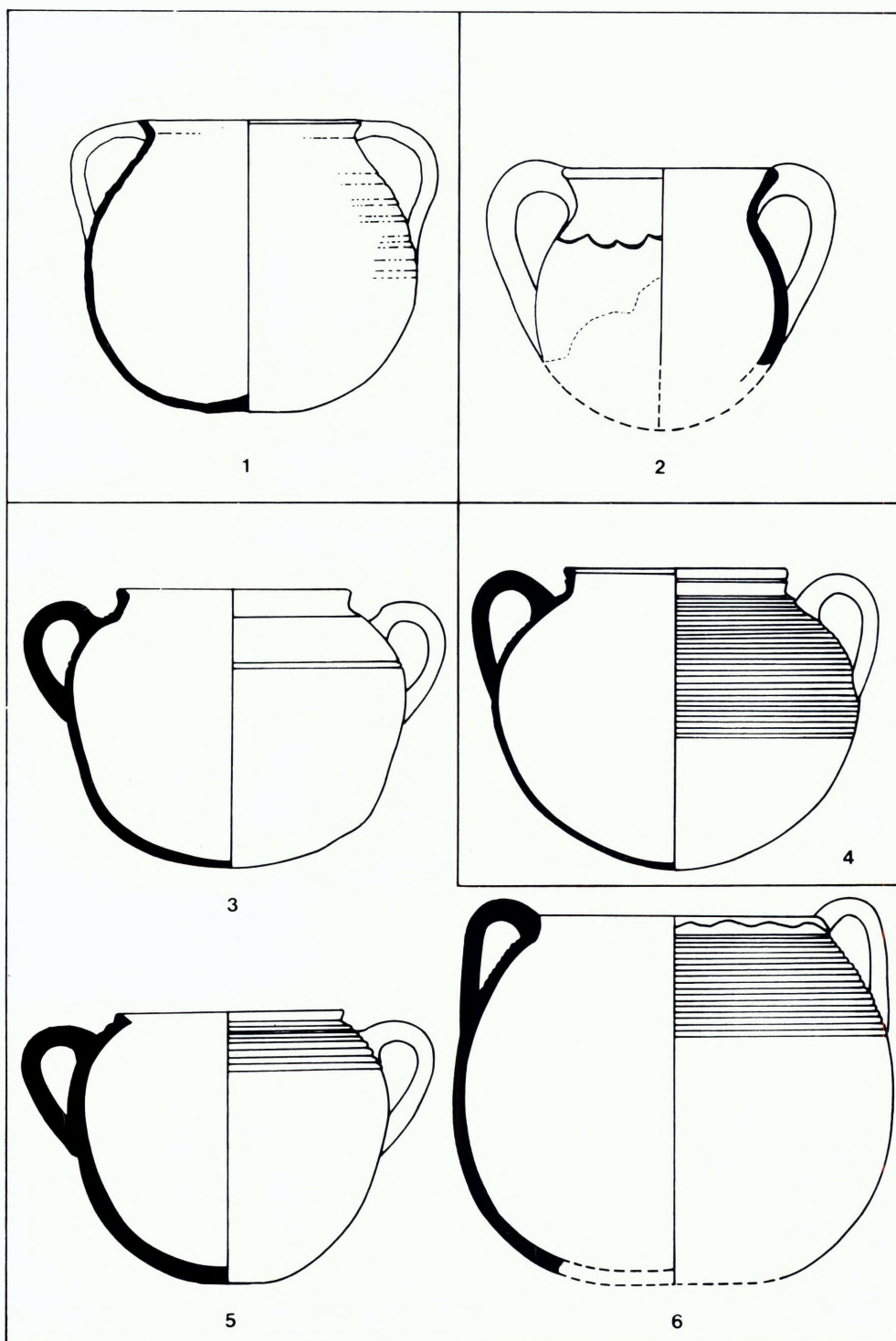
Τσουκάλια με επίπεδη βάση και μία λαβή (ομάδα Α2).

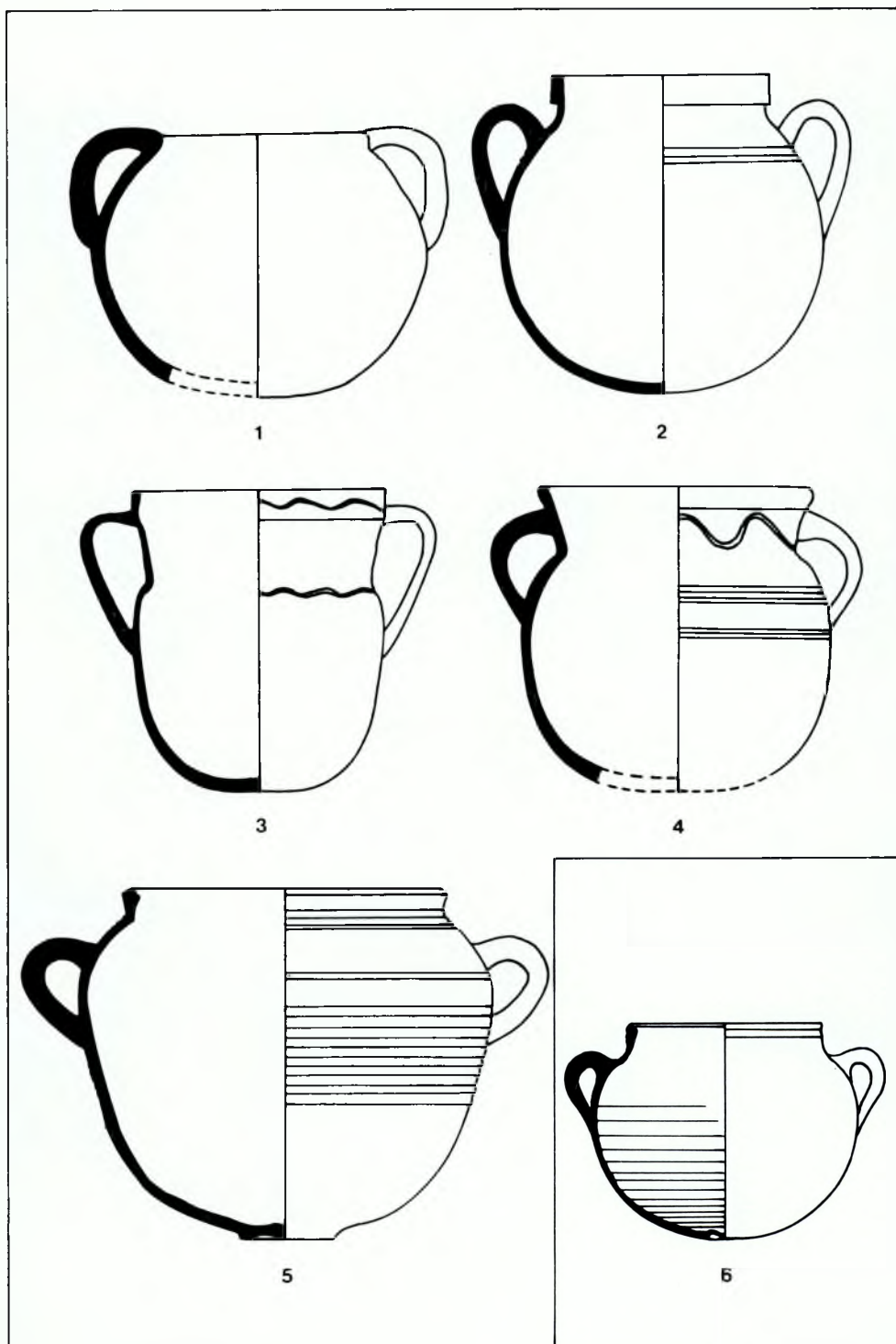
Τσουνκάλια με επίπεδη βάση και δύο λαβές (ομάδα Α3).

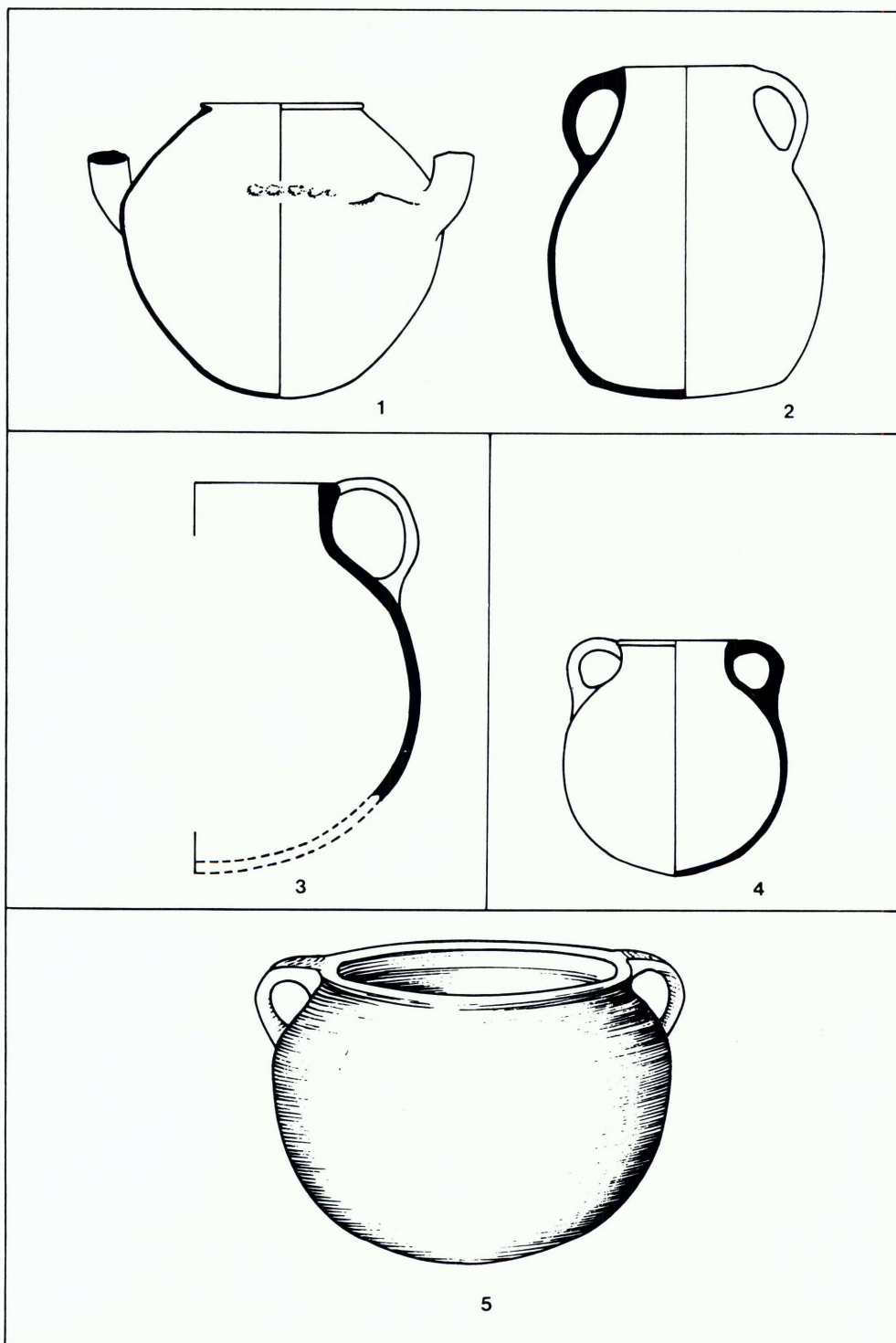
Τσουκάλια με επίπεδη βάση και δύο λαβές (ομάδα Α3).

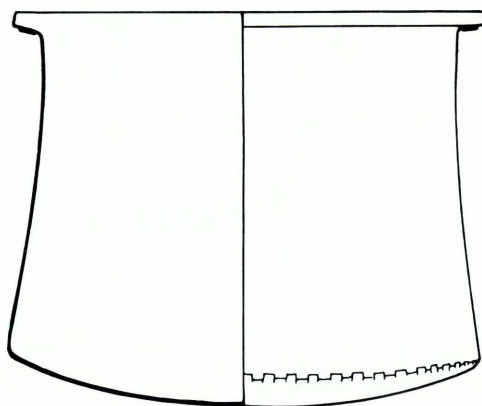
Τσουκάλια με αποστρογγυλεμένη βάση και δύο λαβές (ομάδα Β).

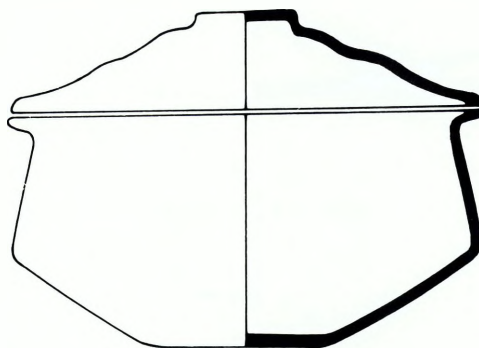
Τσουκάλια με αποστρογγυλεμένη βάση και δύο λαβές (ομάδα Β).

Τσουκάλια Κύπρου και ανατολικής Μεσογείου.

1

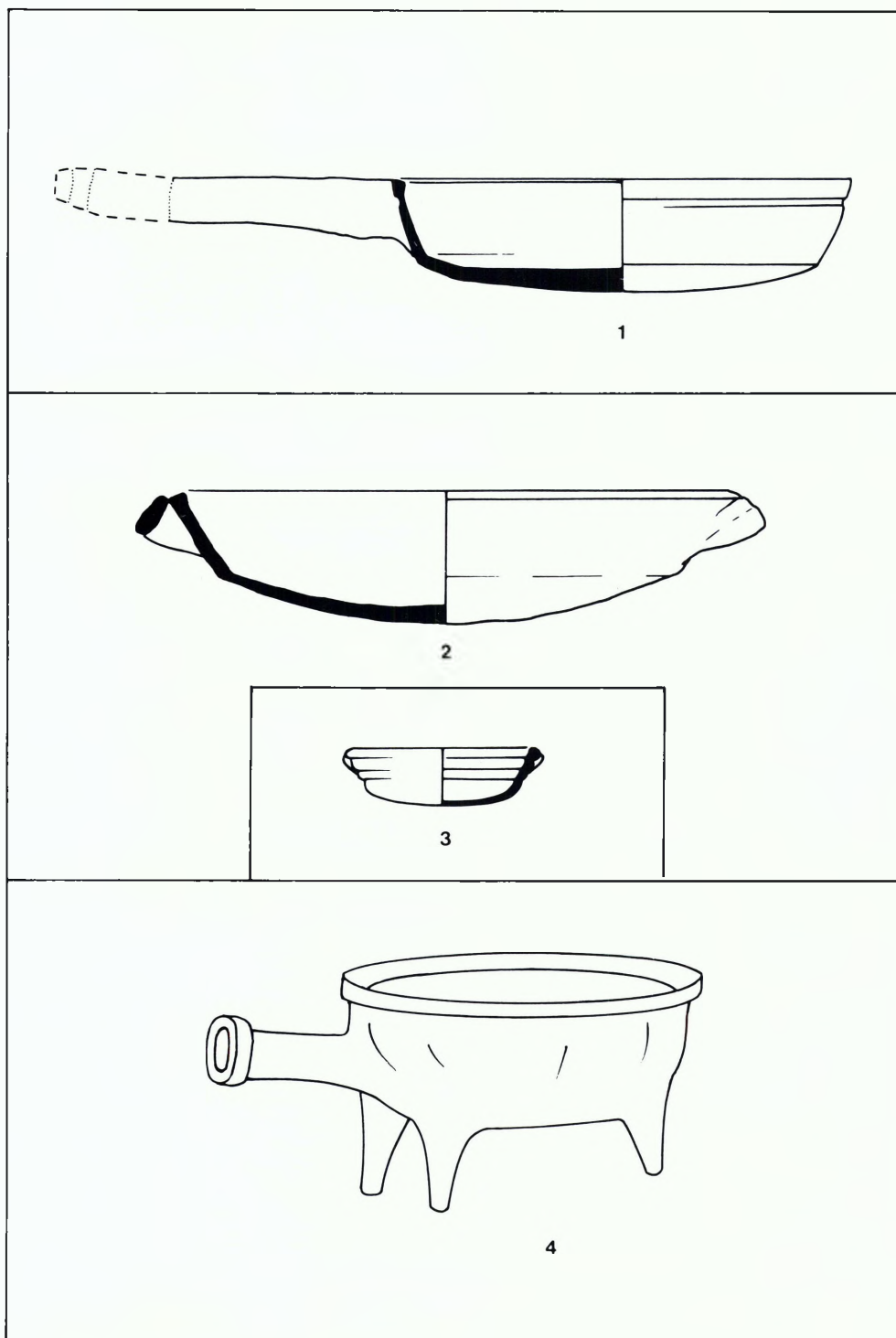

2

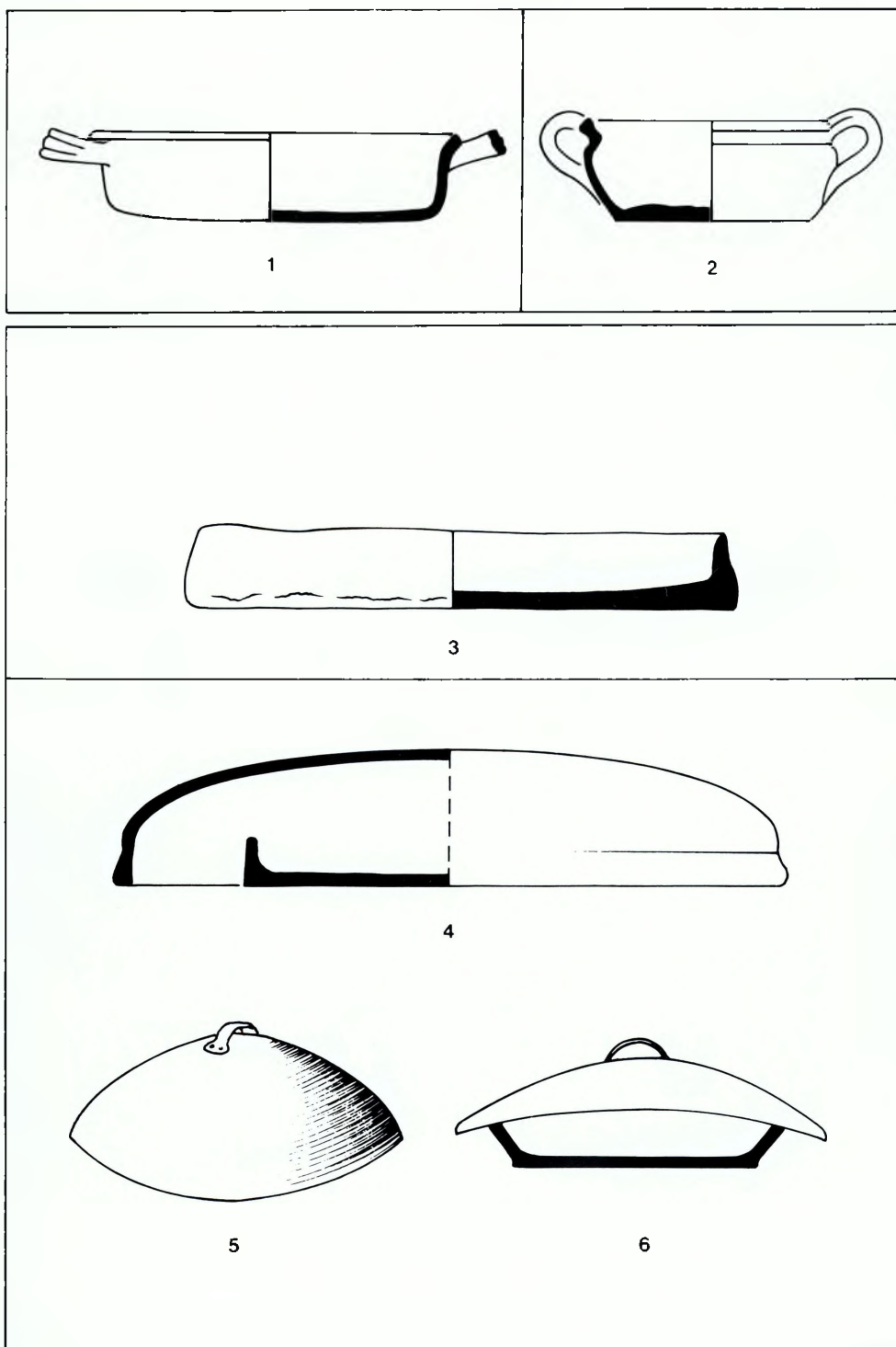

3

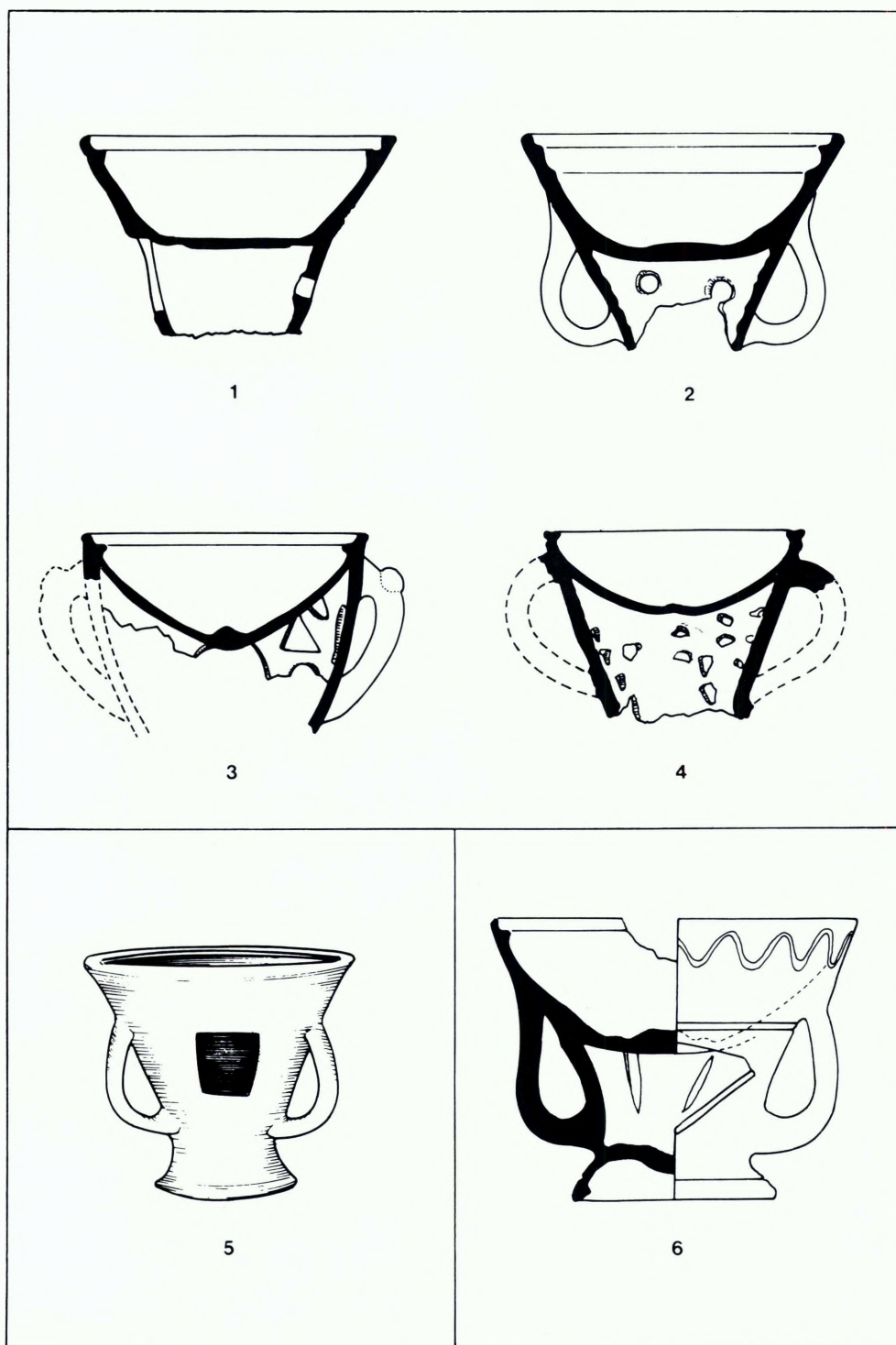
Κακκάβια - χυτροκακκάβια.

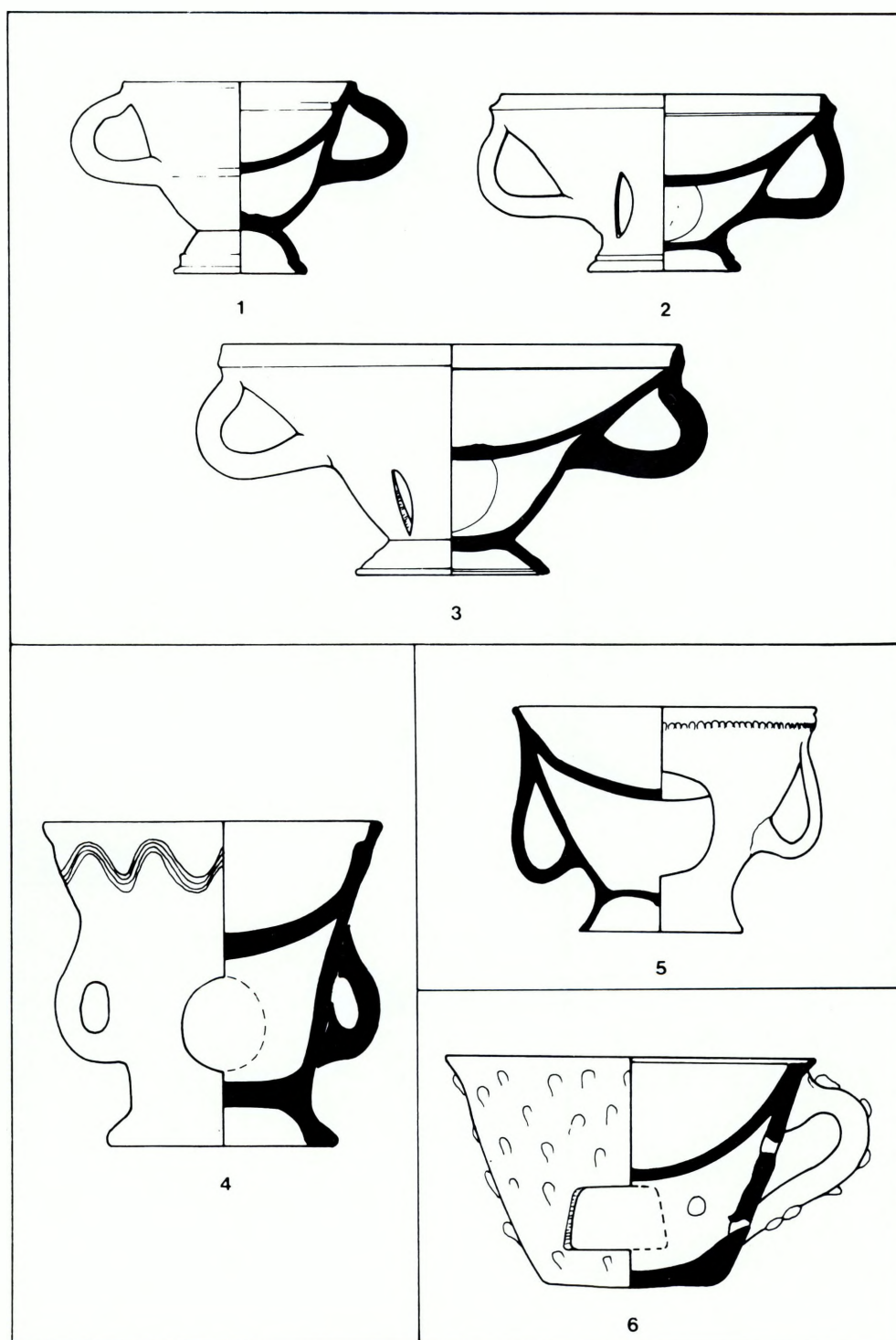
Τηγάνια.

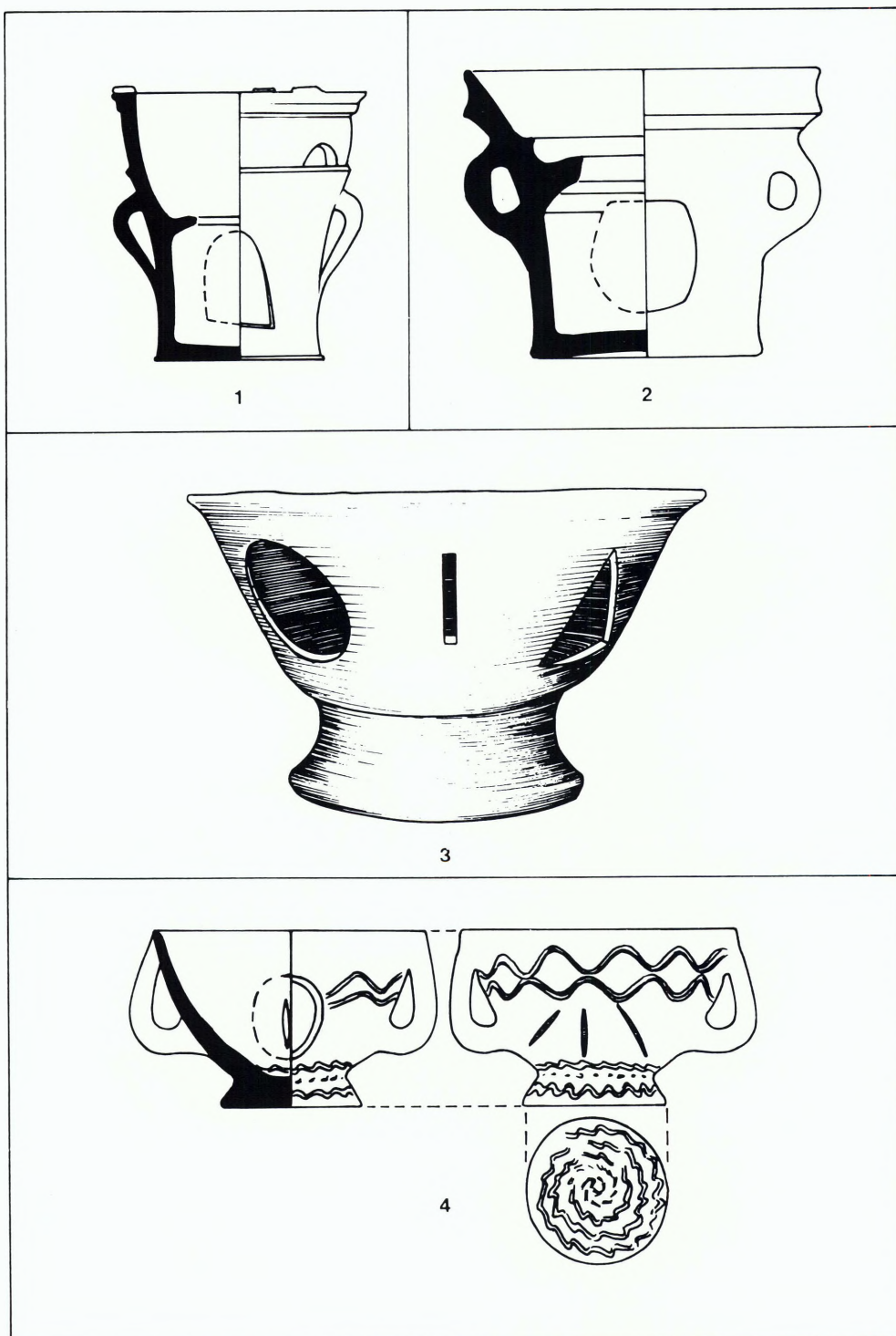
Στεγνάτα, κλιβάνια και γαστρία.

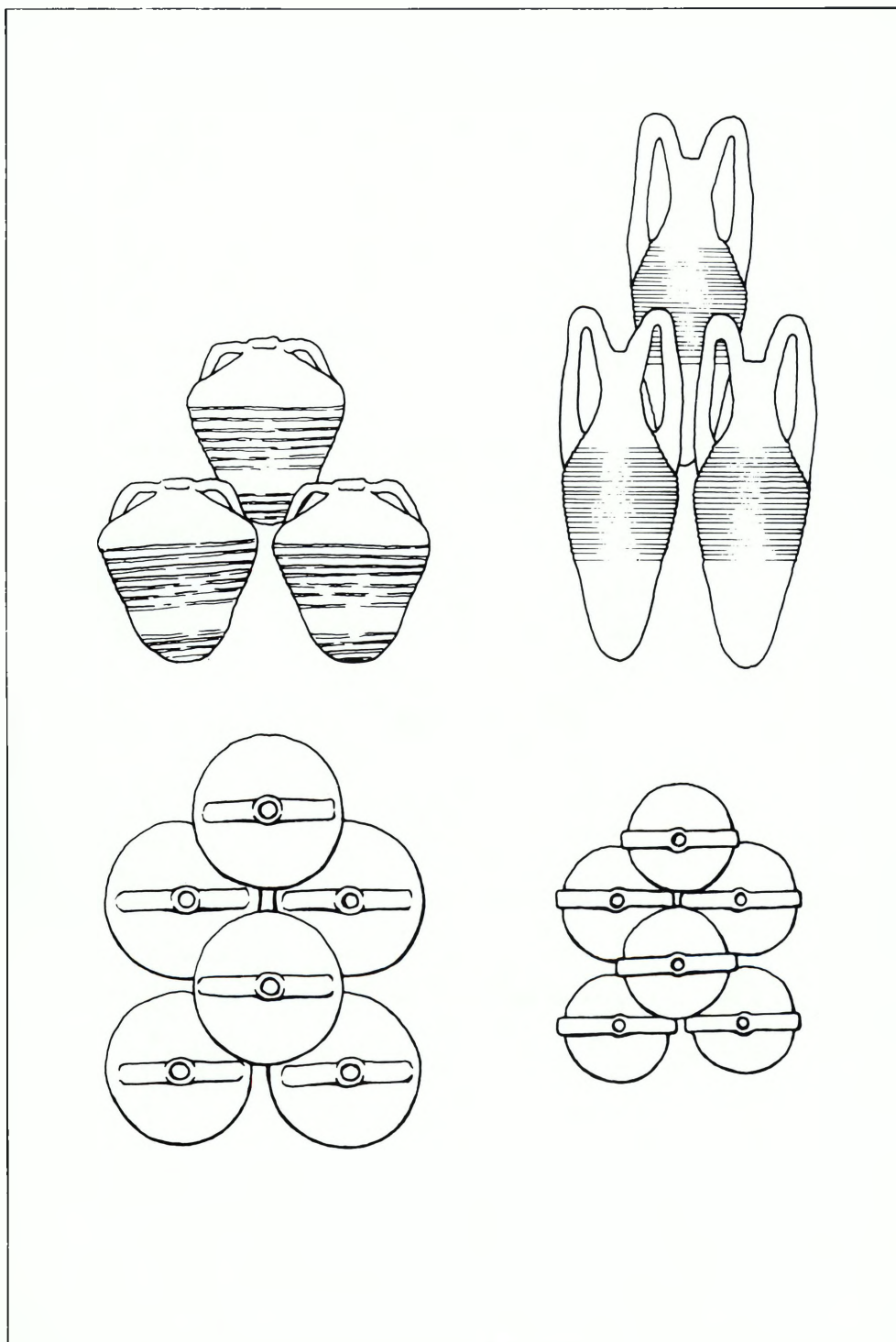
Σαλτσάρια ή σαλτσερά - γαράρια ή γαρερά.

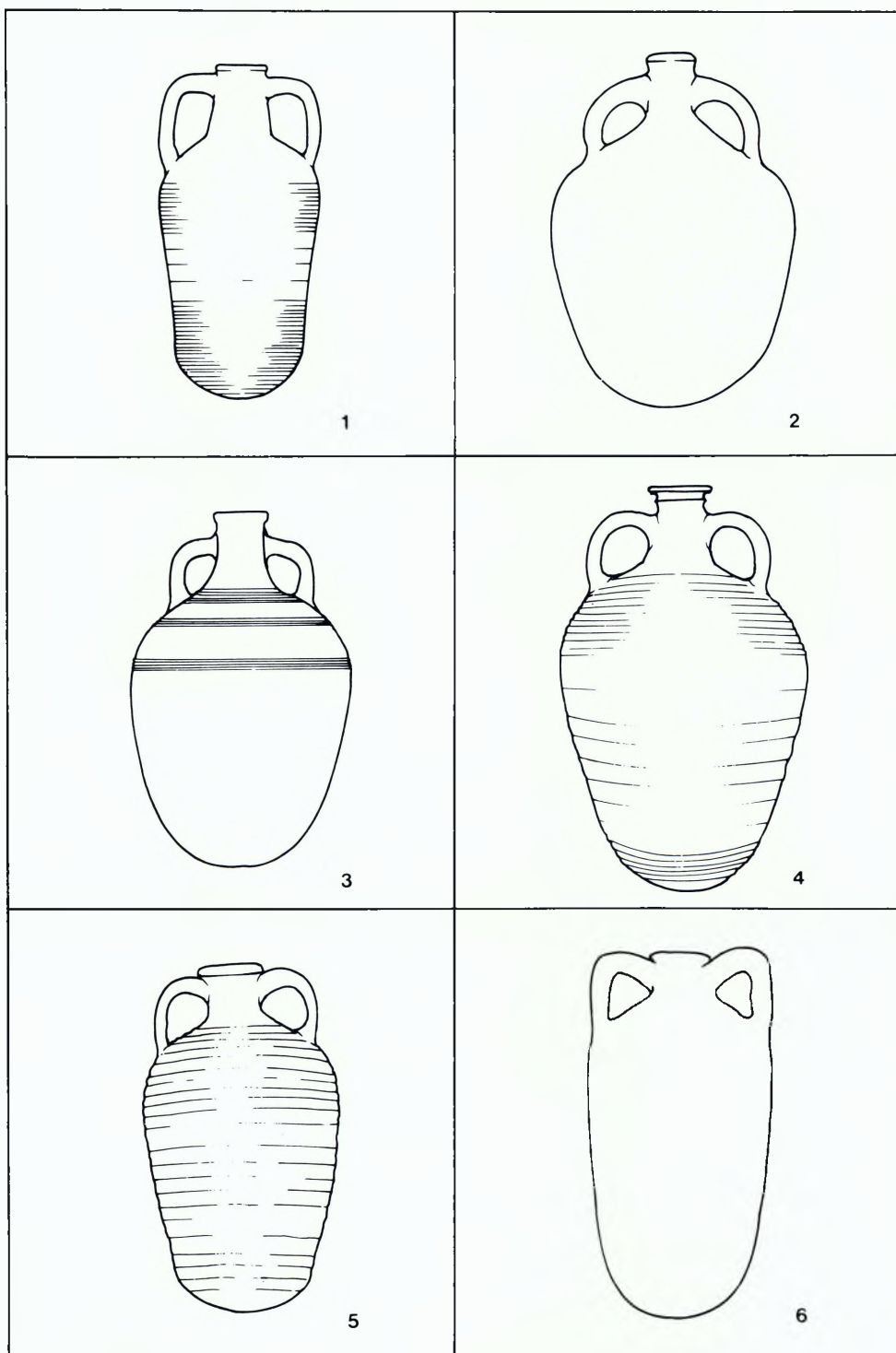
Σαλτσάρια ή σαλτσερά - γαράρια ή γαρερά.

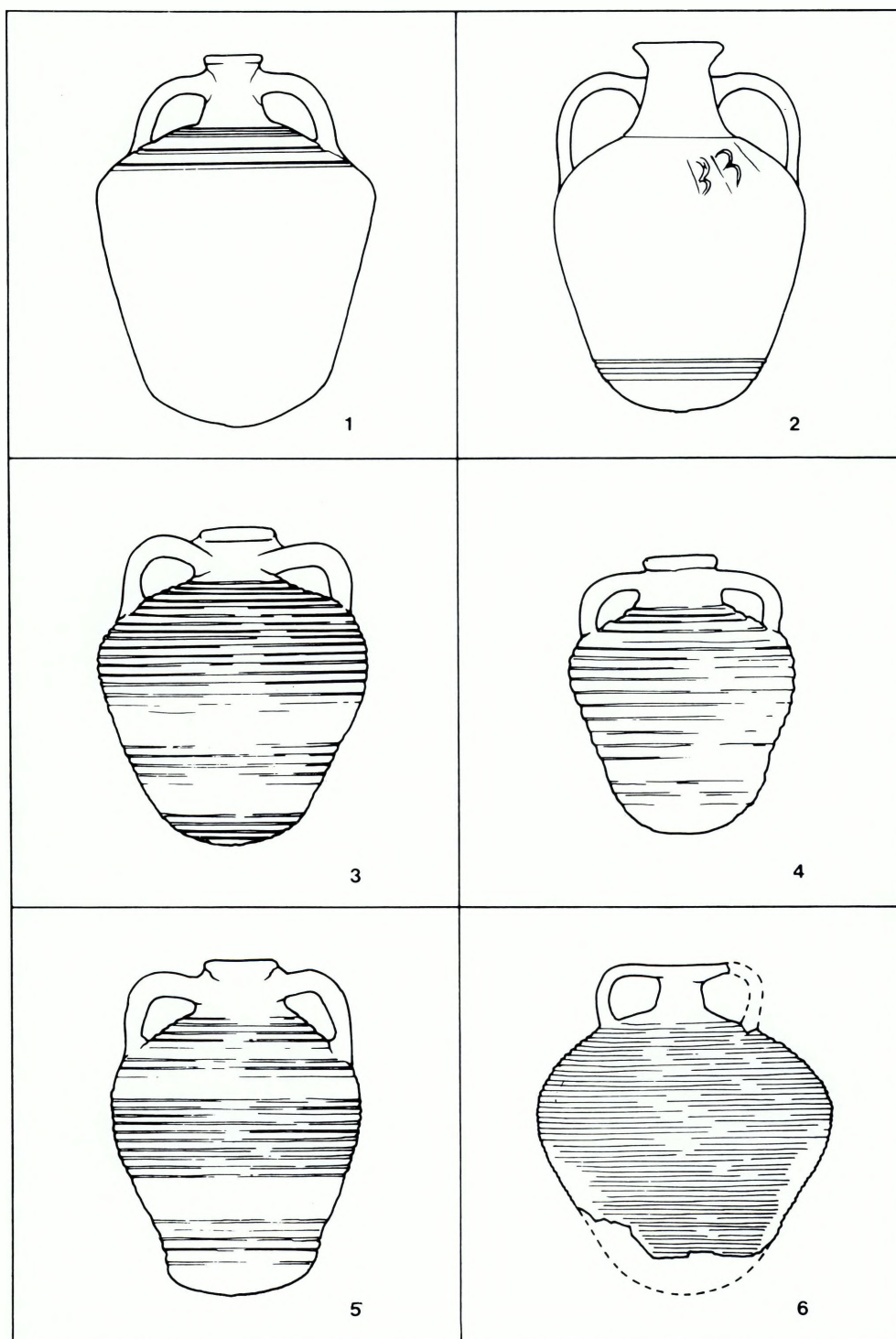
Νεότερες φουγούδες και βυζαντινά φοκία.

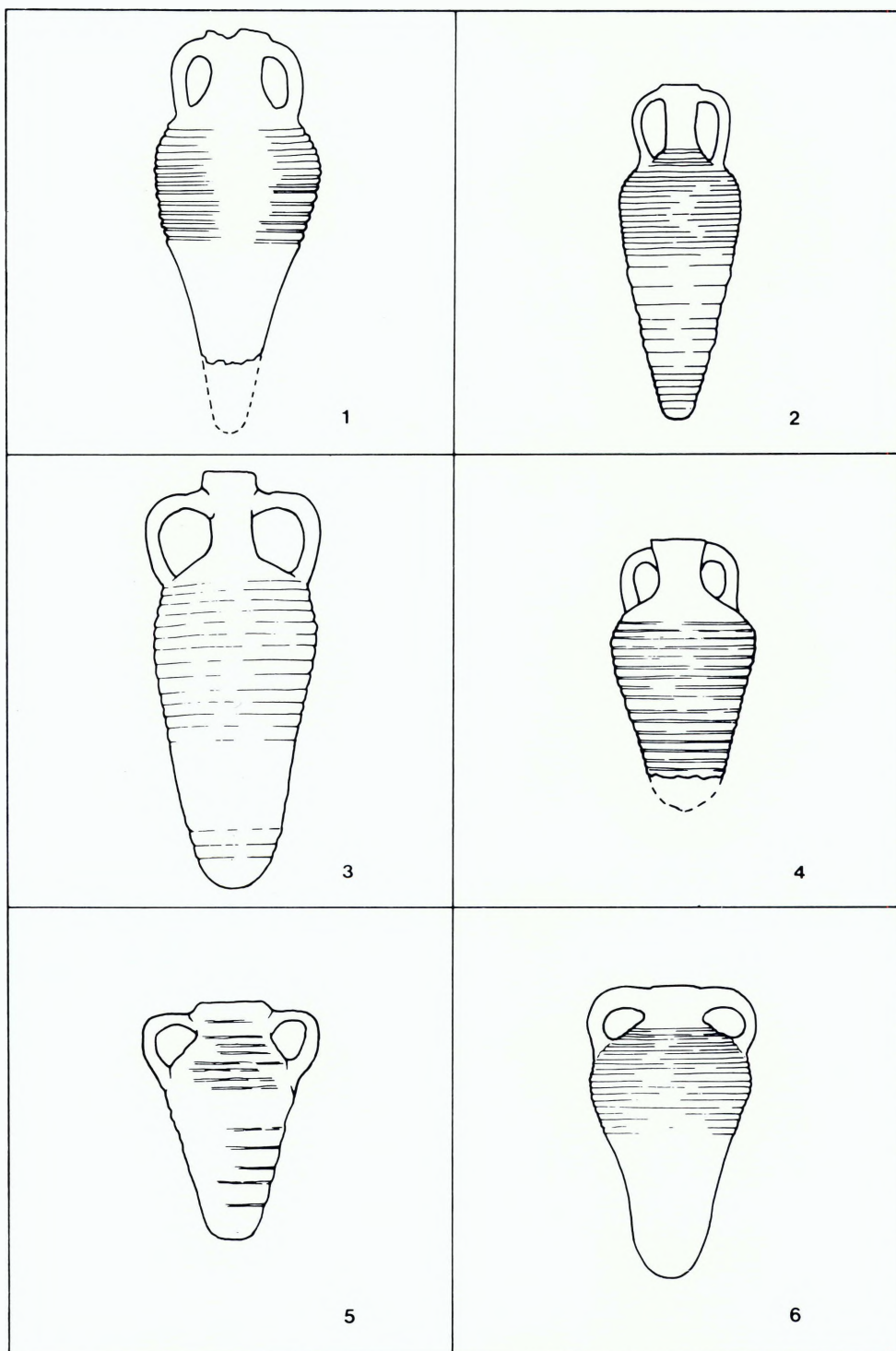
Στοιβάγμα μαγαρικών.

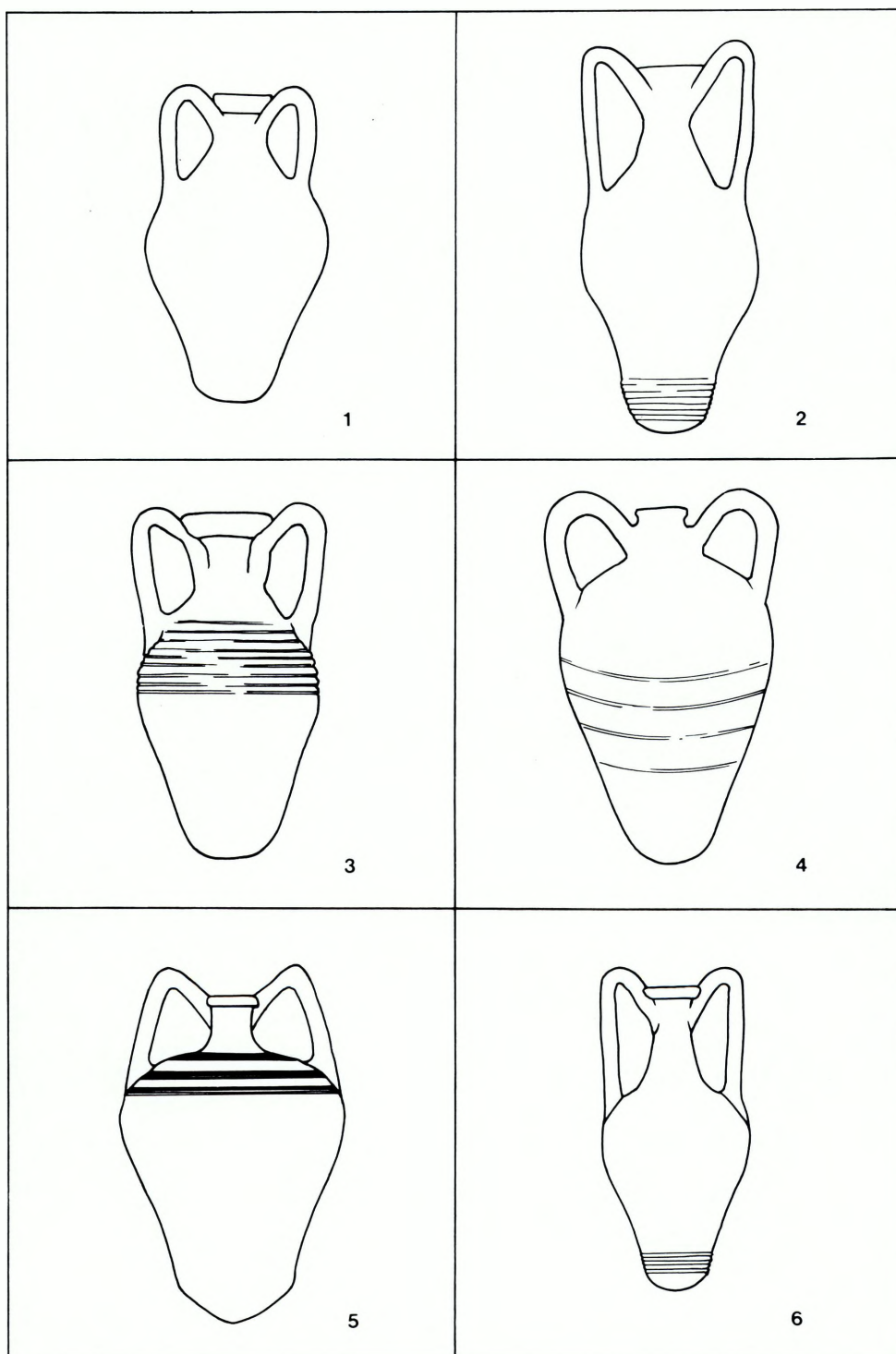
Μαγαρικά 1ης ομάδας: α) 1-3, επιμήκη ωοειδή (8ος-9ος αι.),
β) 4-6, επιμήκη ραβδωτά (9ος-11ος αι.).

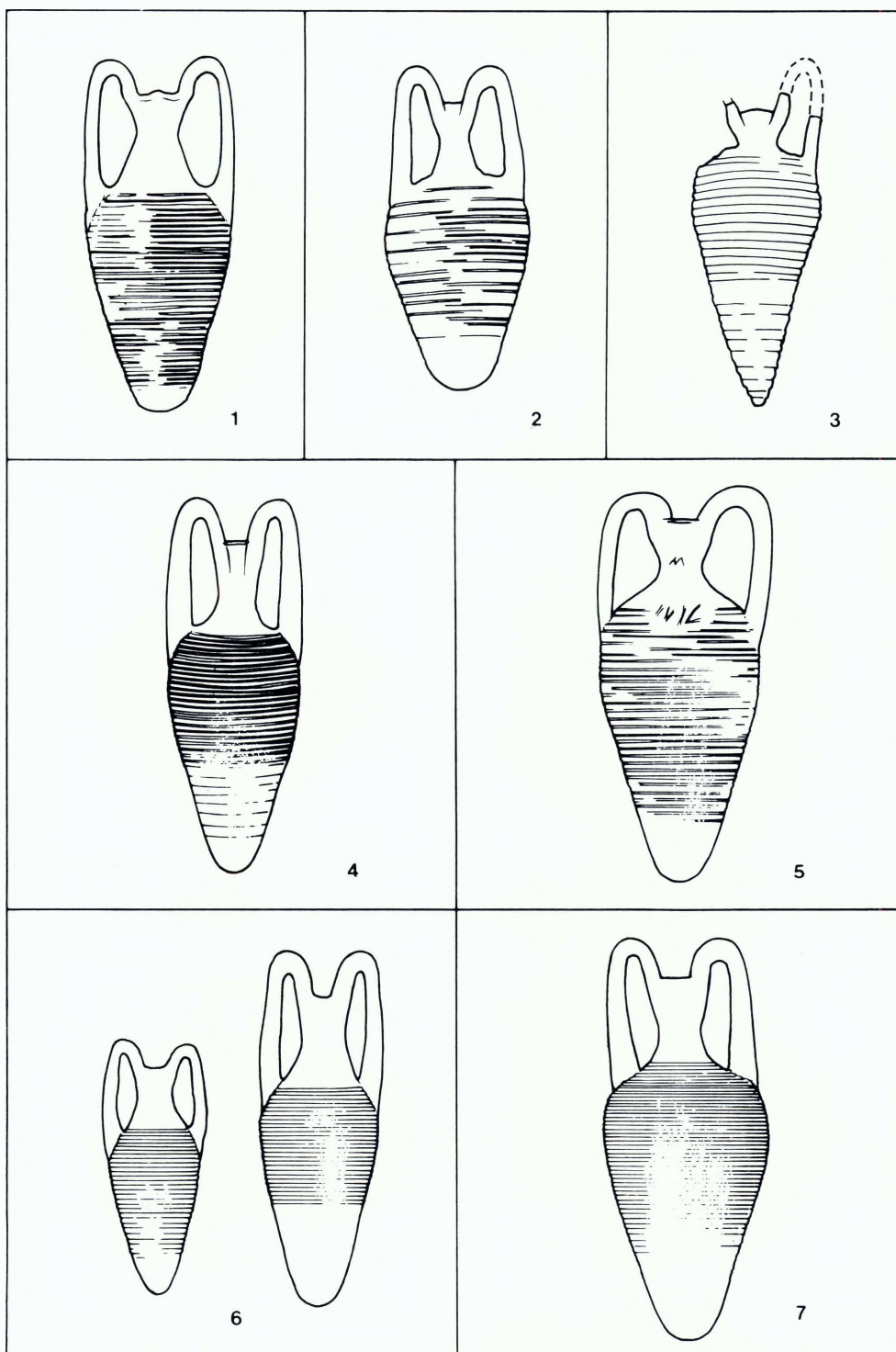
Μαγारικά 2ης ομάδας: α) 1-2, αχλαδόσχημα (9ος αι.), β) 3-6, κοντόχοντρα στρογγυλά (9ος-11ος αι.).

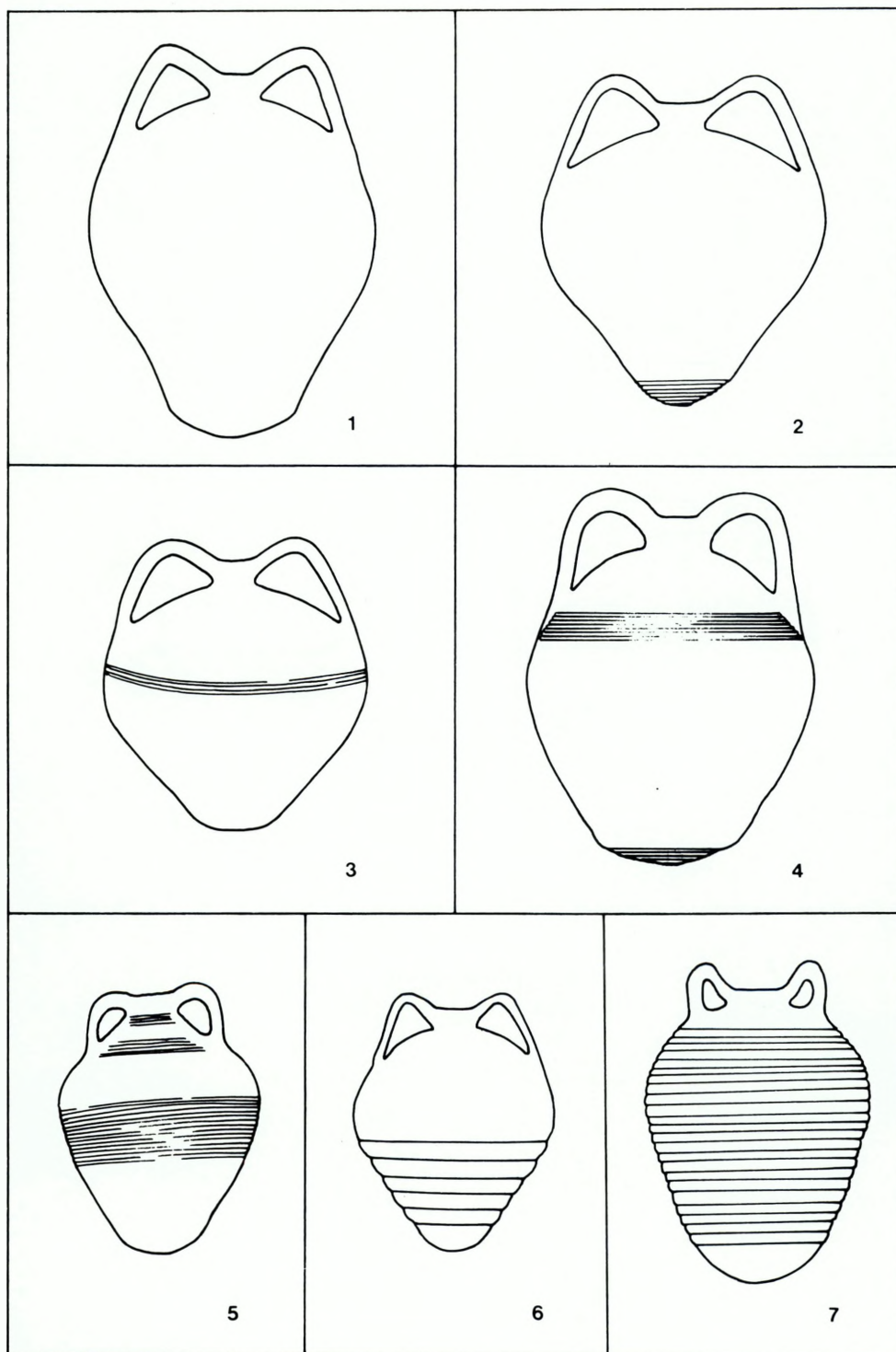
Μαγαρικά 3ης ομάδας (9ος-11ος/12ος αι.): α) 1-3, οξυπύθμενα μεγάλα,
β) 4-6, οξυπύθμενα μικρά.

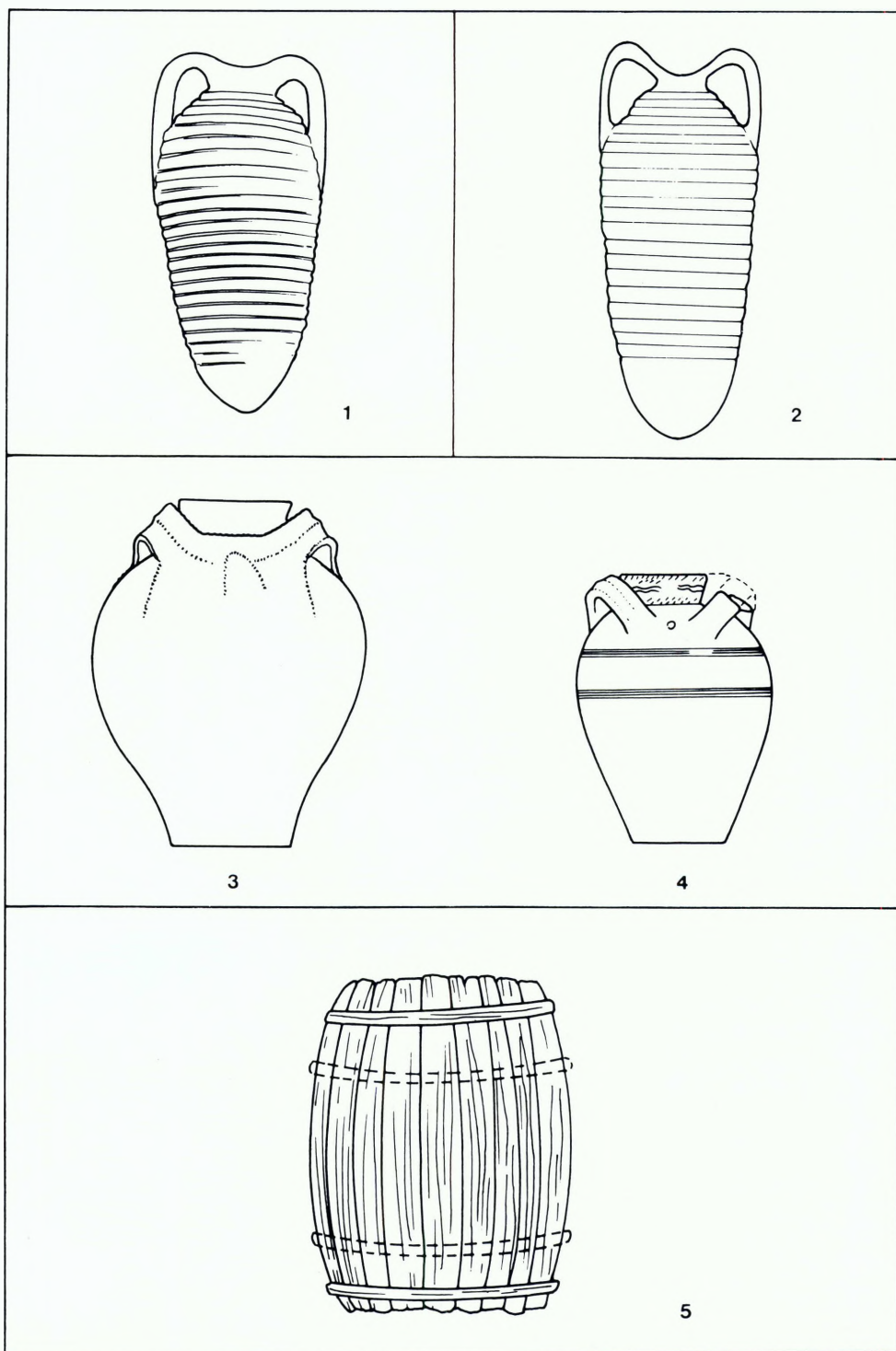
Μαγαρικά 4ης ομάδας (9ος/10ος-12ος/13ος αι.): αχλαδόσχημα με υψωμένες λαβές.

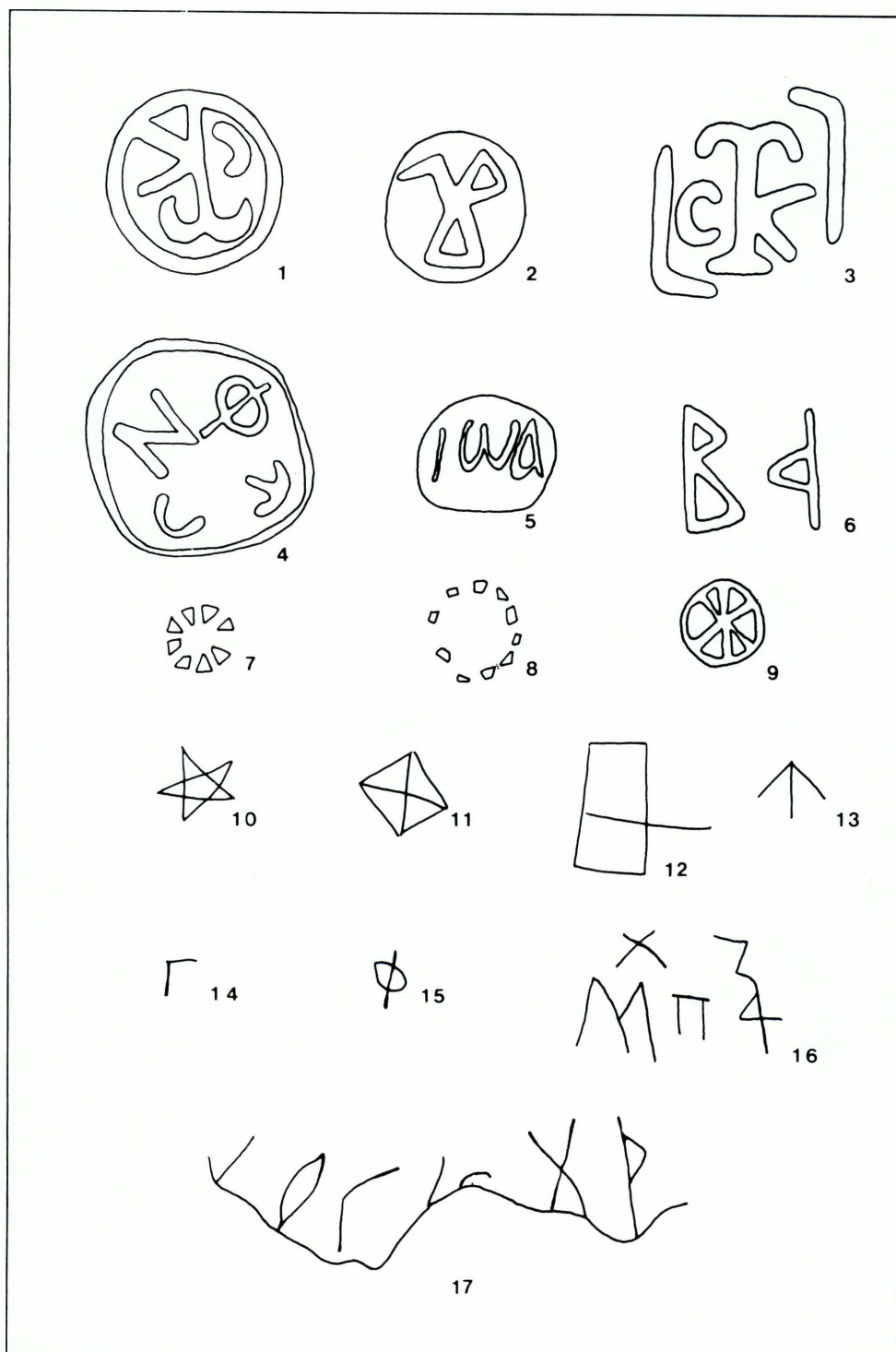
Μαγαρικά 5ης ομάδας (12ος-13ος αι.): ατρακτοειδή με υψωμένες λαβές.

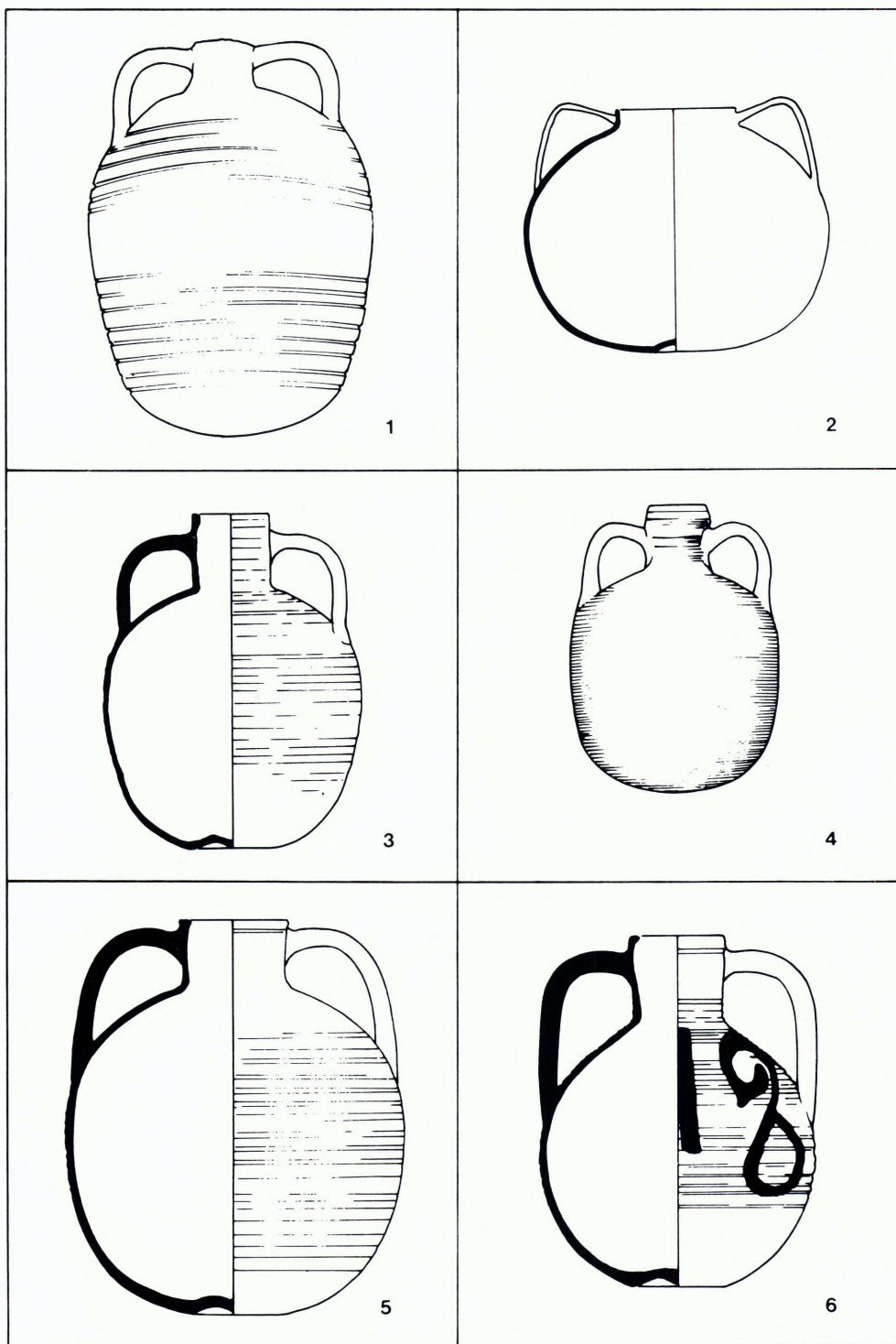
Μαγαρικά 6ης ομάδας (12ος-13ος αι.): α) 1-4, κοντόχοντρα στρογγυλά με υψωμένες λαβές, β) 5-7, ενδιάμεσου τύπου (11ος-12ος αι.).

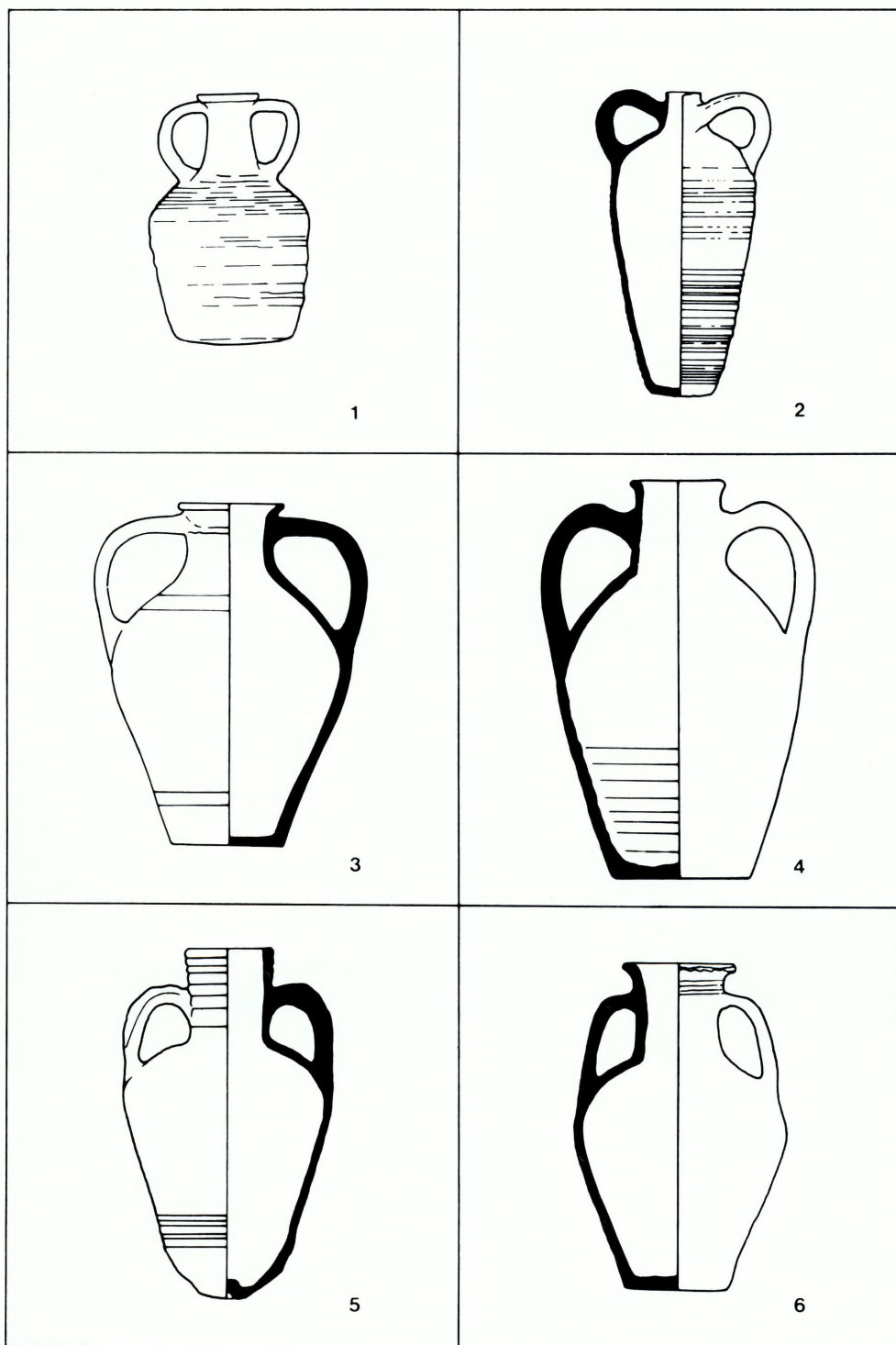
Μαγαρικά 7ης ομάδας (τέλος 13ου-αρχές 14ου αι.): ατρακτοειδή επιμήκη - τζαρίκια και βουτσίων.

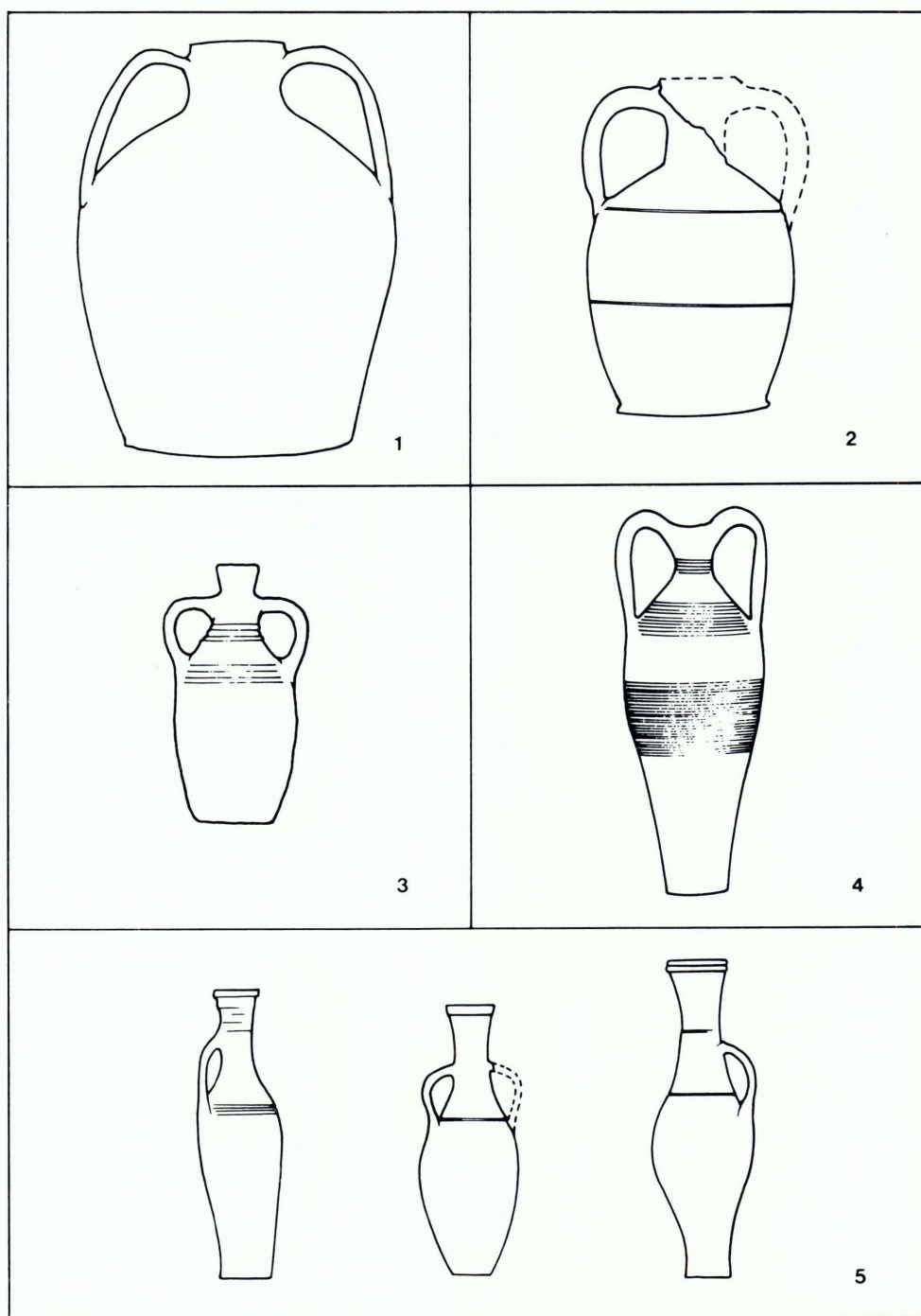
Σφραγίσματα και χαράγματα μαγαρικών.

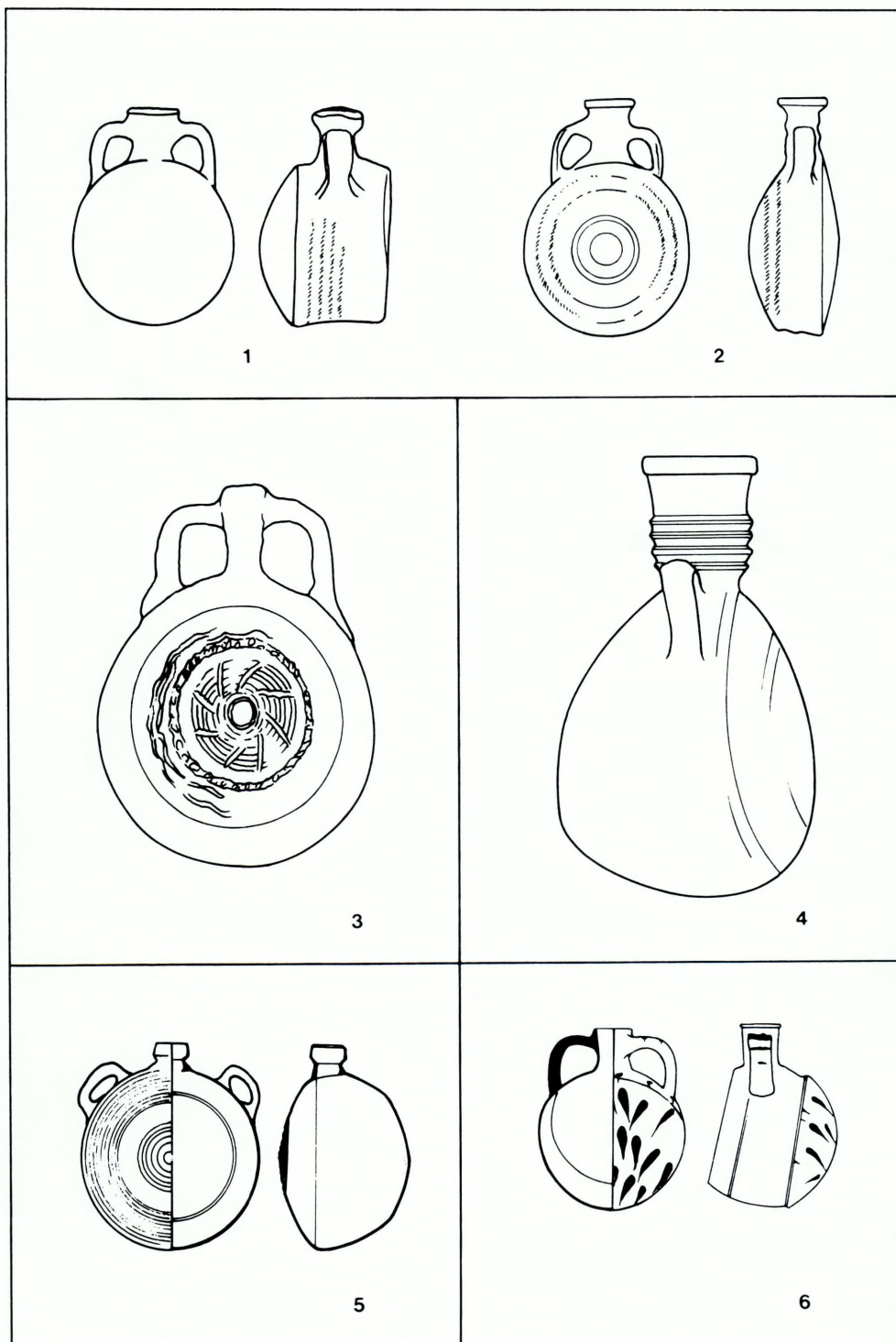
Λαγήνες - λαήνες - λαγήνια.

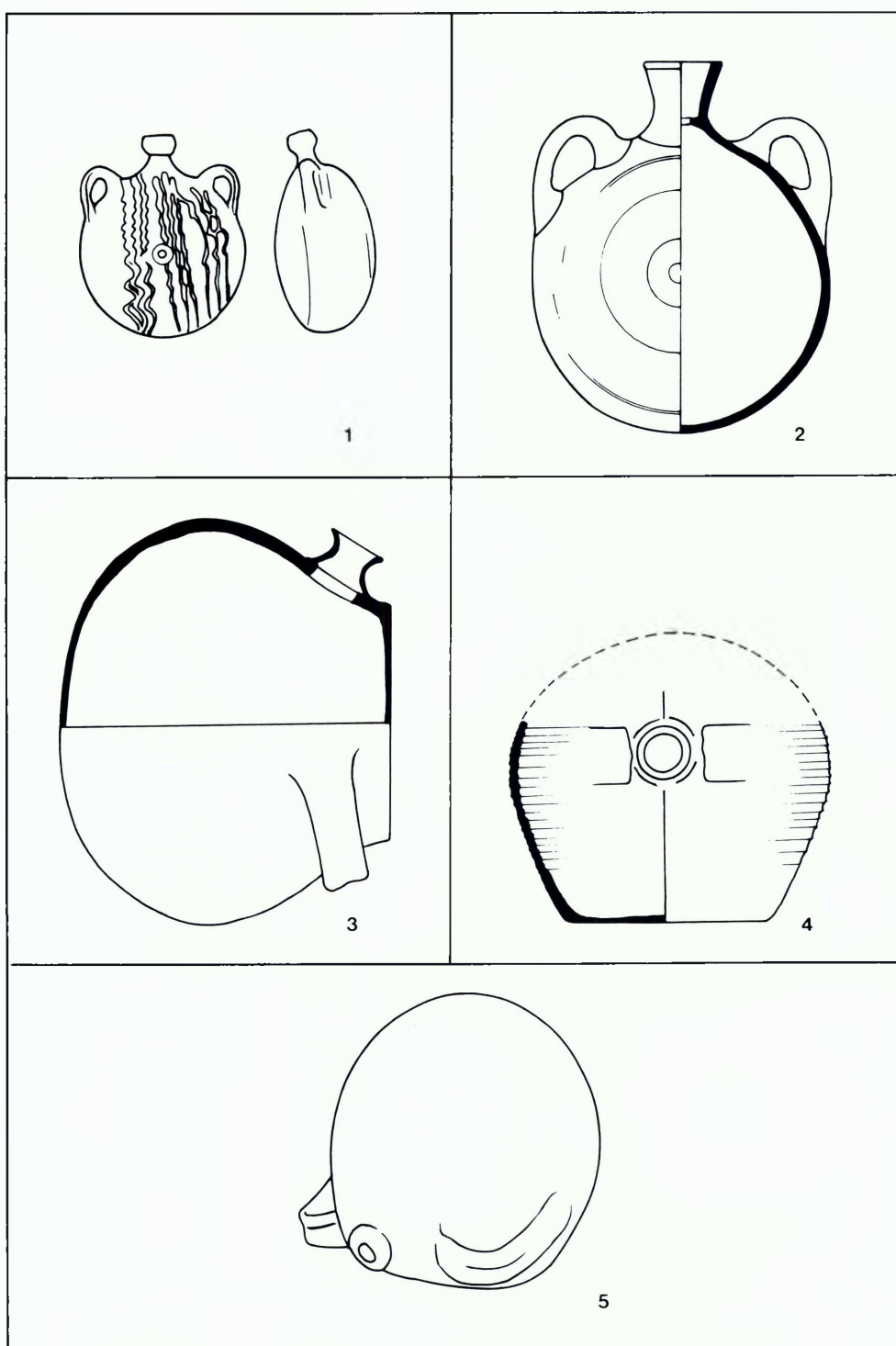
Σταμνία.

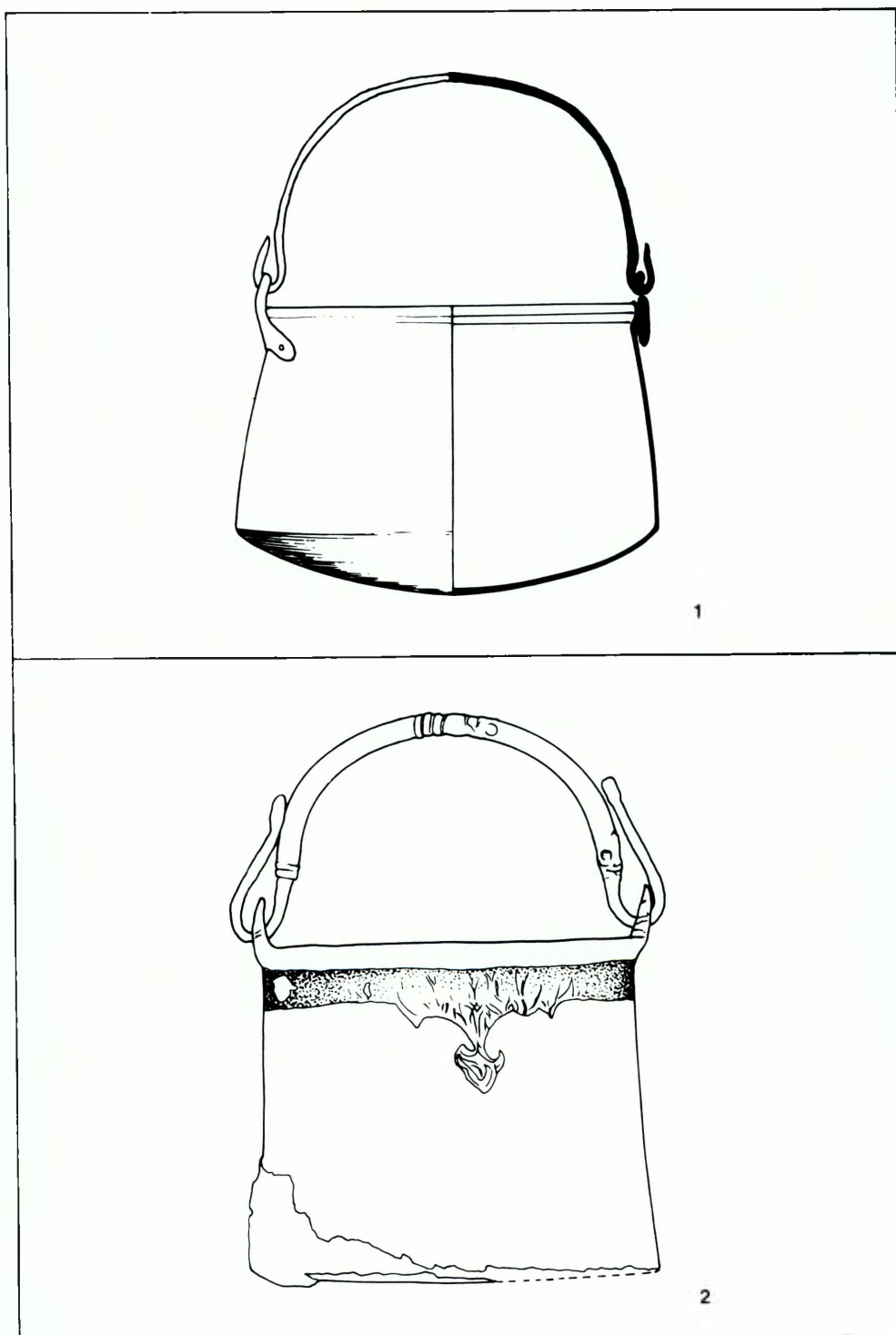
Σταμνία.

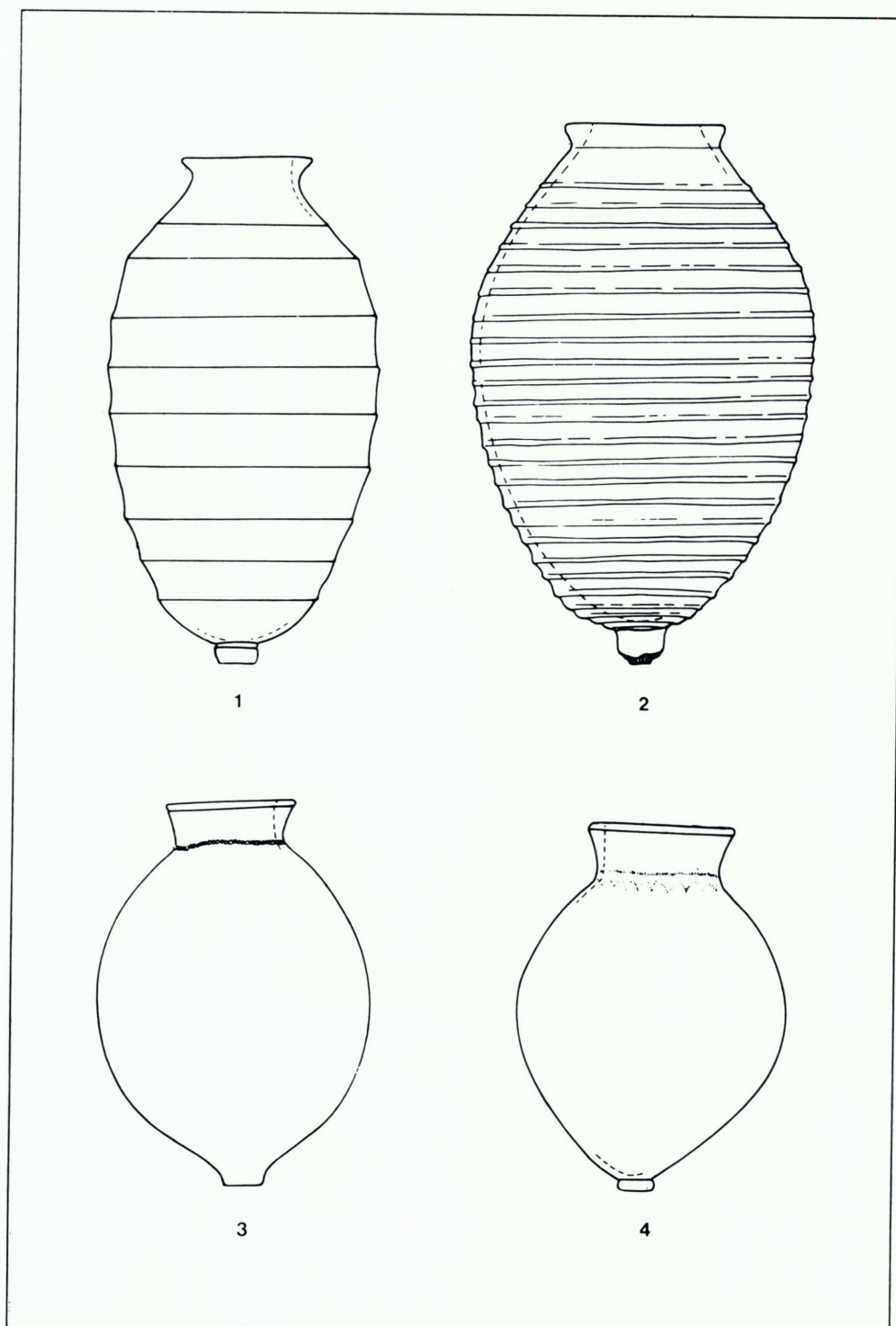
Πήλινα φλασκία και πήλινες ασκοδάβλες.

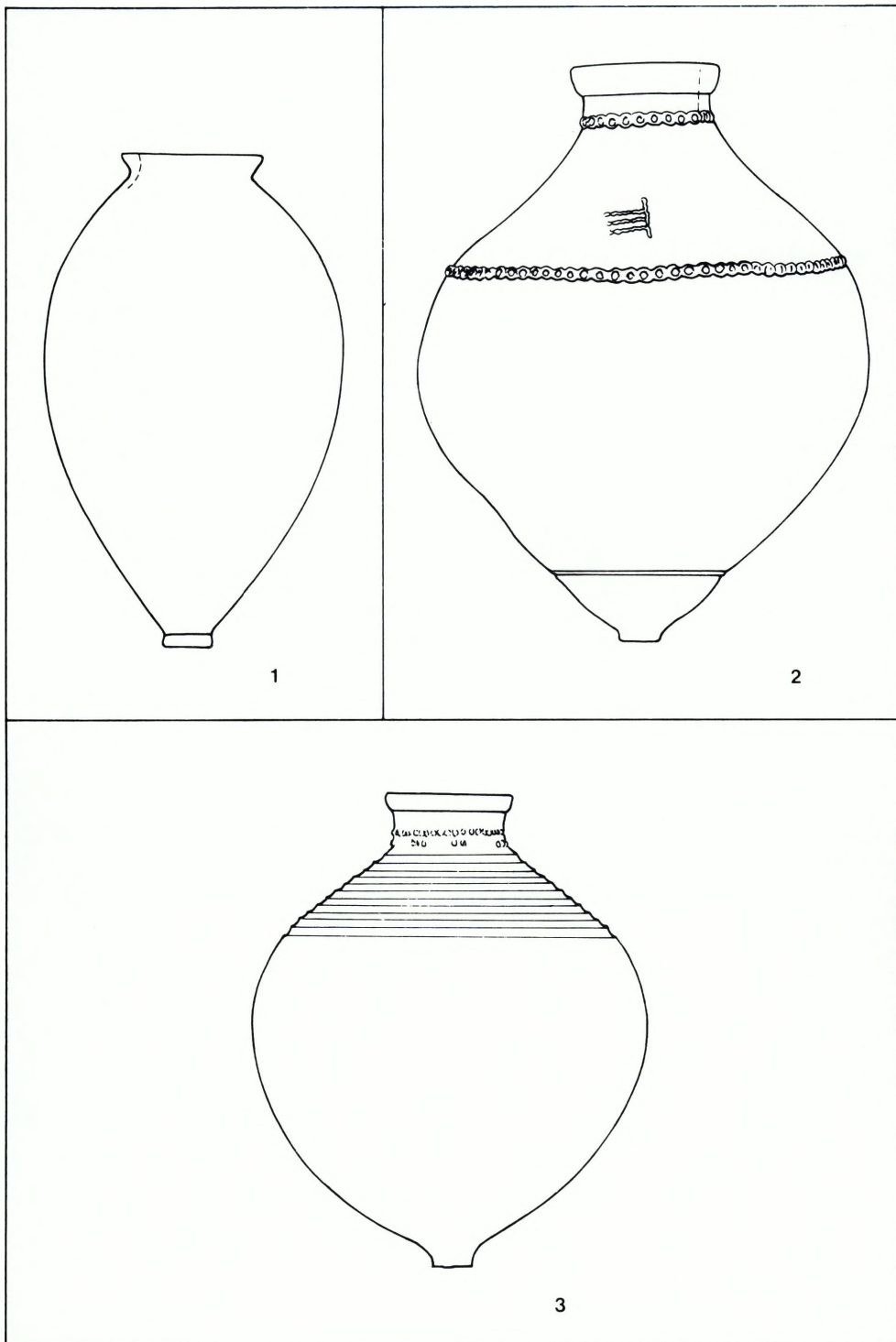

Πήλινα φλασκία και πήλινες ασκοδάβλες.

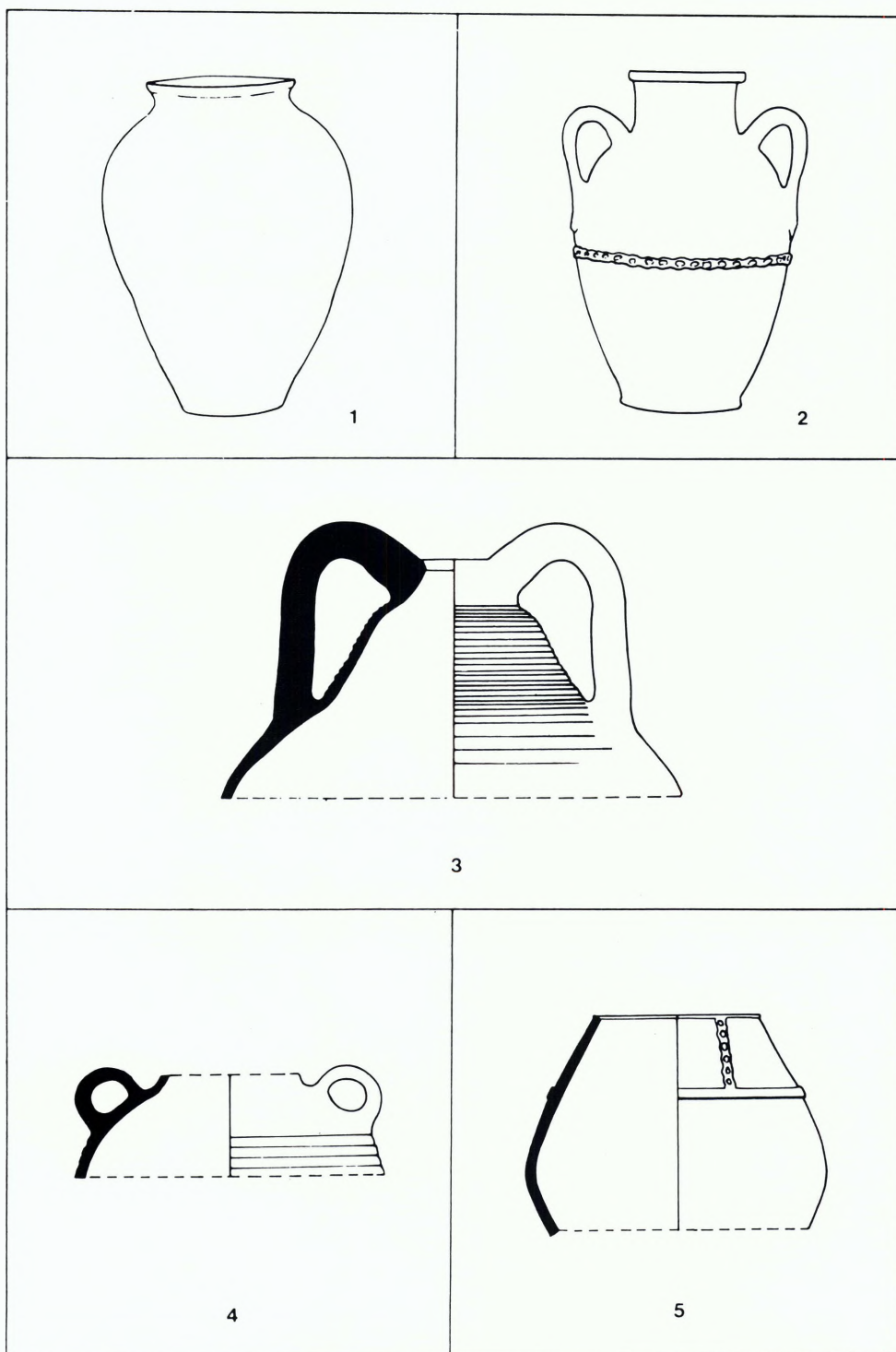

Κωθώνια.

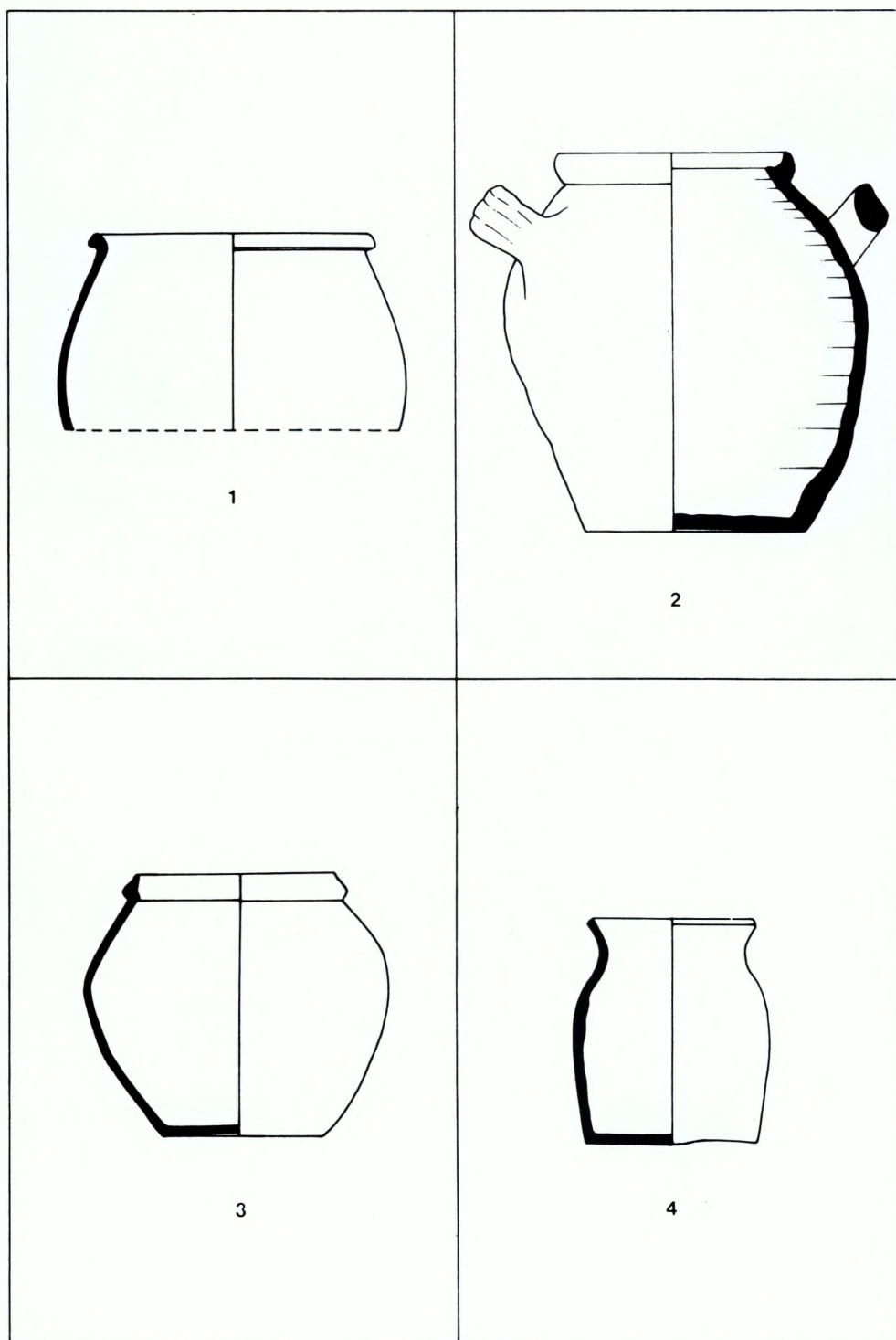

Πίθοι.

Βυτίνες - κουρελοί - κουρούπια.

Βυτίνες - κουρελοί - κουρούπια.

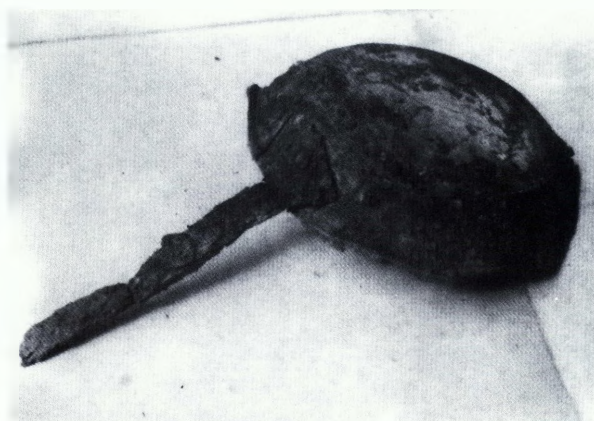
α) Γεδεών και άγγελος Κυρίου, Οκτάτευχος Βατοπεδίου, 13ος αι., β) Γέννηση της Παναγίας, Studenica, Εκκλησία του Κράλη, 1314.

α) Γέννηση του Σαμψών, Οκτάτευχος Βατοπεδίου, 13ος αι., β) Ο Αντίπατρος παρασκευάζει δηλητήριο, κώδικας του μυθιστορήματος του Μεγάλου Αλεξάνδρου, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο, 14ος αι.

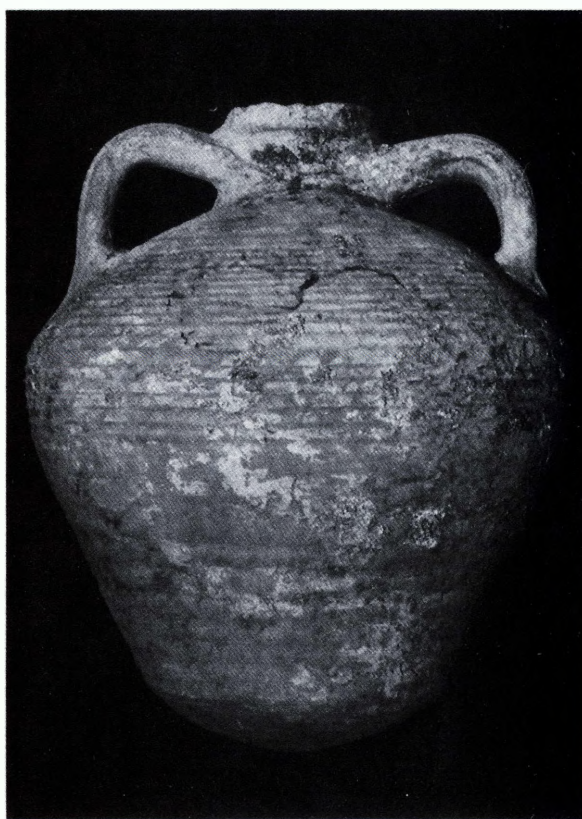
α) Τσουκάλι διακοσμημένο, Μελένικο, 13ος-14ος αι., β) Νεότερο κακκάβι, Άγιος Παντελεήμων Κάτω Ολύμπου.

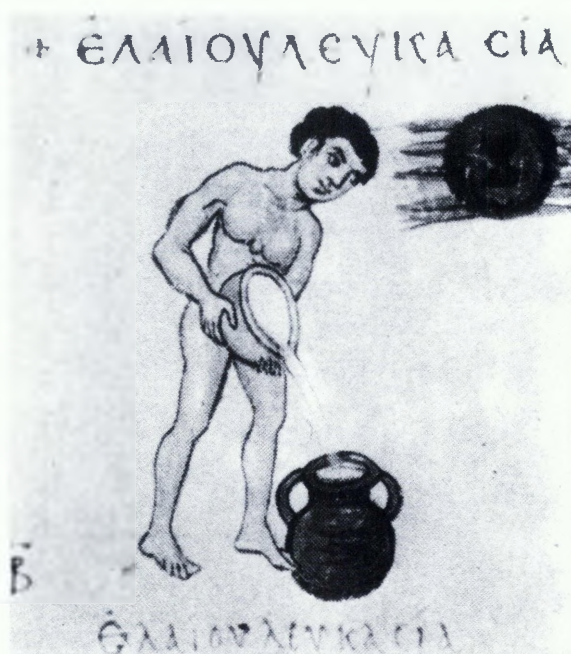
α) Ο Μωσής και η Φλεγόμενη Βάτος, κώδικας της Χριστιανικής Τοπογραφίας του Κοσμά Ινδικοπλεύστη (στ. 699), 9ος αι., Ρώμη, Βατικανή Βιβλιοθήκη, β-γ) Τηγάνιον, Πολύανθος Ροδόπης.

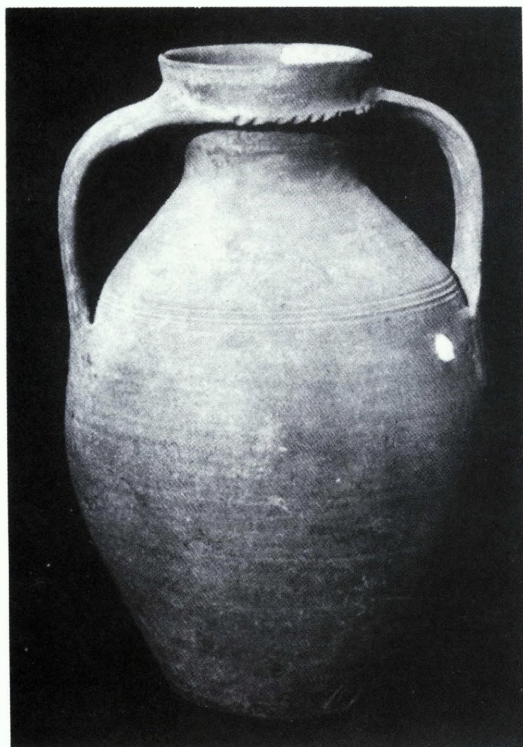
α-β) Σαλτσάριον, Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, γ) Σαλτσάριον, Ίδρυμα Πιερίδη, Λάρνακα Κύπρου,
δ) Σαλτσάριον, Επαρχιακό Μουσείο Πάφου.

α) Μαγαρικόν 7ης ομάδας, Μυστράς, Αφεντικό, 1310, β) Μαγαρικόν 2ης ομάδας, από ναυάγιο βορειοανατολικά της Λήμνου.

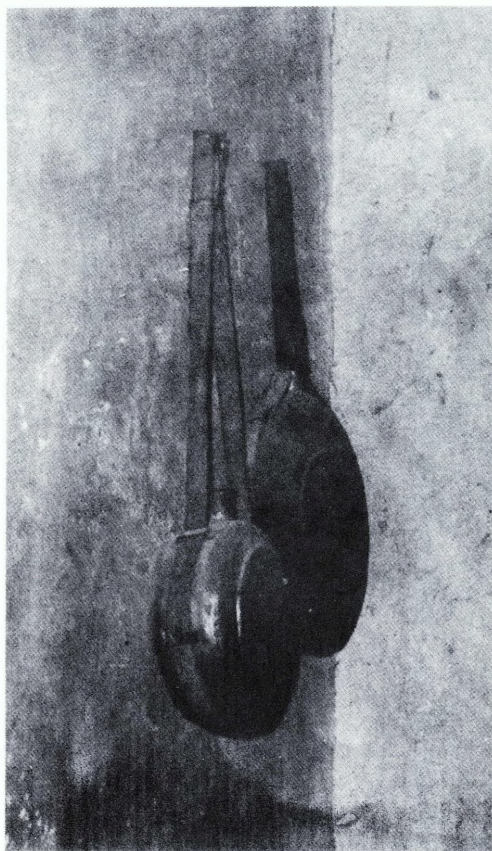
α) Ελαίου λευκασία, κώδικας 652, 10ος αι., Νέα Υόρκη, Βιβλιοθήκη Morgan, β) Ο εν Κανά γάμος, 1315-1320/1, Κωνσταντινούπολη, Μονή της Χώρας.

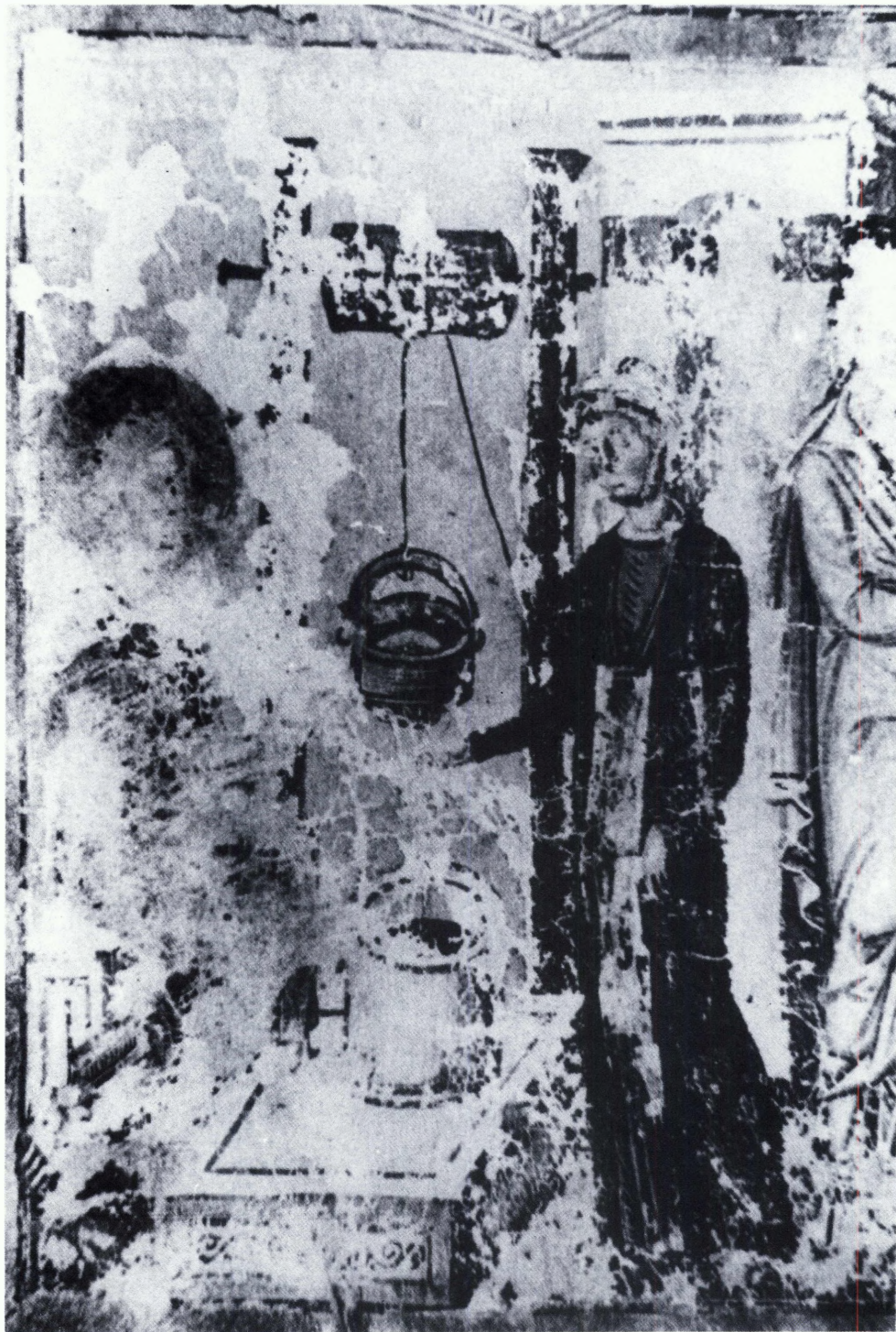
α) Σταμνίον, 12ος-13ος αι., Γρατινή Ροδόπης, β) Σταμνίον, Βόρειο Αιγαίο, γ) Ο Tulunus και το φίδι, αραβικός κώδικας A.F.10, 1240, Βιέννη, Εθνική Βιβλιοθήκη.

α) Σκηνή από το βίο του αγίου Γερασίμου του Ιορδανίτου, 1310-1320, Θεσσαλονίκη, Άγιος Νικόλαος Ορφανός, β) Ο μήνας Νοέμβριος, κώδικας με τα είδεα των δώδεκα μηνών (Constantinopolitanus Serail 35), 1461, Κωνσταντινούπολη.

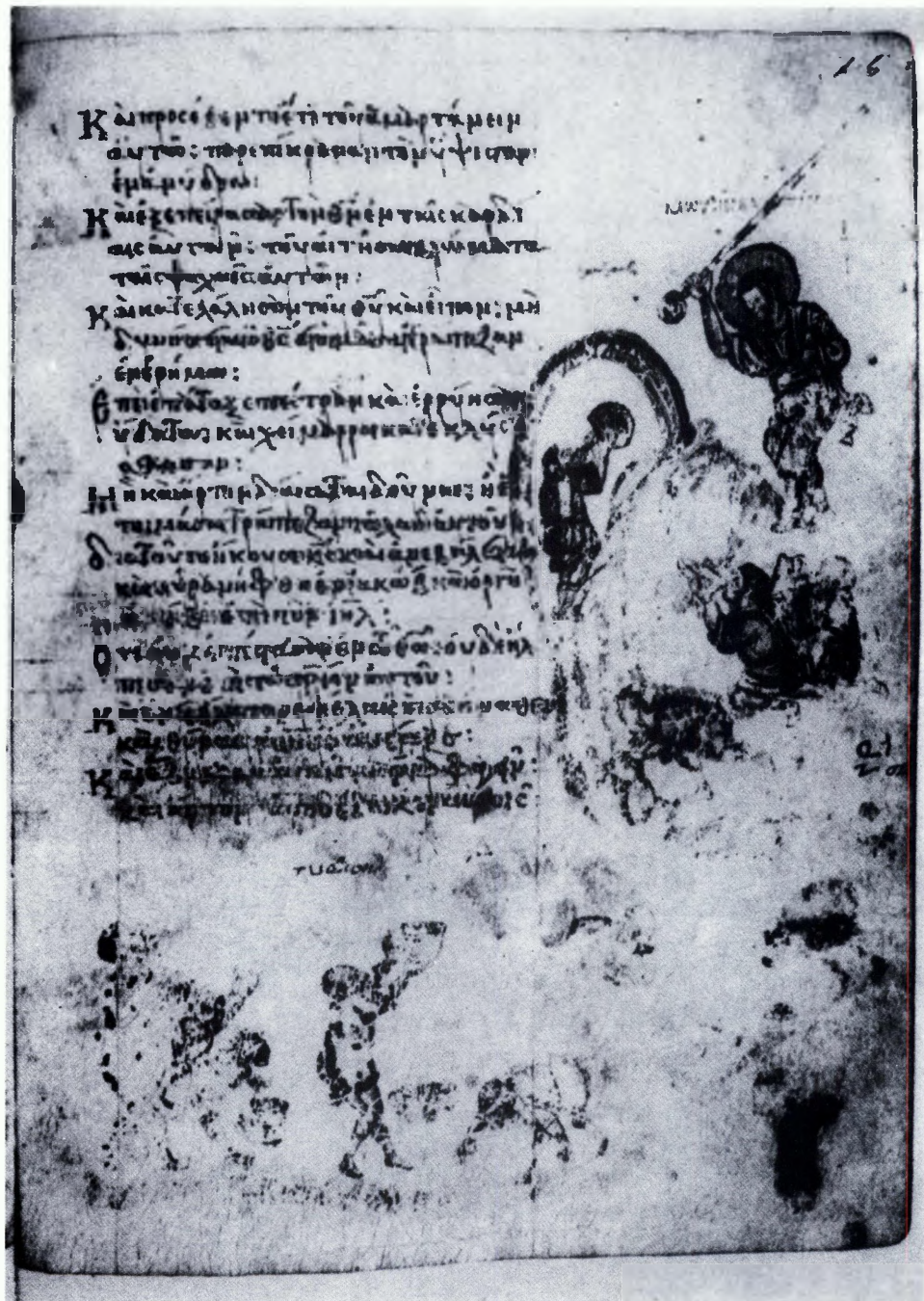
α) Ασκοδάβλα, 12ος αι., Κεφαλάρι Άργους, β) Φλασκία - κουτρούβια, Μητροπολιτικός ναός Ξάνθης.

Ο Ιησούς και η καλή Σαμαρείτις, κώδικας Ομιλιών Γρηγορίου Ναζιανζηνού (στ. 510), 880-883, Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Ο Ιησούς και η καλή Σαμαρείτις, Ψαλτήριον Μονής Παντοκράτορος,
κώδικας 61, 9ος αι.

Ο Μωσής πατάσων την πέτραν, Ψαλτήριον Χλουντώφ (Add. gr. 129), 9ος αι., Μόσχα, Ιστορικό Μουσείο.

α) Ο Ιωάσαφ καταπαύων την δίψαν του εις την έρημον, Βαρλαάμ και Ιωάσαφ, κώδικας Μονής Ιβήρων 463, 12ος-13ος αι., β) Λεπτομέρεια από παράσταση σκηνής αγοράς κατά τη λιτάνευση εικόνας στην Κωνσταντινούπολη, τέλη 13ου αι., Άρτα, Βλαχέρνα.

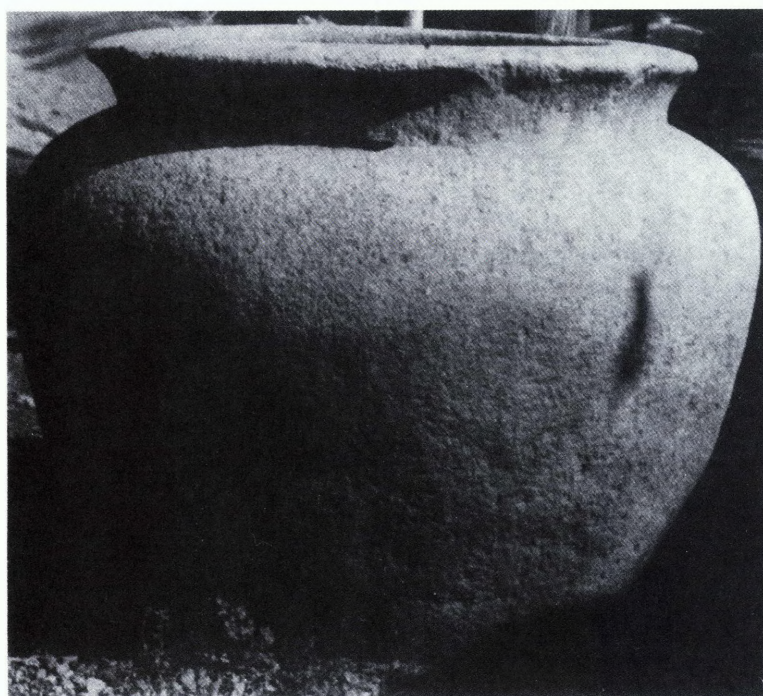
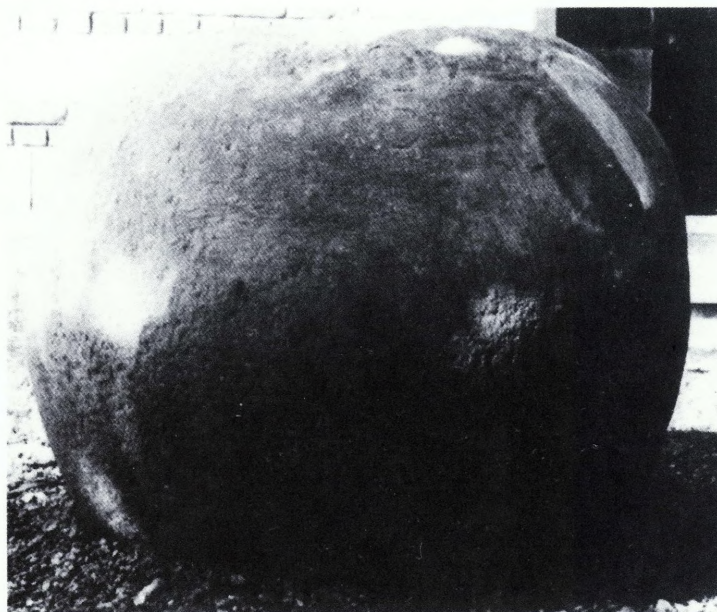
α) Ευαγγελισμός, 12ος αι., Καστοριά, Άγιοι Ανάργυροι, β) Ψαλμός ΝΑ', Ψαλτήριον (Add. ms. 19352), 11ος αι., Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.

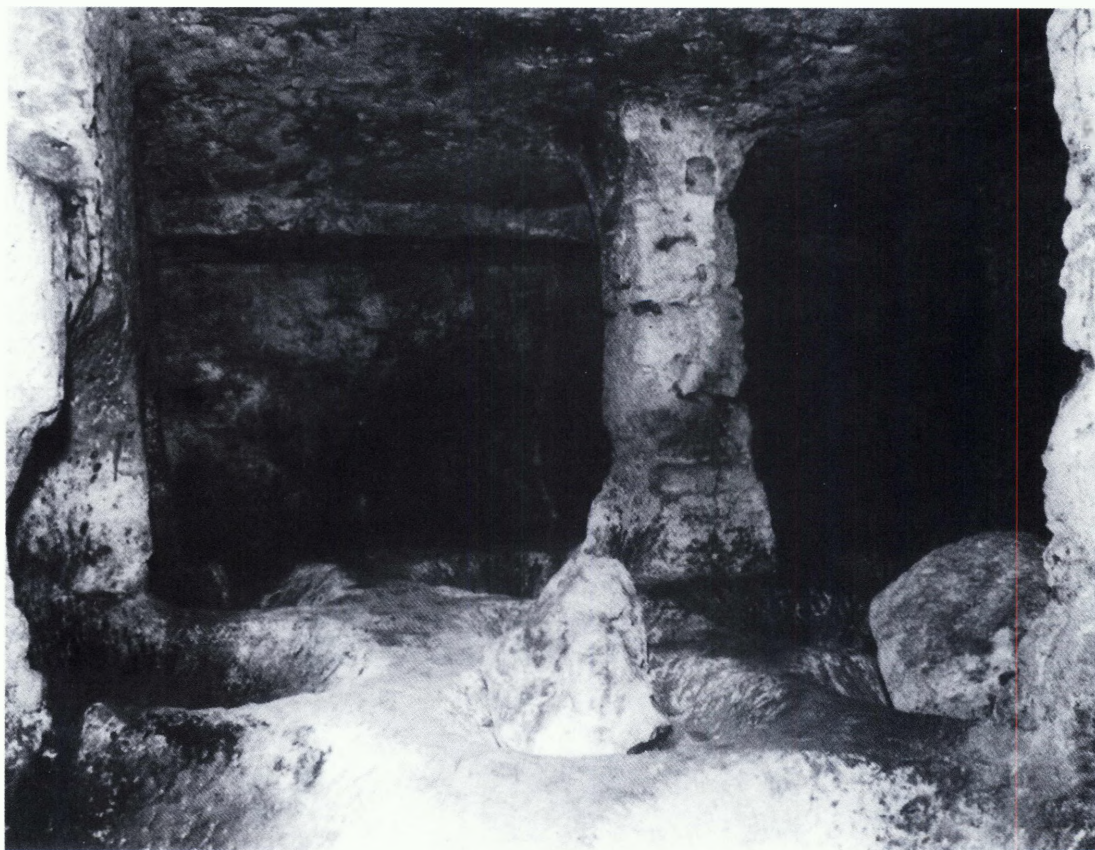
Ο εν Κανά γάμος, Δεσάνι, 14ος αι.

Ο εν Κανά γάμος, Ευαγγελιστάριον (στ. 21), Λένινγκραντ, Κρατική Βιβλιοθήκη.

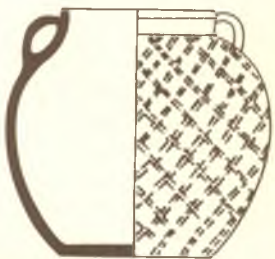
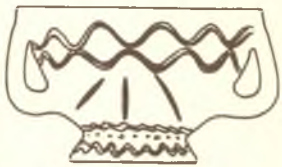
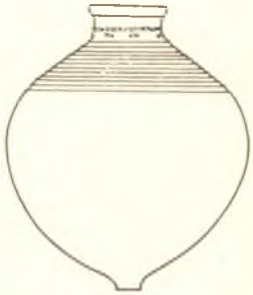
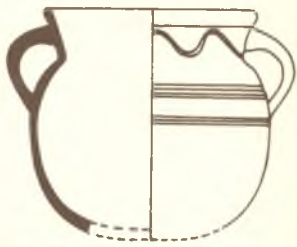
α-β) Μαρμάρινα πιθάρια, Θεσσαλονίκη, Μονή Βλατάδων.

Πιθώνας, Διδυμότειχο.

α) Πίθος, Αθήνα, Μονή Πετράκη, β) Βαγένη, Σέρρες, Μονή Τιμίου Προδρόμου.

ISBN 960-214-101-8